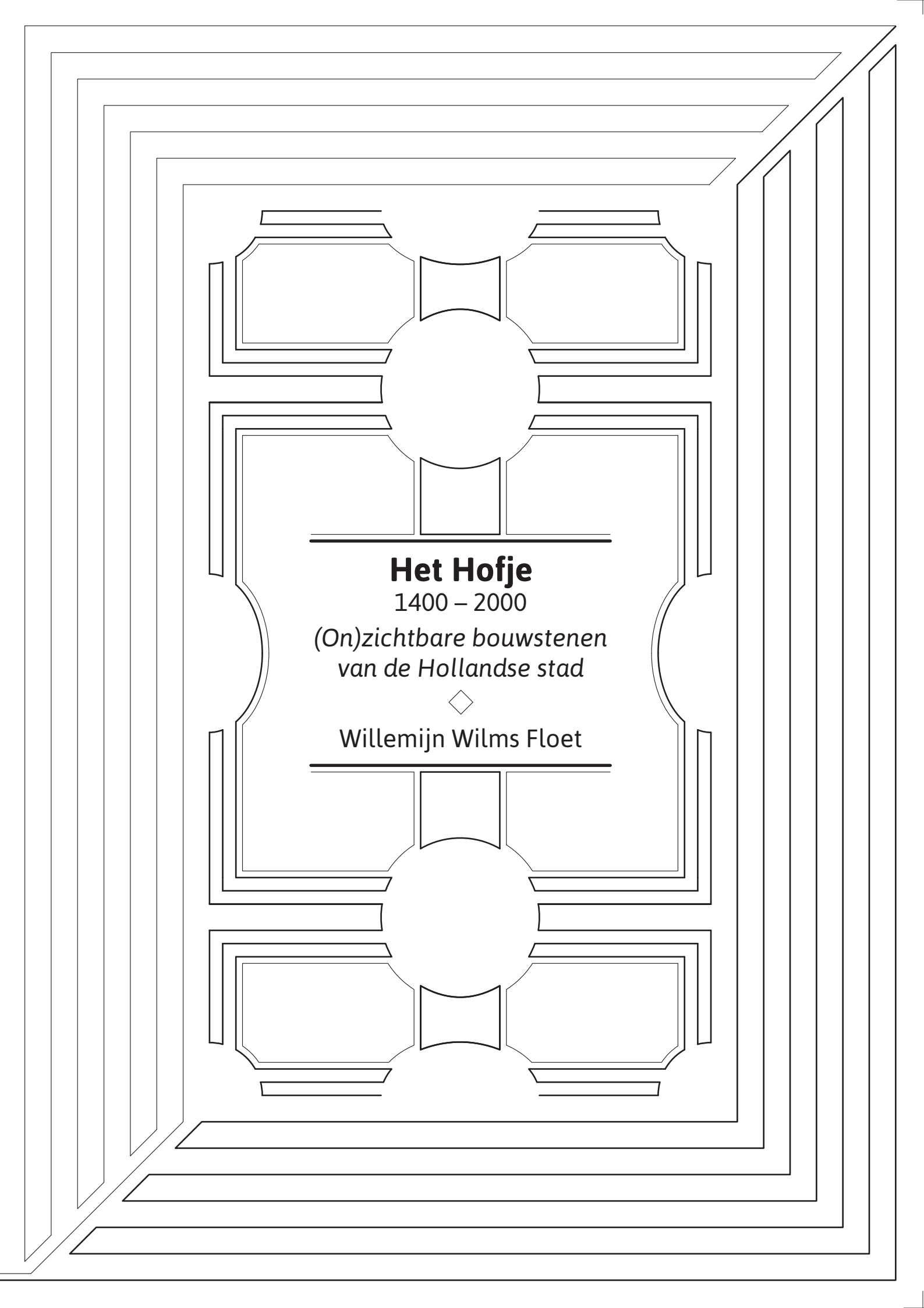

Het Hofje

1400 – 2000

*(On)zichtbare bouwstenen
van de Hollandse stad*

Willemijn Wilms Floet

Het hofje 1400-2000

(On)zichtbare bouwstenen van de Hollandse stad

Willeminj Wilms Floet

ISBN 978-94-6186-338-6

NUR 910

© 2014 W.W.L.M. Wilms Floet. Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

Het hofje 1400-2000

(On)zichtbare bouwstenen van de Hollandse stad

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Technische Universiteit Delft
op gezag van de Rector Magnificus Prof. ir. K. Ch. A. M. Luyben,
voorzitter van het College voor Promoties,
in het openbaar te verdedigen

op 4 december 2014 om 12.30 uur

door

ir. Wilhelmina Wijnanda Louise Maria WILMS FLOET

bouwkundig ingenieur
geboren te Haarlem

Dit proefschrift is goedgekeurd door de promotor:

Prof. ir. L. van Duin

Samenstelling promotiecommissie:

Rector Magnificus,
Prof. ir. L. van Duin,
Prof. dr. ir. T.L.P. Avermaete,
Prof. ir. H. C. Bekkering,
Prof. dr. ir. P. Lombaerde,
Prof. ir. M. Riedijk,
Prof. dr. ir. P.J.V. van Wesemael,
Dr. ir. drs. F. Claessens,
Prof. ir. S.U. Barbieri

Voorzitter
Technische Universiteit Delft, promotor
Technische Universiteit Delft
Technische Universiteit Delft
Universiteit Antwerpen
Technische Universiteit Delft
Technische Universiteit Eindhoven
Ortec Finance
Technische Universiteit Delft, reserve lid

Voorwoord

Al tijdens mijn studie aan de faculteit Bouwkunde in Delft -de plek waar ik nog steeds met veel plezier werk- ontdekte ik dat ik het leuk en belangrijk vond om bestaande gebouwen en ontwerpen te bestuderen, minstens zo interessant als het vervaardigen van een eigen ontwerp. Ik raakte, aanvankelijk als student-assistent, later als wetenschappelijk medewerker betrokken bij het ontwikkelen van lesmateriaal. We documenteerden en analyseerden - in het spoor van de door bouwtechnologie opgezette projectdocumentaties - de compositie van bouwwerken door tekeningen, foto's en schema's van toonaangevende eigentijdse bouwwerken, in samenhang met interviews met de betrokken architecten over hun architectonische ideeën en het gevolgde ontwerpproces te publiceren. De studie van precedënten is één van de pijlers van het Delfts bouwkundeonderwijs: de plananalyse.

Uit de reeks Architectonische Studies (1981-1990) die daar uit volgde ontstond bij L. van Duin en S.U. Barbieri het idee om niet alleen recente gebouwen te analyseren, maar een overzicht te maken van hoogtepunten uit de twintigste-eeuwse architectuur. Daarmee zouden de belangrijkste benaderingen van architectonische opgaven in de twintigste eeuw voor studenten toegankelijk worden.

Ik nam het documentatie-deel voor mijn rekening. Een goede documentatie vormt de basis van elke analyse. We kwamen er achter dat van veel van de belangrijkste Nederlandse gebouwen geen set bruikbare tekeningen beschikbaar was. De zoektocht was tijdrovend en het opgediepte materiaal moest op uniforme wijze opnieuw worden getekend. Het werd een tienjarig project, dat ik combineerde het geven van onderwijs en het voeren van een kleine architectenpraktijk. Met de publicatie van twintig projecten, die elk een specifieke aanpak van een architectonisch probleem belichamen en een kristallisatiepunt vormen in het spectrum van mogelijke benaderingen van een architectonische opgave, werd kennis over architectuur en het architectonisch ontwerp ontsloten.

Toen ik na publicatie van *Honderd Jaar Nederlandse Architectuur, 1900-2000* (1999) van STAWON de vraag kreeg het honderdjarig bestaan van de woningwet in Nederland voor architecten te vieren met een boekje over onbekende, maar inspirerende woningbouwprojecten gaf men mij de vrije hand. Het samenstellen van het *Zakboek voor de Woonomgeving* (2001) en het samen met Esther Gramsbergen selecteren, documenteren en ordenen van de projecten tot een logisch geheel, leverde nieuwe inzichten op die in gangbare publicaties over de Nederlandse woningbouw onderbelicht zijn gebleven. De gehanteerde systematiek is gebruikt om plannenmappen voor het eerstejaars ontwerponderwijs, *Het Ontwerp van het Kleine Woonhuis* (2005), inhoudelijk en didactisch beter te funderen dan daarvoor het geval was.

Dit promotieonderzoek sluit in zijn benadering op voorgaand onderzoek aan.

Het hofje kwam op mijn pad toen mijn oom en geschiedenisleraar Piet van Wees in de jaren zeventig van de vorige eeuw als familie-uitje in mijn geboorteplaats Haarlem hofjeswandelingen organiseerde. Die wandelingen werden steeds verder uitgebreid en overgedaan. Dat er in de historische Hollandse stad semi-openbare ruimten verborgen liggen riep later mijn professionele nieuwsgierigheid op. Waar liggen ze, hoe functioneren ze, hoe zijn ze ontstaan?

Hofjes vormen in de Hollandse stad een bijzondere architectonische eenheid. Ze zijn in het *Zakboek voor de Woonomgeving* opgenomen als aparte categorie, onderverdeeld naar hoven die deel zijn van een stedelijk weefsel en hoven die vrij staan. Andersoortige hoven heb ik aan de orde gesteld in mijn afstudeerstudio's: 'De uitbreiding van het Binnenhof', en 'De Spoorzone Delft'.

De keuze om mijn promotieonderzoek toe te spitsen op het ontwerp van het historische hofje hangt samen met mijn belangstelling voor stedelijke architectuur. Ik wil graag een bijdrage leveren aan het onderzoek naar kennis over de Hollandse stad, het onderzoeksprogramma Randstad Holland van de leerstoel Gebouwtypologie afdeling Architectuur. Maar mijn onderzoek is zeker ook van belang voor het architectuuronderwijs: hofjes vormen een mooie illustratie van de wijze waarop bouwvormen zich kunnen ontwikkelen tot symbool voor culturele duurzaamheid.

Inhoudsopgave

1	INLEIDING	
	1.1 Introductie	9
	1.2 Theoretisch raamwerk	11
	1.3 Probleemstelling	13
	1.4 Inbedding van het onderzoek	13
	1.5 Methode	15
	1.6 Definities, restricties	16
	1.7 Bronnen	23
	1.8 Becommentarieerde bibliografie	24
	1.9 Opbouw van de studie	28
2	CONTEXT	
	2.1 Doelgroep: de bewoners	31
	2.2 Opdrachtgevers	33
	2.3 Architecten	35
	2.4 Bestuur	36
	2.5 Exploitatie	37
3	het hofje op de KAART	
	3.1 De Hollandse stad en het hofje	42
	3.2 Legenda	43
	3.2.1 Amsterdam	44
	3.2.2 Haarlem	50
	3.2.3 Leiden	56
	3.2.4 Gouda	60
	3.2.5 Den Haag	64
	3.2.6 Delft	68
	3.2.7 Rotterdam	72
	3.2.8 Dordrecht	76
	3.2.9 Utrecht	80
	3.3 Het fenomeen hofje in de Hollandse stad	85
4	het hofje als STEDELIJK ELEMENT	
	4.1 Situatieve opbouw	
	4.1.1 Locaties	91
	4.1.2 Aankoop van gebouwen en percelen	94
	4.1.3 Configuraties van hofjes in bouwblokken	96
	4.1.4 Configuraties van bouwblokken en hofjes	97
	4.1.5 Hofjes in het stadsbeeld	108
	4.1.6 Ensclering van de toegang	111
	4.2 Programmatische opbouw	
	4.2.1 Woningen	123
	4.2.2 Hof	125
	4.2.3 Gemeenschappelijke voorzieningen	125
	4.2.4 Verhuurbare ruimten	125
	4.2.5 Regentenkamer	127
	4.3 Ruimtelijke opbouw	
	4.3.1 Configuratie van de plattegrond van het hofje	128
	4.3.2 Grootte, verhoudingen, publiek/privaat karakter	130
	4.3.3 Opbouw van het hof	134
	4.4 Opbouw van de omsluiting	
	4.4.1 Configuratie van de gevel	145
	4.4.2 Ordening: repetitie en hiërarchie	148
	4.5 Het hofje als stedelijke woonomgeving	150

5	ARCHITECTONISCHE REPRESENTATIE van het hofje	
	5.1 Chronologie	153
	5.2 De representatie en de architectuur van het hofje	161
	5.3 Stijl	
	5.3.1 Hofjes achter een muur	164
	5.3.2 Verborgen hofjes	170
	5.3.3 Monumentale hofjes	172
	5.3.4 Stadspaleizen	182
	5.4 Precedenten, continuïteit en ontwikkeling	188
	5.5 Architectonische ontwikkeling van hofjes, synthese	191
6	CONCLUSIES	
	Het hofje als duurzame bouwsteen van de Hollandse stad	199
7	DOCUMENTATIE	
	7.1 Hofjes achter een muur	
	7.1.1 Hofje de Bakenesserkamer Haarlem	204
	7.1.2 Arend Maartenshofje Dordrecht	206
	7.1.3 Hofje van Nieuwkoop Den Haag	208
	7.1.4 Hofje van Bienen Amsterdam	210
	7.2 Verborgen hofjes	
	7.2.5 Sint Andrieshofje Amsterdam	211
	7.2.6 Proveniershof Haarlem	212
	7.2.7 Hofje van Samuel de Zee Leiden	214
	7.2.8 Regenten- en Lenghenhofje Dordrecht	216
	7.3 Monumentale hofjes	
	7.3.9 Hofje Meermansburg Leiden	218
	7.3.10 Hofje van Pauw Delft	220
	7.3.11 Hofje van Staats Haarlem	222
	7.3.12 Teylershofje Haarlem	224
	7.4 Hofjes als stadspaleizen	
	7.4.13 Deutzenhofje Amsterdam	226
	7.4.14 Van Brants Rus hofje Amsterdam	228
	7.4.15 Hofje van Noblet Haarlem	230
	7.4.16 Hofje van Oorschot Haarlem	232
	7.5 Overzicht van de zestien gedocumenteerde hofjes	
	7.5.1 Stadskaarten 1:20.000	234
	7.5.2 Situatie 1:5000	236
	7.5.3 Blokplattegronden	240
	7.5.4 Gevels aan de straat	242
	7.5.5 Gevels aan het hofje	243
	7.5.6 Omsluiting hofjes	244
	7.6.7 Plattegrond woningen	246
	7.6.8 Doorsnede woningen	247
	7.6.9 Tuinen	248
8	BIJLAGEN	
	8.1 Het hofje 1400-2000, samenvatting	251
	8.2 The 'little courtyard' (hofje) 1400-2000, English Summary	255
	8.3 Data hofjes in 9 steden	259
	8.4 Literatuur	269
	8.5 Verantwoording illustraties	284
	8.6 Dankwoord	284
	8.7 Curriculum Vitae	285
	8.8 GIS-kaart en Data hofjes in 9 steden	286

1 INLEIDING

1.1 Introductie

Dit proefschrift is een architectonische studie naar het *hofje van liefdadigheid* (verder te noemen: *hofje*) in de Hollandse stad.¹ Op grond van een morfologische, typologische en stilistische analyse worden de gebruikswaarde en culturele waarde van het hofje onderzocht. De basis van dit onderzoek is de architectonische tekening. Door plattegronden, gevels en doorsneden van hofjes systematisch te tekenen en met elkaar te vergelijken wordt kennis en inzicht verkregen over de samenhang binnen het ontwerp van dit gebouwtype. Tegelijkertijd wordt deze kennis algemeen door de gemeenschappelijke elementen en principes te duiden. Het onderzoek vormt een referentiekader voor 'navolgbaar architectonisch ontwerp'.

In het hedendaags debat over de ontwikkeling van de stad worden voorstellen gedaan om gemengde programma's te implementeren. Volgens A. Korteweg vormen commerciële architectuur en vrije tijd de sleutel om de moderne stad te begrijpen. Natuurlijk speelt de architectonische articulatie van de stedenbouwkundige structuur als geheel – de plastische opbouw van het bebouwingsplan: de verhouding tussen open ruimte en de bouwmassa – nog steeds een belangrijke rol. Maar het is volgens Korteweg 'vooral de verdichting van maatschappelijke activiteiten, met lichtreclames en uithangborden die dag en nacht om de aandacht strijden, die van de stad een stad maken'.²

Ondernemers, ontwikkelaars en architecten vechten vandaag de dag om de aandacht van de consument. De stad verandert steeds meer in een theater voor vermaak, in een 'totaal-beleving' waar iedereen iets van zijn gading kan kiezen: winkels, koffietentjes, cafés, terrassen, sportscholen, musea en evenementen op de centrale pleinen.

Het hofje is een stille, groene oase en biedt als zodanig een tegenwicht voor de onstuitbare commercialisering van de stedelijke omgeving. Vanuit meerdere hoeken groeit de vraag naar besloten woonomgevingen in een stedelijke context. De behoefte aan rust en veiligheid, maar ook de vraag naar nieuwe samenlevingsvormen voor mensen die deel uit willen maken van een kleine, herkenbare gemeenschap kan daaraan ten grondslag liggen.³

Er bestaat in Nederland terughoudendheid in het ontwikkelen van 'gated communities' naar internationaal gangbaar voorbeeld, het concept daarachter is domweg te beladen.⁴ Toch heeft Nederland al eeuwen een mooi voorbeeld van een besloten woonomgeving: het hofje van liefdadigheid. Het hofje staat bij uitstek voor veiligheid, rust, groen, gemeenschapszin, collectiviteit gecombineerd met individualiteit.

Het historische hofje van liefdadigheid is altijd een architectonische eenheid van herhaalde kleine individuele huizen rond om een centrale buitenruimte. De voordeuren liggen aan het hofje; de achtergevel van de huizen is volgens de oudste traditie gesloten. In een hofje woont ieder in een eigen huis, maar zijn bewoners ook deel van een geheel. Het hofje van liefdadigheid is opgericht door particulieren voor de huisvesting en levensonderhoud van arme bejaarden. Hofjes kwamen voort uit naastenliefde en religieus plichtsbesef. Daarnaast was het niet onbelangrijk dat de naam van de weldoener – *quid pro quo* – bleef voortbestaan in de stad.

¹ Een voorpublicatie van deze studie is Wilms Floet, W., *The little Courtyard in the Dutch City, an architectural approach*, gemaakt in het kader van het 'International doctorate in architecture Villard d' Honnecourt IUAV 2nd cycle 2011'.

² Korteweg, A., 'Het pretpark als kraamkamer'. In: *de Volkskrant*, 7 mei 2010, p.38-40.

³ VROM-raad, *Wonen in ruimte en tijd, een zoektocht naar sociaal-culturele trend in het wonen*, advies 072. Den Haag 2009, p.41. Zie ook: Duyvendak, J.W., M. Hurenkamp, *Kiezen voor de kudde, lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam 2004.

⁴ Woonbuurten die door een dicht hek zijn omgeven en alleen via een slagboom toegankelijk zijn.

Tegenwoordig liggen de oude hofjes midden in de stad, nabij voorzieningen. Omdat het hofje een compacte stedelijke bouwvorm is kan er in laagbouw toch een hoge dichtheid mee bereikt worden. Maar de geringe afmetingen van de huisjes, beperkte bezonning, sociale controle, gebrek aan privacy zijn de kwetsbare kanten van hofjes.⁵ De omkering van het traditionele bouwblok met de voorkant van het hofje 'binnen' en de achterkant 'buiten' geeft specifieke vraagstukken zoals de toegankelijkheid van het hofje.

Het hofje van liefdadigheid is te beschouwen als een duurzame bouwvorm. Ruim de helft aantal ervan heeft de eeuwen overleefd, veelal –zoals oorspronkelijk bedoeld- als huisvesting voor alleenstaande ouderen. In een enkel geval is zelfs het principe van 'kosteloos wonen' nog in gebruik.⁶ De duurzaamheid van het hofje spreekt verder uit het vermogen om in verschillende perioden op een nieuwe manier van betekenis te blijken. Het hofje maakt niet alleen een eigen architectonische ontwikkeling door. Bij verschillende opeenvolgende generaties architecten stond het model in de Nederlandse woningbouwtraditie, waarin 'collectiviteit' een belangrijk thema is.⁷ Honderd jaar geleden werd het Nederlandse hofje door de Duitse econoom Eberstadt als voorbeeld gesteld voor de massa-woningbouwopgave.⁸ Het hofje werd vervolgens overgenomen in de Duitse tuinstad.⁹

Uit de architectonische expressie, maar ook uit aspecten als het woningaantal, de maat en inrichting van het hof en de toegankelijkheid, kunnen verschillende opvattingen over het publieke, private en collectiviteit worden gedestilleerd.¹⁰

Hofjes vormen een illustratief argument voor het pleidooi om het private in de stad publieke kwaliteiten te geven. De Solà Morales schreef: 'Het belang van de openbare ruimte ligt niet in de mate van uitgestrektheid, het kwantitatieve overwicht of de symbolische hoofdrol daarvan, maar in het onderling in verband brengen van particuliere, besloten ruimtes, waardoor ook die ruimtes tot collectief goed gemaakt worden. Een stedelijk, openbaar karakter geven aan die gebouwen die anders uitsluitend besloten zouden zijn -de verstedelijking van het privé-domein- dat is het concept. Dat wil zeggen: het particuliere opnemen in de invloedssfeer van het openbare.'¹¹ De veranderende opvattingen over het publiek-privaat domein in de woningbouwarchitectuur laten zich goed zien in het hofje. Wanneer sociaal-maatschappelijke structuren veranderen - van *Gemeinschaft* (burgerschapsmodel) naar *Gesellschaft* (liberaal economisch model) – wordt de architectonische expressie anoniemer. Wanneer het hofje van liefdadigheid eind negentiende eeuw door speculatievebouwers als model wordt genomen voor de verdichting van bouwblokken wordt het teruggebracht tot een straatje of plaatsje.¹² En wanneer in de twintigste eeuw de opdrachtgevers van sociale woningbouw geen private personen meer zijn, maar sociaal maatschappelijke instellingen –woningbouwverenigingen – worden hofjes hoven, en verliezen ze aan beslotenheid. Het hof wordt publiek domein waar verkeer doorheen rijdt.¹³

⁵ Zie voor een uitgebreid onderzoek naar de voor- en nadelen van wonen op een hofje in de jaren '50 van de twintigste eeuw: Jongkees, E.J., *De Leidse hofjes en hun bewoners*. Leiden 1954.

⁶ Hofje Codde en Van Beresteyn.

⁷ Meijers, M., *De architecten en de woningbouw, deel I-X*. In: *Bouwkundig Weekblad*, 1916 no. 27-1917 no. 9. Kerngroep Studiegroep Woning-architectuur, *Gronden en achtergronden van woning en wijk*. Amsterdam 1955, p. 38. Grinberg, D.I., *Housing in the Netherlands 1900-1940*. Rotterdam 1977. Komossa, S., H. Meyer, M. Risselada, S. Thomaes, N. Jutten, *Atlas van het Hollands Bouwblok*. Bussum 2002.

⁸ Eberstadt, R., *Neue Studien über Städtebau und Wohnungswesen*. Band II. Jena 1914., p. 88-91, met afbeeldingen van hofjes in Den Haag, p. 94-95, p. 198-199 Utrecht, p. 235-237 Haarlem.

⁹ Het Witwen- en Witwerhof in Krupp's Altenhof bij Essen. Zie: Feenstra, G., *Tuinsteden en volkshuisvesting in Nederland en Buitenland*. Amsterdam 1920, p. 116.

¹⁰ Borret, K., 'Over Domeinen, het Publieke, het Private en het Collectieve. In: *Oase* 54, Nijmegen 2001, p. 53-62.

¹¹ Solà-Morales, M., 'Openbare en collectieve ruimte. De verstedelijking van het privé-domein als nieuwe uitdaging'. In: *Oase* 33, Nijmegen 1992, p. 5. Oorspronkelijk in: *La Vanguardia*, Barcelona, 12 mei 1992.

¹² Zie bijvoorbeeld het hofje aan de Zeilmakerstraat in Scheveningen, het Alexanderhofje in Den Haag.

¹³ Zie bijvoorbeeld de Zaanhof Amsterdam, Linnaeushof Amsterdam, Papaverhof Den Haag, Frankendael Amsterdam.

1.2 Theoretisch raamwerk

Het architectonisch idee van het hofje van liefdadigheid - dat wil zeggen een elementaire samenvatting van alle bouwkundige condities - heeft zich ontwikkeld in de loop van de tijd. Een descriptieve en analytische studie van de architectuur van het hofje kan een belangrijke stap zijn in de ontwikkeling van nieuwe typen woonomgeving. Niet met het oog op het herhalen van het verleden, maar om bedachtzaam te kunnen manoeuvreren tussen historische kennis en eigentijdse ontwerp vragen.¹⁴

Grassi en Monesteroli bieden mij handvaten om de architectonische ontwikkeling van het hofje te analyseren op grond van de formele kenmerken. Hun rationalistische ontwerpbenadering gaat er vanuit dat nieuwe ontwerpen voortbouwen op precedents in de zin van het herinterpreteren. Zo stelt Grassi (1997) dat het bestuderen van de geschiedenis in relatie tot de actualiteit een permanente opgave is; kennis van het bestaande is een voorwaarde voor duurzame vernieuwing.¹⁵ Ik volg Grassi verder waar hij stelt dat een architectonisch ontwerp een 'logische constructie' vormt, een bewuste keuze van 'constante elementen' die berust op een nauwkeurige opvatting van de betekenis van de architectuur in de tijd'.¹⁶ Om op duurzame wijze deel te zijn van een cultuur is het volgens Monesteroli nodig dat een ontwerp een combinatie vormt van collectieve vaste, algemene kenmerken, en, specifieke kenmerken die verbonden zijn met het eigentijdse en de situatie.¹⁷

Type en *stijl* zijn in de architectuur de gangbare begrippen om het algemene en het specifieke, het permanente en het eigentijdse te duiden.

Het begrip 'type' gebruik ik in deze studie als een schema dat de essentie weergeeft van de configuratie van een bouwwerk met een bepaalde bestemming. Het *type* vertegenwoordigt zo gezien de formele organisatorische karakteristieken van gebouwen, de relatie tussen vorm en gebruik (in de terminologie van Vitruvius' *orde, schikking en distributio*). Met behulp van het type zijn we in staat op vanzelfsprekende wijze het nieuwe te verbinden met het bestaande. Typen zijn structurerende concepten die zijn getest door de realiteit van het bouwen in de stad.

Het begrip 'stijl' wordt in deze studie opgevat als representatiesysteem dat een grondslag vormt van de uitdrukkingsvormen in een bepaald tijdvak.¹⁸ *Stijl* vertegenwoordigt de identiteit van een bouwwerk (in de terminologie van Vitruvius' *proportie, symmetrie en decor*). Ik plaats in dit verband de representatie centraal, de vraag naar wat er in de architectuur van het hofje tot uitdrukking wordt gebracht en waar het naar verwijst: het gemeenschappelijke eigentijdse en situatie gebundene.

Behalve dat type en stijl het gemeenschappelijke duurzame tegenover het specifieke en eigentijdse vertegenwoordigen is er nog een tweede polariteit verbonden met dit begrippenpaar die ik gebruik om mijn onderzoek af te bakenen. De begrippen type en stijl in de zin van organisatie en representatie stel ik op twee niveaus aan de orde: als stedelijk element (het hofje als deel van de stad en de organisatie van openbaar en privaat), en als cultureel fenomeen (de representatie van het hofje).

Kennis over ontwerp en ontwerpen ligt besloten in bouwwerken. Het ontwikkelen van kennis uit bouwwerken is een zaak van aanschouwen en beschouwen, aldus Frankl (1914): 'Stijlkritiek ontwikkelt zich vanuit de beschrijving. In zijn eenvoudigste vorm bestaat die uit maten en materialen. Een beschrijving van een gebouw in de vorm van

¹⁴ Argan, G. C., Het concept van architectonische typologie. In: H.J. Engel. F. Claessens, *Wat is Architectuur?*. Amsterdam, 2007 p. 151-161. Origineel: 'Sul concetto di tipologia architettonica' In: K. Oettinger, M. Rassem (ed.) *Festschrift für Hans Sedlmayer*. München 1962.

¹⁵ Grassi, G., *De logische constructie van de architectuur*. Nijmegen 1997, p.25.

¹⁶ Grassi, G., *De logische constructie van de architectuur*. Nijmegen 1997, p.23.

¹⁷ Monesteroli, A., *The metope and the Triglyph, nine lectures in architecture*, Amsterdam 2005, p.32

¹⁸ Frankl, P., 'De ontwikkelingsfasen van de nieuwe bouwkunst'. In: H. Engel, *Architectuurfragmenten 1, typologie en ontwerpmethoden*. Delft 1993, p. 27.

tekeningen op schaal, plattegronden, doorsneden en aanzichten is vollediger dan een beschrijving in woorden. Materialen kunnen gemakkelijk met gecodeerde arceringen of kleuren in deze geometrische tekeningen worden ingeschreven. Verdere gegevens kunnen in verklarende teksten worden toegevoegd. Met een dergelijke mathematisch-fysische opname is een object echter zeker niet uitputtend beschreven. Een beschrijving in woorden kan dan wel nooit zo uitvoerig worden als een werktekening, maar in zekere zin biedt ze toch meer. Eenvoudige begrippen als vloer, wand, plafond, dak maken het begrijpen al een stuk makkelijker, en hoe meer er van gebouwen in begrippen gevat kan worden, des te sneller is het te overzien. (...)

Door verschillende gebouwen op dezelfde manier te beschrijven worden overeenkomsten en verschillen duidelijk en wordt het mogelijk 'groepen' met vergelijkbare formele eigenschappen aan te wijzen.'¹⁹

Zo biedt het aspectmatig uiteenrafelen en vergelijken van ontwerpen inzicht in de conceptuele systemen van de architectuur.

Tekeningen vormen in architectonische studies de primaire bron van onderzoek en zijn een belangrijk deel van het onderzoeksresultaat. De tekening is het medium van de architectuur. Door 'hertekenen' worden projecten vergelijkbaar en wordt kennis en inzicht verkregen in het ontwerp. Door 'analysetekeningen' wordt de complexe werkelijkheid vereenvoudigd tot principes, en daarmee inzichtelijk. Hier is tekenen schrijven.

Observeren ter plaatse is de tweede ingang voor de analyse.

Om de betekenis van een bouwwerk te kunnen begrijpen is het naast de architectonische opbouw ook belangrijk te weten binnen welke context een ontwerp tot stand is gekomen en wat het doel ervan was en is. Hier wordt historisch onderzoek naast het tekenonderzoek gelegd.

Het is niet mijn bedoeling de geschiedenis van ieder hofje in beeld te brengen of te zoeken naar de oorsprong of verklaring van het hofje als bouwvorm. Ik ben op zoek naar de regels van de architectuur van de hofjes, de principes die kennis en inzicht kunnen bieden in het hofje als architectuur van de stad.

Inzicht in de principes van de ontwikkeling van bouwtypen opent ruimte voor nieuwe ontwerpen en is daarmee een belangrijke opgave voor academisch onderzoek en onderwijs aan architectuurfaculteiten.

¹⁹ Frankl, P., 'Die Entwicklungsfasen der neuen Architektur'. Leipzig, 1914, p.24. Op citaat in: H. Engel, *Architectuurfragmenten 1, typologie en ontwerpmethoden*. Delft 1993, p. 11-12.

1.3 Probleemstelling

De centrale vraag in dit onderzoek is hoe het hofje in de Hollandse stad zich in architectonische zin heeft ontwikkeld.

Deze vraag ontleed ik in dit onderzoek in een aantal sub-vragen, die ik als volgt heb geordend:

Het hofje

Wat zijn de situatieve, programmatische, ruimtelijke en materiële kenmerken van het hofje in de Hollandse stad en hoe ontwikkelen die zich wat betreft vorm en functie?

De architectuur van het hofje

Welke culturele waarden worden er in het hofje tot uitdrukking gebracht en welke ruimtelijke en materiële elementen spelen een rol in de representatie van het hofje?

De ontwikkeling van het hofje in de Hollandse stad als vraagstuk van type en stijl

Is er sprake van een ontwikkeling in de architectuur van het hofje?

Kan met behulp van de begrippen 'type' en 'stijl' worden aangegeven dat het hofje een duurzame bouwsteen is van de Hollandse stad?

1.4 Inbedding van het onderzoek

Dit onderzoek maakt deel uit van het onderzoeksproject *Mapping Randstad Holland* van de vakgroep Architectuur van de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft. Dit interdisciplinaire onderzoek behelst een 'vergelijkende analyse van de architectuur van de negen belangrijkste historische steden van Randstad Holland, gebaseerd op de historische dynamiek van het systeem van Hollandse steden en de impact daarvan op de interactie tussen de stedelijke vorm en de gebouwtypologie'.²⁰

Randstad Holland wordt onderzocht als ruimtelijk artefact vanuit verschillende invalshoeken: onderzoek naar de morfologie van de Hollandse stad;²¹ typologische studies, waaronder de voorliggende studie naar hofjes;²² ontwerpend onderzoek.²³ Het Mapping Randstad project is geworteld in een reeks ontwerptheoretische en ontwerpmethodische literatuur die als kader voor het ontwerponderwijs in de Bachelor fase van de opleiding Bouwkunde aan de TU Delft bijeen is gebracht, en vervolgens is uitgewerkt tot een reeks publicaties.²⁴ Naast deze theoretische sleutelteksten zijn reeksen plandocumentaties ontwikkeld, die in het ontwerponderwijs worden gebruikt voor plananalyse, een werkvorm om gebouwen- en ontwerpkenis op te doen ten

²⁰ <http://www.tudelft-architecture.nl/research/portfolio/projects/ap-4-mapping-randstad-holland>, dd. 18.04.2012.

²¹ 'De stad als architectonische constructie' (F. Claessens 2005), 'Autonome architectuur en het stedelijk project' (H. Engel), 'Lange termijn urbanisatiepatronen in Randstad Holland (1200-2000)' (N. Brand 2013), 'De wortels van de professie van de architect in de Lage Landen' (M. Hurkx 2012). 'De formatie van de historische Hollandse stad' (R. Rutte); 'De morfologische ontwikkeling van Randstad Holland' (A. de Waaijer, O. Diesfeldt, I. Pané), 'Openbare werken als deel van stadsontwikkeling' (K. Zweerink).

²² 'Spoorwegen in de stedelijke context' (R. Cavallo 2010), 'Inner fringe belts and the formation of knowledge infrastructure in Amsterdam' (E. Gramsbergen 2011).

²³ De ontwerpen van de masterstudio's Hybrid Buildings', en '5x5 Ontwerpen voor de Hollandse stad' (OverHolland 7, 2008).

²⁴ Duin, L. van, M. Polak, J. Molema e.a., *Architectonische Studies*, nr.1 t/m nr. 6. Delft, 1985-1990; Duin, L. van, H. Engel, *Architectuurfragmenten 1, typologie en ontwerpmethoden*. Delft 1991; Engel, H., S. Komossa, E. Terlouw, *Architectuurfragmenten 2, De vraag naar Stijl*. Delft 1995; Duin, L. van, e.a., *Constructie en Stijl*. Delft 1996; Barbieri, S.U., L. van Duin, *Honderd Jaar Nederlandse architectuur*. Nijmegen 1999.

behoefte van een bepaalde architectonische opgave.²⁵ De aansluiting tussen dit onderzoek en het typo-morfologische stadsonderzoek in het *Mapping Randstad Holland* project is een nieuwe fase. Resultaten worden ingebracht in het Nederlandse architectuurdebat via het tijdschrift *OverHolland*; uiteindelijk zal het onderzoeksproject resulteren in een Atlas van de Hollandse stad.

Deze studie naar de architectuur van hofjes heeft een raakvlak met de studie naar *De transformaties van het Hollandse bouwblok in relatie tot het publieke domein* van Komossa (2008).²⁶ In die studie naar de ontwikkeling van het Amsterdamse en Rotterdamse bouwblok staat de verhouding tussen individuele woningen, het woonblok en de openbare ruimte centraal. Architectonische ontwikkeling wordt beschouwd als een afgeleide van sociale en maatschappelijke veranderingen. In deze studie naar hofjes wil ik laten zien dat architectonische vormen zich ook zelfstandig ontwikkelen en tot een specifieke typologie kunnen leiden.

De methode van plananalyse, het 'documenteren, ontleden, vergelijken, interpreteren' is in het onderwijs van de faculteit Bouwkunde TU Delft vanaf de jaren 1970 ontwikkeld in plananalytische studies. Volgens de definities van Van der Voort c.s. (2007), die de Delftse methoden van plananalyse inventariseert, benadert de term 'architectonische plananalyse' mijn onderzoek het dichtst.²⁷ In de Delftse plananalytische studies wordt ook gebruik gemaakt van het Italiaanse en Franse, Duitse en Amerikaanse typo-morfologische stadsonderzoek (Moudon, 1994 en Pinzon, 2009).²⁸ Op verschillende planniveaus worden bepaalde patronen en verbanden in het stad gezocht, met als doel de stad en haar ontwikkeling te duiden, begrijpen, te beoordelen en voort te zetten.

In de traditie van het Italiaanse, Franse en Engelse typo-morfologisch onderzoek maak ik gebruik van twee belangrijke principes. Ten eerste de analysetechniek van het systematisch aspectsgewijs en uniform tekenen, in stappen van beschrijvend via abstractie tot synthetiserend. Studies van Cervelatti (1973), Castex, Depaule en Panerai (1977), Divorine c.s. (1985) en Dennis (1986) zijn op dit gebied voorbeeldig. Ten tweede het vergelijken van verschillende schaalniveaus. Hierin ligt de vooronderstelling besloten dat architectuur en stad onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. Rossi's *Architectuur van de Stad* (1966) vormt hier een klassieke referentie.²⁹ Het idee dat een stad een geheel vormt dat op verschillende manieren kan worden gedefinieerd als stedelijke feiten die volgens verschillende classificaties onderzocht moeten worden -geografische, topografische, architectonische, en andere (sociale, economische, historische)- is voor dit onderzoek gebruikt om de verbanden tussen de architectonische en andere disciplines af te bakenen. In mijn studie staat de architectonische vorm van de hofjes centraal.

Meestal is het typo-morfologische onderzoek gericht op begrip van de stad als geheel en de processen die hier plaats vinden. Veelal worden ze uitgevoerd door teams van onderzoekers uit verschillende wetenschappelijke disciplines die zich bezig houden met de stad (geografie, sociologie, stedenbouwkundigen en architecten). Terwijl het typo-morfologisch onderzoek in het algemeen een breed doel heeft, is een architectonische analyse toegesneden op een specifieke ontwerpvrage. Op grond van de vraagstelling van de analyse worden al werkende de parameters vastgesteld; die liggen besloten in de projecten.

²⁵ De Delftse methode van plananalyse in het onderwijs is al verschillende malen beschreven o.a. door Komossa, S., *De transformatie van het Hollandse Bouwblok in relatie tot het publiek domein; model, regel en ideaal*. Delft 2008 (dissertatie), p.30-33.

²⁶ Komossa, S. 2008, p.12.

²⁷ Voordt, T. Van der, H. Zijlstra, A. van den Dobbelsteen, M. van Dorst, *Integrale Plananalyse van gebouwen, doel, methoden en analysekader*. Delft 2007, p. 24.

²⁸ Vernez Moudon, A., 'Getting to know the built landscape: typomorphology'. In: K.A. Franck, L.H. Schneekloth, *Ordering space: types in architecture and design*. New York 1994, p. 289-311; Pinzon, C., *Mapping urban form; morphology studies in the contemporary urban landscape*. Delft 2009.

²⁹ Rossi, A., *De architectuur van de stad*. Nijmegen 2002, p. 27.

1.5 Methode

In deze studie heb ik onderzoeksmethoden uit verschillende disciplines tot een eigen, unieke aanpak verwerkt en ik heb de regels en denkwijzen die ik heb ontwikkeld vastgelegd. Mijn aanpak kan worden toegepast op een klasse van problemen die zich op dit moment in het architectuuronderwijs en -onderzoek voordoen.

In het bijzonder is de wijze waarop ik de hofjes heb geordend, digitaal in kaart gebracht (GIS-mapping) en geanalyseerd nieuw en vernieuwend. Ten eerste is de in dit onderzoek geproduceerde kaart een digitale database waarin de hofjes en hun tuinen in de stedenbouwkundige setting zijn gedocumenteerd; ten tweede zijn gekoppeld aan de digitale kaart verschillende gegevens over de hofjes systematisch op een overzichtelijke en navolgbare manier bijeengebracht.

Niet eerder is de inbedding van de hofjes in de stedelijke structuur als geheel in beeld gebracht, waarmee verschillen en overeenkomsten tussen de Hollandse steden naar voren komen. De kaart biedt een specifieke architectonische en stedenbouwkundige invalshoek en een kennisdatabank voor vervolgonderzoek. Het kaartonderzoek heb ik op verschillende symposia geconfronteerd met bestaande studies op het gebied van typomorfologisch stadsonderzoek en sociaal historisch onderzoek naar hofjes.³⁰

Om de kwaliteiten en de ontwikkeling van het hofje te kunnen vaststellen op grond van een reeks architectonische objecten bouw ik voort op de stijlkritische methode van Frankl (1914).³¹ Ik bestudeer het hofje in vijf stappen die elkaar aanvullen:

1 Topografische beschrijving

De eerste fase heeft betrekking op een beknopte beschrijving van waar, wanneer, voor wie en door wie het object is gerealiseerd. Deze stap is gericht op het ontsluiten van het materiaal middels een digitale kaart (GIS).

2 Materiële bronnen

De tweede fase bestaat uit het verzamelen en interpreteren van materiële bronnen om het object en zijn chronologie te leren kennen: de opdrachtgevers, architecten, bewoners, gebruikers; de oorspronkelijke bebouwing, de uitbreidingen, sloop en transformaties (Database).

3 Monografisch onderzoek

De derde fase bestaat uit een analyse van de constituerende delen, ondergebracht in een geheel. Hier worden situatieve aspecten van alle hofjes die in deze studie zijn opgenomen, en de programmatische, ruimtelijke en materiële aspecten van een aantal exemplarische hofjes aan de orde gesteld in relatie tot de architectonische verschijningsvorm. De afbeelding en de ervaring van de projecten worden in de analyse betrokken.

4 Comparatieve analyse

De vierde fase bestaat uit een systematische vergelijking van de objecten met het oog op overeenkomsten en verschillen door de tijd en per plaats.

5 Interpretatie

Het materiaal van alle vier de fasen is de input om inzicht te kunnen geven in de kwaliteiten en de ontwikkeling van het hofje.

Ik ga na uit welke elementen de hofjes zijn samengesteld en hoe deze zijn

³⁰ Nordic Network Stockholm 2006; EAAE conference 2008 /The Urban Project Delft 2009; Randstad Holland expert meeting Delft maart 2009; Peer Review Delft voorjaar 2010 (respondenten Kristiaan Borret en Caroline van Eck); Almshouses in Europe Haarlem 2011. Publicatie: Wilms Floet, W., 'Hofjes van Liefdadigheid/Dutch Almshouses'. In: *Dash, Delft Architectural Studies on Housing; Nieuwe open ruimte in het woonensemble/new open space in Housing Ensembles*. Rotterdam 2009, pp. 16-23.

³¹ Frankl, P., *Die Entwicklungsphasen der neueren Baukunst*, Leipzig 1914. Vertaald in het Nederlands opgenomen in: L. van Duin, H. Engel, *Architectuurfragmenten 1, Typologie en ontwerpmethoden*. Delft 1991, p. 19-34.

samengevoegd tot een geheel. Welk architectonisch idee ligt hier aan ten grondslag? Het achterhalen van het architectonisch idee, dat wil zeggen een elementaire samenvatting van alle condities waaraan een hofje voldoet, is een belangrijke stap in dit onderzoek. De essentiële kenmerken van het hofje worden erin beschreven die vervolgens kunnen worden beoordeeld op de *gebruikswaarde* en *culturele waarde*, begrippen waarvan ook diverse ministeriele nota's gebruik maken om architectonische kwaliteit te omschrijven.³²

Gebruikswaarde

Heeft betrekking op de vraag of een ontwerp/bouwwerk in functionele zin doelmatig is en voldoet aan de gewenste gebruiksmogelijkheden. De gebruikswaarde van de directe omgeving, de stedelijke organisatie van het private, publieke en collectieve wordt in de beoordeling betrokken. De plaatsing van de programmaonderdelen ten opzichte van elkaar (relaties) en routing binnen het gehele complex (interne- en externe bereikbaarheid) spelen daarbij een rol.

Culturele waarde

Dit is een lastig begrip dat verbonden is met een specifiek tijdvak en keer op keer moet worden onderzocht. De culturele waarde van architectuur heeft een collectief karakter en moet herkenbaar zijn in de wisselwerking tussen het architectonisch object en zijn omgeving in de tijd. De waarde van de architectuur wordt wel gekenschetst met de uitspraak dat een ontwerp een verhaal moet vertellen, en de vraag is welk verhaal.

1.6 Definities , restricties

Hofje

'hofje hof-je zelfstandig naamwoord; het ▼ 1. geheel van gewoonlijk om een binnenplein gelegen kleine huisjes (vroeger onder beheer van een liefdadige stichting, meestal bewoond door bejaarde arme vrouwen) • je zit hier als op een hofje zo stil en vredig, zo buiten alle beslomming 2. (in de moderne woningbouw) groep huizen om een plein dat buiten de verkeersstroom ligt 3. hofje (2) voor alleenstaande vrouwen uit de meer goeude stand 4. (marine) wachtschip.'³³

De woningen op een hofje zijn gegroepeerd rond een tuin. Die tuin 'dient tot vermaek, en voor bleekveld tot gemak, zijnde oversulks seer veilig tegen alle stoornisse en overlast van buyten.'³⁴

Het hofje van liefdadigheid, het onderwerp van deze studie, definieer ik als een architectonische eenheid van individuele één-kamer-huisjes rond een gezamenlijke buitenruimte waaraan de voordeuren liggen, gesticht op particulier initiatief of de stedelijke overheid. Hofjes in de vorm van 'kameren', een architectonische eenheid van een rijtje identieke huisjes die direct aan de straat grenzen, gesticht door particulieren, worden in dit onderzoek ook gerekend tot hofjes (maar niet uitgebreid beschouwd).

Met het begrip Hollandse stad doel ik op de negen historische binnensteden die worden bestudeerd in het onderzoeksproject *Mapping Randstad Holland* van de vakgroep Architectuur van de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft: Amsterdam, Haarlem, Leiden, Gouda, Den Haag, Delft, Rotterdam, Dordrecht en Utrecht. Deze inperking is ook gemaakt met het oog op de tijdsplanning van dit onderzoek.

³² Ministerie van VROM, Ruimte voor Architectuur, nota architectuurbeleid. Den Haag 1991.

³³ <http://surfdiensten.vandale.nl/> dd. 20.02.2012

³⁴ Frans van Mieris, geciteerd in Jonkees, E., *De Leidse hofjes en hun bewoners*. Leiden 1954., p. 4.

Het onderzoek beperkt zich tot de hofjes van liefdadigheid die tussen 1400 en 2000 zijn gesticht, en die zich bevinden in of direct rond de historische binnenstad. De hofjes zijn aangegeven op historische stadsplattegronden en in stadsbeschrijvingen. Hofjes buiten de historische stad heb ik alleen bij deze studie betrokken indien het verhuizingen betreft van bestaande stichtingen naar nieuwbouw.

Hof in Holland

Het hof als bouwvorm is in de Hollandse stad niet exclusief voor liefdadigheid gebruikt, maar ook voor andere besloten (woon)gemeenschappen, en als representatief binnenplein.

Het Binnenhof in Den Haag, gesticht in de twaalfde eeuw als grafelijke uitvalsbasis en thans het parlementair regeringscomplex rondom de Ridderzaal, is een voorbeeld van een gegroeid, additief besloten complex (tot 1917 was het dubbel omsloten), waar verschillende generaties bewoners hun relatie met de stad tot uitdrukking brachten via de toegankelijkheid van het hof en de architectuur (meestal reconstructies en beperkte uitbreiding).³⁵

Een bebouwing bestaande uit een of meerdere hoven was gangbaar voor kloosters – katholieke gemeenschappen die zich compleet afzonderden van de buitenwereld, of afgezonderd moesten worden zoals leprozen. Kloosters werden met de reformatie en masse opgeheven en afgebroken, dan wel herbestemd als stadhoudelijk hof of stedelijke voorzieningen.

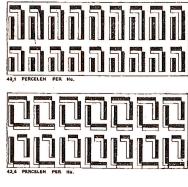
Begijnhoven zijn minder talrijk dan kloosters en hofjes van liefdadigheid, veelal is er één per stad. Alleen het Begijnhof in Amsterdam is ook nu een besloten enclave, die wordt geroemd vanwege de sfeer en ook de ruime afmetingen; de begijnhoven van Haarlem en Delft zijn geïntegreerd in de stad, maar beslotenheid is nog herkenbaar en de bouwblokkenstructuur is afwijkend. Een van de drie begijnhoven van Leiden, nu deel van de Universiteit, is een semipubliek stadsparkje. Vaak worden begijnhoven – een katholieke vrouwengemeenschap die in contact bleef met de buitenwereld – gezien als bakermat van hofjes. Er zijn goede argumenten die aantonen dat dit niet klopt: begijnen – in tegenstelling tot nonnen – behielden hun eigen bezittingen en bouwden hun eigen huizen met voortuintjes op het hof; de architectonische eenheid op begijnhoven is daarom van een andere aard dan op een hofje van liefdadigheid.

Het hof als representatieve architectonische compositie is bijvoorbeeld aanwezig in het kasteel van Breda, ontworpen door Tomaso Vincidor da Bologna in 1536 (geïnspireerd op de binnenplaats van het Spaanse kasteel waar de vrouw van opdrachtgever graaf Hendrik III vandaan kwam), en in 's lands Zeemagazijn te Amsterdam, ontworpen door Daniël Stalpaert in 1656. Een formeel hof werd ook toegepast in stedelijke voorzieningen die een voorgevel misten, zoals de Meisjesplaats van het Burgerweeshuis in Amsterdam uit 1634, ontworpen door Jacob van Campen, gevestigd in het voormalige Sint Luciënklooster. Oude mannen-, vrouwen-, wees- en pesthuizen hebben de opzet van een binnenhof, maar kennen een interne ruimtelijke opzet van aaneengeschakelde ruimten. Dit is een belangrijk verschil met het hofje van liefdadigheid dat bestaat uit individuele woningen met de voordeuren aan de hof.

Hofjes voor exploitatie werden – in de tweede helft van de negentiende eeuw – gebouwd achter op binnenterreinen en waren bestemd voor de laagste groep arbeiders. Meestal betreft dit poorten en sloppen (een aan elkaar gegroeide verzameling bouwsels rond een plaatsje) en gangen (rijtjes huizen, vaak rug-aan-rug met soms een omheind tuintje), zoals beschreven door Van der Woud (2010), als de meest voorkomende arbeiderswoning tot aan het eind van de negentiende eeuw.³⁶

³⁵ Wilms Floet, W., Binnenhof The Hague, 'Between gated community and openness of democracy'. In: F. Claessens, L. van Duin (red.), *The European City - Architectural Interventions and Urban Transformations*. Delft, 2005, p.110-117.

³⁶ Woud, A. van der, *Koninkrijk vol sloppen, achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*. Amsterdam 2010, p. 105.

-1560	1400-2000	1850-1900	1900-1990	1990-
religie	liefdadigheid	speculatie	sociale woningbouw	private woningbouw
 	 	 	 	

Vijf generaties hofbouw in de Hollandse stad

religie: Bagijnhof Amsterdam

liefdadigheid: hofje Meermansburg 1681 Leiden

speculatie: hofjes in de Zeilstraat Den Haag-Scheveningen. Bron: Koopmans 2005 p. 105.

sociale woningbouw: Frankendael 1951 Amsterdam, Merkelbach en Elling. Bron: Polytechnisch Tijdschrift 1952, p. 793b., Beeldbank Stadsarchief Amsterdam.

private woningbouw: Paddepoel Groningen, de Nijl architecten. Bron: de Nijl.

Het hofje in de twintigste-eeuwse sociale woningbouw had als belangrijkste functie in een nieuwe wijk een beeld van collectiviteit op te roepen, en een veilige omgeving voor kinderen te bieden. Deze hofjes worden bewoond door gezinnen, zijn toegankelijk voor auto's, bestaan in laagbouw en gestapelde bouw, soms een school en zijn daarmee minder besloten. Mels Meijers (1916/1917) bracht de eerste voorbeelden in Nederland in beeld: het Verschuierplein in Arnhem (architecten de Roos en Overeinder), Patrimoniumshof Rotterdam (A.K. Kruithof, 1916), Spaarndammerbuurt Amsterdam (Walenkamp, de Klerk), de U-vormige hofjes in de Odulphusstraat Delft (architect J. Th. van Rossum).³⁷

De situering en vormgeving van deze generatie hoven werd internationaal beïnvloed, door de tuinstadbeweging (Engelse tuinsteden, Duitse arbeiderskolonies) en de ontwikkeling van nieuwe stedelijke bouwblokken (Mietskaserne Berlijn).

Unwin, architect van de Engelse pittoreske tuinstad, gebruikte de hof-vorm vanwege het aantrekkelijke ruimtelijke effect.³⁸ Hij streefde een afwisselend stadsbeeld na en ontwikkelde daarvoor vijf typen hofvormige 'greens': vrijstaande huizen rondom een cul-de-sac midden in een bouwblok, U-vormige aaneengesloten woningen in een setback, de 'weggegelaten hoeken' die een plein doen ontstaan, de kloosterachtige 'Quadrangle' en de gemeenschappelijke groene ruimte binnen een bouwblok.³⁹ De historische Engelse hofvormen van 'colleges' en 'almshouses' vormden een referentie.⁴⁰ Hampstead Garden City (architecten Unwin en Parker, 1907-1909) met enkele cul-de-sac-hoven kreeg zowel in Engeland als daarbuiten veel navolging.

In de Duitse pittoreske tuinstad werd het element 'hof' naast Engels voorbeeld mede ontleend aan het Nederlandse hofje. Hermann Muthesius (1918) merkte hierover op dat het ontwerp wel verbeterd moesten worden, vermoedelijk een teken dat hofjes in die tijd niet in een goede conditie verkeerden.⁴¹ Het Witwen en Witwerhof in Altenhof Essen (architect Robert Schmol, 1907-1914), gesitueerd naast proveniershuizen en rusthuizen is een voorbeeld.⁴² Hermann Muthesius publiceerde verder een woon-werk-hofje in Gronauer Wald (architect Merrill) voor gewonden van de Eerste Wereldoorlog.⁴³ In Duitsland werd vanaf het eind van de negentiende eeuw geëxperimenteerd met ensembles van hoven in hoogbouw als alternatief voor gesloten bouwblokken, de Mietskaserne.⁴⁴ In deze hoven is de oriëntatie van de woningen niet exclusief op het binnenterrein, maar ook op de straat. Een tweede type hofbouw afkomstig uit Duitsland is een pleinachtig hof dat is opgenomen binnen in de bouwblokstructuur; dit kan worden beschouwd als een grootschaliger, stedelijke en open vorm van het Engelse cul-de-sac type. De Zaanhof Amsterdam (architect H.J.M. Walenkamp, 1916-1918) en het Justus van Effeblok Rotterdam (architect M. Brinkman, 1919-1922) bouwen op de Duitse experimenten.⁴⁵

Het woningbouwhof dat vroeg twintigste-eeuw in Nederland werd gebouwd vormt veelal een accent in een stedenbouwkundige compositie, zoals de Papaverhof in Den Haag (architect J. Wils, 1922) of de Harmoniehof in Amsterdam-Zuid (architecten J.C. van Epen, M.J.E. Lippits, 1925). Castex, Depaule en Panerai (1977) hebben de Nederlandse hofjestradiatie over het hoofd gezien. In hun voorbeeldige studie *De Rationele Stad*

³⁷ Meijers, M.J., 'VI Pleinbouw' en 'VII Hofbouw'. In : *Bouwkundig Weekblad* 1916 p.235-239, 1917, p.1-5.

³⁸ Unwin, R., *Town Planning in Practice*. Londen 1909, 1971, p. 330.

³⁹ Barozzi, A., 'The morphology of the garden city'. In: G. Tagliaventi, *Città Giardino, Garden City*. Rome 1994, p. 106.

⁴⁰ Unwin, R., *Town Planning in Practice*. Londen 1909, 1971, p. 331, 382.

⁴¹ Muthesius, H., *Kleinhaus und Kleinsiedlung*. München, p. 153. 'Der Wohnhof ist eine alte Holländische Bebauungsart, die freilich in den übergekommenen, auf früheren Zeiten stammenden Beispielen nicht im beste Rufe steht, denn sie hat vielfach Schmutzwinkeln und engen unzugänglichen Ecken geführt. Das kann natürlich durch einwandfreie Anlage und gute Zugänglichkeit gänzlich vermieden werden'.

⁴² Feenstra, G., *Tuinsteden en volkshuisvesting in Nederland en buitenland*. Amsterdam 1920, p. 116.

⁴³ Muthesius, H., *Kleinhaus und Kleinsiedlung*. München 1918, p. 124, 125.

⁴⁴ Claessens, F., *De stad als architectonische constructie, Het architectonisch discours van de stad (Duitsland 1871-1914)*. Delft 2005.

⁴⁵ Komossa, S., *Hollands Bouwblok en Publiek Domein, model regel, ideaal*. Nijmegen 2010, p. 158-159.

relateerden zij de bebouwingsvorm hof in Berlage's Amsterdam-Zuid aan de Vlaamse begijnhoven en als een herinterpretatie van de Engelse close.⁴⁶

Een hof met de bijzondere bestemming van huisvesting voor de leden van een katholieke parochie is de Linnaeushof in Amsterdam (architect A.J. Kropholler 1924-1930), een architectonische eenheid binnen een bouwblok met een kerk (referentie Begijnhof) en tennisbanen (referentie Engelse tuinstad).

Hoven als collectief groen binnen gesloten bouwblokken vormen een alternatief voor de situatie dat alleen de woningen op de begane grond profiteren van een tuin. In deze hoven geldt dat de woningen niet exclusief op de hof georiënteerd zijn zoals in het hofje, maar op zowel de straat (waar zich de voordeuren bevinden) als het binnenterrein. De collectieve tuin in een stadsblok in de Haagse Transvaalbuurt 'Buiten-Haag' - dat niet meer bestaat - was het eerste voorbeeld in Nederland (architect J.E. van der Pek, 1902). Van belang zijn hier verder de woonblokstudies van J.J.P Oud voor Spangen Tusschendijken in Rotterdam tussen 1919 en 1923.⁴⁷ In het 'opgeknipste' U-vormige blok aan de Vroeselaan in Rotterdam (J.H. van den Broek, 1935) zijn de donkere binnenhoeken van het traditionele bouwblok vermeden en is de verbinding met het aangrenzende park gelegd. Collectieve elementen als de tuin met een overdekte galerij, doorlopende banden en de herhaling van kleine uitstekende balkons bieden een beeld van collectiviteit vergelijkbaar met die in het hofje.

In de Akbarstraat in Bos en Lommer Amsterdam (architecten A. Evers en G.J.M. Sarlemijn, 1950-1952) is de ruimte tussen twee stroken portiekflats samengevoegd tot een hof om de anonimiteit van de repeterende functionalistische strokenbouw te doorbreken.⁴⁸ Voorts noemen we hier de repetitieve haak-en-hof verkaveling in Frankendael Amsterdam (architecten B. Merkelbach, CH.J.F. Karsten, P.J. Elling, 1951). Dit type werd het standaard element in de open stedenbouw van de Westelijke Tuinstad van Amsterdam, in laagbouw en gestapelde bouw.

In de woonwijk Heseveld in Nijmegen (architecten A. Evers & G.J.M. Sarlemijn, 1957) zijn een stenen pleinachtige hof en kleinere groene hoven het motief in een monumentaal ensemble.

Een uitzonderlijke grote hof is de sociale woningwetbouw uitbreiding van Zeist (architect W. de Bruyn, 1962), in de vorm van een hof van 1 kilometer lengte bij 200-350 meter breedte, die een bos omsluit.⁴⁹

Sinds de woonopgave wordt aangestuurd door de markt heeft het hof een nieuwe rol gekregen: de allure van vorstelijk wonen inspireerde projectontwikkelaars het hof aan te prijzen als een (autovrije) woonomgeving met een luxe uitstraling. Een daarvan is de Grote Hof Ypenburg (Rapp & Rapp architecten, 2006), met vormen die refereren aan het historische hofje. Een ander hof-ensemble is de Haverley in Den Bosch (Soeters Van Eldonk architecten e.a., 2000) met een aantal kasteelachtige hoven op een golfterrein. Midden in de hof pronken de auto's.

Een hof is een aantrekkelijke compacte bouwvorm voor gaten in binnensteden, zoals de Mariaplaats Utrecht, AWG architecten, 1998.

Recent gebouwde hof-projecten laten zien dat er opnieuw een maatschappelijke agenda met het hof is verbonden: deze bouwvorm is gekozen om een categorie hogere sociale bewoners te verleiden zich als collectief te vestigen dan wel te blijven wonen in gebieden waar sprake is van sociale achteruitgang. Het hof met vrije sectorwoningen rond een haven in de anonieme naoorlogse uitbreidingswijk van Paddepoel Groningen (de Nijl architecten, 2006) heeft in de wijk betekenis als publieke plek. Een hof voor de middenklasse, Le Medi Rotterdam (Geurst en Schultze architecten, Korteknie Stuhlmacher, 2008) is bedoeld om succesvolle allochtone inwoners te behouden binnen

⁴⁶ Castex, J., J.Ch. Depaule, Ph. Panerai, *De rationele stad, van bouwblok tot wooneenheid*. Nijmegen 2003. [Formes urbaines, de l'ilot à la barre, Paris 1977], p.118.

⁴⁷ Casciato, M., F. Panzini, S. Polano, *Architectuur en Volkshuisvesting, Nederland 1870-1940*. Nijmegen 1980, p. 92-93.

⁴⁸ Wilms Floet, W. 'Woningbouw in Bos en Lommer Amsterdam 1950-1952'. In: Barieri, S.U., L. van Duin, *Honderd jaar Nederlandse architectuur, 1901-2000, tendensen, hoogtepunten*. Nijmegen 1999, p. 206-215

⁴⁹ Wilms Floet, W., E. Gramsbergen, *Zakboek voor de Woonomgeving*. Rotterdam, p. 352-369.

de sociaal arme wijk, en hun mediterrane identiteit een plek te geven in de Hollandse stad.

Nadere uitwerking van deze schets van de verschillende vormen van hofbouw die zijn gebouwd door verschillende partijen en in verschillende perioden zou zeker een mooie 'brede' studie zijn.

In de loop der tijd veranderde opdrachtgevers, doelgroepen, locaties en ontwerpinzichten hebben invloed op de architectonische opbouw en verschijningsvorm en bepalen de ontwikkeling van het type, tonen continuïteiten en veranderingen. Van de verschillende vormen van hoven in de Hollandse stad - kloosterhoven, begijnhoven, oude mannen-vrouwen- wees- leprooshuizen, speculatieve hofjes, woningwethofjes- heeft het hofje van liefdadigheid een doorgaande traditie en maakt het type een eigen ontwikkeling door. Ik heb gekozen voor een 'verdiepende' studie naar het hofje van liefdadigheid, dat besloten is, groen en stil, stedelijke vernieuwing en invulling van bouwblokken betreft, een doorgaande traditie kent – allemaal actuele opgaven- en nog niet eerder systematisch als stedelijk ontwerpvragestuk onderzocht.

Onderzoek naar hofjes

In recent onderzoek naar motieven voor giften aan goede doelen op verschillende schalen staan hofjes centraal in de categorie 'groot'.⁵⁰ Het lopende onderzoek naar de stichters van hofjes door dr. Henk Looijesteijn is gebaseerd op een Excel-database (DAD; Dutch Almshouses Database 584 projecten) waarin alle hofjes in Nederland op basis van wetenschappelijke literatuur zijn ondergebracht op topografische, sociale en financiële aspecten. Deze databank is (nog) niet openbaar toegankelijk. Het is interessant deze database te vergelijken en later wellicht ook te koppelen aan het GIS-kaartonderzoek in deze studie.

De definitie van hofjes door Looijesteijn is echter breder dan de bouwkundige vorm waar deze studie betrekking op heeft: particuliere stichtingen die voorzagen in gratis huisvesting en aalmoezen ten behoeve van de 'edele' armen (zij die ongewild niet in hun eigen levensonderhoud kunnen voorzien). Zijn analyse van de motivatie van de stichters zal nog worden uitgewerkt voor de steden Leiden, Utrecht en Zwolle, drie situaties die verschillende lokale bloeiperioden vertegenwoordigen.

Het hofje in internationaal perspectief

Op initiatief van Looijesteijn is een begin gemaakt om het altijd als typisch Hollands fenomeen omschreven hofje in een internationaal perspectief van 'almshouses' te plaatsen.⁵¹ Overeenkomsten betreffen het particuliere initiatief, de doelgroep van 'edele armen', en de verbinding van de naam van de liefdadige instelling en de stichter. In Engeland betreft het *hospitals* en *almshouses*; in Denemarken *sjaelebod* (zielehuis), *kloster* en *stifelse*; in België zijn het *convent* en *godshuis*, *godsbetuik*; in Duitsland *Stiftung* en *Freiwohnungen*; in Noorwegen *Stiftelser*.

Een architectonische overeenkomst betreft dat het (nagenoeg altijd) om individuele huishoudens gaat die in een architectonische eenheid zijn ondergebracht (een serie identieke huisjes, vaak symmetrisch geordend met een gearticuleerd midden). Maar de sociale en architectonische regels (met name de afsluiting van de buitenwereld, de hof-

⁵⁰ 'Giving in the Golden Age', een samenwerkingsproject tussen het Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam en de Faculteit Sociale wetenschappen van de Universiteit Utrecht, uitgevoerd tussen 2008-2012 onder leiding van professor dr. Marco H.D. van Leeuwen en dr. Lex Heerma van Vos.
<http://socialhistory.org/en/projects/giving-golden-age> dd. 18.04.2012. Groot: hofjes; middelgroot: testamenten; klein: collectes.

⁵¹ Conference 'Almshouses in Europe, from the late Middle Ages to the Present- Comparisons and Peculiarities', Haarlem 7-9 september 2011. De conferentie had het karakter van een pluriforme regionale rapportage, een eerste internationale inventarisatie, met specifieke en brede invalshoeken. Mijn bijdrage hier was een overzicht van hoe in vier 'generaties' Nederlandse hofjes in de architectuur een sociaal idee tot uitdrukking is gebracht (hofjes van liefdadigheid, speculatie, sociale woningbouw, particuliere woningbouw).

vorm en de stedelijke context) kennen nergens zo'n grote mate van eenheid als in Nederland.

Ook blijkt er per regio een groot verschil in aantal, type locatie en stichtingsjaar. Oude Vlaamse steden als Brugge, Antwerpen, Brussel, Leuven, Gent, Dendermonde en Doornik hadden hofjes vanaf de 14-de eeuw.⁵² In Brugge bestaan er nog zesenvestig *godsbetuiken*, en zijn er zeker tweeënveertig verdwenen.⁵³ Dit aantal overtreft het aantal hofjesstichtingen in Amsterdam ruimschoots. Net als het Hollandse hofje liggen ze op binnenterreinen, afgescheiden van de straat. Eberstadt (1919) maakt in zijn bespreking van 'Kleinwohnungen' in Antwerpen onderscheid tussen de ruimere 'Wohnhof' (hofjes) en de krap bemeten 'Wohngänge, Hofgassen und Sackgassen' (veelal speculatiebouw).⁵⁴ Typisch Vlaams zijn de repeterende gemetselde dakkapellen, waardoor de individualiteit van de huisjes nadrukkelijker is dan in Hollandse hofjes, monumentaliteit lijkt hier niet nagestreefd. De opbouw van het Vlaamse hofje kent minder geometrie en meer additie, hetgeen kan worden verklaard doordat ze zijn gebouwd in de late middeleeuwen, en doordat de structuur van de bouwblokken meer heterogeniteit kent. De Vlaamse hofjes zijn van oudere datum dan de Nederlandse. De architectonische eenheid die kenmerkend is voor de Nederlandse hofjes geldt in Vlaanderen eerder de begijnhoven dan de hofjes. Deze begijnhoven zijn net als het Hollandse hofje een mooi voorbeeld van een besloten woonomgeving midden in de stad, maar dan van een grotere maat. Van Aerschot (2001) onderscheidt het *pleinbegijnhof*, het *stads- of stratenbegijnhof* en het *gemengde begijnhof*type.⁵⁵

In Engeland zijn de *almshouses* vooral een negentiende-eeuws fenomeen, een derde deel van de tweeduizend projecten is tot stand gekomen in deze periode van opkomende industrialisatie en de moralistische Victoriaanse cultuur.⁵⁶

In het historische overzicht van Brian Howson (1993) worden op basis van regeringstijdvakken Engelse *almshouses* met een hofvorm getoond. Howson schetst historische lijnen op basis van architectonische zuiverheid, grootsheid en monumentaliteit. Hij heeft de vooronderstelling dat initiatieven uit hogere maatschappelijke kringen op bescheidener wijze worden nagevolgd door particuliere liefdadigheidsverstrekkers.

In de Elizabethaanse periode wordt verwezen naar Karthuizerkloosters en 'university colleges', en in de Stuart-periode naar monumentale hofcomplexen die in opdracht van de staatshoofden werden gebouwd ten behoeve van uitgediend eigen mannelijk personeel als soldaten en matrozen, het Royal Hospital Chelsea in Londen (1682, architect Christopher Wren) en Kilmanshaim Hospital in Dublin (1686). Verwezen wordt hier naar buitenlandse voorbeelden als 'Les Invalides' (1674, architect Liberal Druant) in Parijs dat duidelijk voortbouwt op Filarete's Hospedale in Milaan (1547), waarin alle over de stad verspreide armenzorg werd verzameld. Beide projecten in Parijs en Milaan kennen geen individuele huisjes, maar zalen.

Potentiele verbindingen met het Nederlandse hofje - de landen waren verbonden door het huwelijk van Willen II en Mary (1677) - zijn niet als mogelijke referentie onderzocht. Zo zou bijvoorbeeld het hofje van Nieuwkoop in Den Haag uit 1658, ontworpen door hofarchitect Pieter Post, van invloed kunnen zijn geweest op Britse hofjes. De internationale beïnvloedingen zijn de moeite van het onderzoeken waard zijn, maar vallen buiten het bestek van deze studie.

Het onderzoek van Helen Caffrey naar de ruim honderd 'almshouses' in West Riding of Yorkshire, waarvan er nog negenenvijftig bestaan, laat zien dat de dominante bouwvorm voor 'almshouses' in Engeland echter niet een hof - zoals Howson centraal stelt - maar

⁵² Bruyne, H. de, *Godshuizen in Brugge*. Brugge 1997, p. 10

⁵³ Bruyne 1997, p.11, 12

⁵⁴ Eberstadt, R., *Neue Studien über Städtebau und Wohnungswesen, Die Kleinwohnungen und das Städtebauliche System in Brüssel und Antwerpen*. Band III. Jena 1919, p. 62-87.

⁵⁵ Aerschot, S. van, M. Heirman, *Vlaamse Begijnhoven werelderfgoed*. Leuven 2001, p. 97. Helaas ontbreken in deze uitgebreide publicatie overzichtelijke plattegronden.

⁵⁶ Howson, B., *Houses of noble poverty*. Sunbury-on Thames, 1993, p. 137.

een rijtje huizen is.⁵⁷ De stijl van de huisjes is tijd en locatie gebonden. Opvallend vaak is een kapel deel van een hofje, en in een aantal gevallen is het liefdadigheidsprogramma uitgebreid met een school, en is de schoolleiding betrokken bij de exploitatie van de bejaardenhuisvesting.⁵⁸

Typisch voor 'Stiftungen' in Hamburg (Duitsland) en 'Stifelse' in Kopenhagen (Denemarken) is dat een aantal instellingen Joods is. Reden is dat deze bevolkingsgroep geen gebruik kon maken van de stedelijke voorzieningen voor armenzorg.⁵⁹ In Denemarken (negen in Kopenhagen) zijn er stichtingen voor verschillende standen (hoge en lage stand, beroepsgroepen), en is er verwantschap met het Nederlandse proveniershuis, waarvoor bewoners een bijdrage betalen voor inwoning en kost.

Hoftypologie internationaal

In de meest basale vorm dient een hof om licht toe te laten treden tot ruimten op binnenterreinen; in de meest complexe vorm is het hof een onderdeel in een reeks representatieve ruimten. Omdat ze wellicht van invloed zijn geweest op de architectuur van het Hollandse hofje noem ik hier wel de Kartuizerkloosters waar monniken in afzondering leefden. Om dezelfde reden memoreer ik de gasthuizen die onderdak boden aan pelgrims en reizende handelaren waaronder de *maison dieu* (Frankrijk). De eerste hofjes in Leiden werden gesticht door mensen die behouden terugkeerden van een kruistocht naar Jeruzalem. Verschillende Vlaamse godshuizen die tot stand kwamen in de late middeleeuwen beschikken over een kapel bij de entree.⁶⁰

Een uitgebreide internationale beschouwing van het bouwtype 'hof' met de bestemming van wonen en een historische traditie is ook een interessante, maar ook een zeer veelomvattende studie, onder andere over het Romeinse atriumhuis; de Turkse han, de overnachtingsplaatsen van de karavanserai, de Roemeense vluchtburchten rondom een kerk (Prejmer), de Beijingse Hutong, woonhofjes met gemeenschappelijke badhuizen aan de straat, de Noord-Afrikaanse Suq tot en met de Tolou, ronde en vierkante familiehofjes in de Chinese provincie Fuijan. In die studie hoort ook de Andalusische hofbouw, die de inspiratie vormde voor de 'hispanic courtyardhousing' in Los Angeles uit de jaren 1920-1940.⁶¹ *Courtyard in building* door de Amerikaanse architecten van het hedendaagse New Urbanism van 'architecture of community' bouwt door op de Amerikaanse loot van de internationale tuinstadbeweging.⁶²

1.7 Bronnen

De primaire bron van dit onderzoek zijn de hofjes, kaarten, tekeningen en afbeeldingen van de hofjes: de Kadastrale Minuut, getekend tussen 1811-1833, plattegronden en aanzichten uit literatuur, schetsmatige opmetingen, foto's en historische prenten. Tekeningen van een beredeneerde selectie van de hofjes zijn verzameld uit de bibliotheek van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed in Amersfoort, waar van alle rijksmonumenten restauratietekeningen worden bewaard.

Secundaire bronnen van dit onderzoek naar hofjes zijn wetenschappelijke publicaties, stadsbeschrijvingen, beeldbanken van stadsarchieven en populaire literatuur over hofjes.

⁵⁷ Caffrey, H., *Almshouses in the West Riding of Yorkshire 1600-1900*. Norfolk 2006, p.27:

'Row 39, courtyard 13, centripetal 2, semi-detached 5, extant almshouse buildings'.

⁵⁸ Caffrey 2006, p. 80 Hopkinson Crowther Almshouses, p. 86 Leathly Almshouses, p. 88 Stephen Nicholson's Almshouses; Howson 1993, p. 141. Dulwich College. De Armenwet in Engeland dateert uit 1601, en definieert liefdadigheid als 'relief of aged impotent and poor people....the maintenance of sick and maimed soldiers and mariners, schools of learning, free schools and scholars in university... .

⁵⁹ Conference Almshouses 2011, bijdragen Angela Schwarz (Hamburg) en Peter Wessel Hansen (Kopenhagen)

⁶⁰ St. Nicolaasplaats (1386), Sint Barbarahof (1489), Godshuis van Lantschot (1656), afgebeeld in Eberstadt 1919, op respectievelijk p.67, p. 72, p.76.

⁶¹ Polyzoïdes, S. R. Sherwood, J. Tice, J. Shulman, *Courtyardhousing in Los Angeles*. New York 1982, 1992.

⁶² Katz, P., *The New Urbanism, toward an architecture of community*. New York, 1994.

Uit al deze bronnen zijn systematisch gegevens verzameld, die zijn gekoppeld aan een door mij ontwikkelde GIS-kaart.

Voor inzichten over hofjes uit het oogpunt van stadsontwikkeling, armenzorg, stedelijke elite en architectuurgeschiedenis is gebruik gemaakt van de gebruikelijke standaardwerken uit andere wetenschapsvelden. Die studies voorzien mijn architectonisch onderzoek van de benodigde bredere context.

1.8 Becommentarieerde bibliografie

Studies naar hofjes in de Hollandse stad heb ik onderverdeeld in vijf categorieën: 1. stadsbeschrijvingen, 2. historische en bouwkundige publicaties, 3. sociologische publicaties, 4. populaire literatuur, 5. websites.

1. stadsbeschrijvingen

De oudste literatuur over hofjes zijn de stadsbeschrijvingen, die in de 17-de, 18-de en 19-de eeuw worden geschreven in opdracht van stadsbesturen, naar Italiaans humanistisch model.⁶³ In deze encyclopedische werken zijn hofjes apart opgenomen volgend op de paragrafen 'stedelijke instellingen voor zieken, armen, wezen en bejaarden'. Meestal zijn vermeld de naam van het hofje, de stichters, adres, stichtingsjaar, de regels voor de samenstelling van de regenten, toelatingseisen om op het hofje te mogen wonen. Doorgaans zijn de hofjes in deze overzichten gegroepeerd naar religieuze achtergrond.

2. historische en bouwkundige publicaties

Overzichten

De systematiek van historische stadsbeschrijvingen diende als basis voor overzichtswerken over de ontwikkeling van de Nederlandse bouwkunst, waaronder Brugmans en Peters (1910).⁶⁴ Hofjes worden hier beschreven als integraal deel van oude- mannen en vrouwenhuizen die werden gesticht door gilden, broederschappen of particulieren. De oudste voorbeelden worden genoemd en er wordt een beperkte definitie gegeven van de kenmerken van een 'oorspronkelijk' hofje als bouw- en woonvorm.

Onder architectuur gebouwde hofjes hebben een structurele plaats in het overzicht vanaf 1660 in *De bouwkunst van ons land* van Vriend (1938), hoewel hun rol daarin niet wordt uitgelegd. Hierbij valt op dat hofjes zowel worden ingedeeld in de categorie particuliere als openbare bouwwerken.⁶⁵

De serie *Huizen in Nederland, architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser* van Meischke e.a. (1993, 1996, 1997) biedt tussen de regels door inzichten over de bouw en het ontwerp van hofjes, die tot stand kwamen binnen dezelfde bouwpraktijk als elite huizen.⁶⁶ Het gaat dan om relaties tussen aannemers, architecten en opdrachtgevers, hun woonhuizen en andere bouwopdrachten.

⁶³ Haitsma Mulier, E.O.G., 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen uit de zeventiende eeuw'. In: *De zeventiende eeuw. Jaargang 9*. Hilversum 1993, p. 97; Verbaan, E., *De woonplaats van de faam*. Hilversum 2011.

⁶⁴ Brugmans, H., C. Peters, *Oud-Nederlandsche steden in haar ontstaan, groei en ontwikkeling*. Leiden 1910, p. 180-181.

⁶⁵ Vriend, J.J. *De Bouwkunst van ons land*. Amsterdam 1938, p. 194-1999.

⁶⁶ Meischke, R., H. Zantkuijl, W. Raue, P. Rosenberg, *Huizen in Nederland, Friesland en Noord-Holland*. Zwolle 1993. Meischke, R., H. Zantkuijl, W. Raue, P. Rosenberg, *Huizen in Nederland, Amsterdam*. Zwolle 1995. Meischke, R., H. Zantkuijl, P. Rosenberg, *Huizen in Nederland, Zeeland en Zuid-Holland*. Zwolle 1997.

In de serie *Monumenten in Nederland* (Stenvert e.a. 1996-), het meest recente standaardoverzicht in de traditie van de stadsbeschrijvingen, wordt de bouwkundige ontwikkeling van bestaande hofjes beknopt beschreven per stad.⁶⁷

Het overzicht *Bouwen in Nederland* (2007) benoemt terecht de diversiteit van de verschijningsvormen van het hofje. In dit beknopte overzicht wordt geen ontwikkeling geduid en er worden slechts twee voorbeelden behandeld.⁶⁸

Historische publicaties alleen over hofjes

Nederlandsche hofjes in de 'Heemschutserie' deel 28 (1943/1944/1947) van Jhr. Dr. D.P.M. Graswinckel wordt zelfs nu nog als een standaardwerk aangemerkt. De auteur – rijksarchivaris en afkomstig uit de adellijke familie die het Delftse Hofje van Gratie bestuurt – baseert zijn werk op de oudste serie stadsbeschrijvingen, aangevuld met persoonlijke beeldende observaties als 'De hofjes in Amsterdam zien er uit gelijk groote-stadskinderen, wat bleek en armetierig, alsof zij te weinig van het zonlicht en de frissche lucht hebben kunnen genieten. Dat komt ook al omdat in Amsterdam weinig gebruik is gemaakt van den witkwast, die elders den buitenmuren, meestal ter halver hoogte met frissche witte kalk heeft bewerkt; en ook door het weinige gebruik van bloemen en sierplanten in de tuinen, die een voormalig bleekveldje vermogen op te fleuren en het geheele hofje een ander aanzien geven'.⁶⁹ De structuur van het boek is die van een excursiegids met een inleidende bespreking. De Rotterdamse hofjes ontbreken, terwijl die slechts beperkte oorlogsschade kenden. Zijn observaties zijn treffende impressies maar lang niet altijd correct.

Publicaties over 'hofjes' in de stad ...' borduren ook voort op stadsbeschrijvingen.⁷⁰ De beschrijvingen van hofjes zijn hier aangevuld met de nieuwe resultaten van historisch onderzoek uit de archieven van de hofjes en – in het geval van Haarlem - kennis uit de stedelijke administratie van accijnzen. Opmerkelijk is dat in de in 1972 geactualiseerde versie van Dr. Gerda Kurtz's *Haarlemse hofjes* uit 1951 de beschrijving van de hofjes die in tussenliggende perioden werden gesloopt zonder toelichting is geschrapt.⁷¹

Over de hofjes in Leiden bestaan de talrijkste en meest uitgebreide publicaties. De voorvechter van het behoud van de ernstig bedreigde Leidse hofjes, R. J. Spruit publiceerde *De Leidse hofjes* (1969). Dit tijdschrift (uitgegeven door de gelijknamige stichting) publiceerde tussen 1972 en 1986 onregelmatig artikelen over hofjes in en buiten Leiden. Naast de beschrijving van hofjes als stichting is er specifieke aandacht voor restauraties, de schilderijencollecties die de regentenkamers sier(d)en, de achtergronden van stichters, en ook het hofje in de Nederlandse literatuur.

⁶⁷ Stenvert, R., et al., *Monumenten in Nederland*, Utrecht. Zwolle 1996; Stenvert, R., *Monumenten in Nederland*, Zuid-Holland. Zwolle 2004; Stenvert, R., et al., *Monumenten in Nederland*, Noord-Holland. Zwolle 2006.

⁶⁸ Bosma K., e.a., *Bouwen in Nederland 600-2000*. Zwolle 2007 p. 398.

⁶⁹ Graswinckel, D.P.M. *Nederlandse hofjes*. Amsterdam 1944/1947, 3^e druk, p. 18.

⁷⁰ Amsterdam: Alings, W., *Amsterdamse hofjes*. Amsterdam 1965. Fels Heijn, A., *De Hofjes van Amsterdam, door menschevriendheid gedreeven*. Amsterdam 2005. Haarlem: Kurtz, G. H., *Haarlemse hofjes, Geschiedenis en beschrijving der Haarlemse hofjes*. Haarlem 1951, herziene editie 1972. Peetom, L., L. van der Hoek, *Door gangen en poorten naar de hofjes van Haarlem*. Leiden 2001. Leiden: Turck, H.M., *Die Leidener Wohnstiftungen vom 15. bis 17. Jahrhundert*. Aken 1989. Leermakers, I., F. Welling, *Door gangen en poorten naar de Leidse hofjes*. Leiden 1997/2010. Gouda: Geselschap, Mr. J.E.J., *Hofjes van Barmhartigheid*. In: Dr. A. Scheygrond, mr. J.E.J. Geselschap, L.B. Korstanje (ed.), *Gouda 1272-1972, Zeven Eeuwen Stad, hoofdstukken uit de geschiedenis van Gouda*. Gouda 1972. Den Haag: J. Schwencke, *Oude Haagse hofjes en godshuizen*. Zaltbommel 1975. Baar, P.J.M. de, *Haagse Hofjes, tien historische artikelen*. Leiden 1982. Koopmans, B., *De Verborgene Stad, 115 hofjes in Den Haag*. Den Haag 2005. Delft: Gronheid, H.E.M., 'Hofjes binnen Delft 1', en, Olivier, F.C., 'Hofjes binnen Delft II'. In: H.L. Houtzager e.a., *Facetten van Delft*. Amsterdam 1985. Rotterdam: Wijngaarden, M. L. van, *'t Hofje van Gerrit de Koker*. Rotterdam 2006. Dordrecht: Sluijter, M., *Dordtse hofjes. Van Middeleeuwse woonvorm tot modern alternatief*. Alblasserdam 2008. Utrecht: Wagenaar, C., *Vrije woningen te Utrecht*. Utrecht 1913.

⁷¹ Kurtz, G. H., *Haarlemse Hofjes*. Haarlem 1951/1972. Hofje van Oud-Alkemade of der Twaalf Apostelen, Hofje van Gratie gesloopt. De hofjes van Codde en Van Beresteyn zijn samengevoegd en verhuisd.

Een helder artikel over de architectuur van het hofje is het hoofdstuk 'Hofjes' van G. Elzinga dat verstuopt zit in de schriftelijke restauratie-cursus *Levende Stenen* uitgegeven door de Stichting ter Bevordering van Kennis van de Nederlandse Bouwkunst (1977).⁷² Maar ook dit is van beschrijvende aard, en is beperkt tot het perspectief van restauratie.

Het proefschrift van de Duitse architectuurhistoricus Hans Martin Turck *Die Leidener Wohnstiftungen vom 15. bis 17. Jahrhundert* (1989) onderzoekt de ideologische argumentatie en de sociaal-economische omstandigheden die de voedingsbodem vormden voor de stichting van hofjes in twee tijdvakken: de middeleeuwse traditie geworteld in de door religie georganiseerde samenleving, en de zeventiende-eeuwse gereformeerde stedelijke samenleving na de reformatie in textielstad Leiden.⁷³ Nadruk ligt op de ideologische motieven voor het stichten van hofjes. Alle hofjes die werden gesticht voor 1700 zijn beschreven, niet geanalyseerd. Uit archieven zijn tekeningen en foto's van slechte kwaliteit opgenomen – te wijten aan de kwaliteit van de toenmalige reproductietechnieken in die tijd (of het prijskaartje). Door de gekozen periodisering zijn de hofjes vanaf de achttiende eeuw niet betrokken.

In Leermakers en Welling's *Door gangen en poorten naar de Leidse hofjes* (1997) zijn de hofjes ruim geïllustreerd met historische afbeeldingen, plattegronden en recente foto's.⁷⁴ Het vervolg hierop, *Wonen om gods wille in Leidse hofjes*, door Leermakers en Donkersloot (2007) biedt een zeer instructief overzicht van de geschiedenis van de zeven oudste stichtingen in de context van de veranderingen in de organisatie van armenzorg en de bestuursvorm, inclusief complexe religieuze en stedelijke belangen.⁷⁵ De publicaties over hofjes in boekjes en historische tijdschriften zijn talrijk. Dit soort boekjes zijn meestal geschreven door een historicus naar aanleiding van een eeuwfeest of een grote restauratie. Ze zijn in dit onderzoek opgenomen in de literatuurlijst.

Buiten het gebied van deze studie hebben Karstkarel en van der Laan (2007) een goed overzicht samengesteld over de Friese hofjes.⁷⁶ De zestien hofjes van Alkmaar zijn door Vis (2013) uitgebreid in beeld gebracht in de vorm van biografieën vanaf de acties van de stichting tot en met interviews met huidige bewoners.⁷⁷

3. Sociologische publicaties

Jongkees (1954) stelt het hofje als woonvorm ter discussie vanuit gerontologische, sociologische en sociaalpsychologische theorie, in combinatie met een serie van honderdvijftig interviews met Leidse hofjesbewoners.⁷⁸ Onderzocht wordt de vraag naar de invloed van verouderen op de woonvorm. Hoewel zeventig procent van de bewoners tevreden was, verwachtte hij een afname van de animo voor hofjes omdat de gemeente plannen koesterde hen onder te brengen in modernere bouwvormen, verspreid over de buitenwijken. Zijn twijfel over het voortbestaan van hofjes is wat betreft het perspectief van ouderenhuisvesting alleen gedeeltelijk uitgekomen: de doelgroep is in een aantal hofjes gewijzigd van ouderen in studenten.

De sociaalhistorische studie van Dorsman en Stavenuiter (1993) werpt een licht op de migratie van hofjes-bewoonsters in de Jordaan in de 19-de eeuw. Omdat de toelage van de hofjesbewoonsters niet alle kosten van het levensonderhoud dekte, verhuisden verschillende vrouwen van rijke naar arme hofjes of stedelijke oude vrouwenhuizen.⁷⁹

⁷² Elzinga, G. Hofjes. In: *Levende Stenen*. Stichting ter bevordering van de kennis van de Nederlandse Bouwkunst. 1977, p. 1-21.

⁷³ Turck, H.M., *Die Leidener Wohnstiftungen vom 15. bis 17. Jahrhundert*. Aken 1989.

⁷⁴ Leermakers, I., F. Welling, *Door gangen en poorten naar de Leidse hofjes*. Leiden 1997- 2010.

⁷⁵ Leermakers, I., W. Donkersloot, *Wonen om gods wille in Leidse Hofjes*. Leiden 2007.

⁷⁶ Karstkarel, P., L. van der Laan. *Friese hofjes, Gasthuizen, diaconiehuizen en armenhuizen*. Leeuwarden 2007.

⁷⁷ Vis, J., *Hofjes van Alkmaar*. Alkmaar 2013.

⁷⁸ Jongkees, E., *De Leidse hofjes en hun bewoners*. Leiden 1954.

⁷⁹ Dorsman, J., M. Stavenuiter, *Nooit gehuwd maar niet alleen: vrijgezelle vrouwen uit de arbeidende klasse in de tweede helft van de 19e eeuw*. Hilversum 1993.

Schuijt-Lucassen, Leene en Houben (1997) concluderen op grond van een gerontologische studie dat er een toekomst blijft voor hofjes als vorm van betaalbare zelfstandige ouderenhuisvesting.⁸⁰ Het concept van modernisatie van sociale structuren in relatie tot arme ouderenhuisvesting, gekoppeld aan de bewoningsgeschiedenis van het Haarlemse Hofje Codde en van Beresteyn leidde tot een positief antwoord. Een gevoel van veiligheid staat bovenaan als motief om op een hofje te willen wonen. Allochtonen en sociaal zwakkeren worden genoemd als een potentiële nieuwe doelgroep; het hofje is ook bruikbaar voor begeleid wonen. Het traditionele hofje past in de ontwikkeling van de overheid die zich terugtrekt.

De Haan en Haagsma (1997) houden een pleidooi voor hofjes via het thema van 'beschutting' als primaire levensbehoefte.⁸¹ Ze zetten zich af tegen de teloorgang van de gemeenschapszin in de laat twintigste-eeuwse architectuur, en propageren stedenbouw die gebruik maakt van de kwaliteiten van de historische stad.

Van Assche (2013) verkent met een multidisciplinair team van architecten, een stadssocioloog, kunstenaars en een architectuurjournalist de vraag naar wat het aloude hofje zou kunnen betekenen voor nieuwe vormen van collectief wonen.⁸² Een aantal historische hofjes (grotendeels Amsterdamse) is gedocumenteerd met de plattegrond; het sociale gevoel dat het wonen in een hofje op dit moment oproept is op verschillende manieren uit verschillende perspectieven in beeld gebracht (interviews, een foto-project waarin bewoners participeren, het schilderen van regentenportretten); sociale criteria en ideeën voor het wonen in oude en nieuwe hofjes zijn naar voren gehaald via groepsgesprekken; zonder samenhang worden allerlei gedachten en (deel) oplossingsrichtingen geschetst voor nieuwe bestemmingen en configuraties van hofjes.

4. Populaire literatuur

Populaire literatuur over hofjes betreft fotoboeken⁸³ en cultuurgidsen⁸⁴ waarin de hofjes worden neergezet 'als een idylle van een harmonieuze gemeenschap van rust en afzondering en die voorbijgaat aan de gebrekkige woonomstandigheden en de afhankelijkheid en reglementering waaronder de bewoners gebukt gingen. De scheiding van vorm en functie van deze monumenten geeft een eenzijdig beeld van de stichtingen en hun gebouwen', aldus Turck.⁸⁵ Van belang zijn de overzichten van Weerheijm (1977), Dijkstra (1993), Dorren (1994), die allen een brede doorsnee van alle Nederlandse hofjes de revue laten passeren.⁸⁶

5. Websites

Gedurende de loop van dit onderzoek is de documentatie van hofjes in de vorm van lijsten, foto's met historische beschrijving, en wandelroutes explosief gegroeid. Wikipedia beschrijft het hofje als sociale instelling en bevat links naar de hofjes van Leiden, Haarlem, Utrecht en Den Haag. Gemeenten verwijzen via hun portal naar een overzicht van hofjes als monumenten, en er zijn stadsarchieven die er een pagina hebben gewijd.⁸⁷ En dan zijn er nog de digitale architectuurgidsen.⁸⁸ Al deze sites zijn

⁸⁰ Schuijt-Lucassen, N.Y., G.J.F. Leene, P.P.J. Houben, *Hofjes met perspectief, al eeuwen een moderne woonvorm voor ouderen*. Bussum 1997.

⁸¹ Haan, H. de, I. Haagsma, *Oases, Wonen in hoven en hofjes*. Haarlem 1997.

⁸² Assche, P. van, *Handboek voor Hedendaagse Hofjes*. Den Haag 2013.

⁸³ Weerheijm, T., *Hofjes in Nederland*. Haarlem 1977, J. Dijkstra, *De hofjes van Nederland*. Alphen aan de Rijn, 1993.

⁸⁴ Dorren I., *Langs Hofjes, Routes in Nederland en België*. Utrecht/Antwerpen 1994.

⁸⁵ Turck, H.M., *Die Leidener Wohnstiftungen vom 15. bis 17. Jahrhundert*. Aken 1989, p. 211.

⁸⁶ Weerheijm, T., *Hofjes in Nederland*. Haarlem 1977; Dijkstra, J., *De hofjes van Nederland*. Alphen aan den Rijn 1993; Dorren, I., *Langs Hofjes, Routes in Nederland en België*. Utrecht/Antwerpen 1994.

⁸⁷ Amsterdam: <http://www.amsterdamsehofjes.nl/>; <http://www.amsterdam.nl/gemeente/organisatie-diensten/wzs/kennisbank-dienst/virtuele-map-b/hofjeswoningen/>; Haarlem heeft een eigen Wikipedia-site http://en.wikipedia.org/wiki/Hofjes_in_Haarlem en de Haarlemse hofjeskrant is een gesponsorde kwartaal uitgave <http://www.haarlemse-hofjeskrant.nl/>; Leiden: <http://www.niekbavelaar.nl/>, via de portal van Leids toerisme; Gouda: <http://www.groenehartarchieven.nl/themas/zorg/goudse-hofjes>; Den Haag:

samenvattingen van de historische publicaties en gericht op liefhebbers van geschiedenis en toerisme. Enkele hofjes hebben een eigen website.⁸⁹

www.hofjeberaad.nl is de website van de koepelvereniging van de Nederlandse hofjes. Het openbare gedeelte van de site biedt (op dit moment, de inrichting is meermaals gewijzigd tijdens de loop van dit onderzoek) een overzicht van haar activiteiten om hofjes te ondersteunen bij het beheer en onderhoud en er is een link naar korte beschrijvingen van de aangesloten hofjes.

1.9 Opbouw van de studie

Deze studie is verder als volgt opgebouwd:

Als eerste worden in Hoofdstuk 2 de partijen die betrokken zijn bij het hofje in beeld gebracht, en wordt het verloop van de exploitatie van hofjes in de Hollandse stad in hoofdlijn geschetst.

In Hoofdstuk 3 wordt het hofje op de kaart gedocumenteerd en per stad als fenomeen beschreven, tegen de achtergrond van de stedelijke ontwikkeling en andere hofvormen. De vergelijking van de kaarten biedt een overzicht van de verschillende culturen van het stichten van hofjes in de Hollandse steden.

In Hoofdstuk 4 wordt het hofje geanalyseerd als een stedelijk element. De analyse van de situatie, programmatische, ruimtelijke en materiële opbouw maakt de ontwerpprincipes van het hofje op verschillende planniveaus duidelijk, waarmee de kwaliteiten van het hofje als stedelijke architectuur kunnen worden getypeerd.

In Hoofdstuk 5 staat de architectonische representatie van het hofje centraal. Hier wordt de culturele waarde van het hofje geanalyseerd: de relatie tussen de ontwikkeling van de architectonische expressie en de veranderende maatschappelijke waarden die in het hofje tot uitdrukking worden gebracht, en de ontwikkelingen in de architectuur.

In de conclusies in hoofdstuk 6 wordt gereflecteerd op de ontwikkeling van het hofje als vraagstuk van type en stijl, en de duurzaamheid van het hofje in de Hollandse stad.

In hoofdstuk 7 wordt een beredeneerde selectie van 16 hofjes gedocumenteerd.

De GIS-kaart is als losse bijlage deel van de studie, toegelicht in Hoofdstuk 8.

http://nl.wikipedia.org/wiki/Lijst_van_hofjes_in_Den_Haag ; Rotterdam: <http://www.rotterdam.nl/tekst> alle sites bezocht dd. 29.04.2013.

⁸⁸ Delft: www.architectuurgidsdelft.nl dd.29.04.2013.

⁸⁹ <http://www.hofvanwouw.nl/> ; <http://www.meermansburg.nl/>; <http://www.hofjevannieuwkoop.nl/> allen dd.29.04.2014

2 CONTEXT

Om de context van het hofje te schetsen worden hier de verschillende partijen belicht die betrokken waren bij het tot stand komen en exploiteren van hofjes in de Hollandse stad, op basis van de database van dit onderzoek en literatuur.

2.1 Doelgroep: de bewoners

Hofjes waren bestemd om 'eerlijke arme luiden' die niet meer in hun eigen levensonderhoud konden voorzien een vredige oude dag te bezorgen. Onder de bewoners bevonden zich bijvoorbeeld naaisters, bakkers, werksters, dienstboden en wasvrouwen.⁹⁰

Er wordt algemeen aangenomen dat de doelgroep voor hofjes alleenstaande vrouwen was. Uit inventarisatie blijkt echter dat de doelgroep breder was. Een kwart van de zevenendertig hofjes in Leiden was bijvoorbeeld oorspronkelijk bestemd voor arme mannen, alleenstaande én getrouwde. Wanneer de man overleed moesten de echtgenotes uit het hofje verhuizen. Dit was weer aanleiding om een hofje speciaal voor deze weduwen te stichten.⁹¹ In Gouda was de helft van het aantal hofjes bestemd voor arme families.⁹² Tijdens een lange periode van armoede in Gouda was vaak bepaald voorrang te verlenen aan verarmde familieleden van de stichters. Een dergelijke bepaling kwam ook regelmatig voor in Amsterdam en Leiden. Incidenteel is een zeer specifieke doelgroep benoemd, zoals schippers- en arbeidersweduwen, of soldatenweduwen.⁹³ Of er is een bepaling die de woonplaats van de bewoners betreft.⁹⁴

Uit de verzamelde data blijkt dat het aantal exclusief voor vrouwen bedoelde hofjes ongeveer de helft uitmaakt.

Doelgroep hofjesbewoners volgens testamentaire bepalingen

	aantal	%	% minus onbekend
Bejaarde vrouwen	80	43	55
Bejaarde mannen	1	1	1
Bejaarde mannen en vrouwen	16	9	11
Echtparen	11	6	8
Vrouwen en echtparen	1	1	1
Mannen en echtparen	6	3	4
Vrouwen/mannen/echtparen	9	5	6
Armen (families)	19	10	12
Vrouwen en wezen	3	2	2
Geen gegevens beschikbaar	39	21	0

Om op een hofje te mogen wonen moest men worden voorgedragen aan de regenten, die nagingen of de kandidaat voldeed aan de criteria en in de groep paste. Tot op heden zijn er hofjes waar dit nog zo gaat. Enkele hofjes vroegen entreegeld, dat gewoonlijk werd bestemd om de uitvaart te bekostigen. Entreegeld was meestal een tijdelijke maatregel in economisch slechte tijden. De verplichting bezittingen na overlijden aan het hofje af te staan was niet ongebruikelijk maar kon meestal worden afgekocht. Een portier en/of opzichter(echtpaar), die meestal direct naast de poort woonde, aan de straatkant, was verantwoordelijk voor de dagelijkse gang van zaken op het hofje. Huisjes die aan de straat liggen, werden vaak particulier verhuurd om inkomsten te genereren. In die gevallen ligt de entree aan de straat, en niet aan het hofje. Deze woningen zijn dus geen deel van het hofje.⁹⁵

⁹⁰ Wijngaarden, M. van, *'t hofje van Gerrit de Koker*. Rotterdam 2006, p. 65. Dorsman, J., M. Stavenuiter, *Nooit gehuwd maar niet alleen: vrijgezelle vrouwen uit de arbeidende klasse in de tweede helft van de 19e eeuw*. Hilversum 1993, p.70.

⁹¹ Klein Sionshofje Leiden 1640

⁹² Geselschap, J., 'Hofjes van Barmhartigheid'. In: A. Scheygrond, J. Geselschap, L. Korstanje (ed.), *Gouda 1272-1972, Zeven Eeuwen Stad*, hoofdstukken uit de geschiedenis van Gouda. Gouda 1972, p. 220-239.

⁹³ Respectievelijk het Hofje van der Veeken Rotterdam 1609, het Arend Maartenshofje Dordrecht 1625.

⁹⁴ Het Hofje van Noblet, 1761, Haarlem, was bestemd voor 8 vrouwen uit Haarlem en 8 vrouwen uit Amsterdam, omdat de stichters geboren Amsterdammers waren woonachtig te Haarlem.

⁹⁵ Grill'shofje Amsterdam

Ter illustratie, in 1997 was op het hofje de Bakenesserkamer in Haarlem de minimum entreeleeftijd 50 jaar, de gemiddelde entreeleeftijd 60 jaar, en de gemiddelde woontijd op een hofje 12 jaar (met een maximum van 40 jaar).⁹⁶ In het Amsterdamse Keurvorstenhofje was in de periode 1770-1840 de gemiddelde leeftijd om op het hofje te komen wonen 61 jaar en de gemiddelde leeftijd van overlijden 74 jaar.⁹⁷

Vandaag de dag wordt de meerderheid van de nog bestaande hofjes bewoond door ouderen. In Leiden zijn zes hofjes veranderd in studentenhuisvesting, in Amsterdam zeven.⁹⁸ Studenten vormen, net als de oorspronkelijke bewoners, een homogene groep in een bepaalde levensfase. In Amsterdam zijn vier hofjes getransformeerd tot particuliere koopwoningen, in Haarlem twee, in Leiden één en in Gouda twee (waarvan er nog één een publiek toegankelijk hofje is: het Hofje van Letmaet). Vijf hofjes zijn nu bestemd voor beschermd wonen.⁹⁹ In Amsterdam is één hofje nu in gebruik als 'short-stay apartments' (het Swigtershofje), een hofje in gebruik als hospice voor kinderen (het Lindenhofje), en twee als kantoor (het hofje Liefde is het Fondament, en het Corvershofje).

Om de ontwikkeling van het aantal woningen op de hofjes in beeld te brengen, is het oorspronkelijke aantal woningen vergeleken met het huidig aantal woningen. Alleen de hofjes die nu nog bestaan zijn in deze telling betrokken.

	aantal woningen	huidig aantal woningen	af- en toename %
Amsterdam	681	549	81
Haarlem	342	316	92
Leiden	426	433	102
Gouda	23	17	74
Den Haag	182	180	94
Delft	39	31	79
Rotterdam	56	56	100
Dordrecht	107	102	95

In zijn algemeenheid kan worden geconcludeerd dat het aantal woningen per hofje is gedaald, maar niet spectaculair. Verhelen, of het herbestemmen als bijvoorbeeld fietsenberging, betreft meestal een minderheid van het aantal huisjes. Het maximum is van acht huisjes naar vier.¹⁰⁰ De scherpe teruggang van het aantal woningen in Gouda past in de trend van het grote aantal sluitingen, het zeer kleine aantal overgebleven hofjes (twee) en de kleine afmetingen van de hofjes aldaar. Het laatstgenoemde geldt ook voor Delft. De lichte stijging in Leiden kan in verband worden gebracht met opdeling van hofjes in studentenkamers, die met een gemeenschappelijke keuken en sanitair kleiner zijn dan complete eenpersoonshuishoudens.

⁹⁶ Hammann, P., *Het hofje de Bakenesserkamer*. Haarlem 1997, p. 34, based on data 1648-1800.

⁹⁷ Bruggeman, M., *Residents of three almshouses in Amsterdam in the eighteenth and nineteenth century*. Bijdrage Conferentie Almshouses in Europe, Haarlem September 2011.

⁹⁸ Amsterdam: Regenboogs liefdehofje, Looijershofje, Hamer en Bouwerhofje, Zon's hofje, Catharinahofje, Claes Claeshofje, Van Brants' Rushofje. Leiden: Jan de Latere hofje, van Assendelfthofje, Loidan's hofje, Francois Houttijns'hofje, Jean Michel hofje, Barend van Namenhofje.

⁹⁹ Swigtershofje Amsterdam (tot 1975), Swanenburghshofje Gouda, Hofje van Pauw Delft, Hofje van Slingelandt Dordrecht, Geefhuisjes Den Haag

¹⁰⁰ Van der Speckhofje Leiden.

2.2 Opdrachtgevers

Er zijn vijf categorieën opdrachtgevers van hofjes te onderscheiden: adellijke elite, stadsbestuurders, kooplui, fabrikanten en religieuze gemeenschappen.

Stichters	aantal	%	% exclusief onbekend
Adel	32	17	21
stadsbestuurders	34	18	22
Kooplui	36	19	24
fabrikanten	23	12	15
Religieus	22	12	14
Stad	2	1	2
Anders	3	2	2
onbekend	33	18	

De categorie welvarende adel kan worden gesplitst in twee tijdvakken. De eerste generatie hofjes werd gesticht tussen 1350 en 1500 door leden van broederschappen met een ridderlijke achtergrond. Ze combineerden het nuttige met het aangename door onderlinge gezelligheid te combineren met liefdadigheid.

De stichter van Hofje de Bakenesserkamer (1395) in Haarlem was lid van het Heilige Kerstmisgilde, de stichters van het Sionshof 1450 Utrecht en het Jeruzalemshof (1467) en het Groot Sionshofje (1480) in Leiden waren lid van het Jeruzalem broederschap, dat pelgrimstochten organiseerde.¹⁰¹ Hun hofjes werden gesticht uit dankbaarheid voor een behouden thuiskomst.

De stichter van het Leidse Jeruzalemhofje bekleedde de functie van heiligegeestmeester, de persoon die verantwoordelijk was voor de organisatie van armenzorg in een stad.¹⁰² Meerdere stichters (en nog vaker regenten) waren ook regent bij andere hofjes of sociale instellingen.¹⁰³

Na 1500 stichtte de welvarende adel hofjes zonder het verband van een vereniging.

De tweede categorie opdrachtgevers zijn de 17^e- en 18^e-eeuwse stadsbestuurders, veelal zakelijk succesvolle burgers met speciale betrokkenheid bij zowel de stad, de kerk en de sociale instellingen. Posities in het stadsbestuur en liefdadige instellingen verschaften maatschappelijke status.

Na de alteratie en het twaalfjarig bestand (1566-1580), toen door de wederopbouw de welvaart enorm toenam, werden hofjes gesticht door succesvolle kooplui en fabrikanten (van textiel, bier, suiker en zeep). Een speciale groep opdrachtgevers in deze derde categorie zijn de Waalse Vlamingen die na hun vlucht uit Antwerpen in 1585 de textielindustrie in Holland nieuw leven inbliezen. In de stad Leiden werden zes hofjes

¹⁰¹ Turck 1989, p. 53; Wagenaar, C.W.; *Vrije woningen te Utrecht*. Utrecht 1913, p.9.

¹⁰² Voedsel voor de allerarmsten, leprozen opvang, hospitalen, wezen- oude mannen- en oude vrouwentehuizen.

¹⁰³ Een greep uit de connecties: Amsterdam: hofjes waarvan de stichters ook regent waren van andere stedelijke sociale instellingen: Hodshon Dedel, Corvershofje, de Eendracht, Nooteboome. De stichter van het P.W. Janssenhofje 1895 was regent bij het Van Brants Rus Hofje, de stichter van hofje De Eendracht 1789 was regent bij het dolhuis, de stichtster van het Hodshon Dedelhofje was regentes bij het aalmoezeniershuis van Amsterdam. Haarlem: hofjes waarvan de stichter regent was van een andere stedelijke sociale instelling: Onze Lieve Vrouwen gasthuis. Leiden: stichter Jeruzalemhofje was ook Heilige Geestmeester; stichter Klein Sionshofje was echtgenote stichter Van Brouhovenhofje; Stichters van der Speckhofje en Mierennesthofje waren regenten van andere stedelijke sociale instelling; Stichtster Eva van Hoogeveen was familie van regent van het hofje Sint Anna Joostenpoort Dirk Hoogeveen. Den Haag: Sybilla Colster was regent van het hofje van Floris van Dam; stichter hofje van Nieuwkoop was regent van het hofje van zijn tante in Gouda, zijn echtgenote Van Duyvelandt. Dordrecht: stichter Koningshofje was ook regent andere stedelijke sociale instelling.

door deze immigranten gesticht.¹⁰⁴ In Vlaanderen werden, ter vergelijking, hofjes overwegend gesticht door burgers, ambachten en gilden.¹⁰⁵ Amsterdam heeft twee hofjes die gesticht zijn door Scandinavische immigranten.¹⁰⁶ De namen van het Venetiahofje (1650) en het Van Brants Rus hofje (1734) in Amsterdam houden verband met de herkomst van het kapitaal waarmee ze zijn gesticht. Tijdens de economische malaise in de achttiende eeuw was het een kleine stedelijke regenten-elite die zeer monumentale hofjes bouwde, en genoeg geld had om hun erfenis aan meer goede doelen dan alleen een hofje na te laten.¹⁰⁷

Een vierde categorie opdrachtgevers hield zich bezig met religieus sociaal werk. In de stad Haarlem was deze categorie hofjesstichters extra actief in perioden van economische achteruitgang.¹⁰⁸ Private personen konden dan moeilijk kapitaal opbouwen, maar de religieuze instellingen konden het wel bijeenbrengen.

Zeer incidenteel werden hofjes gerealiseerd door de stad. Het Karthuizer- of huys-zitten-weduwen hofje (1650) in Amsterdam is gebouwd om alle bewoners van geefhuisjes op één plek te verzamelen.¹⁰⁹ Het Proveniershof (1707) in Haarlem is eveneens een stedelijke instelling. Deze hofjes tellen een beduidend groter aantal inwoners dan de particulier gestichte hofjes.

Hofjes stichten kon ook een familietraditie zijn, zoals in het geval van Buytenwech.¹¹⁰ Arent Bosch is de enige persoon die zelfs twee hofjes stichtte, een in zijn woonplaats Amsterdam en een in zijn geboorteplaats Gouda.

Het motief voor het stichten van hofjes is ten slotte in verband gebracht met pestepidemieën in de zeventiende eeuw. Vermogende particulieren bleven achter zonder familie om de erfenis aan na te laten. Zij zagen in een hofje een goede besteding van hun kapitaal.¹¹¹

Hoewel het aantal hofjes per stad enorm verschilt, weerspiegelen de typen opdrachtgevers op hoofdlijnen het algemene beeld van het sociaaleconomisch profiel van de stad: handelaren vormen een meerderheid in Amsterdam; in Den Haag waren geen fabrikanten maar wel bestuurders; Leiden heeft een evenwichtige spreiding. Het valt op dat er in Gouda geen stichtingen door religieuzen zijn; en in Delft niet door welvarende adel.

Opvallend is ook dat er veel gegevens over de achtergrond van opdrachtgevers ontbreken, met name over de situatie in Haarlem.

¹⁰⁴ Hofjes van Jan de Latere, Tevel, Loridan, Pesijn, Michel, de Zee.

¹⁰⁵ Bruyne, H. de *De godshuizen van Brugge*. Roeselare/Baarn 1994, p. 13.

¹⁰⁶ Claes Claeshofje, 1626, Noorwegen en Grill's hofje, 1727, hofje Zweden, Hodshon Dedelhofje, 1842, Amsterdam.

¹⁰⁷ Bijvoorbeeld in het geval van het Corvershofje 1723 Amsterdam.

¹⁰⁸ Tijdens de recessie in Haarlem in de tweede helft van de zeventiende eeuw werden het Bloemertshofje (1659) en hofje 't Lam (1660) gesticht door priesters. Het Wijnberg- (1662), Blok- (1669) en Waalse (1671) hofje zijn gesticht door de diaconie.

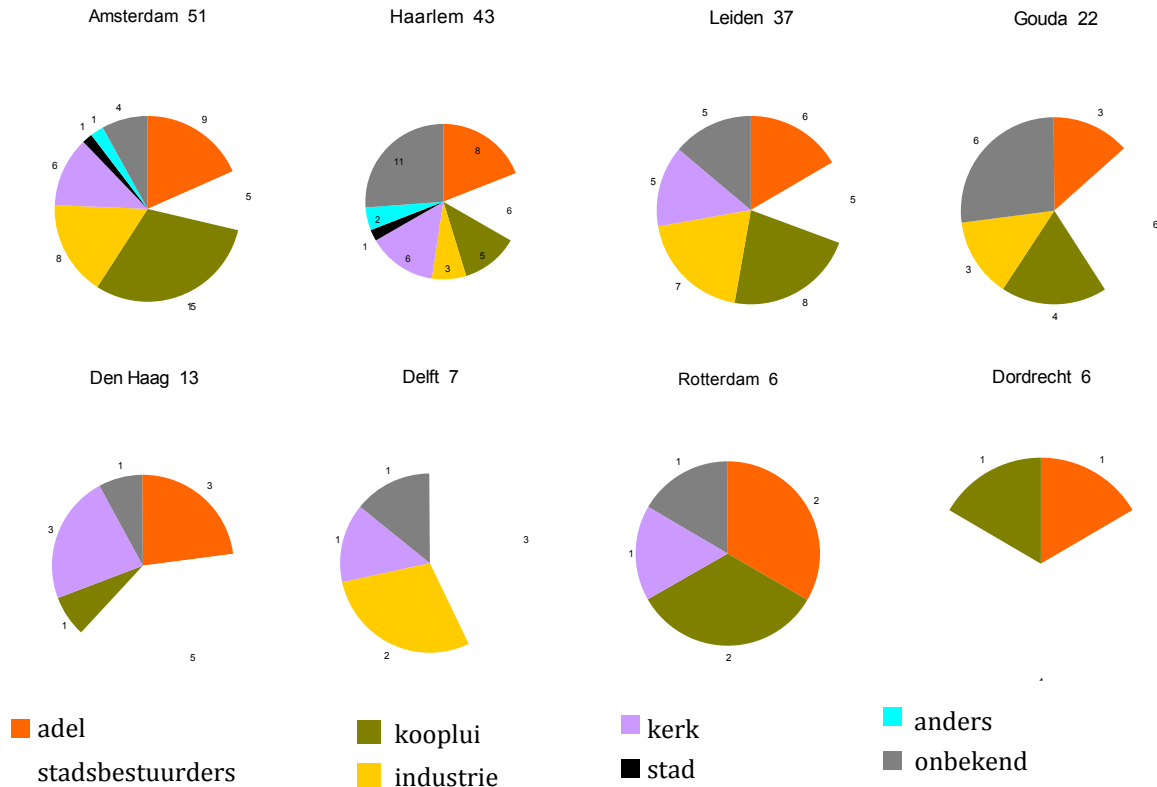
¹⁰⁹ Alings, W., *Amsterdamse hofjes*. Amsterdam 1965, p.129

¹¹⁰ Het Utrechtse Bruntenhofje 1621 was door regenten verbonden met het Hofje van Duyveland uit 1607 in Haarlem; Het hofje van Nieuwkoop (zijn echtgenote was een Haarlemse Van Duyvelandt) uit 1658 in Den Haag werd gesticht door de neef van de stichtster van het hofje van Buytewech uit 1614 in Gouda. Het Hofje Liefde uit Voorzorg 1794 werd gesticht door de nichten van Gerrit de Koker, die zijn eigen hofje in 1784 stichtte.

¹¹¹ Noordegraaf, L., G. Valk, *De pest in Holland vanaf de middeleeuwen*. Amsterdam 1996, p. 124. Binnen het studiegebied van dit onderzoek worden genoemd: Frans Loenenhofje (1607), Haarlem; Klauwershofje (1605) Delft. Claes Reiniershofje (1618), Amsterdam. Van Assendelftshofje (1624), Leiden. Arent Maartenshofje (1625) Dordrecht; St. Salvatorhofje (1625), Leiden. Hofje van Lethmaet (1616) Gouda. Jean Pesijnshofje (1683) Leiden, Pieter Loridanshofje (1656) Leiden. Hofje van Hendrik en Helena 't Hart (1657) Gouda; Hofje van Maria Tams (1657) Gouda. Schachtenhofje (1671) Leiden. Suykerhofje (1667) Amsterdam.

De spreiding van de achtergronden van de stichters toont de verscheidenheid van de maatschappelijk betrokken en welvarende bevolking in de Hollandse steden.

Stichters

2.3 Architecten

Vanwege de geometrische grondvorm van hofjes en het feit dat ze bestaan uit eenvoudige één-kamerhuisjes, is het ontwerp van een hofje een puzzeltje dat binnen de gegeven omstandigheden zo rationeel en efficiënt mogelijk wordt opgelost. De meerderheid van de hofjes is gebouwd door lokale aannemers, die ook het bouwplan maakten.

Aan het eind van de zestiende eeuw en in de zeventiende eeuw ontwikkelt architectuur in Nederland zich als zelfstandige artistieke professie, waarmee de elite zich onderling probeerde te onderscheiden.¹¹²

Sinds er stadsarchitecten werden aangesteld om belangrijke publieke gebouwen te ontwerpen, zijn zij ook regelmatig ingeschakeld voor het ontwerpen van de particuliere hofjes. Soms is alleen de voorgevel daarvan door hen ontworpen, maar meestal het geheel.¹¹³

¹¹² Gerritsen, E., *Zeventiende-eeuwse Architectuurtekeningen, de tekening in de ontwerp- en bouwpraktijk in de Nederlandse Republiek*. Zwolle 2006 p. 69.

¹¹³ Lieven de Key: 1607 poort Frans van Loenenhofje; Bartholomeus van Bassen, Hofje van Wouw 1647 Den Haag; Arent van 's-Gravesande: van Brouckhovenhofje, Eva van Hoogeveenshofje Leiden, Jacob Roman hofje voorgevel Meermansburg en poort St Annahofje Leiden. Daniël Stalpaert Karthuiserhof Amsterdam; Pieter Post: Hofje van Nieuwkoop 1661 Den Haag; Daniël Marot: Van Brants Rushofje Amsterdam; Van Brienenhofje Abraham van der Hart Amsterdam.

Ook de meestertimmerman van de stadsfabriek kon een hofje ontwerpen.¹¹⁴ De bouwlieden die in dienst van de stad werkten werden tot de besten in hun vak gerekend.¹¹⁵ Leiden kent het grootste aantal hofjes waarin de stadsarchitect, c.q. stadsfabriek is betrokken bij het ontwerp.¹¹⁶

De stichters en regenten schakelden verder architecten in die ontwierpen voor de elitaire kring, zoals het hof in Den Haag en daar omheen.¹¹⁷ Dit betekent overigens zeker niet dat alleen de hofjes die onder architectuur zijn ontworpen interessant zijn.

Er bestonden kruisverbanden tussen ontwerpers uit de ambachtelijke praktijk en wetenschappelijk opgeleide architecten: zo was de ontwerper van het Deutzenhofje, Pieter Adolfse de Zeeuw, de aannemer van het door architect Adriaan Dortsman ontworpen Walenweeshuis.¹¹⁸ De ontwerpers van het Hooftshofje in Den Haag hadden daarvoor twee projecten voor architect Pieter de Swart uitgevoerd.¹¹⁹

Tegen het einde van de negentiende eeuw was architectuur niet meer het exclusieve domein van de elite, en bij de golf van vernieuwing van hofjes in die tijd werden lokale architecten betrokken.¹²⁰

2.4 Bestuur

Zorgvuldig en toegewijd bestuur was en is een voorwaarde voor een lange levensduur van hofjes. De verantwoordelijkheid voor de bouw, het onderhoud en het functioneren van een hofje lag (en ligt soms nog) in handen van regenten. Zij zorgden van oudsher voor de verdeling van de preuen (toelagen), de toewijzing van woningen, het beslechten van conflicten tussen bewoners, persoonlijke aandacht voor de bewoners, het regelen van begrafenissen, onderhoud van de gebouwen en als belangrijkste: het op orde houden van de financiën. Dit betrof het beheer van kapitaal (hofjes hadden inkomsten uit pacht van landerijen en renten, uit de verhuur van de woningen aan de straatzijde van hofjes, of panden elders), het aantrekken van legaten, en recent het aanvragen van subsidies. Regenten, zeker als ze uit de familie van de stichter afkomstig zijn, voelen tot op de dag van vandaag een enorme verantwoordelijkheid om beslissingen te nemen in de geest van het oorspronkelijke testament.¹²¹

Bestuur en beheer	aantal	%	%exclusief onbekend
erfgenamen	54	29	39
Parochiale of diaconale instelling	36	19	26
Stadsbestuurders	13	7	9
Combinatie van erfgenamen, stadsbestuurders, diaconie	16	9	12
Stedelijke armenzorg	10	5	7
Andere armeninstellingen	1	1	1
Vrienden van de stichter	7	4	5
Niet bekend	48	26	
	185	100	100

¹¹⁴ Willem van der Helm: Tevelingshof, Pieter Janszoon van Noort: Pieter Loridanhofje Leiden, Anthony van Breetveld, hof Meermansburg; Jan Bastiaanszoon Loopwijk: Jean Pesijnhofje

¹¹⁵ Medema, G., Achter de facade van de Hollandse stad; het stedelijk bouwbedrijf in de achttiende eeuw. Nijmegen 2011, p.140.

¹¹⁶ Van Brouchovenhofje, Klein Sionhofje, Eva van Hoogeveenhofje, Tevelingshofje, Schachtenhofje, hofje Meermansburg, Jean Pesijnhofje, Coninckshofje.

¹¹⁷ Arent van 's-Gravesande, Pieter Post, Jacob Roman, Daniël Marot.

¹¹⁸ Meischke, R., H. Zantkuijl, W. Raue, P. Rosenberg, *Huizen in Nederland, Amsterdam*. Zwolle 1995, p.71

¹¹⁹ Meischke, R., H. Zantkuijl, P. Rosenberg, *Huizen in Nederland, Zeeland en Zuid-Holland*. Zwolle 1997, p.117

¹²⁰ W.C. Mulder herbouwde in Leiden het Jeruzalemshofje, het Bethlehemshofje, het hofje van Barend van Namen; J.A. van der Laan ontwierp het Heilige Geesthofje Leiden. A. Salm, architect van de herbouw van het Rozenhofje Amsterdam, zijn zoon G.B. Salm ontwierp het vernieuwde Zuiderhofje Haarlem; de Gebroeders Van Gendt ontwierpen de herbouw van het Fontainehofje Amsterdam; J.H. van der Laan architect van het hofje van Codde en Berensteyn Haarlem.

¹²¹ Gulick, R.J.F. van, *Hofmaken in Haarlem, het hofjesherstel*. Haarlem 1991.

De samenstelling van het bestuur van het hofje – de regenten - en de opvolgingsregels werden in het algemeen vastgelegd in het testament van de stichter. In iets minder dan de helft van de gevallen is familie aangewezen; maar ook stadsbestuurders, notarissen en religieuze organisaties werden door stichters aangewezen als betrouwbare kandidaten om hun hofje in stand te houden.

In Leermakers 2007 wordt uiteengezet hoe sociaal-maatschappelijke veranderingen leidden tot veranderingen in het bestuur van hofjes: door de reformatie, 19^e-eeuwse Franse tijd en het vervolg daarop, de 20^e-eeuwse overheid, en hoe er wordt touwgetrokken om de macht (tussen protestants-kerkelijke en stedelijke organisaties).¹²²

In tien gevallen droegen erfgenaam-regenten het bestuur van het hofje over aan diaconale instellingen omdat ze er geen belangstelling voor hadden, of omdat de last voor hen te zwaar was.

Het beheer van een aantal hofjes is later ondergebracht in koepelorganisaties, zoals de Stichting RCOAK (Roomsche Katholieke Oude Armen Kantoor) in Amsterdam, en Doopsgezind Nederland.¹²³ Ook zijn er hofjes die tegenwoordig samen onder één bestuur vallen.¹²⁴ In de jaren 80 van de twintigste eeuw moest een hofje onder een stichting vallen wilde het in aanmerking komen voor rijkssubsidie voor onderhoud aan de gebouwen in het kader van stadsvernieuwing. Sindsdien is het beheer van een aantal hofjes ondergebracht bij woningbouwverenigingen (stedelijke of met een kerkelijke signatuur). Hierbinnen heeft sinds de omslag van overheid naar de markt een schaalvergroting plaatsgevonden, waardoor de verbintenis met de stad is verzwakt of verbroken.¹²⁵ Enkele hofjes zijn aangekocht door stichtingen voor het behoud van monumenten.¹²⁶

Bestuur van hofjes in de stad Leiden 2010 ¹²⁷

Onafhankelijke stichtingen	13
Religieuze organisaties	7
Hofjes vereniging	4
Woningbouwvereniging	2
Studentenhuisvesting corporatie	6
Ouderen vereniging	1
Monumenten vereniging	1
Totaal	34

2.5 Exploitatie-bewoning

In het verleden zijn de capaciteiten van de regenten om het kapitaal op orde te houden de belangrijkste voorwaarde voor het succesvol voortbestaan van een hofje. Vandaag de dag wordt het voortbestaan van hofjes ondersteund door de waardering voor cultureel erfgoed en door de populariteit van romantisch wonen in een groene historische stedelijke omgeving.

¹²² Leermakers/Donkersloot 2007, p. 19-37.

¹²³ <http://www.doopsgezind.nl/en/organisations/14?menu=514> dd. 15.01.2014: Amsterdam: Rijpenhofje, Rozenhofje; Haarlem: Bruiningshofje, Zuiderhofje, Wijnbergshofje; Leiden: hofje van Bethlehem.

¹²⁴ bijvoorbeeld het Venetiahofje en Suikerhoffhofje Amsterdam; het hofje van Noblet en Staats in Haarlem; Frans Loenen en Codde en Van Beresteyn in Haarlem

¹²⁵ Amsterdams/ Haarlemse woningbouwvereniging Ymere verhuurt in Haarlem het Brouwershofje, hofje van Guurtje de Waal, Proveniershof, Teylershofje, Enschedehofje; in Amsterdam het Zeven Keurvorstenhofje en Karthuizerhofje.

¹²⁶ Stichting Diogenes heeft in Amsterdam het Claes Claeszhofje en exploiteert het Regenboogs- en Liefdehofje, en het Mierennesthofje in Leiden; Stichting Hendrik de Keijser is eigenaar van het hofje van Gratie in Delft; Stadsherstel Den Haag is eigenaar van de Geefhuisjes.

¹²⁷ Bron: Gemeente Leiden, DSTVLN/DEI/KP. Maart 2010.

De financiële middelen van hofjes hebben steeds mee gefluctueerd met de heersende economische situatie. In tijden van economische crises moest wel een entreesom worden betaald om op een hofje te mogen wonen. Vaak was dit een tijdelijke maatregel, en niet op alle huisjes van toepassing. Gebrek aan kapitaal was een belangrijke reden om hofjes te sluiten. Het gigantische Hofje van Nieuwkoop in Den Haag had al vanaf de opening financiële problemen, waardoor een deel altijd al moest worden verhuurd.¹²⁸ Een moeilijke periode voor de meeste hofjes in Holland was vanaf 1810, toen de rente op de staatsschuld werd getiërceerd. De staatsschuld, die in de 17^e en 18^e eeuw was opgebouwd om oorlog te kunnen voeren, drukte zo zwaar op de begroting dat de rentelast niet kon worden gedragen. De Franse bezetter Lodewijk Napoleon voerde door dat de uit te keren rente tot een derde werd teruggebracht.¹²⁹ Veel hofjes die hun kapitaal hadden belegd in staatsobligaties kwamen in de problemen. Toen de welvaart eind negentiende eeuw eindelijk steeg, zijn ongeveer veertig hofjes herbouwd of ingrijpend verbouwd.¹³⁰ In twee gevallen werden stichters- en regentenportretten van de hand van Frans Hals verkocht om dit te financieren (de Hofjes van Heythuizen en Van Beresteyn in Haarlem, in respectievelijk 1869 en 1885).¹³¹

De belangrijkste veranderingen in de organisatie van hofjes voltrokken zich tussen het begin van de twintigste eeuw en 1977, een periode waarin veel hofjes in een deplorabele staat verkeerden. Van invloed bij deze reorganisatie waren de Woningwet uit 1901, de pensioenvoorziening Algemene Ouderdomswet AOW uit 1957 (met de voorloper Noodwet Ouderdomsvoorziening uit 1947)¹³² en de radicale stadsvernieuwing in de jaren zestig. Men verkoos aanvankelijk moderne bejaardenhuisvesting boven de dichtbebouwde, vochtige, donkere en armzalige huisjes met verouderde en zeer minimale voorzieningen. In 1961 ontvouwde de stad Leiden een plan om alle hofjes te slopen, met uitzondering van de meest monumentale.¹³³ In 1967 werd verzet geboden door de net opgerichte Stichting Leidse hofjes, en in 1977 werden de Leidse hofjes beschermd door een nieuwe gemeentewet.¹³⁴ Het idee van behoud van de historische stadsstructuren en cultureel erfgoed raakte algemeen aanvaard, en de moderne droom loste op.¹³⁵ Stadsbesturen en het ministerie van Volkshuisvesting en Cultuur bundelden krachten en steunden de hofjes substantieel. Er werden wel voorwaarden aan de restauraties gesteld aan het bestuur van een hofje en de exploitatie, waaronder de verplichting dat bewoners een huur betalen conform de sociale woningwetregels.¹³⁶ Sinds 1997 komen de Stichting Landelijk Hofjesberaad en de Stichting Haarlemse Hofjes op voor de gezamenlijke kwesties van hofjes, wordt expertise gedeeld en is er uniformering van toegangsbordjes, brievenbussen, openingstijden voor toeristen en dergelijke. Recente restauraties – in een periode van rijkdom - profiteren van de algemeen gedragen waardering voor het bijzondere erfgoed; de transformatie van de volkshuisvestingsperiode van de jaren tachtig naar de vrije markt verbreedde de agenda voor het behoud van woningen tot het in stand houden van bijzondere architectuur. Hofjes zijn heden ten dage minstens zo belangrijk als cultureel erfgoed als wel als sociale volkshuisvesting. Op verschillende hofjes (in Leiden en Haarlem) worden vandaag de dag culturele evenementen georganiseerd (op initiatief van regenten), waaruit de verbinding tussen hofje en stad niet meer alleen spreekt uit de bebouwing.

¹²⁸ Verwey, M., *het hofje van Nieuwkoop te 's-Gravenhage; een ontwerp van Pieter Post*. Utrecht 1992, p. 45.

¹²⁹ http://www.parlement.com/id/viq9dk77lsyc/minister_van_hall_voorkomt d.d. 17.09.2014.

¹³⁰ verzamelde data kolom 'huidige bebouwing'.

¹³¹ Kurtz, G., *Haarlemse hofjes, Geschiedenis en beschrijving der Haarlemse hofjes*. Haarlem, 1972, p. 74, 124

¹³² Loo, L.F., *Den Armen gegeven... Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland 1784-1965*. Meppel, Amsterdam 1981, p. 239.

¹³³ A.A., *Basisplan Binnenstad*. Leiden, 1961.

¹³⁴ Fortuin, J.A., J.F. Heijbroek, mej. W. Louwrier, C.M. Nigten, 'Ruim tien jaar stichting Leidse hofje'. In: *De Leidse hofjes*, 7e jaargang nr. 1 1978, p. 1.

¹³⁵ Belangrijk was de rol van Heemschut, het platform voor de conservering van historische monumenten en de buurtcomite's 'Bouwen voor de buurt'. Jordaan Amsterdam: Brinkgreve, G. *Stichting Claes Claesz hofje 30 jaar*. Amsterdam 1995.

¹³⁶ Gulick, R.J.F. van, *Hofmaken in Haarlem, het hofjesherstel*. Haarlem 1991, p. 27.

3 het hofje op de KAART

In hoofdstuk 3 wordt het hofje op de kaart gedocumenteerd en als fenomeen in de Hollandse stad beschreven tegen de achtergrond van de stedelijke ontwikkeling en andere hofvormen. Deze topografische beschrijving is het fundament van dit onderzoek en toont in één oogopslag de verschillen en overeenkomsten tussen steden wat betreft aantal, locatietype en grootte van hofjes. De hofjes van liefdadigheid in negen Hollandse steden zijn ondergebracht in een GIS-kaart (Geografisch Informatie Systeem). De kaart zelf wordt toegelicht in paragraaf 8.8.

Randstad Holland 1850. Bron: Kaartenkamer Building Typology Faculteit Bouwkunde TU Delft, Arnoud de Waaier

3.1 De Hollandse stad en het hofje van liefdadigheid

Nagenoeg alle Hollandse steden werden vroeger omsloten door een muur en een gracht: zij waren *gated communities*.¹³⁷ Binnen deze ommuurde steden bevonden zich weer kleinere besloten woon- en leefgemeenschappen, waaronder kloosters, begijnhoven en hofjes. De kloosters kregen na de reformatie een andere bestemming of werden afgebroken; de begijnhoven bestaan grotendeels alleen nog maar als straatnaam, ze hebben vrijwel allemaal hun beslotenheid verloren. Maar het hofje is er nog steeds.

De Hollandse stad is een netwerk van historische steden in het westen van Nederland, wat oorspronkelijk een drassig deltagebied was.¹³⁸ Deze steden, gesticht in de 11de en 12de eeuw, waren vooral door waterwegen met elkaar verbonden.¹³⁹ De Hollandse steden kregen hun structuur door de grachten, die nodig waren om de natte grond bebouwbaar te maken en voor transport. Het grachtenpatroon is een combinatie van geometrische (ontwaterings)patronen en natuurlijke waterlopen. De geologische ondergrond (veen en zand) en strategische positie (voor handel en oorlog) zijn belangrijke factoren om verschillen in de ontwikkeling van de grachtenpatronen te kunnen duiden.

De steden maakten een vergelijkbare ontwikkeling door. Behalve in vorm verschilden ze van elkaar in economische specialisatie, bevolkingsomvang, bevolkingssamenstelling, cultuur, ziekten (pest), stadsbranden, ideologische strijd (religie). Tot het midden van de negentiende eeuw waren deze steden autonome bestuurlijke eenheden, met het grafelijk en vervolgens het stadhouderlijk hof in Den Haag voor overkoepelende belangen als rechtspraak en oorlogvoering. Steden werkten samen en waren tegelijkertijd met elkaar in competitie.

De hier volgende periodisering is overgenomen van Brand (2010), die binnen het onderzoeksprogramma 'Mapping Randstad Holland' veranderingen in rangorde van de Hollandse steden heeft onderzocht:¹⁴⁰

1. 1400-1560, van de Middeleeuwen tot aan de Reformatie;
2. 1560-1670, Gouden Eeuw tot het rampjaar 1672;
3. 1670-1795, krimp tot aan de Bataafse omwenteling;
4. 1795-2000, de moderne samenleving.

¹³⁷ Burke, G.L., *The Making of Dutch Towns*. Londen, 1956, p.27.

¹³⁸ Zie voor een introductie op de ontwikkeling van Randstad Holland: H. Engel, 'Randstad Holland in Kaart'. In: *OverHolland 2*. Amsterdam 2005, p. 23-71.

¹³⁹ Borger, G. e.a., 'Twaalf eeuwen ruimtelijke transformatie in het westen van Nederland in zes kaartbeelden'. In: *OverHolland 10/11*. Amsterdam 2011, p.5-126.

¹⁴⁰ Brand, N., De opkomst van de Randstad. Een verkenning volgens de rank-size rule. In: *OverHolland 9*. Amsterdam 2010, p.55-80.

3.2 Legenda

De GIS-kaart is getekend op basis van de 'Kadastrale Minuut' van 1811-1833,¹⁴¹ volkstellingen van rond 1852¹⁴² en er op volgende en voorafgaande historische kaarten, stadsbeschrijvingen en literatuur. De Kadastrale Minuut bevat zeer gedetailleerde informatie wat betreft de structuur van de bouwblokken, percelen en bebouwing in de historische stad.

De GIS-kaart bestaat uit tien lagen: 1. De ondergrond van de Kadastrale minuut; 2. topografische kaart 1:25.000; 3. de bouwblokken, 4. het water, 5. de monumenten, 6. de hoofdstructuur van de stad; 7. de nog bestaande hofjes; 8. de hoofd- en achteruitgangen van de bestaande hofjes, 9. verdwenen hofjes; 10. hof-achtige projecten,.

De GIS-kaart wordt verder toegelicht in de paragraaf 8.8 achter in dit proefschrift.

Door aan de GIS-kaart een database te koppelen waarin systematisch gegevens over de hofjes zijn verzameld en geordend, wordt vergelijking op deelaspecten – het belangrijkste deel van deze studie – voorbereid, en is materiaal dat over vele bronnen was verspreid nu bijeengebracht. In de bijlagen van dit onderzoek is een compilatie van de verzamelde gegevens opgenomen.

Alle nog bestaande hofjes die overdag publiek toegankelijk zijn, werden voor dit onderzoek bezocht en gefotografeerd, de niet-publiek toegankelijke hofjes grotendeels. Op grond van historische prenten in literatuur (stadsbeschrijvingen) en gemeentelijke beeldbanken was het in een aantal gevallen mogelijk inzicht te krijgen in voorgaande verschijningsvormen.

Gegevens over programmatische (opdrachtgevers, doelgroep, programma), situatieve (locatie in de stad, deel van bouwblok), ruimtelijke (vorm, afmetingen), typologische en stilistische aspecten zijn gekoppeld aan de GIS-kaart. Ook zijn de bouwkundige ontwikkeling en bijzonderheden van de hofjes samengevat in de database opgenomen, met vermelding van secundaire bronnen.

De afgedrukte GIS-kaarten schaal 1:10.000 in dit hoofdstuk gaan vergezeld van een namenlijst van de hofjes met het jaar van de totstandkoming, plus een tabel waarin de hofjes op gelijke schaal schematisch zijn weergegeven met het oppervlak. In dit overzicht zijn alle hofjes, inclusief verhuizingen opgenomen (zie ook de database). De hofjes zijn in chronologische volgorde boven elkaar zijn geplaatst. Het jaar van totstandkoming correspondeert met de rechterzijde van het hofje. Met behulp van kleurcodering is in de lijst en de tabel aangegeven of de hofjes er nog zijn (zwart), opgeheven (blauw), verhuisd (rood) of samengevoegd (oranje). Een zwarte stip in de lijst en tabel betekent dat het hofje een andere bestemming heeft gekregen. Projecten die alleen uit de literatuur bekend zijn maar waarvan de locatie niet kon worden teruggevonden, zijn aangeduid met een groene cirkel. Verticale stippellijnen in de tabel corresponderen met sociaal maatschappelijke tijdvakken, zoals beschreven op de vorige pagina.

¹⁴¹ Hofjes van na de datum van de Kadastrale Minuut, en ook verbouwingen zijn in de GIS-kaart verwerkt. Veranderingen in de vorm van de bouwblokken die zijn gerealiseerd na dato van de Kadastrale Minuut (bijvoorbeeld verkeersdoorbraken of stadsvernieuwing) zijn schematisch aangegeven indien hier hofjes bij betrokken zijn.

¹⁴² 3e tienjarige volkstelling in het Koninkrijk der Nederlanden. Den Haag 1852-1853.

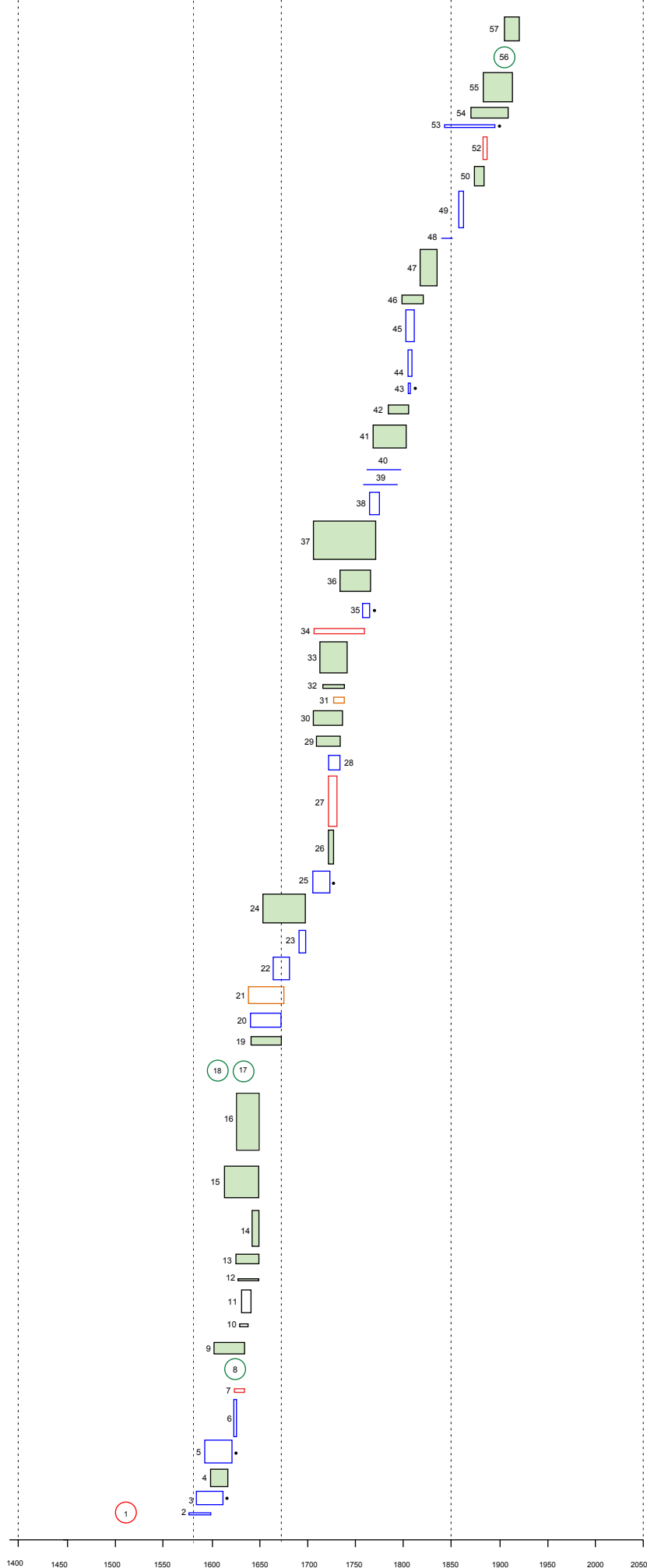
	Stichtings jaar	Huidige bebouwing	Opgeheven	Naam
1	1518		1667	Paarslakenhuisjes 1
2	1603		1729	Spiegelshuisjes / Spiegels Gang
3	1614	1886	2001	Lindenhofje
4	1617	1900		Sint Andrieshofje
5	1618	1914	2000	Claes Reinierszhof- Liefde is 't fondament
6	1621		1946	Trompettershofje
7	1625		1765	Zonshofje 1
8	1626	1877		Hamershofje 1
9	1626	1760		Claes Claeszshofje = Anslo's Hofje + locatie Zwaardvegershofje
10	1635	1877		Bouwershuisjes 1
11	1636		1938	Moenshofje / Otterhofje
12	1648			Bosschehofje
13	1648			Raepenhofje
14	1650	1725		Zeven Keurvorstenhofje
15	1650			Hofje Venetia / Maarloopshofje
16	1650			Karthuizerhof of Huiszitten weduwenhof
17	16??		1650	Ockerhofje 1
18	1650		1720	Ockerhofje 2
19	1667			Suykerhoffhofje
20	1667		1850?	Paarslakenhuisjes 2
21	1670		1908	Konijnenhofje = Hofje van de Lutherse Diakonie
22	1673		17xx	Roetershofje
23	1691		1755	Medenblickershofje = Vier Evangelistenhofje
24	1694			Deutzen hofje
25	1723	2006		Corvers hof
26	1727			Grill's hofje
27	1730		1807	Blokshofje/Blokkenhofje/Hodshon- Hedelhofje 1
28	1734		1944	van Beeckshofje /Hofje in de Schuilenmakersqang
29	1734			Brant's Rushofje
30	1737	1913		Rijpenhofje
31	1738		1908	Zwaardvegershofje / Zwaardvegersqang
32	1744			Swigters hofje
33	1744	1884		Rozenhofje
34	1754		1913	Fontainehofje 1
35	1755		1936	Nieuwe Suykerhofje
36	1765	1894		Zon's hofje 2
37	1774			Occo's hofje
38	1759		1886	Fondatie Agnes Fays
39	1789			hofje de Eendracht
40	1792		1965	Hofje Nootbeome de Uytijk
41	1804			van Brienenhofje
42	1806	1885		Regenboogs- en liefdehofje
43	1818		1968?	Hofje weduwe Roosen A
44	1819	1865	1931	Bakkerqang
45	1819		?	Houtkopershofje
46	1828			Looiershofje
47	1842			Hodshon Dedels hofje
48	1851		?	Broenshofje
49	1869		1956	Henriettehofje
50	1875			Hilmanhofje
51	1877			Hamer- en Bouwershofje (buiten de kaart)
52	1887		1906	Catharinahofje 1
53	1897		1975	Hofje de Kalverqang / Kalkvaarsqang
54	1906			Catharinahofje 2 (buiten de kaart)
55	1909			Lutherhof= Zwaardvegershof + Koniinenhof
56	1911		1974	St. Barbarahofje
57	1913			Fontainehofje 2 (buiten de kaart)

Legenda overzicht hofjes bovenstaand

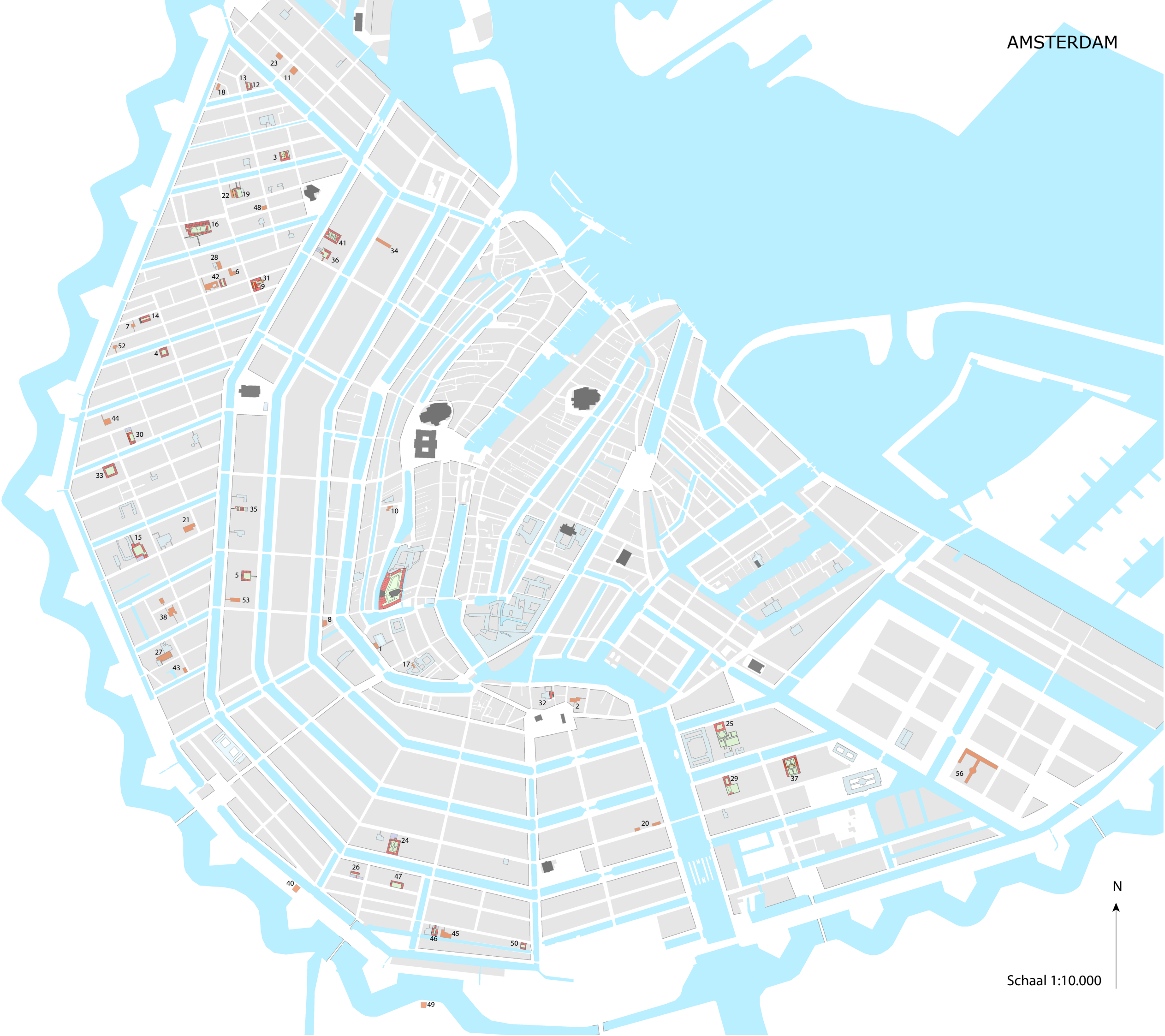
Zwart	Bestaand
Blauw	Opgeheven
Rood	Verhuisd
Groen	Niet gevonden op de kaart, opgeheven
Oranje	Nadien samengevoegd
•	Bebouwing hofje nog aanwezig

Legenda grafiek rechts
hofjes geordend naar het jaar van stichting met schematisch het binnenoppervlak op gelijke schaal en zelfde orientatie ten opzichte van de straat

	Kleur van het kader = idem het overzicht
	Bestaande hofjes
	Niet gevonden op de kaart
	Hofje zonder binnentuin

AMSTERDAM

N

Schaal 1:10.000

55

39

49

56

37

29

25

2

32

46

45

50

47

26

24

20

27

38

5

53

35

21

33

44

52

7

42

6

28

31

9

48

22

19

3

12

13

18

23

11

40

8

10

17

1

49

46

45

50

47

26

24

20

27

38

5

53

35

21

33

44

52

7

42

6

28

31

9

48

22

19

3

12

13

18

23

11

40

8

10

17

1

49

46

45

50

47

26

24

20

27

38

5

53

35

21

33

44

52

7

42

6

28

31

9

48

22

19

3

12

13

18

23

11

40

8

10

17

1

49

46

45

50

47

26

24

20

27

38

5

53

35

21

33

44

52

7

42

6

28

31

9

48

22

19

3

12

13

18

23

11

40

8

10

17

1

49

46

45

50

47

26

24

20

27

38

5

53

35

21

33

44

52

7

42

6

28

31

9

48

22

19

3

12

13

18

23

11

40

8

10

17

1

49

46

45

50

47

26

24

20

27

38

5

53

35

21

33

44

52

7

42

6

28

31

9

48

22

19

3

12

13

18

23

11

40

8

10

17

1

49

46

45

50

47

26

24

20

27

38

5

53

35

21

33

44

52

7

42

6

28

31

9

48

22

19

3

12

13

18

23

11

40

8

10

17

1

49

46

45

50

47

26

24

20

27

38

5

53

35

21

33

44

52

7

42

6

28

31

9

48

22

19

3

12

13

18

23

11

40

8

10

17

1

49

46

45

50

47

26

24

20

27

38

5

53

35

21

33

44

52

7

42

6

28

31

9

48

22

19

3

12

13

18

23

11

40

8

10

17

1

49

46

45

50

47

26

3.2.1 Amsterdam

Stadsoppervlak: 1500 – 76 ha; 1560 – 130 ha; 1663 – 494 ha

Aantal gestichte hofjes¹⁴³: 51

Aantal projecten¹⁴⁴: 57

Aantal nog bestaande hofjes: 25 (12 publiek toegankelijk, 13 niet publiek toegankelijk)

De kleinschalige middeleeuwse stadskern van Amsterdam (stadsrechten 1306) ontwikkelde zich aan weerszijden van de Amstel. De haven aan de noordkant van de stad was de voorkant, het zuidelijk deel – met kloosters en het Begijnhof – de achterkant. De concentrische stadsuitbreiding van Amsterdam voltrok zich in fasen. In 1585 werd een complete ring om de middeleeuwse kern gelegd met het Singel als grens. Het Oostelijk Havengebied dateert uit 1593 en is uitgebreid in 1662. De zeventiende-eeuwse grachtengordel kwam in delen tot stand: het westelijke deel en de arbeidersbuurt Jordaan in 1613, het zuidoostelijke deel in 1663.¹⁴⁵

Omdat Amsterdam in de zeventiende eeuw een bloeiende handelsmetropool van wereldformaat werd, met een inwonertal dat bijna zeven keer zo groot was als van de gemiddelde Hollandse stad, wekt het wellicht geen verbazing dat hier het grootste aantal hofjes is gesticht, gesloten en herbouwd.¹⁴⁶ Opvallend in Amsterdam is dat het aantal nieuwe stichtingen in de achttiende eeuw gelijk blijft aan dat in de Gouden Eeuw, terwijl het aantal stichtingen in Haarlem, Leiden en Gouda in die periode sterk terugliep of stopte. De woningdichtheid in de Amsterdamse hofjes is twee keer zo hoog als in de andere steden omdat ze bijna allemaal bestaan uit beneden- en bovenwoningen in plaats van rijtjeshuizen.

De Amsterdamse hofjes werden uitgebreid beschreven door onder andere Wagenaar (1762-1768) en recent door Vels Heijn (2005). Ze zijn goed terug te vinden op de Kadastrale Minuut; voor zover op dat moment aanwezig zijn ze op negentiende-eeuwse historische kaarten apart aangegeven.

Amsterdamse hofjes die door gilden gesticht werden, zijn in deze studie buiten beschouwing gelaten. Er is weinig informatie over deze hofjes te vinden: ze zijn helaas door andere onderzoekers niet in hun onderzoek betrokken, en hun architectonische waarde is niet opgemerkt.¹⁴⁷

Hofjes in de tijd

In de periode tot 1560 werden in Amsterdam slechts enkele hofjes gesticht. Een mogelijke verklaring daarvoor is dat Amsterdam tot halverwege de zestiende eeuw nog niet de belangrijkste stad in Holland was. Een andere reden kan zijn dat het niet mogelijk was om binnen de kleinschalige perceelstructuur genoeg ruimte aan te kopen voor een hofje; de binnenterreinen zijn er ondiep en in veel bouwblokken zelfs afwezig. Nog een andere mogelijkheid is dat de Amsterdamse vorm voor particuliere 'nobeke arme bejaardenzorg' tot die tijd een traditie was van 'godskameren': huisjes die door particulieren ter beschikking werden gesteld aan de huiszittenmeesters die de zorg voor zelfstandig wonende armen in de stad organiseerden. Alings (1965) beschrijft er vijfenvijftig, die om rede van stadsvernieuwing in 1650 werden samengevoegd in het nieuwe Karthuizerhof.¹⁴⁸

¹⁴³ Het aantal stichtingen betreft het aantal gestichte hofjes per stad.

¹⁴⁴ Het aantal projecten betreft het totaal aantal hofjes, inclusief verhuizingen; hofjes die compleet zijn herbouwd op de zelfde locatie zijn niet apart vermeld.

¹⁴⁵ Abrahamse, J.E., *De grote uitleg van Amsterdam*. Bussum 2010, binnenkant omslag.

¹⁴⁶ Inwonersaantallen 1670 volgens Brand 2010, p. 68. Amsterdam telde 219.000 inwoners, de andere steden gemiddeld 32.500.

¹⁴⁷ De volkstelling van 1849 noemt behalve de als charitatieve instelling bekend staande hofjes ook het Bussenschietershofje, Kokshofje, het Schippershofje, Turfdragershofje, Witte Oshofje, Gruttershofje, Houtkoopershofje, Mosterdhofje, Metselaarshofje, Salamanderhofje, Hoedemakershofje, Stuurmanshofje, Karseboomshofje, Nieuwenhuishofje, Bijbelhofje. De kaart van Mortier uit 1795 vermeldt als hofjes buiten de algemeen erkende hofjes: Het Bijbelhofje, de Schuurmaekersgang.

¹⁴⁸ Alings, W., *Amsterdamse hofjes*. Amsterdam 1965, p.10 (25+12+18=55).

In de periode 1560-1670 werden negentien hofjes gesticht, voornamelijk in de Jordaan, met het Lindenhofje en Sint Andrieshofje uit 1614 en 1616 als oudste twee. Het grote aantal stichtingen in die tijd kan waarschijnlijk verklaard worden door de welvaart tijdens de Gouden Eeuw, en de nieuwe bouwgrond. En er is nog een andere omstandigheid die aan de verklaring bij kan dragen: na de reformatie was het niet-protestantse Amsterdammers niet toegestaan een publieke functie te bekleden. Het stichten van een hofje bood katholieken de mogelijkheid om toch een vergelijkbare maatschappelijke status in de stad te verkrijgen.¹⁴⁹

Alle Amsterdamse hofjes uit de zeventiende eeuw hebben een bescheiden verschijningsvorm.

In de periode 1670-1795 zijn er opnieuw negentien hofjes gesticht, waaronder vier hofjes als monumentale stadspaleizen aan de gracht, met het Deutzenhofje (1694) en het Van Brants Rushofje (1734) als hoogtepunten.

Tussen 1795 en 1850 zijn er zeven hofjes gesticht, waaronder het Van Brienenhofje en het zeer compacte Looiershofje.

Vijf hofjes zijn eind negentiende eeuw verplaatst naar grootschaliger nieuwbouw-hofjes buiten de historische stad.¹⁵⁰ Zeven hofjes werden ingrijpend verbouwd of eind negentiende en begin twintigste eeuw op dezelfde locatie herbouwd.¹⁵¹ De hofjes in de Jordaan die geheel werden omsloten door randbebouwing of zeer klein waren, zijn merendeels in de eerste helft van de twintigste eeuw gesloopt.¹⁵²

Locaties

Hofjes worden in Amsterdam hoofdzakelijk op drie plekken aangetroffen: ten eerste in de Jordaan, met een uitloop naar de vergelijkbare 'Noordse buurt';¹⁵³ ten tweede de buitenste binnenring van de grachtengordel, ter hoogte van de Jordaan; de derde locatie is de zuidoosthoek van de grachtengordel, aan de oostkant van de Amstel.

In het verstedelijkte polderlandschap van de Jordaan bevinden zich, evenwichtig verspreid, negentien hofjes. Bij de aanleg in 1612 had deze buurt een agrarisch karakter en hadden binnenstadsbewoners er tuinen. In de zeventiende eeuw verstedelijkt de buurt in hoge dichtheid met ambachtelijke bedrijven en pakhuizen, gemengd met woningen voor verschillende klassen.¹⁵⁴ De bouwblokken werden niet alleen bebouwd aan de straat, maar ook op de binnenterreinen. Het St. Andrieshofje (1616) is gebouwd op een stuk landbouwgrond, en van het Anslhofje (1626) is bekend dat het oorspronkelijk een tuin met vier huisjes was.¹⁵⁵ Acht hofjes zijn gebouwd op open erven; vijf hofjes bestonden al als bebouwing; in drie gevallen betreft het een achtererf; in één geval is een hofje gebouwd op een voormalig doolhof, en van twee zijn er geen gegevens bekend. De hofjes van liefdadigheid moeten in de negentiende eeuw oases van rust zijn geweest te midden van een wirwar aan sloppen, gangen en stegen, de letterlijke achterbuurten die Van der Woud (2010) beeldend beschrijft als 'haarvaten' van de stedelijke structuur.¹⁵⁶

¹⁴⁹ Donga, H. Christoffel van Brants en zijn hofje. De geschiedenis van het Van Brants Rus Hofje vanaf 1733. Hilversum 2008, p.17.; Alings, W., *Amsterdamse hofjes*. Amsterdam 1965, p.60 noemt negen katholieke hofjes.

¹⁵⁰ Hamer- en Bouwerhofje, Zwaardevegerhofje + Konijnenhofje = Lutherhofje, Fontainehofje.

¹⁵¹ Lindenhofje, St. Andrieshofje, Claes Reinierszhofje, Rijpenhofje, Rozenhofje, Zon's hofje, Regenboogliefdeshofje. Zie bijlage 'Amsterdam'.

¹⁵² Zie data 'Amsterdam': Bakkersgang, Roetershofje, van Beeckshofje, Trompetterhofje, Anslhofje, Catharinahofje (verhuisd), Fundatie Agnes de Fays (verhuisd naar nieuwbouw Lindenhofje), Blokkenhofje. Foto's in de beeldbank van het stadsarchief Amsterdam tonen ernstig verkrotte bebouwing.

¹⁵³ De Noordse buurt is de arbeidersbuurt aan de zuidkant van de grachtengordel.

¹⁵⁴ Abrahamse, J.E., de grote uitleg van Amsterdam, stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw. Bussum 2010, p. 227.

¹⁵⁵ Alings, W., *Amsterdamse hofjes*. Amsterdam 1965, p.62, 127.

¹⁵⁶ Van der Woud, A., *Koninkrijk vol sloppen, Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*. Amsterdam 2010, p.96

De hofjes op binnenterreinen worden veelal rug aan rug ingesloten door burens. In de Jordaan was het een gangbare praktijk om de grond uit te geven over de volle diepte van het bouwblok, van straat tot straat.¹⁵⁷ Dit kan verklaren waarom hofjes hier vaak twee toegangen hebben. De hofjes in de Jordaan worden ontsloten door poortjes, onopvallend in of tussen de bebouwing, met boven de poort een gevelsteen.

Opvallend groot en monumentaal is het Huyszittenweduwehof (1650), gewoonlijk Karthuizerhof genoemd naar het klooster dat er oorspronkelijk stond. Dit hof werd in opdracht van de stad Amsterdam gebouwd door stadsbouwmeester Daniël Stalpaert, als alternatief voor diverse schamele, dan wel in de weg staande 'godswoningen' die we hierboven al hebben genoemd.¹⁵⁸

De hofjes in de Jordaan die achter de bebouwing waren gesitueerd, zijn in de twintigste eeuw grotendeels opgeheven.

De tweede categorie hofjes in de binnenring van de buitenste grachtengordel grenst aan de Jordaan respectievelijk de Noordse Buurt. Bijzonder van architectuur zijn hier het Deutzenhofje (1694) en het Hofje Van Bienen (1804), het laatstgenoemde gebouwd op de locatie van een voormalige brouwerij en ontworpen door stadsarchitect Abraham van der Hart.

De derde categorie hofjes was luxueuzer en bevindt zich aan de oostzijde van de grachtengordel, ten oosten van de Amstel. De invulling van dit stadsdeel bleef achter bij verwachting, en de stad schiep gunstige voorwaarden om hier zorginstellingen te ontwikkelen. De stichters van deze hofjes behoorden tot de elite en waren verbonden met de diaconie van de Gereformeerde Gemeente, die in deze stadsbuurt de Amstelhof beheerde. De Amstelhof was een opvangtehuis – met doorverbonden zalen rond een hof – voor arme bejaarden en psychiatrische patiënten.

Overige hoven

De Amsterdamse kloosters werden na de alteratie niet afgebroken en verkocht of ter beschikking gesteld voor de bouw van hofjes, zoals het geval was in Haarlem, Leiden en Gouda. Het stadsbestuur bestemde ze voor stedelijke sociale en publieke voorzieningen. Voorbeeld hiervan is het hof-complex van het Binnengasthuis (Oude en Nieuwe Nonnenklooster) in de zuidoosthoek van de middeleeuwse binnenstad, dat achtereenvolgens werd gebruikt als verzorgingstehuis, ziekenhuis en universiteitscomplex.¹⁵⁹ Andere voorbeeldige voorbeelden van hergebruik zijn het Burgerweeshuis (Sint Luciënklooster), waarvoor Jacob van Campen in 1633 de monumentale gevel van de Meisjesplaats als een hof ontwierp, en het Prinsenhof (Sint Ceciliaklooster).¹⁶⁰ Hierbij werd met architectonisch en beeldhouwkundig kunst en vliegwerk stedelijk prestige geëtaleerd.

Het Begijnhof (1389) in de zuidwesthoek van het oudste stadsdeel is, hoewel dit geen liefdadigheidsinstelling betreft, ter vergelijking gedetailleerd op de kaart getekend (zonder nummer), omdat de bijzondere woonenclave tot op de dag van vandaag nog steeds succesvol functioneert en vaak als voorbeeld wordt gesteld voor bijzondere stedenbouw.

¹⁵⁷ Taverne, E., *In 't land van belofte, in de nieuwe stad, ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de republiek 1580-1680*. Maarssen 1978, p. 170.

¹⁵⁸ Alings, W., *Amsterdamse hofjes*. Amsterdam 1965, p. 129.

¹⁵⁹ Het Binnengasthuis was tot 1578 Nonnenconvent, daarna tot 1602 oude mannen huis, vervolgens tot 1831 ziekenhuis, en vanaf 1880 Universiteit van Amsterdam.
<http://www.bma.amsterdam.nl/monumenten/beschrijvingen/oudemanhuispoort/> dd 09.04.2011.

¹⁶⁰ Het St. Luciënklooster (rond 1400) in 1579, gecombineerd met het Oude Mannenhuis (1545) tot Burgerweeshuis. http://www.dbnl.org/tekst/meis008burg01_01/meis008burg01_01_0005.php dd 20.06.2012. Het Prinsenhof was tot 1578 Ceciliagasthuis, en werd in 1578 stadhoudelijk logement, 1597 Admiraliteit, 1808-1988 stadhuis, 1988 en hotel. [http://nl.wikipedia.org/wiki/Prinsenhof_\(Amsterdam\)](http://nl.wikipedia.org/wiki/Prinsenhof_(Amsterdam)) dd 09.04.2011.

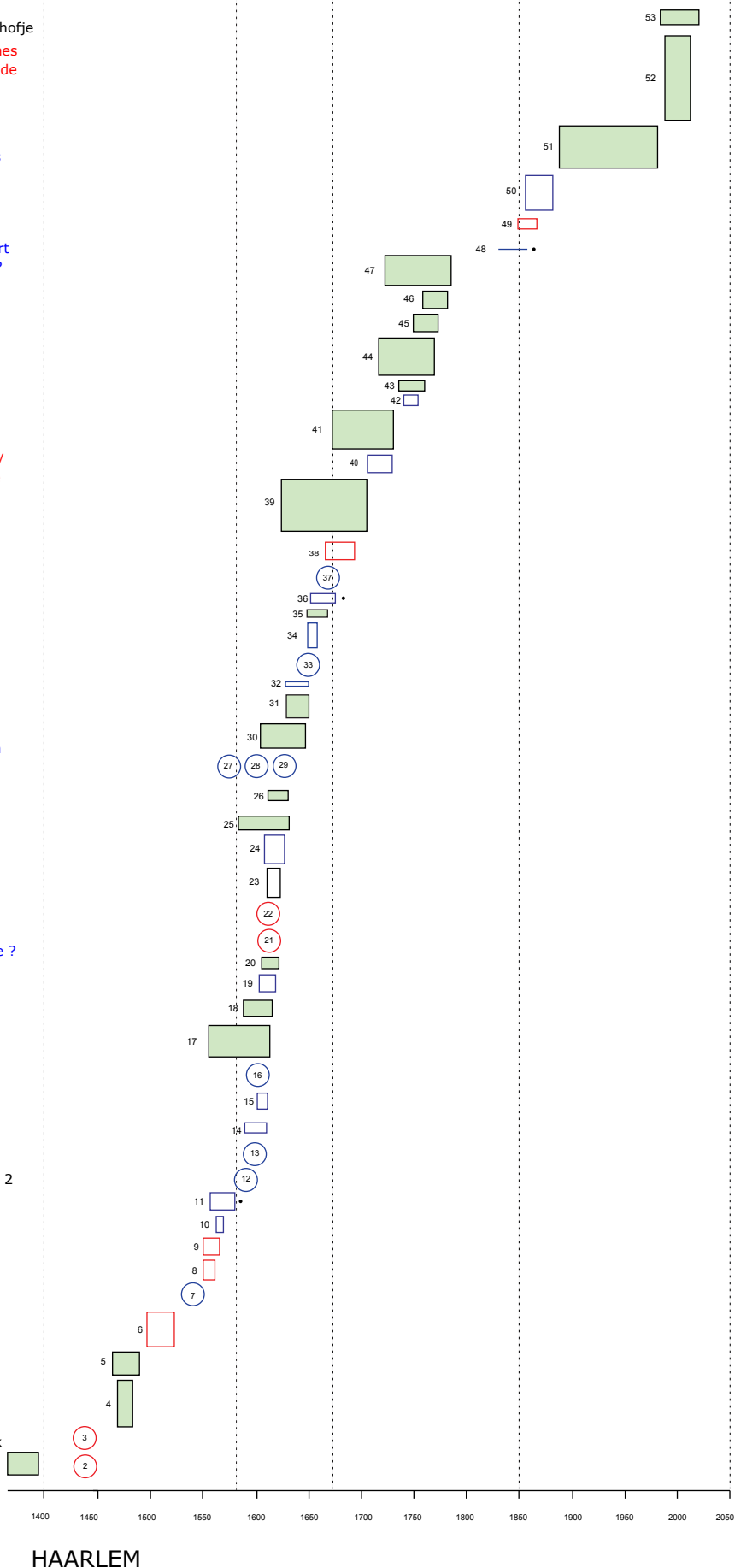
	Stichtings jaar	Huidige bebouwing	Opgeheven	Naam
1	1395	1637		Hofje de Bakenesserkamer
2	1440/ 1581		1726	Anthonie gashuis
3	1440/ 1581			Onze Lieve Vrouwe gasthuis
4	1472	1586		Brouwershofje of St Maartenshofje
5	1489	1882		hofje van Loo / St Elizabethgasthuishofje
6	1538		1882	Hofje der 12 Apostelen/Hofje van Claes van Heussen/ Hofje van Oud-Alkemade
7	1550		1610	Hemelpoort
8	1554			Hofje van Gratie 1 ?
9	1558		1609	Kameren van Pieter Wtenhage 1?
10	1563		1800	Deymanshofje / Hofje de vijf Kamers
11	1593	1935		Vrouwe of Ververshofje
12	1598		1732	Spoorwaterhofje 1?
13	1600			3 Kamers van de erfgenamen van
14	1600		1805	Kamers van Lijsbet Harmans / Aelbert Gerritz Fijnebuyckshofje / Slickhofje?
15	1600			Hofje van Aeff Steffens ?
16	1607		171x	Hofje de 15 Kamers/ Hofje van Duyvelandt / hofje Gijsbrecht van Frans Loenenhofje
17	1607			Lutherse hofje
18	1608	1894		
19	1609		1733	Kameren van Pieter Wtenhage 2?
20	1610			Guurtje Burretshofje 1
21	1610	1936		Bruiningshofje 1+2+3
22	1611			Hofje van Mr. Pieter Jansz. Codde 1 / Spoorwaterhofje 2 / Soutemanshofje
23	16??			Guurtje Burretshofje 2
24	1613			Comanshofje
25	1616	1885		In den Groene Thuyt 1+2
26	1616	1783		Hofje van Guurtje de Waal
27	1628			2 Kamers van Mr. Willem van
28	1628		1726	Brammershofje
29	1628			5 Kameren van Mr. Gerrit van
30	1640	1891		Zuiderhofje
31	1650			Hofje van Heythuizen
32	1650			Hofje van Gratie 2
33	1659		1774	St Annahofje / Bloemerthofje
34	1660?			Hofje het Lam / hofje van der Wielen
35	1662	1872		Wijnbergshofje
36	1669	1845		Bloks hofje
37	1671		1793	Hofje van de Waalsche Diakonie
38	1688			Hofje van Nicolaes Beresteyn 1
39	1707	1813		Proveniershof
40	1730			Teylershofje 1 / Varkenhofje
41	1733			hofje van Staats
42	1755		1894	Hofje de Dubbele Muts / Maritje Outgershofje / Guurtje Wouters hofje ?
43	1761			Hofje van Noblet
44	1768			Hofje van Oorschot
45	1774			Remonstrantse hofje
46	1786/ 1440	1787		Vrouwe en Anthonie Gasthuys 2
47	1789			Teylershof
48	1859			Guurtje Burretshofje 3
50	1881			Hofje van mr. Pieter Jansz Codde 2
51	1882			Hofje der 12 Apostelen / Hofje van Claes van Huessen / Hofje van Oud-
52	1968			Hofje van Codde 3 en Van Beresteyn 2
53	2000			Gravinnehof
54	2007			Enschedehof

Legenda overzicht hofjes bovenstaand

Zwart	Bestaand
Blauw	Opgeheven
Rood	Verhuisd
Groen	Niet gevonden op de kaart, opgeheven
Oranje	Nadien samengevoegd
•	Bebouwing hofje nog aanwezig

Legenda grafiek rechts
hofjes geordend naar het jaar van stichting met schematisch het binnenoppervlak op gelijke schaal en zelfde orientatie ten opzichte van de straat

	Kleur van het kader = idem het overzicht
	Bestaande hofjes
	Niet gevonden op de kaart
	Hofje zonder binnentuin

3.2.2 Haarlem

Stadsoppervlak: 1560 - 99 ha; 1670 - 140 ha

Aantal stichtingen: 43

Aantal projecten: 53

Aantal bestaande hofjes: 21 (18 publiek toegankelijk, 3 niet publiek toegankelijk)

De stad Haarlem kreeg stadsrechten in 1245 en ontwikkelde zich vanuit de Markt – een hoog en droog gelegen strandwal – en het Spaarne.¹⁶¹ De middeleeuwse stad bestaat in hoofdopzet uit een min of meer cirkelvormige kern die is omgeven door de Oude Gracht met een ring van bebouwing eromheen, en aan de oostzijde wordt 'doorsneden' door het Spaarne. Vergeleken met de andere Hollandse steden heeft Haarlem weinig grachten. Het stratenpatroon volgt de noord-zuid- en oost-westrichting van de handelsroutes door de oude kern en de geologische structuur van de strandwallen, niet de radiale structuur van de gracht. De uitleg van 1671 naar ontwerp van Salomon de Bray aan de noordzijde, de 'Nieuwe Stad', werd pas substantieel ingevuld vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw.

De Haarlemse hofjes op de kadastrale minuut zijn getraceerd aan de hand van Speet (1982) , Kurz (1951, 1972) en Peetoom/van der Hoek (2001). De atlas van Speet bevat de zeer gedetailleerde kaart met legenda van F.J. Nautz uit 1822.¹⁶² De inventarisatie van Kurtz, gepubliceerd in 1977, is gebaseerd op de verpondingsregisters van de stad Haarlem, en de stadsbeschrijving van Ampzing.¹⁶³ Peetoom/van der Hoek hebben het werk van Kurz geactualiseerd op basis van nadien gepubliceerd onderzoek van anderen, en eigen onderzoek in de *resolutieën van Burgemeesters en transportregisters* , en in de archieven van (drie) hofjes.

Dertien hofjes zijn niet aangetroffen op de kaart, voornamelijk omdat ze in 1822 al niet meer bestonden. Allan (1888) stelt het bestaan van een aantal historische hofjes uit de literatuur, die vaak (zoals door Peetoom/Van der Hoek) klakkeloos worden overgenomen in de lijsten van verdwenen hofjes, ter discussie: Het Twijndershofje en het Bullenhofje noemt hij pleziertuinen, of mogelijk een weide voor vee; het Boonhofje en het Visschershofje beschrijft hij als speculatieve hofjes waar gezinnen woonden.¹⁶⁴ De hofjes die werden gesticht door gilden (het Brouwershofje uit 1472, en het Comanshofje uit 1613) worden, anders dan in Amsterdam, in Haarlem tot hofjes van liefdadigheid gerekend.

Hofjes in de tijd

Wat opvalt is dat het aantal gestichte Haarlemse (en Leidse) hofjes niet veel afwijkt van dat in Amsterdam, terwijl het aantal inwoners in Haarlem in 1670 een factor zes (en in Leiden een factor drie) kleiner is.¹⁶⁵

Tot aan de reformatie werden in Haarlem negen hofjes gesticht, waarvan de oudste vier nog steeds bestaan: Hofje de Bakenesserkamer uit 1395, het Onze Lieve Vrouwen en Anthonie Gasthuis, het Brouwershofje en het Hofje van Loo. De vijf hofjes die werden

¹⁶¹ Voor deze algemene beschrijving is gebruik gemaakt van R.A.F. Smook, *Binnensteden veranderen*. Zutphen 1984, en, Stenvert R., e.a., *Monumenten in Nederland, Noord-Holland*. Zwolle 2006.

Speet, B.M.J., *Historische stedenatlas van Nederland. Afl. 1. Haarlem*. Delft 1982.

¹⁶² Speet, B.M.J., *Historische stedenatlas aflevering 1. Haarlem*. Delft 1982.

¹⁶³ Kurtz, G. *Haarlemse hofjes*. Haarlem 1977. S. Ampzing, *Beschrijvingen ende lof der stad Haarlem in Holland*. Haarlem 1628; F. Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem van de vroegste tijden tot op deze dagen in vier delen*. Haarlem 1874-1888. Peetoom, L., L. van der Hoek, *Door gangen en poorten naar de hofjes van Haarlem*. Leiden 2001.

¹⁶⁴ Allan, F. *Geschiedenis en beschrijving van de stad Haarlem, 4^e en laatste deel*. Haarlem 1888, p. 88, 278, 306, 420.

¹⁶⁵ Engel, H., 'Randstad Holland in kaart'. In: *OverHolland*, no. 2, p38.

gesticht tussen 1538 en 1563 zijn allemaal verdwenen. Het Anthonie gasthuis (1440) bevond zich oorspronkelijk buiten de stadsmuren en veranderde na de alteratie van gasthuis in een hofje. Het verhuisde naar de stad in 1726 toen het opging in de vergelijkbare instelling het Onze Lieve Vrouwen gasthuis. In 1787 verhuisde het naar de plek waar het nu nog altijd staat, het voormalige eerste Teylershofje, dat daarvoor het Varkenhofje was.

Dat er wel vierentwintig hofjes tot stand zijn gekomen tussen 1560 en 1670 kan worden verklaard door een combinatie van factoren: een bloeiende textielindustrie en een ambitieuze bestuurlijke en kunstzinnige cultuur, die werden gevoed door het grote aantal welvarende Vlaamse vluchtelingen in 1581 en door een actieve stadspolitiek om de bouw van hofjes op voormalige kloosterterreinen te ondersteunen via belastingvrijstelling en het aanbieden van grond.¹⁶⁶

De meerderheid van de hofjes uit deze periode bevindt zich in de ring om de oudste stadskern, met concentraties op of nabij kloosterterreinen. Deze hofjes hebben (op een monumentale poort na) een bescheiden voorkomen. Tweederde van de hofjes uit deze periode is verdwenen, met name de hofjes met een klein woningaantal.

Haarlem verdunde en ontvolkte in de achttiende eeuw als gevolg van stagnerende handel door oorlogen.¹⁶⁷ In de periode 1670 tot 1795 werden er slechts acht nieuwe hofjes gesticht. De tendens van een kleiner aantal maar monumentalere hofjes hebben we ook al waargenomen in Amsterdam. In Haarlem zijn deze hofjes ook groter van oppervlak. De oprichting van de Hollandse Academie van Wetenschappen (een van de initiatieven van het stadsbestuur om de stad uit het slop te trekken) en de Teyler Stichting bevorderden het architectuurklimaat in de stad, hetgeen is terug te zien in de hofjes. Terwijl de Amsterdamse hofjes uit die tijd zich als stadspaleizen bijna onzichtbaar voegen tussen vergelijkbare buurpanden, onderscheiden de Haarlemse achttiende-eeuwse hofjes zich door een opvallende verschijningsvorm en zichtlocaties. De voorgevel van het Hofje van Noblet (1761) ziet uit over het Spaarne en de binnenstad, en presenteert zich als een aangebouwd tuinpaviljoen. Het Hofje van Oorschot (1768) ligt op een punt waar vele wegen samenkomen en heeft een U-vormige paleisachtige opzet, met de tuin achter een sierhek aan de straat en de regentenkamer centraal achter in de tuin. Het tempelfront van het Teylershofje (1789) biedt zicht op de tuin van het hofje, op de torenspits van de Bakenesserkerk, en maakt een front naar het Spaarne. Het etaleren van groen past bij het karakter van de lommerrijke stad Haarlem. Het Teylershofje en het Hofje van Staats (1733) met een groot schilddak en klokkentoren hebben door hun grootte de schaal van de stad veranderd, aldus Blijstra.¹⁶⁸

Na 1795 zijn er geen nieuwe hofjes bijgekomen, maar er is wel een negental herbouwd eind negentiende en begin twintigste eeuw.

De hofjescultuur is in Haarlem nieuw leven ingeblazen aan het eind van de twintigste eeuw. Na een periode van het herstel van hofjes in de jaren tachtig is in 1997 op initiatief van de besturen van de Hofjes Codde en Van Beresteyn en het Sint Jacobsgodshuis een prijsvraag uitgeschreven voor het hofje van de toekomst.¹⁶⁹ Deze resulteerde in het Gravinnehofje (2001) dat wordt beheerd door een ideële stichting die is verbonden met Hofje de Bakenesserkamer. Deze stichting realiseerde in 2007 het Enschedehofje op een restlocatie van de getransformeerde gelddrukkerij. In Haarlem zetelt het bestuur van het Landelijk Hofjesberaad, en er wordt een driemaandelijks Haarlemse hofjeskrant uitgebracht om het fenomeen bij een groter publiek onder de aandacht te brengen.

¹⁶⁶ In 1583 richtte de Vlaamse Carel Manders in Haarlem de Nederlandse Schildersacademie; Van het Sint Lucasgilde waren andere belangrijke architecten-schilders lid: Pieter Post (1623), Peter Saenredam (1623), Jacob van Campen (1640), Salomon de Bray (1630), Gerijt Adriaensz Berckheyde (1654).

¹⁶⁷ Nieuwenhuis, G.M., *De stad aan het Spaarne in Zeven Eeuwen*. Amsterdam 1946, p. 161-162. In de periode 1734-1807 werden 1200 huizen gesloopt, en daalde het inwoneraantal van 38.000 naar 21.000.

¹⁶⁸ Blijstra, R., *Haarlem: heel oud, heel nieuw*. Haarlem 1971, p. 29.

¹⁶⁹ Gulick, R.J.F. van, *Hofmaken in Haarlem, het hofjesherstel, de gezamenlijke inspanning tot restauratie van monumentenwoningen voor ouderen*. Haarlem 1991.

Locaties

De hofjes in Haarlem liggen verspreid over de hele stad. In de buurt Bakenes en langs de zuidooststrand van de stad is de dichtheid aan hofjes groter dan elders in de stad.

Opvallend zijn de clusters van hofjes die zijn gebouwd op voormalige kloosterterreinen. De aaneengesloten Hofjes van Loo (1489), Alkemade (1538) en Deyman (1563) liggen in de nabijheid van het klooster van de Barrevoetzusters. Ze zijn van vóór de alteratie. In 1895 werd de Barrevoetsteeg verbreed tot straat, en is alleen het Hofje van Loo in ruilverkavelde en herbouwde toestand behouden gebleven. Het kwam toen open aan de straat te liggen, en de additieve opbouw is nog zichtbaar in de bebouwing. Het Lutherse hofje (1615), het Frans Loenenhofje (1607) en het Comanshofje (1609) zijn van na de alteratie. Ze grenzen aan elkaar en liggen op het terrein van het voormalige Witte Herenklooster.

Het Hofje van Heythuizen, dat een uitbreiding is van het voormalige buitenhuis van de stichter, ligt buiten de stad in de Hout. In 1968 verhuisden de buurhofjes van Codde en Van Beresteyn samen uit de Nieuwe Stad naar de voet van de Nieuwe Sint Bavokerk, omdat het plaats moest maken voor een sportcomplex.

Er bevinden zich in Haarlem geen hofjes direct tegen de stadswal. De hofjes liggen aan kleine straatjes, met uitzondering van de hierboven genoemde achttiende-eeuwse hofjes die werden gebouwd op zichtlocaties.

Overige hoven

Het Haarlemse Prinsenhof, dat nu deel is van het stadhuis, heeft de stad een door bebouwing omsloten stadsparkje nagelaten, zoals ook de prinsenhoven van Delft en Groningen.¹⁷⁰ Het Haarlemse Begijnhof is nu de hoerenbuurt, een andersoortige gemeenschap dan de oorspronkelijke functie.

In de Haarlemse bouwblokken bevindt zich nog een handvol grootschalige hoven voor door de kerk georganiseerde armen-, wezen en ouderenzorg, waaronder het Oudemannenhuis aan de zuidkant (1607) dat nu het Frans Halsmuseum is¹⁷¹, en het extreem grote Diaconiehuis (1768-1771) in de noordoosthoek van de stad.¹⁷²

Achter het Guurtje Burretshofje 3 ligt het negentiende-eeuwse Essenhof, filantropische arbeidershuisvesting (architect E. Saraber), een schakeling van straatjes die uitkomen op een centraal hof.

¹⁷⁰ In de tuin staat een Vredestempel ter nagedachtenis van de Vrede van Munster (1648) vermoedelijk naar ontwerp van Jacob van Campen. Van 1721-1865 fungeerde de tuin als Hortus Medicus. Was deze siertuin oorspronkelijk alleen voor het stadhouderlijk hof of was deze ook voor de stad?

Het Binnenhof in Den Haag beschikte over een ommuurde tuin aan het Buitenhof, waarschijnlijk naar ontwerp van Jacques de Geyn II, in opdracht van Prins Maurits 1620.

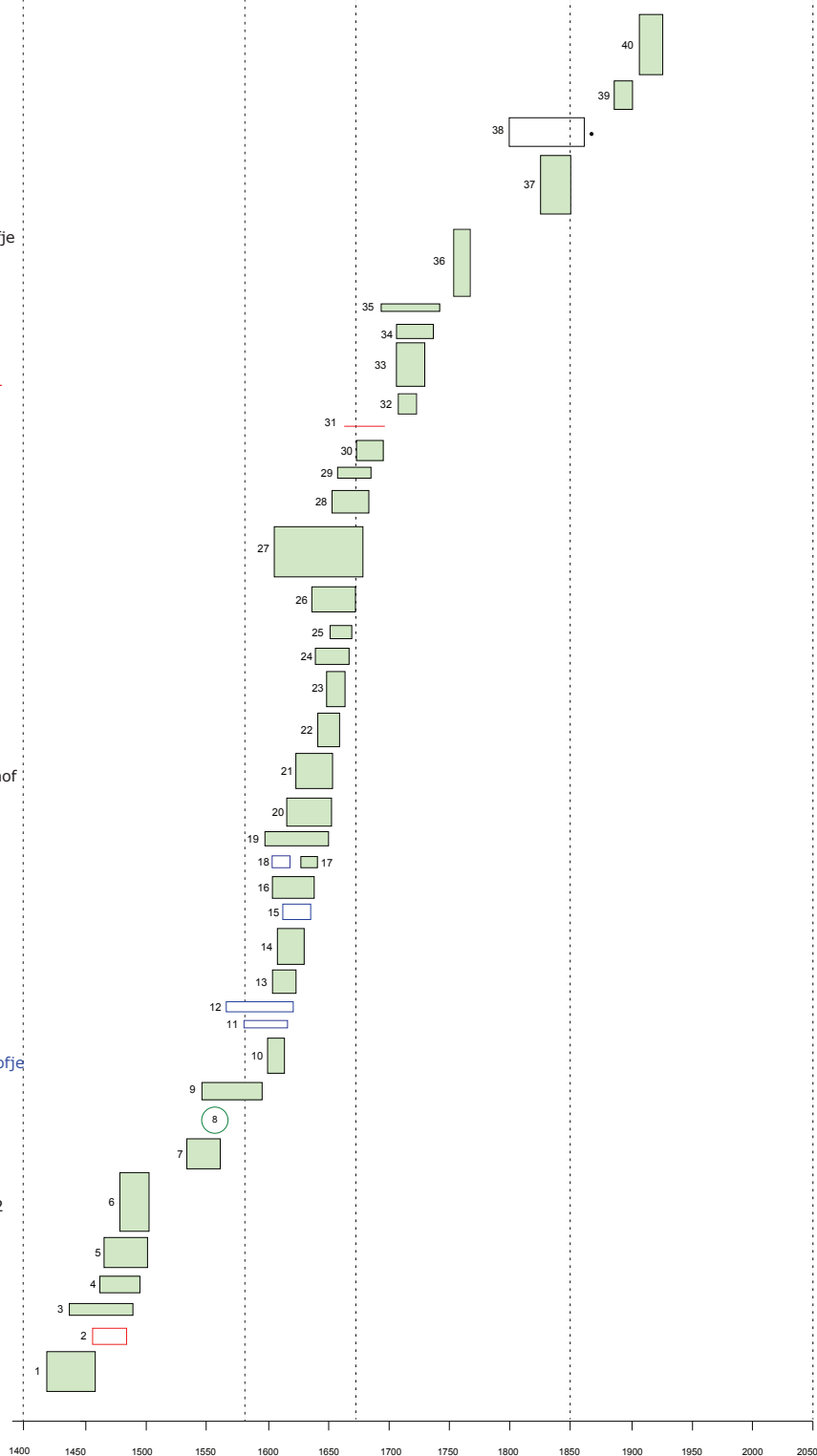
¹⁷¹ Timmerman Claes Dircx, ontwerp regent Pieter Jacobsz van Campen; tuinontwerp L.A. Springer 1913. Bron: Stenvert 2006, p. 321.

¹⁷² Architect Jan Smit, Lodewijk XV en XVI; 1810-1960 kazerne; 1960- politiebureau. Bron: Stenvert 2006, p. 321.

	Stichtings jaar	Huidige bebouwing	Opgeheven	Naam
1	1467	1892		Jeruzalemshofje
2	1480	1668		Groot Sionshofje 1
3	1487	1777		St. Stevenshofje/Convent van Tetterode
4	1492	1941		St. Annahofje (convent vn St. Annen)
5	1503	1876		St. Annahofje Joostenpoort
6	1504	1901		St. Janshofje (1504), van der Laenshofje (1565)
7	1563	1907		Bethanienhofje of Emmaushofje of Wiggerjoostenpoort
8	1564		1586	Warnaer van der Doeshof
9	1598	1929		Catrijn Jacobsdochtershofje
10	1616	1888		Jan de Laterehofje
11	1618		1929	St. Barbarahof
12	1621	1910		Cathrijn Maartensdochterhof 1
13	1624/81	1762		Van Assendelfthofje
14	1625	1884		St. Salvatorhofje (Salvator
15	1630		1811	Bethlehemshofje
16	1639			van Brouhovenhofje
17	1640			Klein Sionshofje
18	1645		1845	Woudendorpshof
19	1645			van der Speckhofje / St
20	1653			Eva van Hoogeveenshofje
21	1655			Tevelingshof
22	1656			Pieter Loridanshofje
23	1660	1897		Hofje de Houcksteen (Mennonitenhofje)+ Bethlehemshofje 2
24	1668			Groot Sionshofje
25	1671			Schachtenhofje
26	1672			St. Jacobshofje / Crayenbosch
27	1681			Meermansburg
28	1683			Jean Pesijnhofje
29	1687	1747		Jean Michelshofje
30	1691	1936?		Van der Lindenhof / Remonstrantenpoort
31	1706			Heilige Geesthof / Cornelis Sprongh hof
32	1724			Hofje Samuel de Zee
33	1728	1915		Hofje Barend van Namen
34	1731			Mierennesthofje
35	1685/1737			Francois Houttijnschhofje
36	17??		1926	Sint Odulphus en Fredericushofje
37	1773	1861 (u)		Coninckshof
38	1850	1926		Heilige Geesthof 2 / Cornelis Sprongh hof 2
39	1882		2009	Groeneveldstichting
40	1901			Juffrouw Maashofje
41	1910			Cathrijn Maartensdochterhof 2

Legenda

Zwart	Bestaand
Blauw	Opgeheven
Rood	Verhuisd
Groen	Niet gevonden op de kaart, opgeheven
•	Bebouwing hofje resteert
(u)	Uitbreiding

LEIDEN

N

Schaal 1:10.000

3.2.3 Leiden

Stadsoppervlak: 1560 - 93 ha; 1670 - 146 ha

Aantal gestichte hofjes: 38

Aantal projecten: 41

Aantal bestaande hofjes: 33 (31 publiek toegankelijk, 2 niet publiek toegankelijk)

In het hart van Leiden (dat stadsrechten kreeg in 1266) stromen de oude en de nieuwe Rijn in een V-vorm samen. Rond dit punt kwamen drie eilanden met ieder een eigen kerk tot stand in de elfde eeuw (aan de westzijde het grafelijk hof, oostzijde de Burcht) en veertiende eeuw (noordzijde Maredorp met veel kloosters). De grachtengordel die hier omheen is gelegd is aan de zuidwestzijde veertiende-eeuws, en verder zeventiende-eeuws. Parallel aan de beide rivieren loopt een doorgaande straat. Het overwegend geometrische straten- en bouwblokkenpatroon volgt grotendeels de structuur van de rivieren en grachten. De stadsplattegrond van Leiden heeft een opvallend ronde vorm.

In Leiden werden in totaal zevenendertig hofjes van liefdadigheid gesticht, waarvan er slechts vier zijn verdwenen en twee zijn gefuseerd. Leiden had een buitengewoon klimaat voor hofjesstichtingen van hoge architectonische kwaliteit. Ten eerste was Leiden de grootste en meest welvarende textielstad van de Hollandse steden. Ten tweede was er de Leidse Universiteit, die in de zeventiende eeuw een invloedrijke en internationaal georiënteerde faculteit vestingbouw had, waar de theoretische principes van de Italiaanse klassieke architectuurtraditie werden onderwezen.¹⁷³ Ambitieuze stadsbestuurders wisten meermaals de culturele elite van het Haagse Binnenhof aan te trekken als stadsarchitect. Vervolgens schakelden ze die in voor hun eigen hofjes.¹⁷⁴ Deze hofjes zetten weer de toon voor volgende hofjes die opnieuw werden ontworpen door stadsbouwmeesters.

Als enige van de negen onderzochte steden maken de Leidse hofjes deel uit van het straatnamenregister.¹⁷⁵ In tegenstelling tot andere steden met veel hofjes zijn er in Leiden weinig verdwenen, mogelijk omdat vanaf 1969 verzet tegen sloop ten behoeve van moderne cityvorming goed is georganiseerd. Op twee na zijn alle hofjes in Leiden overdag openbaar toegankelijk.

De geschiedenis van de Leidse hofjes is uitvoerig onderzocht. De zeventiende-eeuwse hofjes zijn onderzocht door Turck (1989). De Stichting Leidse Hofjes gaf tussen 1972 en 1979 een gespecialiseerd tijdschrift uit over de Leidse en ook andere hofjes in Nederland. Recent is er veel beeldmateriaal bijeengebracht door Leermakers, Welling en Donkersloot (1997 en 2010).

Hofjesstichtingen in de tijd

In Leiden kwamen tussen 1467 en 1509 zes hofjes tot stand. De oudste drie hofjes in Leiden werden gesticht ter ere van een behouden terugkeer van een kruistocht (met namen als het Jeruzalemhofje en Groot Sionshofje). Ze waren bestemd voor mannen.¹⁷⁶ Het Jeruzalemhofje beschikte over een middeleeuwse Jeruzalemskapel ter herinnering aan de Kruistocht van de stichter, en het Sint Annahofje beschikt daar nog steeds over. De ronde kapelvorm, die is opgebouwd uit twaalf segmenten, refereert aan de Heilige Grafkapel in Jeruzalem.

In de periode 1560-1670 zijn in Leiden zeventien hofjes gebouwd, in de periode 1700-1795 twaalf. De hofjesarchitectuur van de achttiende eeuw was een voortzetting van die van de zeventiende eeuw, terwijl de architectuur van de hofjes in Haarlem en Amsterdam in die tijd veranderde. Wel zijn de Leidse hofjes die in het oog springen eerder gebouwd, in het zeventiende-eeuwse Hollands Classicisme: ze hebben de

¹⁷³ Meischke, R., *Huizen in Nederland, Zeeland en Zuid-Holland*. Zwolle 1997, p. 94-95.

¹⁷⁴ Van Brouckhovenhofje, Meermansburg, Eva Hoogeveenshofje

¹⁷⁵ Het officiële Nederlandse straatnamenregister waar de postcodes aan zijn gekoppeld.

¹⁷⁶ Leermakers, I., W. Donkersloot, *Wonen om gods wille in Leidse Hofjes*. Leiden 2007, p. 21.

verschijningsvorm van een verhoogd poortgebouw met een schilddak dat, afhankelijk van de situatie, al dan niet is geflankeerd door lagere zijvleugels. Het Hofje van Brouchoven uit 1639, ontworpen door Arent van 's-Gravesande, was het eerste in deze stijl en kreeg navolging binnen Leiden en ook in andere Hollandse steden. De reeks Leidse hofjes, en de invloed ervan op hofjes in andere steden komt aan de orde in hoofdstuk 5.

De achttiende-eeuwse hofjes in Leiden liggen verborgen op binnenterreinen, zonder opvallende monumentale bebouwing aan de straat noch op het binnenterrein.

Meer dan de helft van de Leidse hofjes is ingrijpend ver- of herbouwd tussen 1888 en 1929. In 1958 verscheen er een gemeentelijke nota met het plan om het merendeel van de Leidse hofjes plaats te laten maken voor modernere vormen van bejaardenhuisvesting en cityvorming. Het maatschappelijk protest dat deze plannen tot gevolg had leidde tot de oprichting van de stichting Leidse hofjes.¹⁷⁷

Locaties

In Leiden liggen de hofjes over de hele stad verspreid. Omdat Leiden zeer dicht bebouwd was zijn er veel (18 van de 33) hofjes die geheel op binnenterreinen liggen en alleen een poortje aan de straat hebben. Vaak zijn die poorten opgenomen in straatbebouwing, waardoor het hofje nog minder opvalt.

In Leiden zijn opvallend veel hofjes gesitueerd in de toenmalige stadsrand (12).

Net als in Haarlem zijn er enkele clusters van hofjes. Het Jeruzalemhofje, de Sint Anna Joostenpoort en het Bethaniënhofje liggen in de zuidwesthoek.

Behalve op typische plaatsen voor hofjes, zoals de stadsrand (12) en voormalige kloosterterreinen (4), is er ook een aantal hofjes dat zich bevindt op belangrijke locaties zoals rond de Pieterskerk (4). Het Van der Speckhofje, dat geheel midden op een binnenterrein ligt, heeft een monumentale poort tegenover de kerk en is bereikbaar via een lange gang. Het Heilige Geesthofje heeft de huidige locatie te danken de ontploffing van het kruitschip in 1807.

Overige hoven

Het Elisabethgasthuishofje (1428) is een complex dat bestaat uit een kapel, zalen en proveniershuisjes, en heeft de bestemming als bejaardentehuis nog steeds behouden. Leiden kende drie Begijnhoven, het St. Agnieten- of Falide Begijnhof (1322-1544, sinds 1591 deel van de universiteit van Leiden), het Pieter Symonsz. Bagijnhof en het St. Pancras-bagijnhof (1402).¹⁷⁸ Het laatstgenoemde is in 1731 voortgezet als Mierennesthofje. Het hofvormige pesthuis uit 1655 ligt vanwege de functie buiten het historische centrum. De overige hofvormige gebouwen hebben een achtergrond als klooster.

Exploitatiehofjes – rijtjeshuisjes aan steegjes haaks op de straatrichting – staan op de kadastrale minuut aan de oostkant van stadsdeel de Burcht. Dit stadsdeel was een kleinschalige arbeidersbuurt. Deze hofjes zijn nu verdwenen.

¹⁷⁷ Elzenga, G., Hofjes. In: *De Leidse Hofjes*, 7^e jaargang nr. 1 maart 1978, p. 1.

¹⁷⁸ Koorn, F.W.J., *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen*. Assen 1981. (Dissertatie Universiteit van Amsterdam).

	Stichtings jaar	Huidige bebouwing	Opgeheven	Naam
1	1449		1592	Fundatie van Jan Adriaensz en Griet
2	1459		1618	Fundatie van Gherit Veenman
3	1495		1588	Heilige Geesterven
4	1550		1586	Fundatie van Cornelis Sandersz.
5	1614		1961	Hofje van Buytenwech/hofje van de Jonge
6	1616	1743	1840	Hofje van Letmaet/Fundatie van Christina Ghijsberts
7	1637		1653	Hofje van Cool
8	1643		1756	Hofje van de Jonge
9	1648		1758	Hofje van Cornelis en Gijsbert de Lange
10	1649		1913	Hofje van Arent Bosch
11	1650		1811	Huisjes van Dirk Claesz.
12	1651		1783	Hofje van Gijsbert de Lange
13	1655		1811	Hofje van Feel
14	1657		1767	Fundatie van Maria Tams
15	1657		1876	Hartenerf
16	1679		1801	Hofje van Geertje Verhilt
17	1687	1840	1917	Baartje Sanders Erf
18	1692	1892		Swanenburghshofje
19	1694		??	Fundatie van Geertruyt Vermeul
20	1697		1765	Hofje van Hillegond van Rijn
21	1701			Fundatie van Cornelis Cinq
22	1702		1959	Hofje van Jongkind
23	1702		1959	Vrijthofje
24	1710		1797	Hofjes van de Remonstrantse Kerk

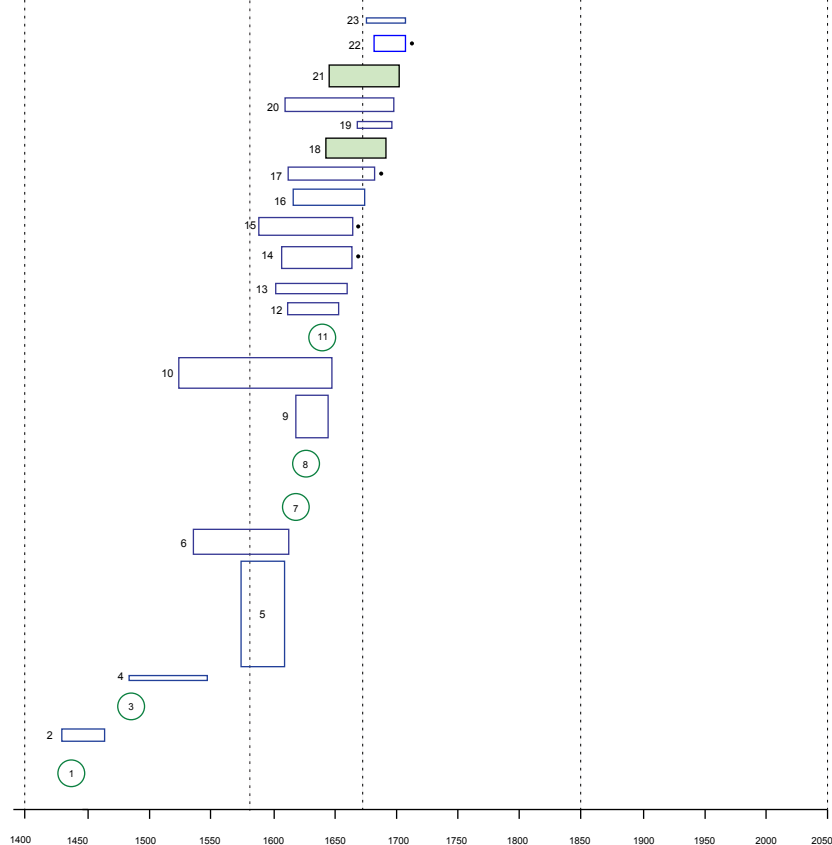
Legenda overzicht hofjes bovenstaand

Zwart	Bestaand
Blauw	Opgeheven
Rood	Verhuisd
Groen	Niet gevonden op de kaart, opgeheven
Oranje	Nadien samengevoegd
•	Bebouwing hofje nog aanwezig

Legenda grafiek rechts

hofjes geordend naar het jaar van stichting met schematisch het binnenoppervlak op gelijke schaal en zelfde orientatie ten opzichte van de straat

	Kleur van het kader = idem het overzicht
	Bestaande hofjes
	Niet gevonden op de kaart
	Hofje zonder binnentuin

GOUDA

3.2.4 Gouda

Stadsoppervlak: 1560 - 54 ha; 1670 - 54 ha
Aantal gestichte hofjes: 24
Aantal projecten: 24
Aantal bestaande hofjes: 2 (2 publiek toegankelijk)

Het centrum van Gouda (stadsrechten sinds 1272) heeft de vorm van een bol die met een smalle mond aan de IJssel takt. De stadsstructuur past zich aan de Gouwe, die met een bocht van bijna negentig graden door het centrum slingert. Ten oosten van deze bocht, waar de sluis in de Gouwe lag, bevinden zich de Grote Kerk en het driehoekige Marktplaats (waarvan de vorm is geënt op de richtingen van de ontginningsverkeering) met het vrijstaande stadhuis en de Waag (architect Pieter Post, 1668) in één as. De bouwblokken volgen het grachtenpatroon en worden 'doorsneden' door stegen.

De hofjes in Gouda zijn op de Kadastrale Minuut gezocht aan de hand van Geselschap (1972), die zich baseert op de stadsbeschrijving van pastoor Walvisch uit 1714.¹⁷⁹ Denslagen (2001) heeft deze beschrijvingen overgenomen en historische bouwopnamen toegevoegd.¹⁸⁰

Gouda is de stad van de verdwenen hofjes. Gouda telde ooit vierentwintig hofjes van liefdadigheid, waarvan alleen het Swanenburghshofje (1692) en het Hofjes van Cinq (1701) nog bestaan als hofje. Het laatstgenoemde wordt nu door particulieren bewoond, maar is semitoegankelijk. Van het hofje van Letmaat (1616) – in ambachtelijke renaissancestijl – resten alleen de voorbouw, en de tuin die publiek toegankelijk is. Enkele poortjes van gesloten hofjes zijn verspreid over de stad hergebruikt.¹⁸¹ Geselschap geeft als redenen dat de stad in de achttiende en negentiende eeuw grote armoede kende, en dat de armenzorg zich vooral concentreerde op weeskinderen.¹⁸² Tenminste een zestal hofjes verdween in de stagnerende achttiende en negentiende eeuw. Voor het sluiten van hofjes eind van de achttiende eeuw is de tiërcering een veelgenoemd motief. Een vijftal hofjes sloot in de jaren '60 en '70 van de twintigste eeuw, toen men geloofde dat hofjes uit de tijd waren en cityvorming opgang maakte. De bebouwing van het hofje van Jongkind (1702) is opgegaan in een particulier pand. Een typische eigenschap van de Goudse hofjes is dat ze werden bestemd voor verarmde familieleden. Geselschap noemt ze niet hofjes van liefdadigheid maar 'hofjes van barmhartigheid'.¹⁸³

Hofjes in de tijd

Tussen 1400 en 1560 zijn in Gouda drie hofjes gebouwd. De eerste twee werden iets eerder gerealiseerd dan de oudste hofjes van het naburige Leiden. Alle drie deze hofjes zijn gesloten tussen 1586 en 1618.

In het tijdvak 1560-1670 werden tussen 1614 en 1657 elf hofjes gebouwd.

In het tijdvak 1670 tot 1795 zijn tussen 1679 en 1702 acht hofjes tot stand gebracht. Na 1702 zijn er geen hofjes meer bij gekomen.

¹⁷⁹ Geselschap, J.E.J., Hofjes van Barmhartigheid. In: *Gouda 1272-1972*. Gouda 1972, p. 219-239

¹⁸⁰ Denslagen, W., *Gouda, de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*. Zwolle 2001, p. 343, 352-357.

¹⁸¹ De poortjes van het Hofje van Letmaat, de Fundatie van Christina Ghijsberts, de Fundatie van Maria Tams en die van de Fundatie van Jongkind zijn bewaard, die van het Hartenerf is verplaatst naar een tuinmuur bij de Westhaven 14, de poort van de Fundatie van Adriaan Jongkind staat nu in de tuin bij de Turfmarkt 30-32. Stenvert 2004, p.196.

¹⁸² Geselschap, J.E.J., Hofjes van Barmhartigheid. In: *Gouda 1272-1972*. Gouda 1972, p. 238.

¹⁸³ Geselschap, J.E.J., Hofjes van Barmhartigheid. In: *Gouda 1272-1972*. Gouda 1972, p. 219.

Locaties

De hofjes in Gouda bevonden zich in drie stadsdelen. De grootste groep lag in de wijk Stadserf, die het verst van de IJssel ligt en daarmee als achterkant van de stad kan worden beschouwd. De naam 'erf' komt enkele malen terug in de namen van de hofjes. De tweede groep lag in de westrand van de stad, die alleen aan de stadszijde was bebouwd, het Raam, de textielbuurt. Deze groep hofjes was met de minste zekerheid te lokaliseren omdat ze grotendeels zijn opgeheven voor 1811, de datum van de Kadastrale Minuut. De derde locatie voor hofjes is rondom de cluster stedelijke voorzieningen ten oosten van de grote Sint Janskerk.

Vergeleken met de andere steden hebben de Goudse hofjes veelal een langwerpige plattegrond. Ze zijn dan slechts aan een zijde bebouwd. Dit houdt verband met de structuur van de percelen (blokken aan de Nieuwe Haven bestaan uit percelen van 4 meter breed en 35 meter diep; aan het Lange Groenendaal 5,80 breed en 44 meter diep). De rijtjes hofjeshuizen grensden aan 'zijlen'; sloten op de achtererven ter afwatering, die kenmerkend zijn voor het laaggelegen Gouda.¹⁸⁴ Na de demping van het water langs de Groeneweg werd de achterkant van het Hofje van Swanenburgh (1692) in 1931 veranderd in de voorkant.

De twee grotere hofjes in Gouda zijn gebouwd op voormalige kloosterterreinen (Buytenwech en Arent Bosch). Het Hofje van Buytenwech is gesticht door Elisabeth van Buytenwech, de tante van Willem Buytenwech die het Hofje van Nieuwkoop in Den Haag stichtte en regent van het Goudse hofje was. Dit hofje (gesloopt in 1965) had een gesloten straatgevel, waarin ieder huisje een dichte deur had. Elisabeth Buytenwech was familie van de stichter van het Sint Annahofje in Leiden (1492).¹⁸⁵ Graanhandelaar Arent Bosch heeft behalve in zijn geboortestad Gouda (1649) ook het Bosschehofje in zijn woonplaats Amsterdam (1648) tot stand gebracht.

Overige hoven

In de noordwesthoek van de stad stond een groot complex: het Convent van Sint Marie, dat na de reformatie veranderde in een leprooshuis/proveniershuis, in 1735 kazerne werd en 1902 moest wijken voor een gasfabriek.¹⁸⁶

Aan de oostkant van de stad bevonden zich het Oude (1495) en het Nieuwe Heilige Geesterf, met in totaal vijfendertig huisjes aan kleine plaatsjes, die stukje bij beetje werden bijgebouwd, afgebroken en uiteindelijk in 1801 werd verkocht.¹⁸⁷

Verder hebben de voormalige kloosters die sinds de alteratie Weeshuis, Sint Catharinagasthuis en Cellebroedersklooster (nu verzorgingshuize Groeneweg) heetten een hofvorm.

¹⁸⁴ Smook, R.A.F., *Binnensteden veranderen*. Zutphen 1984, p. 98.

¹⁸⁵ Smook, R.A.F., *Binnensteden veranderen*. Zutphen 1984, p. 223.

¹⁸⁶ Abels, P.H.A.M., *Duizend jaar Gouda, een stadsgeschiedenis*. Hilversum 2002, p. 630.

¹⁸⁷ Geselschap, J.E.J., *Gouda 1272-1972*. Gouda 1972, p. 244.

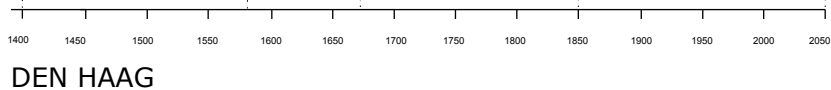
	Stichtings jaar	Huidige bebouwing	Opgeheven	Naam
1	????		1725	Hofje van Bourgongie
2	1563		1666	Drievuldigheidshuisjes>Geefhuisjes
3	1563		1884	Hofje van Dam 1
4	1569		1626	Vier woningen van Sibylla Colster
5	1616			Heilige Geest Hofje
6	1647			Hofje Cornelia van Wouw Hofje Nicolaas en Jan Surendael van Wouw > Luthersehofje >
7	1649	1884 (u)	1733	Hofje van Dam 2
8	1661			Hofje van Nieuwkoop
9	1666			Geefhuisjes van St. Jacob
10	1669		1907	Hofje van Hoogelande 1
11	1756			Hoofts hofje
12	1842			Rusthof
13	1907			Hofje van Hoogelande 2 (buiten kaart)

Legenda overzicht hofjes bovenstaand

Zwart	Bestaand
Blauw	Opgeheven
Rood	Verhuisd
Groen	Niet gevonden op de kaart, opgeheven
Oranje	Nadien samengevoegd
•	Bebouwing hofje nog aanwezig

Legenda grafiek rechts
hofjes geordend naar het jaar van stichting met schematisch het binnenoppervlak op gelijke schaal en zelfde oriëntatie ten opzichte van de straat

	Kleur van het kader = idem het overzicht
	Bestaande hofjes
	Niet gevonden op de kaart
	Hofje zonder binnentuin

N

3.2.5 Den Haag

Stadsoppervlak: 1560 - 71 ha; 1670 - 199 ha

Aantal gestichte hofjes: 12

Aantal projecten: 13

Aantal bestaande hofjes: 7 (4 publiek toegankelijk, 3 niet publiek toegankelijk)

Den Haag (de stad heeft nooit stadsrechten gekregen) beslaat een royaal oppervlak dat wordt omsloten door een singel die is aangelegd tussen 1613 en 1619. Vanaf eind 16^e eeuw heeft Den Haag zich ontwikkeld vanuit vier kernen: het Binnenhof, de nederzetting, het Spui en de Prinsegracht.

Het Binnenhof is de oudste kern, met het dubbel omsloten grafelijke jachtslot uit ongeveer 1230 dat in 1560 veranderde in bestuurlijk centrum. Het stadsdeel hieromheen telt veel luxe stadspaleizen en bestuurlijke instituties, gelieerd aan het Binnenhof. De tweede kern, pal ten westen van het Binnenhof, is de 'stad' rond de Grote Kerk. Deze fungeerde oorspronkelijk voornamelijk als toeleveringsbedrijf van het Binnenhof (kleermakers, soldaten). De derde kern is het Spui (aangelegd 1345) in de zuidoosthoek, het handelsgebied met havens die in verbinding staan met het waternetwerk van de Hollandse steden. De vierde kern in de zuidwesthoek is de Prinsegracht, die in 1642 is aangelegd door stadhouder Frederik Hendrik als verbinding met het Westland en zijn paleis Honselaersdijk. In 1627 breidde Frederik Hendrik overigens het hofje van Naaldwijk uit 1462 uit met vijftien huisjes, en in 1641 met een (protestantse) kapel. Deze vierde kern van de Haagse historische kern was gelegen in het veen, en ontwikkelde zich langzamer dan gepland. In deze hoek van de stad bevindt zich de meerderheid van de hofjes. Den Haag is uniek wat betreft het grote aantal speculatieve arbeidershofjes, zoals te zien op de kaart rond het Spui en aan de noordwestzijde van de stad.

De richtingen van de stadsplattegrond volgen de geologische structuur van zandbanken, veenontginningen en handelsroutes. De Kadastrale Minuut toont dat de hoeken van de stad nog niet ontwikkeld waren.

De verschijningsvorm van de Haagse hofjes in de historische periode is goed bekend omdat ze bijna allemaal op gelijke wijze zijn getekend in vogelvlucht voor de stadsbeschrijving van J. de Riemer uit 1730.

Den Haag telt relatief weinig hofjes van liefdadigheid. Dit wordt wel gerelateerd aan het feit dat weinig rijke mensen een hechte band met de stad hebben opgebouwd.¹⁸⁸ Den Haag telde wel drie proveniershuizen, terwijl de meeste Hollandse steden er hooguit een hadden. Twee daar van hadden als doelgroep suppoosten van het Binnenhof.¹⁸⁹ De meeste Haagse hofjes werden gesticht door personen die een bestuursfunctie hadden in de nederzetting of het Binnenhof. Slechts de twee hofjes van de Lammersstichting 1875 zijn gesticht door een koopman. Ze liggen buiten de binnenstad nabij het dorp Scheveningen, waardoor ze buiten het bestek van deze studie vallen.

Hofjes in de tijd

Van de twaalf hofjes binnen de singel van Den Haag kwamen er drie tot stand vlak voor de reformatie die in Den Haag plaatsvond in 1575, tussen 1563 en 1569. Een raadsel is het hofje van Bourgongie dat de Riemer vermeldt.¹⁹⁰ Het Hofje van Sybilla Colster (1569)

¹⁸⁸ Koopmans, B., *De Verborgene stad, 115 hofjes in Den Haag*. Den Haag 2005, p. 14.

¹⁸⁹ Sint Nicolaasgasthuis, Oude Mannenhuis. Bron: Schwencke, J., *Oude Haagse hofjes en godshuizen*. Zaltbommel 1975, p. 15.

¹⁹⁰ Riemer, J. de, *Beschryving van 's-Graven-Hage, behelzende deszelfs oorsprong, benaming, gelegenheit, uitbreidingen, onheilen en luister*. Delft, deel 1a, deel 1b 1730, deel 2 1739, p. 580.

wordt alleen als naam genoemd, en zou ook een rij geefhuisjes in een poort kunnen zijn geweest.¹⁹¹

Zes Haagse hofjes werden gesticht tussen 1616 en 1669. Architectonische kwaliteiten zijn te vinden bij het Heilige Geesthofje (1616), een vierkante hof omsloten door twee-huisjes-onder-een-trapgevel in renaissance stijl (mij verder alleen bekend van het Hofje van Van der Veeke in Rotterdam 1609); het Hofje van Wouw (1647, van stadsarchitect en schilder Bartholomeus van Bassen) met een moestuin er nog achter; en het extreem grote Hofje van Nieuwkoop (1661, van hofarchitect Pieter Post).

De Haagse hofjes bevinden zich achter een gesloten gemetselde gevel met een poortje of poortgebouw centraal in het midden. Ramen aan de straat waren voor de regentenkamer en opzichterswoning.

In de periode 1670 tot 1795 zijn twee hofjes tot stand gebracht. Het Lutherse hofje, waarin later het Hofje van Floris van Dam werd ondergebracht, en het rococo Hooftshofje (1756).

Het enige hofje uit de periode na 1795 is het Rusthofje (1842). Het is een ruim en twee verdiepingen hoog hofje, achter een onopvallende voordeur.

Locaties

De meerderheid van de hofjes bevindt zich in elkaars nabijheid, in het minder intensief bebouwde zuidwestelijke deel van de nederzetting. De hofjes waren de eerste generatie bebouwing op voormalige weilanden op veengrond. Opvallend is dat zowel het Heilige Geesthofje als het Hoofts hofje monumentaal in de as van een T-kruising liggen. Het Heilige Geesthofje was al gebouwd toen de Paviljoensgracht (1646, gedempt rond 1900) werd aangelegd. De overbrugging met de zestig centimeter verhoogde kade is in 1647 opgelost door een nieuw entreegebouw te bouwen met een regentenkamer op de verdieping.¹⁹²

Het monumentaalste hofje van Nederland, het Hofje van Nieuwkoop, bevindt zich aan de Prinsegracht. In eerste instantie werd het regentengebouw gebouwd, dat tijdens het leven van de stichter als paviljoen van een buiten werd gebruikt; het hofje is aangelegd na het overlijden van de stichter, aansluitend op het paviljoen.

Overige hoven

Het Binnenhof was de grootste *gated community* die de Hollandse stad ooit kende. Het werd rond 1230 gebouwd als een ommuurd grafelijk jachtslot aan een vijver, en transformeerde in 1560 in een stadhouderlijk regeringscentrum, in 1813 in een koninklijk regeringscentrum met departementen, en in 1919 in een parlementair democratisch regeringscentrum. Iedere transformatie ging gepaard met grootse verbouwingen en uitbreidingen, waarin de eigen beslotenheid versus de relatie met de stad zich in de bebouwing representeerde.¹⁹³

Den Haag kende talrijke speculatieve arbeidershofjes, ook exploitatiehofjes genoemd. Op de Kadastrale Minuut zijn ze te zien in de omgeving van het Spui en in de noordwesthoek van de nederzetting. Op het hoogtepunt eind negentiende eeuw waren er volgens Koopmans (2005) zevenhonderd.¹⁹⁴ Meestal zijn het twee tegenover elkaar liggende rijtjes huisjes; ook komen rug-aan-rug-woningen voor. In de negentiende-eeuwse Schilderswijk werden exploitatiehofjes in de opzet van de bouwblokken opgenomen. De veertien nog bestaande exploitatiehofjes in de binnenstad die Koopmans heeft gedocumenteerd zijn voor de helft achttiende-eeuws, en voor de helft eind negentiende-eeuws. Er heersten overbevolking en schrijnende armoede.

¹⁹¹ Wijsenbeek-Olthuis, Th., *Den Haag: geschiedenis van de stad*. Deel 2. De tijd van de Republiek. Zwolle 2004, p. 182.

¹⁹² Koopmans 2005 p.16 vermeldt net als Schwencke 1975 p. 29-44 dat de hele gevel zou zijn opgehoogd, maar trekt deze in noot 13 in twijfel, omdat bouwhistorisch onderzoek dit feit niet steunt.

¹⁹³ Wilms Floet, W. Binnenhof The Hague, 'Between gated community and openness of democracy'. In: F. Claessens, L. van Duin (red.), *The European City - Architectural Interventions and Urban Transformations*. Delft, 2005, p.110-117.

¹⁹⁴ Koopmans 2005, p. 46.

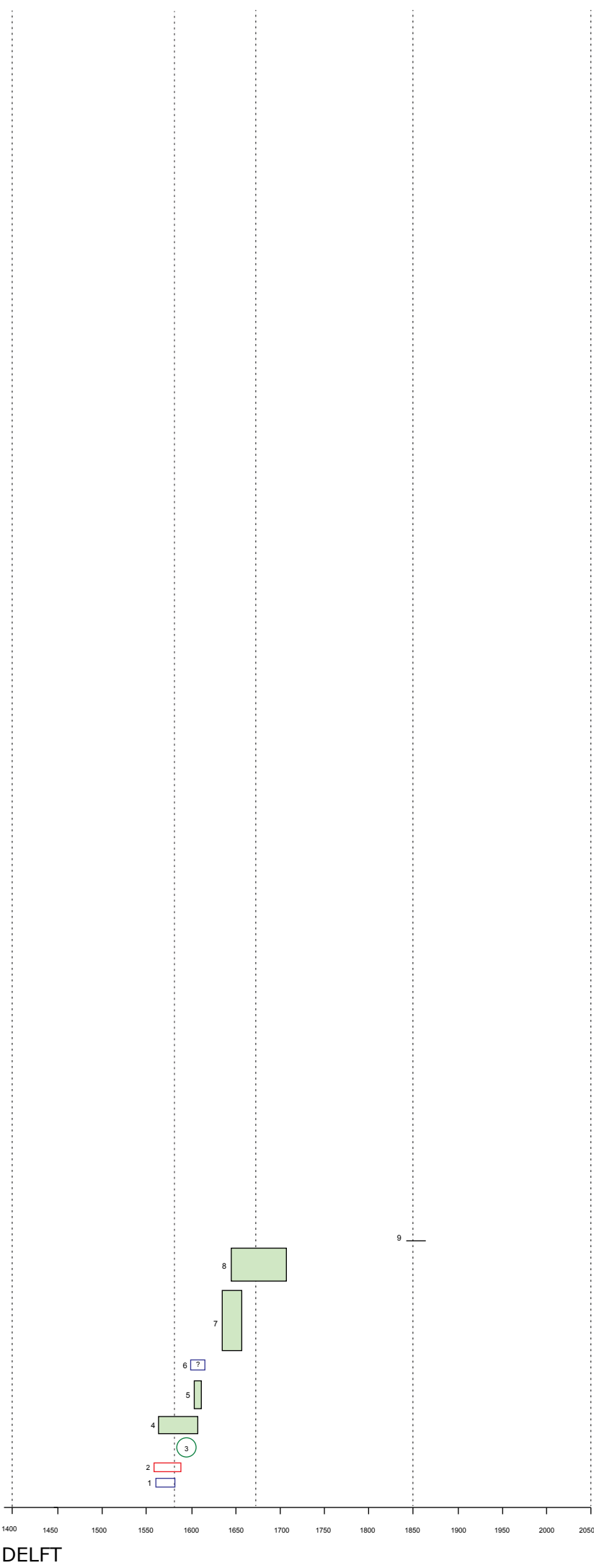
	Stichtings jaar	Huidige bebouwing	Opgeheven	Naam
1	1570		1865	Hofje van Overschie
2	1575		1660	Hofje van Gratie 1
3	1604		174x	Hofje Arent Sasbout van der Dussen
4	1605	1865		Klaeuwshofje
5	1607	1855		Hofje van Almonde
6	1623		193?	Hofje de Roskam
7	1660			Hofje van Gratie 2 Hofje van Pauw / Hofje van der Dussen
8	1707			
9	1865		1933	Hofje van Overschie 2

Legenda overzicht hofjes bovenstaand

Zwart	Bestaand
Blauw	Opgeheven
Rood	Verhuisd
Groen	Niet gevonden op de kaart, opgeheven
Oranje	Nadien samengevoegd
●	Bebouwing hofje nog aanwezig

Legenda grafiek rechts
hofjes geordend naar het jaar van stichting met schematisch het
binnenoppervlak op gelijke schaal en zelfde orientatie ten opzichte
van de straat

	Kleur van het kader = idem het overzicht
	Bestaande hofjes
	Niet gevonden op de kaart
	Hofje zonder binnentuin

DELFT

3.2.6 Delft

Stadsoppervlak: 1560 - 84 ha; 1670 - 84 ha

Aantal gestichte hofjes: 7

Aantal projecten: 8

Aantal bestaande hofjes: 4 (3 publiek toegankelijk, 1 niet publiek toegankelijk)

Delft (dat stadsrechten kreeg in 1246) heeft een helder geometrisch grachtenpatroon, met noord-zuid als hoofdrichting. De Markt is, met het Stadhuis en de Nieuwe Kerk, het centrale plein. De enige diagonale gracht (het Oosteinde) volgt een oorspronkelijke natuurlijke waterloop. De oudste en ook de voornaamste gracht, het Oude Delft, ligt in lijn met de Vliet en de Schie (1398), de waterverbindingen met respectievelijk Leiden/Den Haag, en Rotterdam Delfshaven. Het lager gelegen oostelijk deel van de binnenstad was tot eind negentiende eeuw minder ontwikkeld dan het westelijke deel, met overwegend een agrarische bestemming.

Historisch Delft kwam tot bloei dankzij de directe vaarverbinding met Delfshaven (1389). In de zeventiende eeuw schakelde Delft over van bierbrouwerijen naar plateelindustrie, en werd de stad een belangrijk regionaal handelscentrum (boter). Delft was de wapenkamer van Holland (het Armamentarium, het Generaliteitsmagazijn) en er was een belangrijk kantoor van de VOC.¹⁹⁵ Vergeleken met Haarlem en Leiden was de lakenindustrie (tapijtweverijen) in Delft bescheiden. In de periode 1689-1840 verarmde de stad en kromp het inwonertal.

De vraag waarom er in Delft maar zeven hofjes zijn gesticht is meerdere keren gesteld, maar niet beantwoord en – hoewel interessant – ook niet aan de orde in dit onderzoek.¹⁹⁶ De Delftse hofjes zijn op één na gesticht door stadsbestuurders met een bierbrouwersachtergrond. De familienamen van de stichters (Sasbout, van der Burch, van der Dussen, van Overschie) komen terug in de namen van de regenten van andere Delftse hofjes, stadsbestuur en andere armeninstellingen.¹⁹⁷

Hofjes in de tijd

Er zijn in Delft zeven hofjes gesticht, waarvan zes in de periode 1570-1623, de periode rond het verblijf van Willem van Oranje in het Prinsenhof (1572-1584).

Het zevende hofje is uit 1707.

Het Hofje van Overschie uit 1570 was het oudste hofje in Delft. Het werd in 1865 overgebracht naar een heel ander type gebouw aan de oostelijke stadsrand (de Oranjeplantage).¹⁹⁸ Nu is het in gebruik voor jongerenhuisvesting.

Het Hofje van Gratie (1575) verhuisde in 1660 vanwege een uitbreiding van de burelen.¹⁹⁹ Afwijkend is dat de toegang tot de huisjes van het huidige hofje van Gratie aan de straatzijde ligt, zoals bij de Utrechtse hofjes gewoon is. Waarschijnlijk is deze opzet gekozen in verband met de bouwkaavel: de tuin achter de huisjes is pas aangekocht in 1700. Uitzonderlijk in dit hofje is de gemeenschappelijke binnengalerij aan de achterzijde, waaraan, los van de huisjes, de individuele keukens (1839), de waterpomp en het toilet liggen.²⁰⁰ Galerijen in hofjes komen verder alleen voor in West- Friesland.²⁰¹

¹⁹⁵ De militaire industrie ontwikkelde zich met name in de 19^e eeuw via de Rijkonstruc-tiemagazijnen aan de Houttuinen. Zie: Koops, P., Delft als militaire stad. In: Hilkhuijsen J.W.L. (ed.), *De stad Delft, Cultuur en maatschappij van 1813 tot 1914*. Delft, 1992, p. 158.

¹⁹⁶ Er zijn wel Delftse namen verbonden met hofjes in andere steden. Zo was Agneta Deutz met haar hofje in Amsterdam uit 1694 twee maal getrouwd met een Delftse burgemeester; de familie waartoe ook Maria Duyst behoorde (stichtster van de fundatie van Renswoude) was jaren regent van het Sint Annahofje in Leiden.

¹⁹⁷ Graswinckel, D.P.M., *Het Hofje van Gratie*. Den Haag, 1956, p. 18. Rozemond, A.J. H., 'Delft, Holland en de generaliteit'. In: *De stad Delft. Cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*. Delft 1981 p.21.

¹⁹⁸ Olivier, F.C., Hofjes binnen Delft II. In: Houtzager, H.L., *Facetten van Delft*. Amsterdam 1985, p.318.

¹⁹⁹ Idem noot 63, p.6.

²⁰⁰ Meischke, R., H.J. Zantkuijl, P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland, Zeeland en Zuid-Holland*. Zwolle 1997, p. 359-362.

Klaeuw's hofje (1605), genoemd naar de brouwerij van de stichters, was bestemd voor katholieke vrouwen, voor wie na de alteratie in 1572 minder voorzieningen waren. Tot het begin van de twintigste eeuw bevond de entree zich aan het Oosteinde. De 'blinde' hoek was oorspronkelijk een paardenstal met de uitgang nabij de Oostpoort. Dit hofje is verschillende keren gewijzigd.²⁰² Het Hofje van Almonde (1607) is gesticht door een begijn die haar eigen woonhuis als hofje naliet; in 1855 is het als een echt hofje herbouwd.²⁰³

Het Hofje van Pauw, zeer ruim opgezet, werd een eeuw later in 1707, gebouwd. Vier hofjes bestaan nog als hofje (het Hofje van Gratie, het Klaeuwshofje, het Hofje van Almonde, het Hofje van Pauw) en worden bewoond door andere doelgroepen: gehandicapten (Hofje van Pauw) en jongeren.

Locaties

De Delftse hofjes liggen grotendeels in de stadsrand. Drie hofjes liggen nabij het Bagijnhof. De twee hofjes midden in de stad zijn gebouwd op de plek waar door de ontploffing van het Kruithuis op 19 oktober 1654 ruimte was vrijgekomen (het hofje van Gratie en het hofje van Pauw).

Overige hoven

Van 1572 tot aan zijn moord in 1584 was het Prinsenhof (het veertiende-eeuwse St. Agathaklooster) de verblijfplaats van prins Willem van Oranje, de stichter van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Het hof lag besloten in de historische stad, tegen de stadswal, en hoewel het nu openbaar gebied is, heeft het door zijn poort, hek en decentrale ligging een semiopenbaar karakter.

Het Bagijnhof, dat net als het Prinsenhof tegen de voormalige stadsmuur lag, heeft nog steeds de oorspronkelijke naam, een poortje en een intiem besloten langgerekt plein. De bebouwing aan het hof is nagenoeg geheel van later datum. De bebouwingsstructuur wijkt af van de traditionele bouwblokkenstructuur. Het Faliebagijnhof aan het Rietveld is nu alleen nog herkenbaar doordat de bebouwing achter de rooilijn aan een pleintje terug ligt.

Een ander groot hof is het voormalig artilleriemagazijn van Holland en West Friesland (1671), dat is herbouwd na de ontploffing van het bovengenoemde kruithuis, waar oorspronkelijk een klooster lag. Dit rijksbezit is recent in particuliere handen gekomen en zal worden getransformeerd tot een kleinschalig bedrijvencomplex.

²⁰¹ Splinterhofje 1647 Alkmaar; Sint Pietershofje 1617 Hoorn, galerijen uit 1692.

²⁰² Gronheid, H.E.M., Hofjes binnen Delft 1. In: H.L. Houtzager e.a., *Facetten van Delft*. Amsterdam 1985, p. 123.

²⁰³ <http://www.delft.nl/content.jsp?objectid=39536#>, dd. 27 oktober 2009.

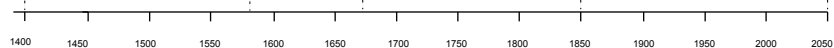
	Stichtings jaar	Opgeheven	Naam
1	1570	1660	Geefhuisjes van Elisabeth van Zijl
2	1609	1875	Hofje van Johan der der Veecken
3	1784	1953	Hofje van Gerrit de Koker
4	1797	1904	Hofje Liefde uit voorzorg 1 Vrouw Groenevelt's
5	1816	1864	Liefdegesticht 1
6	1814	1968	Kuyl's Fundatie 1 Vrouw Groenevelt's
7	1864	1902	Liefdegesticht 2
8	1902		Vrouw Groenevelt's Liefdegesticht 3
9	1904		Hofje Liefde uit voorzorg 2
10	1974		Kuyl's Fundatie 2

Legenda overzicht hofjes bovenstaand

Zwart	Bestaand
Blaauw	Opgeheven
Rood	Verhuisd
Groen	Niet gevonden op de kaart, opgeheven
Oranje	Nadien samengevoegd
•	Bebouwing hofje nog aanwezig

Legenda grafiek rechts
hofjes geordend naar het jaar van stichting met schematisch het
binnenoppervlak op gelijke schaal en zelfde orientatie ten opzichte
van de straat

	Kleur van het kader = idem het overzicht
	Bestaande hofjes
	Niet gevonden op de kaart
	Hofje zonder binnentuin

ROTTERDAM

N

Schaal 1:10.000

3.2.7 Rotterdam

Stadsoppervlak: 1560 - 78 ha; 1670 - 122 ha

Aantal gestichte hofjes: 6

Aantal projecten: 10

Aantal bestaande hofjes: 3 (niet publiek toegankelijk, wel in twee gevallen visueel verbonden met de straat)

De driehoekige plattegrond van historisch Rotterdam (met stadsrechten sinds 1340) is bepaald door het samenstromen en splitsen van de rivier Rotte en het kanaal Schie (de Delftsche Vaart) in de richting van de Maas. Een dijk (de Hoogstraat) begrenst en beschermt dit oudste deel van de binnenstad tegen de rivier de Maas (met getijden) en vormt de dam in de Rotte. De stadsmuur volgt de singels aan de buitenzijden van de driehoek; aan de zuidzijde omsluit deze een strook evenwijdig aan de dijk liggende buitendijkse bebouwing. Aan de voet van de dam en de Rotte staat de Laurenskerk. Het stratenpatroon volgt het oude slotenpatroon. Tussen 1590 en 1615 is het moeras achter de dijk ontwikkeld tot haveneilanden.

De noordoostkant en de westkant van de stad, de landzijden, zijn op de kaart van Van Deventer uit 1560 nog niet ontwikkeld. Op de kadastrale minuut van 1830 is de noordoosthoek – met hoven en hofjes – verstedelijkt, met smalle en langgerekte bouwblokken zonder binnenterreinen. Van de Rotterdamse historische binnenstad is door het bombardement in 1940 tijdens de Tweede Wereldoorlog alleen de hoofdstructuur van wegen en waterlopen over.

De Rotterdamse hofjes wijken op twee manieren af van die in andere Hollandse steden. Ten eerste is de meerderheid van het overigens bescheiden totaalaantal van zes vrij laat tot stand gekomen. Ten tweede liggen ze niet binnen maar aan de buitenrand van de volle en kleinschalige historische binnenstad.

Hofjes in de tijd

De twee oudste hofjes liggen in de historische binnenstad.²⁰⁴ Het Hofje van Elisabeth van der Zijll uit 1507 bestond uit ‘vrijhuisjes’ op het terrein van kasteel Bulgersteijn. Het tweede hofje is het Hofje van Van der Veecken uit 1609, gesticht door de van oorsprong Vlaamse en bijzonder actieve Rotterdamse reder Johan Van der Veecken.²⁰⁵ Het extreem kleine hofje (9,5 x 7 meter) lag in de noordoosthoek van de stad, aan de ‘landzijde’ die op de kaart van Van Deventer uit 1562 nog onbebouwd is en bij aankoop een ‘speeltuin’ was. Het hofje wordt door gebrek aan financiële middelen vanaf 1754 huisje voor huisje verkocht wanneer er een huis vrijkwam.

De vier andere hofjes kwamen ver daarna tot stand, in de periode 1784-1814, de tijd van de verlichting en Patriottische hervormingen. Ter vergelijking, in Amsterdam zijn er in deze periode ook vier hofjes gesticht, in Haarlem één, in de andere onderzochte steden geen.

Drie hofjes (Gerrit de Koker uit 1784; Liefde uit Voorzorg uit 1794; Vrouw Groenevelt's Liefdegesticht uit 1797) werden gebouwd aan de buitenzijde van de stadssingels, in het groene lanengebied met buitenplaatsen, blekerijen en tuinen. Vanaf 1740 verstedelijkte dit gebied. Het Hofje Liefde uit Voorzorg verhuisde in 1904 naar nieuwbouw, vanwege bouwvalligheid en te verwachten wateroverlast.²⁰⁶ Vrouw Groenevelt's Liefdegesticht werd in 1864 verplaatst naar een nieuwe behuizing in verband met gemeentelijke

²⁰⁴ Van Wijngaarden noemt het hofje van Elisabeth van Zijll uit 1507 als het oudste hofje van Rotterdam. In de literatuur staat het volgens van Wijngaarden beschreven als ‘vrijhuisjes’ en was het beheer ondergebracht bij de Heilige Geestmeesters. Wijngaarden, M.L. van, *'t Hofje van Gerrit de Koker*, Rotterdam 2006, p. 28.

²⁰⁵ Johan van der Veecken, geboren te Mechelen, koopman, Heer van Capelle, directeur Oost-Indische Kamer Rotterdam. Bron: van Wijngaarden (2006), p. 29.

²⁰⁶ <http://www.gemeentearchief.rotterdam.nl/hofje-uit-liefde-en-voorzorg>, dd.12.08.2013.

stadsuitbreidingsplannen en nogmaals in 1902 voor de verbreding en ophoging van de aangrenzende spoorlijn.

Het grote Hofje van Gerrit de Koker (1784), waar maar liefst tweeënzeventig dames woonden, werd beschadigd bij het bombardement van 1940 en na de Tweede Wereldoorlog tweemaal herbouwd in de vorm van bejaardentehuis, niet meer als hofje. Kuyl's fundatie (1814) aan de Schiekade lag aanvankelijk buiten de stad en was gebouwd op de voormalige buitenplaats van de stichtster. Oorlogsschade, verzakking door demping van de Schie in 1940 en uitbreidingsplannen van het naastgelegen ziekenhuis leidden tot een verhuizing in 1974 naar een landgoed in Kralingen dat werd geruild met het ziekenhuis.

Locaties

De typerende locatie voor hofjes in Rotterdam is aan de rand van de stad, buiten de stadswal, te midden van blekersvelden. Wanneer de hofjes moesten verhuizen naar nieuwbouw op een andere locatie werden ze opgenomen in stadsuitbreiding. De U-vormige hofjes uit het begin van de twintigste eeuw zijn van de straat gescheiden door een sierhek. Ze staan onopvallend in de rooilijn, maar tonen zich als besloten oases wanneer men er recht voor staat.

Andere hoven

Opvallende hof-structuren in de Rotterdamse binnenstad ten tijde van de Kadastrale Minuut zijn de serie stedelijke voorzieningen aan de oostzijde van de Hoogstraat op het terrein van het Dominicaner klooster, de zeventiende-eeuwse economische voorzieningen (Beurs, Zeekantoor, Magazijn der Marine) in het haveneilanden-gebied en de ombouwde kerkhoven. In de noordostrand van de binnenstad bevinden zich, vlakbij het Hofje Van der Veeken, het Gereformeerde Burgerweeshuis en een begraafplaats die is gesitueerd op het binnenterrein van een bouwblok. Een vergelijkbaar opgezette begraafplaats bevindt zich aan de westkant van de stad. In de noordhoek ligt de Doelen, het oefenterrein van het gilde van de voetboogschutters.

Verscheidene Rotterdamse speculatieve hofjes, gebouwd vanaf 1840 buiten de singels, zijn hofjes rond een binnenplaats, en niet gangen, zoals talrijk in de noordkant van de binnenstad, in het bouwblok tussen de Rotte en de Deltsche vaart, en in de zuidwestrand. In de huidige Rotterdamse binnenstad is de naam 'hof' meestal verbonden met expeditie en parkeren. Naoorlogse hoven in de binnenstad met een woonbestemming werden gerealiseerd in hoogbouw achter de Lijnbaan. In de volkshuisvestingsexperimenten buiten de binnenstad was het hofje een terugkerend voorbeeld (b.v. het Patrimoniumshof, Mathenesserhof, Vroeselaanblok).

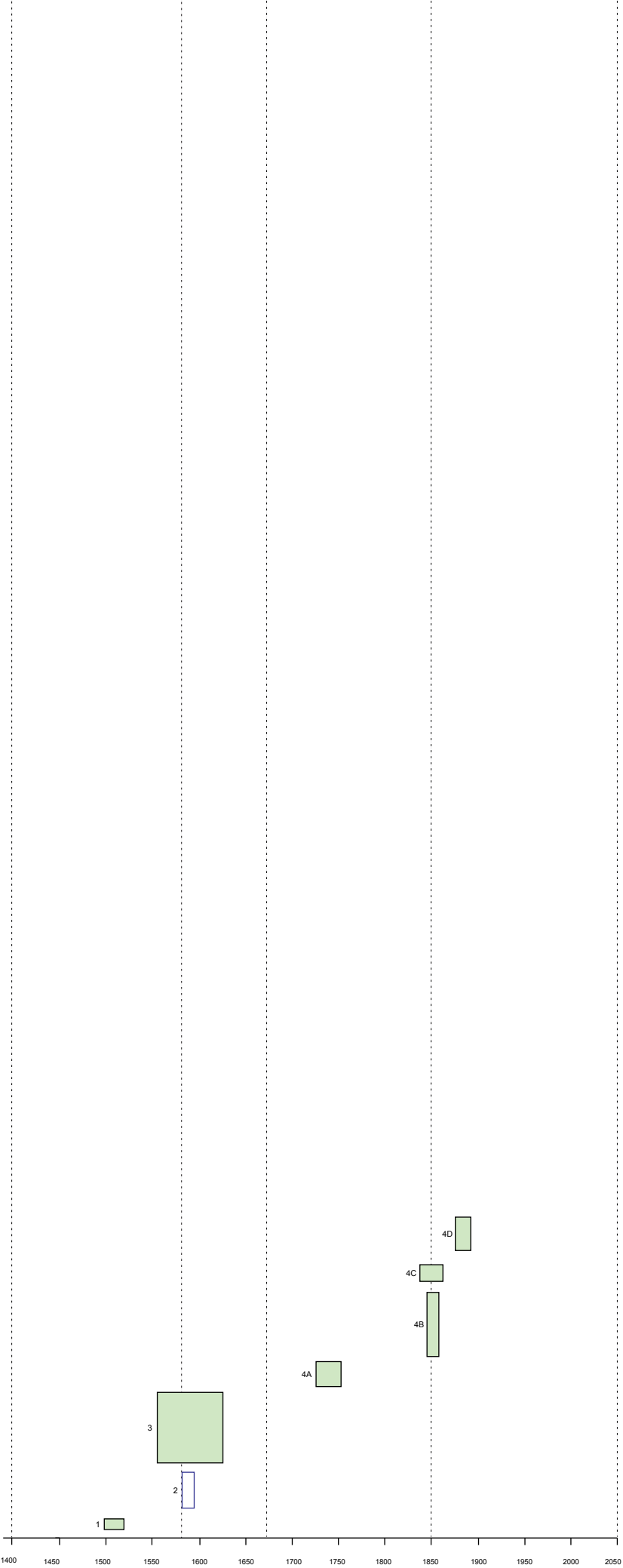
	Stichtings jaar	Huidige bebouwing	Opgeheven	Naam
1	1519		1859	Hof van Slingelandt
2	1595		1969	Koningshof
3	1625			Arend Maartenshof
4	1755			Regentenhof / Lengenhof Voorhof
		1863/1934		Regentenhof / Lengenhof Lange hof
		1899/1916		Regentenhof / Lengenhof Klophof
		1880/1892/1938		Regentenhof / Lengenhof Achterhof
(5	1880			Clara Mariahof)
(6	1926			Wilhelminastichting)

Legenda overzicht hofjes bovenstaand

- Zwart Bestaand
- Blauw Opgeheven
- Rood Verhuisd
- Groen Niet gevonden op de kaart, opgeheven
- Oranje Nadien samengevoegd
- Bebouwing hofje nog aanwezig

Legenda grafiek rechts
hofjes geordend naar het jaar van stichting met schematisch het binnenoppervlak op gelijke schaal en zelfde orientatie ten opzichte van de straat

- Kleur van het kader = idem het overzicht
- Bestaande hofjes
- Niet gevonden op de kaart
- Hofje zonder binnentuin

DORDRECHT

N

Schaal 1:10.000

3.2.8 Dordrecht

Stadsoppervlak: 1560 - 61 ha; 1670 - 72 ha
Aantal gestichte hofjes: 4
Aantal projecten: 4
Aantal bestaande hofjes: 3 (3 publiek toegankelijk)

Dordrecht (dat stadsrechten kreeg in 1220) is de meest zuidelijke stad van Holland in deze studie. Het ligt aan de zuidzijde van de plek waar de rivieren de Oude Maas, de Merwede en de Noord samenstromen. Door het stapelrecht voor graan, wijn en hout was Dordrecht de belangrijkste handelsstad van Holland, tot Amsterdam die positie in de zestiende eeuw overnam door de internationalisering van de handel.²⁰⁷ De plattegrond van de historische stad bestaat uit drie parallelle, op drie plaatsen licht geknikte bebouwingsstroken die door water van elkaar worden gescheiden. De twee noordelijke waterlopen zijn havens. De derde bebouwingsstrook aan de landzijde huisvestte een divers programma, waaronder zes kloosters (die werden opgeheven tijdens de reformatie) en de hofjes. Deze strook is breder dan de andere, maar de structuur van de bouwblokken en verkaveling is kleinschaliger en kent meer afwisseling. Er is een slotenpatroon dat deel uitmaakt van de bouwblokkenstructuur.

Hofjes in de tijd

Dordrecht telt vier hofjes in de historische stad en twee daarbuiten, in de negentiende-eeuwse schil. Ze werden verspreid over de verschillende perioden gesticht. Tot aan de reformatie in 1560 is er één hofje gesticht, het Hofje van Slingelandt (1519). Dit hofje werd herbouwd in 1727 en halverwege de negentiende eeuw uitgebreid.

In het begin van de periode 1580-1670 zijn twee hofjes gesticht, het in 1969 verdwenen Koningshofje (1595) en het Arend Maartenshofje (1625). De dichte muur die het Koningshofje van de straat scheidde, werd in de negentiende eeuw tot op hoogte van een borstwering gesloopt en vervangen door een spijlenhek.

Tussen 1670 en 1899 kwam het Regenten- of Lenghenhofje (1755) tot stand, met de poort en regentenkamer in Lodewijk XV stijl.²⁰⁸ Het is nu een schakering van vier hofjes met verschillende maatverhoudingen, die bijna een volledig bouwblok beslaan.

Uit de periode na 1795 dateren voorts de twee hofjes buiten de binnenstad.

Niet ver van het Arend Maarten- en Regentenhofje, liggen de classicistische Clara Mariahof (1880) en het laatste nieuwe hofje dat is gesticht volgens de oorspronkelijke formule van vrij wonen, het Wilhelminahofje (1926) dat is gebouwd in tuindorpsstijl.

Locatie

Lips (1974) legt een verband tussen de aanwezigheid van het Bagijnhof (dat na de reformatie het Oude Vrouwenhuis) en de aanwezigheid van verschillende geefhuisjes in deze buurt.²⁰⁹ Dit kan ook de nabijheid verklaren van het Hofje van Slingelandt, dat dateert van voor de reformatie, en van het Arend Maartenshof en Regenten- of Lenghenhofje. Ook het Koningshofje ligt vlak bij andere sociale instellingen, het Heilige Geesthuis (op het terrein van een voormalig klooster, nu het Dordrechts Museum), het Leprooshuis (de voormalige huisvesting van het Heilige Geesthuis) en het Weeshuis (het voormalig Mariënborklooster).

Zoals bovenstaand vermeld bevinden de hofjes van Dordrecht zich allemaal aan de 'landzijde' van de stad. In de uiterste stadsrand bevinden zich het Arend Maartenshofje (een voormalige blekerij) en het Regenten- of Lenghenhofje, die beide een heel bouwblok

²⁰⁷ Smook, R., *Binnensteden veranderen*. Zutphen 1984, p. 81.

²⁰⁸ Heiningen, E. van, *Voor een ander met genoegen, zonder voordeel, de Regenten- of Lenghenhof*. Sliedrecht 2006.

²⁰⁹ Lips, C., *Wandelingen door Oud-Dordrecht I, II*. Zaltbommel 1974, p.463.

beslaan. De bouwblokken in de zuidelijke stadsrand werden pas bebouwd na aanleg van de Lindengracht (nu Museumstraat). Het Arend Maartenshof staat vrij en heeft aan de straat een geheel gesloten gevel, die opvalt door de maat van het hofje en de rijk gedecoreerde poort.

Overige hoven

Andere hoven dan hofjes in de Dordtse historische stad waren oorspronkelijk grotendeels kloosters, zoals de hierboven al genoemde sociale instellingen nabij het Koningshofje. Het Augustijner klooster in het geografische midden van de stad werd na de reformatie een stadhoudelijk hof (en is nu het regionaal archief).

In de buurt van het Koningshofje lagen verschillende 'gangen' met arbeidershuisjes, zoals die elders op de kaart van Dordrecht sporadisch te vinden zijn.

In hetzelfde tijdvak als de bouw van het Clara Mariahofje en Wilhelminahofje werden, uit verlicht perspectief, in de negentiende-eeuwse schil tussen de historische binnenstad en de spoorlijn dertien arbeidershofjes gebouwd met hofjesachtige kenmerken, zoals een omsloten binnentuin.²¹⁰

²¹⁰ Zie: Nes, C. van, J. Veen, G. Maaskamp, *Jongere bouwkunst in de negentiende eeuwse schil van Dordrecht*. Dordrecht 1989. Diaconiehofje 1853, Eben Haezerhof 1881, de Hoop 1850, Lakenhof en zomerhof 1879, Jacobahof, Bijltjeshof 1850, De Vereniging 1864, Hallincqhof 1890, Nieuwe Binnenhof 1890, Johannahof 1890, Houtkopershof 1890, Drievriendenhof 1875.

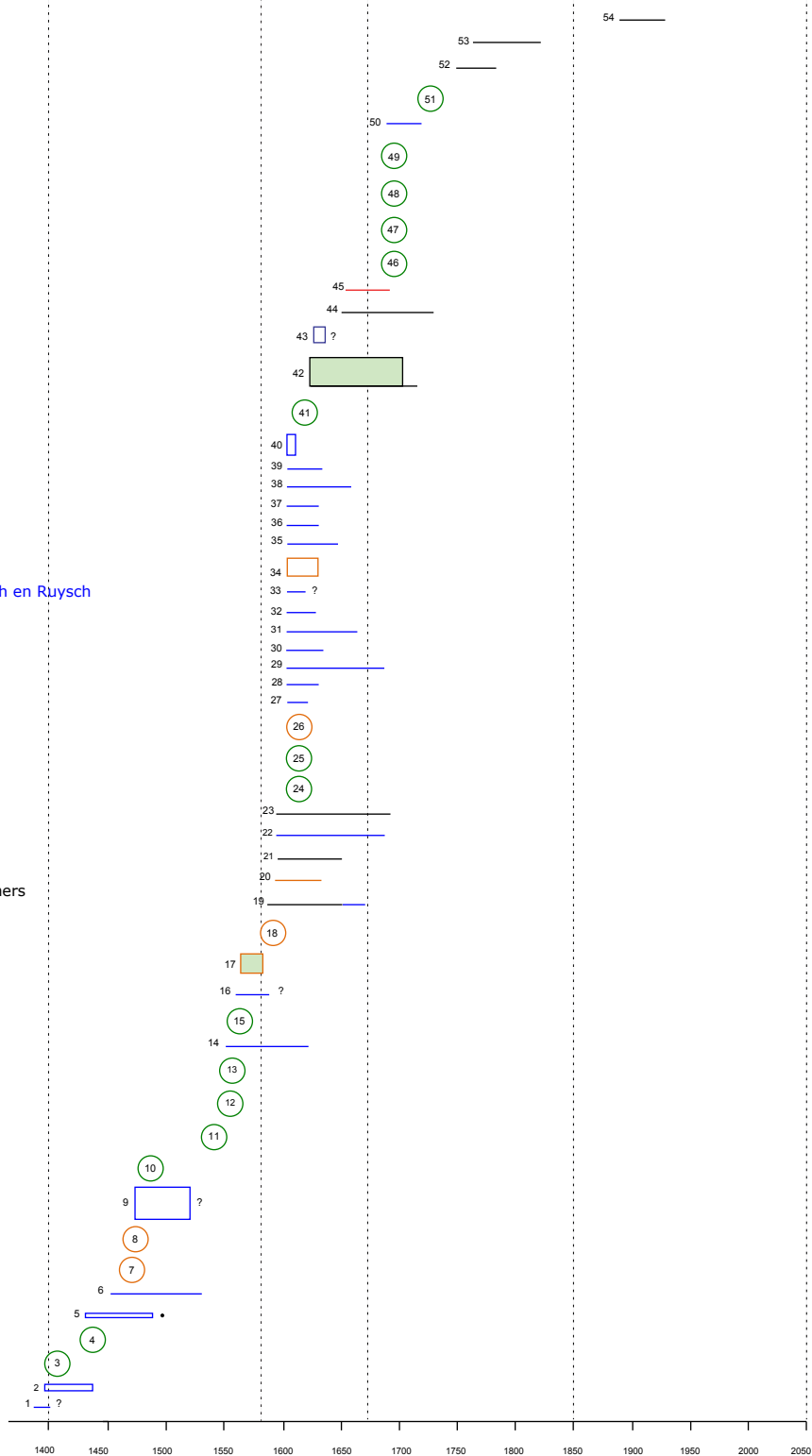
	Stichtings jaar	Opgeheven	Naam
1	1375	?	Vijfzusterhuis
2	1397	1650	Croontgenspoort
3	1397	?	Willem Coenenszn
4	1435	1535	Jan de Ridder
5	1439	na 1639	Sionskameren
6	1452	1583	Kameren van Jan en Oedel van der Meer
7	1460	?	Dolhuyskameren
8	1463	?	Vriessche Gasthuis
9	1469	1900	Kamers van de Heylige Lande
10	1475	?	Willem Godevaerts Kameren
11	1538	?	parochie van St Geerten
12	1540	?	kameren van Johan van Medenblick
13	1548	1569	Max/Marcus van Weze
14	1550	?	Kameren van Jan van Goch
15	1553	?	Stichting Thomas van Nijkerken
16	1558	19??	Arkelkameren/Arkelconvent
17	1562		Margarethenhof
18	1570	?	Sint Jacobsgasthuis
19	1574	?	Leeuwenberg > Kameren van Jan van Campen
20	1576	?	Kameren Jacobikerk
21	1583		Mieropskameren
22	1593	?	Zuylenskameren
23	1597		Beyerskameren
24	1603	?	Capittel camere Oude Munster
25	1603	?	Ambachtstraat 2
26	1603	?	Bartholomeusgasthuyskameren
27	1603	?	Lollerstraat
28	1603	?	Kameren van Elisabeth van Loon
29	1603	?	Kameren van Van Ravenswaye, van Merenburch en Ruysch
30	1603	?	Ridderhofstad
31	1603	?	Godskameren
32	1603	?	Achter Lollestraat
33	1603	?	kameren van juffrouw van Hoy
34	1603	?	Kameren Oudmunster
35	1603	?	St. Henrich Lubbertsz van Plaets
36	1603	?	Kameren van G. van der Eem
37	1603	?	Kameren van Rynevelt 2
38	1603	?	Kameren Francois van Sneek
39	1603	?	Kameren van Johan Marsman
40	1603	?	Kameren van Rynevelt 1
41	1607	?	Hamborgerstraat
42	1621		Bruntenhof
43	1623	?	Herenhofje
44	1651		Fundatie Maria van Pallaes/ Schroyensteinskamers
45	1652	1756	Gronsveltkameren 1
46	1687	?	Armekamers
47	1687	?	Kameren van Wouter de Coninck
48	1687	?	Grote Kamp
49	1687	?	Tegenover de Berghstraat op de wal
50	1689	?	Kameren heer van Rijnsoude
51	1717	?	Fundatie Pelt
52	1749		Breyerskameren
53	1756		Gronsveltkameren 2
54	1890		Dependance Margaretenhofje (buiten kaart)

Legenda overzicht hofjes bovenstaand

Zwart	Bestaand
Blauw	Opgeheven
Rood	Verhuisd
Groen	Niet gevonden op de kaart, opgeheven
Oranje	gasthuis, geen hofje van liefdadigheid
•	Bebouwing hofje nog aanwezig

Legenda grafiek rechts
hofjes geordend naar het jaar van stichting met schematisch het binnenoppervlak op gelijke schaal en zelfde oriëntatie ten opzichte van de straat

	Kleur van het kader = idem het overzicht
	Bestaande hofjes
	Niet gevonden op de kaart
	Hofje zonder binnentuin

UTRECHT

3.2.9 Utrecht

Oppervlak binnenstad: 1560 - 119 ha; 1670 - 119 ha

Aantal hofjesstichtingen: 60?

Aantal nog bestaande hofjes: 8

Historisch Utrecht kreeg stadsrechten in 1122 en is de meest oostelijk gelegen stad in dit onderzoek. Het was (en is) een religieus centrum. Dit drukte een stempel op de stedenbouwkundige opzet. De stad heeft een kerkenkruis en telde een veertigtal kloosters en meer dan twintig gasthuizen, die tezamen dertig procent van het stadsoppervlak innamen.²¹¹ De door bolwerken en een singel omgeven rechthoekige stad is gestructureerd door de Oude Gracht en de Nieuwe Gracht, beide in de noord-zuidrichting en met een opvallende kronkel.²¹² Utrecht is geen waterstad in de zin dat het graven van grachten voorwaarde is voor bruikbare bouwgrond – het water is afkomstig van de rivieren de Rijn en de Vecht. De verdieping hoogteverschil tussen maaiveld en water was reden voor de aanleg van werfkelders onder de straat, die in verbinding staan met de huizen erboven. Specifiek Utrechts zijn de immuniteiten: ommuurde stadsdelen waarover alleen de kerk en niet het stadsbestuur zeggenschap had. Centraal staat de kerk op een plein; de bouwblokken daar omheen kennen een grote diversiteit aan vormen, grootten en verkavelingspatroon. Na de reformatie in 1580 veranderde de oriëntatie van het centrum naar de rand, de straat, de publieke ruimte.

Ook het Utrechtse hofje van liefdadigheid wijkt in meerdere opzichten af van dat in de andere onderzochte Hollandse steden.²¹³ De bouwvorm van de overgeleverde Utrechtse hofjes is een rijtje eenkamerwoningen met de voordeuren aan de straat; slechts in een enkel geval was er een gemeenschappelijke tuin op het binnenterrein (Sionskameren). De huisjes vormen tezamen wel een architectonische eenheid, door een ritmische herhaling van pandjes, deuren, ramen, schoorstenen en/of ornamentale details. Ieder huisje heeft een nummer in een reeks, die niet correspondeert met het straatadres. Het enige hofje in bouwkundige zin, het Margaretenhofje, was een gasthuis en wordt nu (afgesloten voor publiek) aan particulieren verhuurd.²¹⁴

De in diverse literatuur vermelde hofjes in de binnenstad zijn opgezocht op de kaart. Het was een lijst van ongeveer zestig hofjes, waarvan er in dit onderzoek achtenveertig gevonden zijn.²¹⁵ In vijftien gevallen ontbreekt het stichtingsjaar.

Vanwege de afwijkende bouwvorm, die niets van doen heeft met een besloten stedelijke woonomgeving, zijn de Utrechtse kameren in dit onderzoek alleen opgenomen op de kaart. Het is een illustratie van de individualiteit van de Hollandse steden en een argument om het historische Utrecht niet te rekenen tot Holland.

De lijst van kameren in Utrecht is nog niet definitief en eensluidend op te maken, en vergt diepgaand speur- en puzzelwerk: deze vorm van hofjes is talrijk en meestal zeer kleinschalig; in de loop van de tijd worden er huisjes toegevoegd en afgebroken, verhuizen ze, gaan ze op in andere stichtingen, verandert het beheer of krijgen ze een andere naam. Opdrachtgevers zijn vaker dan in de andere onderzochte steden afkomstig

²¹¹ Dolfin, M.J., E.M. Kijlstra, J. Penders, *Utrecht, de huizen binnen de Singels*. Den Haag 1989, p.23.

²¹² Deze kronkels houden verband met de oorspronkelijke rivierloop van de Rijn. Bron: Dolfin 1989 p. 5.

²¹³ In Utrecht heten hofjes van liefdadigheid '(gods)kameren'. Deze traditie continueert die van 'vrijwoningen' of 'geefhuisjes' nagelaten uit particuliere erfenissen, die werden beheerd door de gasthuizen, parochies, en in een enkel geval door de stichters (geestelijken) aangewezen particuliere regenten. Ook de bouwvorm, de beheersvorm, en de opdrachtgevers zijn in veel gevallen anders dan in het westen van Holland. De naam 'kameren' is ook gebruikelijk voor de oudste hofjes in Haarlem zoals de Bakenesserkamer.

²¹⁴ Gasthuizen zijn oorspronkelijk kerkelijke instellingen die pelgrims onderdak verleenden, en later zieken- en armenzorg verleenden.

²¹⁵ De lijst van J. Lapp van Waveren is opgenomen in: Thoomes, W., *Hofjes in Utrecht*, historische reeks Utrecht deel 3. Matrijs 1984, p. 60-64. Hij maakt ook melding van een lijst opgesteld door de Kerkeraad der Gereformeerde Kerk uit 1687, gepubliceerd in: *Maandblad Oud Utrecht* 15 (1940) p. 26-28. Volgens Thoomes vermeldt de lijst 29 projecten die deels overeenkomen met de lijst van Lapp van Waveren.

uit kerkelijke kring (ten minste negen), maar ook uit de burgerij (waaronder enkele burgemeesters). Opvalt dat andere armeninstellingen en broederschappen worden genoemd als regent, slechts in het geval van het Bruntenhofje zijn erfgenamen hiervoor aangewezen. Gasthuizen en parochiekerken hadden veelal een (bescheiden) aantal kamers in beheer, die werden gefinancierd uit verschillende particuliere bronnen waar dan ook weer naamverbintenis mee gemoeid kan zijn.²¹⁶ In 1811 werd het beheer van vijf stichtingen in één hand gebracht, de Verenigde God- en gasthuizen. Vlak na 1955 kocht de gemeente deze huisjes op. Bogaers (2008) betoogt dat de middeleeuwse Utrechtse samenleving een grote gemeenschapszin kende en dat kerk en burgerij nauw verweven waren. Door toenemende welvaart in de vijftiende eeuw verminderde deze door een proces van elitevorming. In slechte tijden werd er minder uitgegeven aan liefdadigheid.²¹⁷

Hofjes in de tijd

De voor dit onderzoek gecombineerde lijst van 'kamers', telt 63 instellingen die tot stand kwamen tussen 1367 en 1844. Deze lijst moet binnen het kader van dit onderzoek worden opgevat als een 'voorlopige lijst'. Driekwart van de lijst is traceerbaar op de kadastrale minuut, veertien projecten niet. Tussen 1365 en 1570 werden (naar nu bekend) in de Utrechtse binnenstad zeventien kamers opgericht. Het 'Vijfzusterhuis' uit 1367 is de oudste instelling binnen de onderzochte negen Hollandse steden, maar van de bouwkundige opzet is onvoldoende bekend.

In de periode 1570-1700 werden vierendertig kamers tot stand gebracht, tussen 1700-1844 tien kamers, waarvan drie in de achttiende eeuw.

Buiten de binnenstad zijn tussen 1800 en 1900 tien projecten gerealiseerd, in opdracht van de beheerders van kamers die vervallen huisjes vervingen door nieuwe. De bouwvorm 'hofje' speelde in deze projecten overigens wel een rol.

Er zijn nu nog acht kamers over, op dit moment allemaal in goede, gerestaureerde staat. Van de Sionskamers (1439), de twee rijtjes huizen die tegenover elkaar zijn gebouwd in de achtertuin van het huis van de stichter, zijn nog enkele huisjes over. Een mooie architectonische eenheid vormt het Bruntenhofje (1621), wit gestuct met een zwart geteerde plint, net als de Mieropskamers (1583), waarin middeleeuwse kloostergebouwen zijn geïntegreerd. De openbaar toegankelijke tuin achter het Bruntenhofje werd later toegevoegd. De expressie van de Utrechtse hofjes is ingetogen. Alle huisjes zijn voorzien van luiken, een middel om zich van de wereld af te kunnen keren.

Locaties

In het Utrechtse stratenpatroon bestaat een duidelijke hiërarchie tussen grachten, straten en stegen. De Utrechtse kamers liggen opvallend vaak aan zeer smalle steegjes, die geen deel zijn van het openbare leven. Van de zevenendertig godskamers die zijn getraceerd op de kadastrale minuut vormen er dertig een rij huisjes aan de straat. Er is onderscheid tussen huisjes aan een steeg (12), aan de stadsvest (7) en aan de straat (7). Bijzonder gesitueerd zijn de Gronsveldkamers aan de voet van de Nicolaaskerk.

²¹⁶ Dolfijn (1989) definieert 'eenkamerwoningen'. Thoomes (1984) beschrijft de hofjes die in 1984 nog bestaan, en verwijst naar verdwenen godskamers, en maakt verder geen beperking dan dat het armenhuisvesting betreft. Graswinckel (1943) laat de stichtingen waarbij religieuze personen waren betrokken als Kanunniken buiten beschouwing. De lijst van Lapp van Waveren uit 1603 is geordend op adres, namen en stichtingsjaartallen ontbreken; in de inventarisatie van armekamers en vrije woningen van 1687 worden het aantal woningen en de beheerders genoemd en het valt op dat paapse instellingen zeer summier zijn beschreven. De jaartallen en getallen in de lijst van Bogaers (2008) wijkt in details meermaals af van de andere auteurs.

²¹⁷ Bogaers (2008), http://levendverledenutrecht.nl/pdf/Aards_samenvatting.pdf dd.20.02.2012.

Andere hoven

De bouwblokken op de Utrechtse kadastrale minuut hebben, met dank aan de vele kloosters, grotere open ruimten op de binnenterreinen dan de andere acht hier bestudeerde steden, waarin verschillende hofjes werden gebouwd die openbaar zijn. De huidige zestien straatnamen eindigend op 'hof' corresponderen met bebouwing op binnenterreinen van bouwblokken.²¹⁸ Voor het grootste deel betreft het speculatieve bouw uit de jaren '80 van de negentiende eeuw, die inmiddels plaats heeft gemaakt voor eind twintigste-eeuwse kleinschalige stadsvernieuwing. In het geval van het Karmelietenhofje verraadt de naam dat het woningbouw betreft op voormalig kloosterterrein. Het huidige Begijnhof omvat, net als het oorspronkelijke, twee hofjes, maar wel in een andere vorm. Het huidige Begijnhof omsluit een bouwblok, in de historische toestand was dit een kleinschalig pleintje.

Overige hofstructuren in Utrecht zijn kloosters (het Centraal Museum, het Agnietenklooster, het Willem Arntsz Huis, de Fundatie van Renswoude, de kerkgang bij de Mariaplaats, het Regulierenklooster, het Hof van Sint Jan), gasthuizen, het dolhuis, het tuchthuis, en het arbeidersbuurtje de 'Zeven Steegjes'.

Recent is de hof-vorm opnieuw geïntroduceerd in Utrecht, voor het vullen van 'gaatjes' in de binnenstad. Het succesvolle hofje aan de Mariaplaats (bOb van Reeth, 1998) kreeg navolging met het hofje van Sint Jan (Buro 5, 2001) en het Witte Vrouwenhofje (Mulleners en Mulleners, 2008).

Op grond van de afwijkende vorm en de grote onduidelijkheid over de gegevens van de Utrechtse hofjes is besloten deze niet verder actief in dit onderzoek te betrekken.

²¹⁸ Andreashof, Jan Meijenhofje, Oranjehof, Pastoor van Nuenenhof, Sterrenhof, Teugelhof, Zakkendragershof, Zilverberghof, Abraham Dolehof, Begijnhof, Dorstige Harthof, Eligenhof, Hof van Sint Jan, Karmelietenhof, Lauwerhof, Pauwhof, Vrouwjuttenthof, Wijde Begijnhof.

3.3 Het fenomeen hofje in de Hollandse stad

In de grafiek van de stichting, sluiting en verhuizing van hofjes per stad op de volgende pagina zijn de volgende gegevens opgenomen:

Een staafdiagram geeft het aantal hofjes aan dat in een tijdvak werd gesticht (groen) en het aantal hofjes dat in een tijdvak is gesloten (zwart). Een lijndiagram geeft dezelfde informatie cumulatief weer: het totaal aantal hofjes dat werd gesticht (groen); het aantal hofjes dat op een bepaald moment aanwezig is (zwart), dat wil zeggen het aantal hofjes dat werd gesticht minus het aantal hofjes dat is gesloten. Ook is het totaal aantal gebouwde hofjes aangegeven (geel), dat wil zeggen inclusief het aantal hofjes dat op een andere locatie een nieuwe behuizing heeft gekregen.

Om de steden beter vergelijkbaar te maken is steeds op dezelfde schaal het bevolkingsverloop schematisch aangegeven (grijs vlak) en het oppervlak van de binnenstad (grijze stippellijn). Hierbij moet worden opgemerkt dat bij het aantal inwoners de totale stedelijke omvang is betrokken; er is geen rekening gehouden met stadsuitbreiding buiten de binnenstad. Binnen het tijdsbestek en de focus van deze studie was het niet mogelijk om de bevolkingsontwikkeling van alleen de binnenstad op te nemen.

Verloop en aantal hofjes per stad

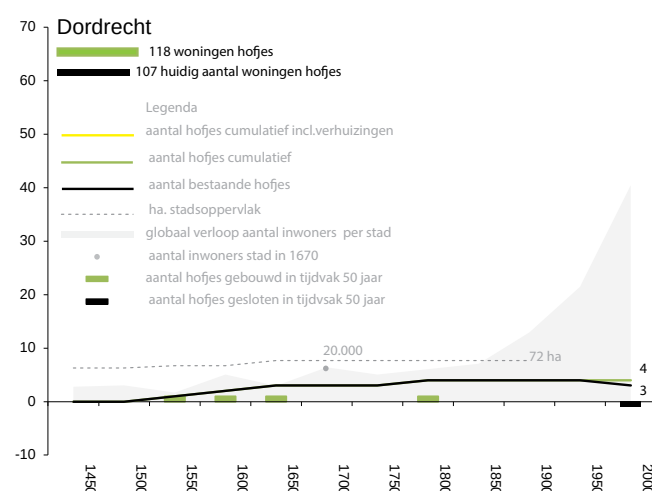
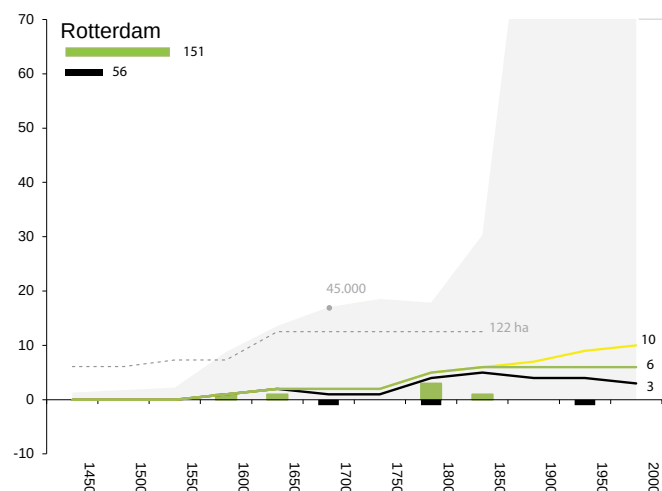
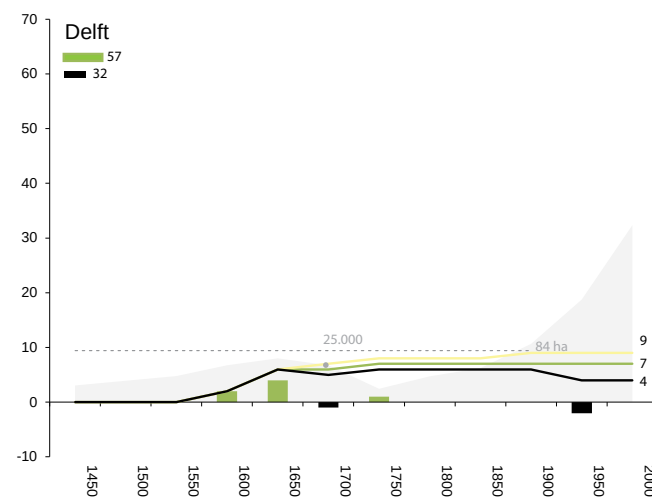
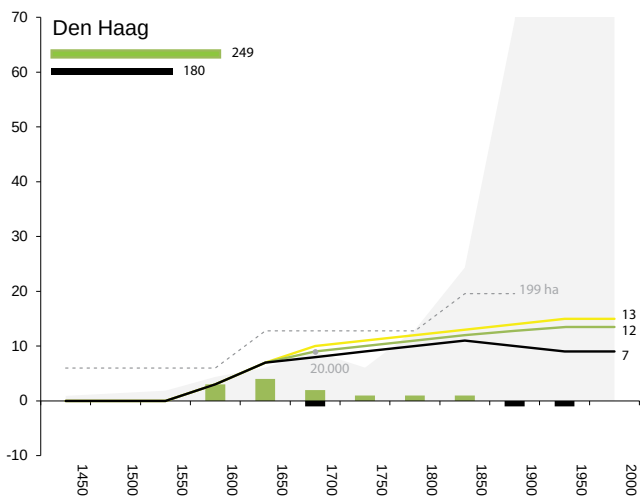
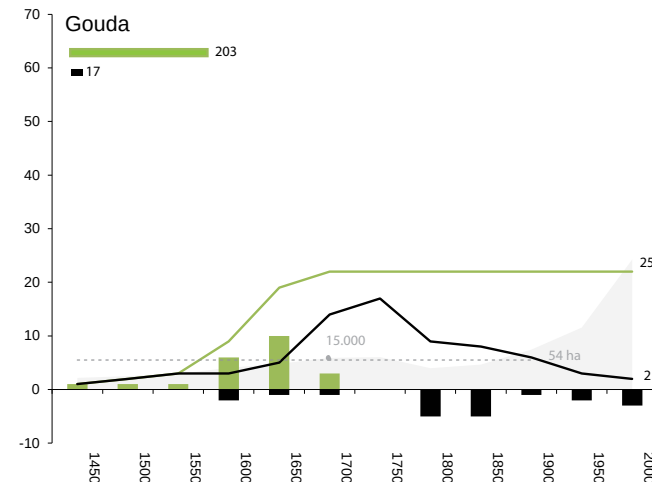
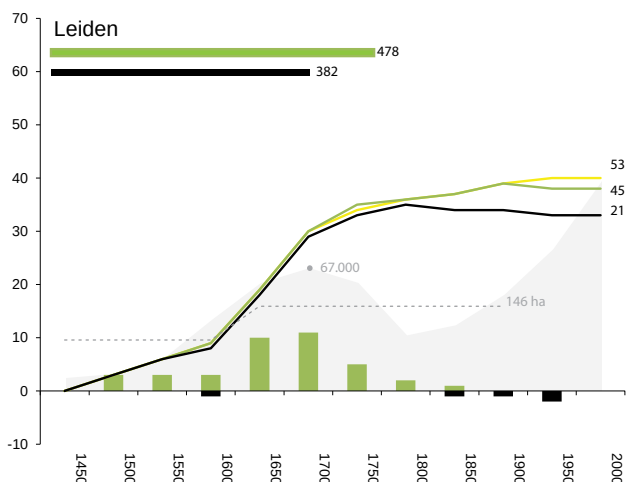
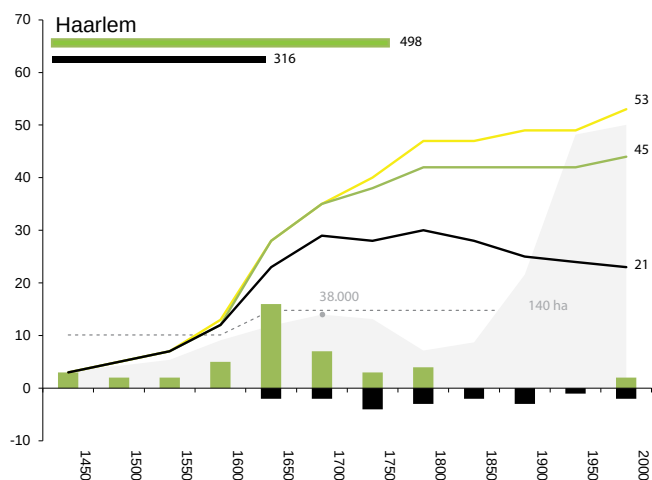
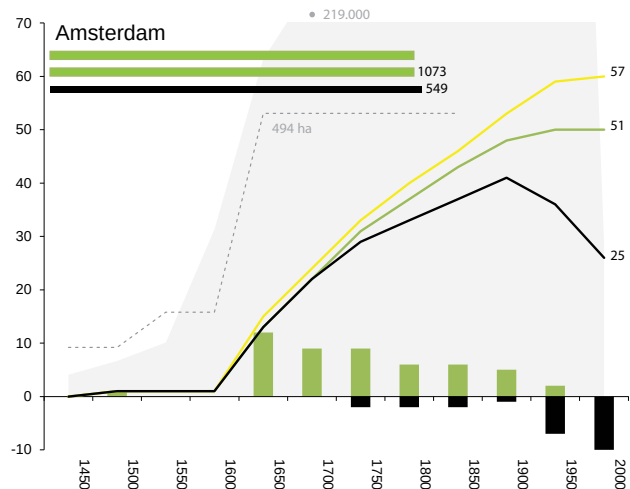
Amsterdam telt het grootste aantal hofjes dat tussen 1400 en 2000 tot stand is gebracht. Het valt op dat in Amsterdam het stichten van hofjes na de Gouden Eeuw in absolute aantallen het aantal nieuwe hofjes in de andere steden ruimschoots overtreft en redelijk constant blijft (zes tot acht per vijftig jaar). Vanaf de Gouden Eeuw wordt de uitzonderlijke status van Amsterdam als metropool door het patroon van de stichting van hofjes bevestigd. Dit wordt bevestigd door het grote aantal woningen die de hofjes tellen. Vergelijken we het aantal hofjes met het inwonertal en het stadsoppervlak, dan telt Amsterdam een relatief klein aantal hofjes, in vergelijking tot Gouda, Haarlem, respectievelijk Leiden.

In Haarlem, Leiden en Gouda toont het patroon van nieuw gestichte hofjes een golfbeweging, waarvan de top in Haarlem een tijdvak eerder ligt dan in Leiden en Gouda (1600-1650; 1650-1700). De golfbeweging loopt min of meer parallel aan de ontwikkeling van het inwonertal, die wordt gezien als een graadmeter voor welvaartsontwikkeling.²¹⁹ Deze drie steden hebben hofjes uit de vroegste perioden. Het grootste aantal nieuwe hofjes van de onderzochte Hollandse steden is gesticht in Haarlem, in de periode 1600-1650 (zestien hofjes).

Het aantal stichtingen in de tijd in Den Haag is klein, maar wel over lange tijd constant. Het aantal hofjes in Delft, Rotterdam en Dordrecht is gering.

Tot 1795 had Haarlem het grootste aantal hofjes; de economische ontwikkeling van Haarlem kwam eerder op gang, nadat in Leiden in de vroegste periode de meeste hofjes waren gesticht. Dit kan verband houden met: de opbloei van de economie naar aanleiding van Twaalfjarig Bestand en het grote aantal Vlaamse immigranten; de lokale traditie en hoge stand van cultuur en architectuur; de ruimte in de stad die was ontstaan door de alteratie, stadsbrand en oorlogsschade. Andere positieve voorwaarden voor het stichten van hofjes zijn een sterke regentencultuur (in Leiden), en een mooie groene stad in de luwte van het grote Amsterdam (meerdere hofjes in Haarlem zijn gesticht door Amsterdammers). Het valt buiten het bestek van deze studie om deze mogelijke verklaringen te onderbouwen.

²¹⁹ Brand, N., De opkomst van de Randstad. Een verkenning volgens de rank-size rule. In : *OverHolland* 9, 2010, p.56.

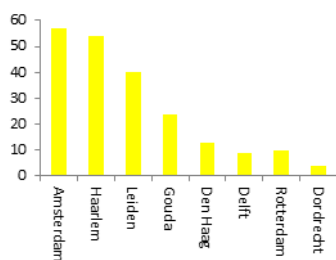
Het verloop van sluitingen van hofjes vertoont per stad een sterk verschillende dynamiek. Opvallend is het kleine aantal hofjes dat is gesloten in Leiden, en de relatief constante stroom van sluitingen in Haarlem en Gouda. Het grote aantal sluitingen in Amsterdam in de twintigste eeuw is verbonden met krotopruiming. De vele sluitingen van hofjes in Gouda in de periode 1750-1800 valt samen met economische recessie. Het grote aantal sluitingen in Gouda houdt verder verband met de mindere ruimtelijke kwaliteiten, de krappe afmetingen van de hofjes (steegjes) en slechte bezonning.

Hofjes werden gesticht in tijden van economische voorspoed, en in mindere mate maar wel met een groter aantal woningen in perioden van grote armoede.

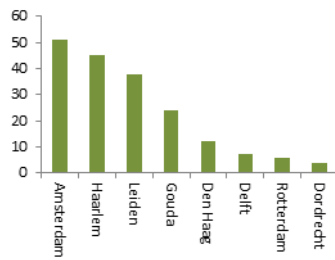
Het is hier op zijn plaats te vermelden dat in de zeventiende eeuw een kwart van de bevolking in de Hollandse steden een beroep deed op armenvoorzieningen.²²⁰

Vergeleken met de vraag naar armenhuisvesting waren de hofjes een druppel op de gloeiende plaat.

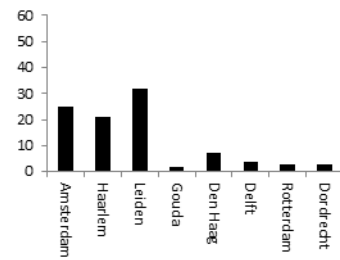
Het verschillend verloop van het stichten en sluiten van hofjes illustreert dat de Hollandse steden een netwerk vormden, met gemeenschappelijke ontwikkelingen en cultuurverschillen.

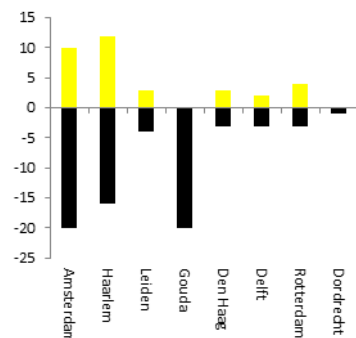
1

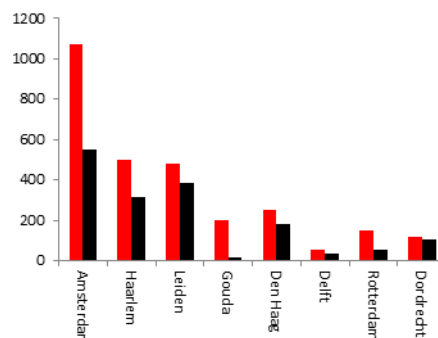
2

3

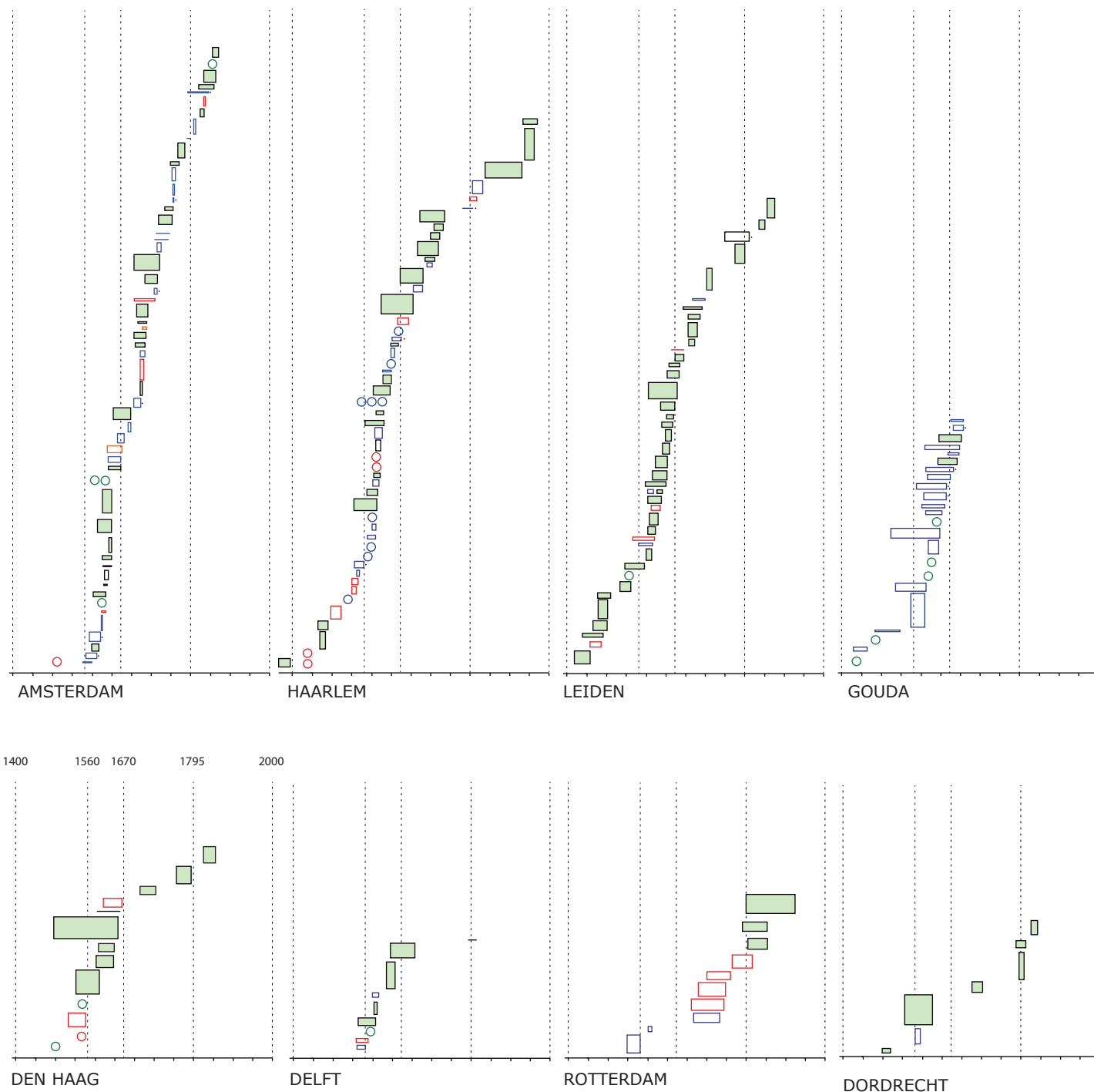
4

5

1. Het totaal aantal hofjes 1400-2000 inclusief verhuizingen (geel) per stad
2. Het totaal aantal hofjes 1400-2000 één per stichting (groen) per stad
3. Het aantal hofjes in 2000 (zwart) per stad
4. Het aantal verhuisde (geel) en gesloten hofjes per stad
5. Het aantal hofjeswoningen 1400-2000 per stichting per stad (rood) en het huidige aantal hofjeswoningen 2000 per stad.

²²⁰ Noordegraaf, L., 'De arme', in: Beliën, H.M., A.Th. van Deursen en G.J. van Setten, *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret*. Amsterdam 1995, p.344-345.

Samenvattend chronologisch overzicht van de bouw van hofjes in de historische binnensteden.

De hofjes zijn schematisch weergegeven met het oppervlak van de binnentuin op gelijke schaal. De x-as geeft de tijd weer; de stippellijnen markeren sociaal-economische perioden.

Per stad is de orientatie ten opzichte van de straat gelijk getekend, de straat ligt links.

De rechter zijde van het hofjesoppervlak correspondeert met het jaar van stichting.

Legenda

Zwart	Bestaand
Blauw	Opgeheven
Rood	Verhuisd
Groen	Niet gevonden op de kaart, opgeheven
Oranje	Samengevoegd
•	Bebouwing hofje nog aanwezig
□	Kleur van het kader = idem het overzicht
■	Bestaande hofjes
○	Niet gevonden op de kaart
—	Hofje zonder binnentuin

Chronologische ordening schematische plattegrond hofje

De verzamelde tabellen waarin de hofjes per stad chronologisch met het schematisch oppervlak boven elkaar zijn geplaatst, geven een beeld van de bloeiperioden voor het bouwen van hofjes per stad. Het werpt ook een licht op de ontwikkeling van de grootte van de hofjes per stad, die zoals verderop in Hoofdstuk 4 zal blijken, verband houdt met de morfologie.

Hofjesoppervlak per stad en hofje

Wat betreft het oppervlak van de hofjes geldt de omgekeerde volgorde van het aantal hofjes per stad: van Amsterdam naar Dordrecht neemt het oppervlak van de hofjes toe (met uitzondering van Gouda). Opvallend is dat de hofjes in Haarlem ruimer zijn dan die in Amsterdam en Leiden: in deze stad was misschien meer ruimte, maar het kan ook toeval zijn. Vergelijken we de oppervlakten van de nog bestaande hofjes en die van alle hofjes dan valt op dat, zoals te verwachten, vooral de kleinere en smalle hofjes niet meer bestaan.

Karakteristieken en dynamiek van hofjes per stad

Hofjes in Amsterdam (51 hofjes) zijn pas gebouwd sinds de zeventiende eeuw en voornamelijk gebouwd in de rand rondom de zeventiende-eeuwse grachtengordel. In Amsterdam zijn hofjes nagenoeg altijd twee verdiepingen hoog, met een beneden- en een bovenwoning. In de andere steden zijn de hofjes rijtjeshuisjes en tellen daarmee minder woningen.

Haarlem (43 hofjes) kent van alle steden de grootste dynamiek wat betreft het stichten en sluiten. Er bestaat ook een grote verscheidenheid wat betreft afmetingen en verhoudingen. De verdwenen hofjes zijn overwegend klein van afmeting. Zeventiende-eeuwse hofjes zijn veelal in elkaars nabijheid gebouwd op voormalige kloosterterreinen ten westen van de oudste stad, in de Vlaamse hoek. Deze hofjes lagen in achterafstraatjes. De achttiende-eeuwse hofjes zijn opvallend groter en liggen op mooie zichtlocaties in de stad.

In Leiden (38 hofjes) is een zeer groot aantal in stand gebleven. Opvallend zijn hofjes die zijn gesitueerd in de uithoeken en randen van de stad. Net als in Haarlem zijn er diverse hofjes gebouwd op voormalige kloosterterreinen. Hofjes op zichtlocaties liggen rond de Grote Pieterskerk. De hofjes in Leiden vertonen onderling de grootste overeenkomsten wat betreft verschijningsvorm, zowel uit- als inwendig.

De hofjes in Gouda (24 hofjes) zijn op twee na verdwenen. De meerderheid is gebouwd in de zeventiende eeuw, na 1702 is er geen hofje meer bijgekomen. Hofjes zijn grotendeels gesitueerd in de rand van de stad. De hofjes zijn opvallend smal en lang, hetgeen verband houdt met de kavelstructuur, met sloten binnen de bouwblokken, en een praktijk van smaldelen.

Den Haag (12 hofjes) heeft de grootste in dit onderzoek, en ook de grootste en minst vol gebouwde bouwblokken. Alle zeventiende-eeuwse hofjes zijn gesitueerd in de zuidwesthoek van de stad. De Haagse hofjes liggen niet op prominente zichtlocaties zoals in Haarlem of Leiden, maar op kleinere schaal zijn er bijzonderheden betreft de situering. De hofjes in Delft (7 hofjes) waren gesitueerd in de stadsrand. De laatste, achttiende-eeuwse hofjes zijn naast elkaar gebouwd op een rampenterrein.

De Rotterdamse hofjes (6 hofjes) zijn grotendeels gebouwd aan het eind van de achttiende eeuw, en aan de landelijke buitenzijde van de stad. Door stadsuitbreiding en stadstransformaties zijn de hofjes, die in randlocaties waren gesitueerd, op andere plekken herbouwd (vaak meerdere malen).

De Dordtse hofjes (4 hofjes) zijn ook gebouwd aan de rand en achterkant van de stad, waar ruimte was. Twee hofjes in deze stad nemen samen een volledig bouwblok in beslag.

4 het hofje als STEDELIJK ELEMENT

In hoofdstuk 4 wordt het hofje geanalyseerd als een stedelijk element. De analyse van de situatie, de programmatische, ruimtelijke en materiële opbouw maakt de ontwerpprincipes van het hofje op verschillende planniveaus duidelijk, waarmee de stedelijke kwaliteiten van het hofje kunnen worden getypeerd.

4.1 Situatieve opbouw

4.1.1 Locaties

De acht kaarten van de hofjes in de Hollandse steden uit Hoofdstuk 3 tonen dat iedere stad een eigen patroon heeft wat betreft het aantal en hun verspreiding over de stad. Maar er zijn ook algemene principes te destilleren, die gelden voor de groep van steden. Locaties voor hofjes worden bepaald door beschikbaarheid van grond, grondkosten, stadsbeleid, en ook de ambitie om de stichter op bepaalde wijze in de stad te representeren. Typische locaties voor hofjes zijn: tegen de stadswal, in steegjes, nabij andere instellingen, voormalige kloosterterreinen, terrein vrijgekomen door explosies of stadsbranden, zichtlocaties, in stadsontwikkeling achtergebleven terrein.

Stadswal en uithoeken

In de zone tegen de stadsmuur, die door Conzen treffend 'fringe belt' wordt genoemd, is ruimte voor grotere projecten.²²¹ Tot de afbraak van de stadswallen van de Hollandse steden begin negentiende eeuw is deze grond slechts aan een kant georiënteerd op de stad. Er zijn drie argumenten aan te voeren waarom de stadswal, de 'achterkant van de stad' geschikt is voor hofjes.

Een eerste argument is de beschikbaarheid van grond wat betreft grootte en de mate van verstedelijking. Ten opzichte van de reguliere bouwblokken in de Hollandse steden, die een min of meer rechthoekige vorm hebben, vangen de bouwblokken in de stadswal vormafwijkingen op en is de diepte gemiddeld groter, of zijn er juist afwijkende bouwblokstructuren te vinden.²²²

Een tweede argument voor een locatie aan de stadsrand vormt de lagere grondprijs. Ten derde is er de kwaliteit van 'afgelegen' met de ideologische lading van rust en veiligheid: Gouda telt negen van hofjes aan de achterkant van de stad ²²³, In Leiden zijn er tien hofjes in de rand en uiterste hoekpunten van de stad ²²⁴, in Delft vier ²²⁵ en Dordrecht²²⁶ voldoen twee hofjes aan de omschrijving van stadsrand en uithoek.

Als de Amsterdamse Jordaan wordt beschouwd als de rand van de binnenstad, en de Prinsengracht als de rand van de grachtengordel, kan ook de typisch Amsterdamse locatie voor hofjes worden veralgemeniseerd tot 'rand'.

Achterstraten en steegjes

Net als in het geval van de stadswal-locaties, is de grond aan steegjes minder dicht bebouwd, goedkoper, en ontsnapt ze aan publieke aandacht. De hofjes in de Bakenesserbuurt en achter de Klokkentoren in Haarlem zijn hier illustratief. Zo heeft het hofje de Bakenesserkamer 1395 Haarlem de hoofdingang in een steegje dat zich geheel buiten de loop bevindt. De achteringang van het hofje bevindt zich aan de gracht, die in de stad een voorkant is. Het Eva van Hoogeveenshofje 1653 Leiden is op een vergelijkbare manier ingebed.

²²¹ Conzen, M. R.G., *Alnwick*, 1960.

²²² Zie bijvoorbeeld in Amsterdam de zuidkant van de Noordse buurt met het Looiershofje en het Hilmanhof; in Leiden de blokken in de zuidoosthoek waar zich het Tevelingshof.

²²³ Fundatie van Cornelis Sanderszn 1550, Hofje van Buytenwech 1614, Hofje van Letmaet 1616, Hofje van de Jonge 1643, de Fundatie van Cornelis en Gijsbert de Jonge 1648, Hofje van Gijsbert de Lange 1651, Hartenerf 1657, Hofje van Maria Tams, Hofje van Cinq 1701.

²²⁴ Jeruzalems Hofje 1467, St. Annahofje Joostenpoort 1503, Catrijn Jacobsdochtershofje 1598, Jan de Laterehofje 1616, Tevelingenhofje 1666, Leiden.

²²⁵ Hofje van Overschie 1570, Klauwshofje 1605, Hofje de Roskam 1623 Delft, Hofje Arent Sasbout van der Dussen 1613.

²²⁶ Arend Maartenshofje 1625, Regenten- en Lenghenhof 1755 Dordrecht.

In de loop van de tijd zijn verschillende nauwe stegen in de Hollandse steden verbreed tot straten, en de sporen van hofjes die we alleen van straatnaam kennen uitgewist.²²⁷ De verbreding van de Barrevoetsteeg in Haarlem in 1891 had de reconstructie van twee hofjes tot gevolg.²²⁸ De stadsdoorbraak van de Grevenstraat in Leiden betekende dat het Remonstrantse hofje 1691 veranderde van een compleet ingesloten hofje, naar een hofje dat open aan de straat grenst. De doorbraak van de Prinsestraat in Den Haag betekende de verhuizing van het Floris van Damhofje naar een andere locatie. Het Leidse Schachtenhofje 1671 lag oorspronkelijk aan de (Middelste) gracht die grotendeels als een achterkant fungeerde: de straat voorlangs liep dood op een bouwblok.²²⁹ De overkant van deze gracht (waar het Sint Annahofje ligt) is op de Kadastrale Minuut de achterkant van de panden aan de Hooigracht.

Nabije instituties

Hofjes zijn in meerdere onderzochte steden te vinden nabij stedelijke sociale instellingen, begijnhoven of kerken. Twee hofjes liggen rond de monumentale Pieterskerk in Leiden.²³⁰ Een van deze twee hofjes, het Van der Speckhofje, manifesteert zich via een opvallende plaquette boven de poort. Om het hofje te bereiken moet men eerst een lange steeg door. Het Lutherse hofje in 1614 Haarlem grenst aan de Lutherse kerk die in dezelfde tijd is gebouwd als schuilkerk midden op een voormalig kloosterterrein.²³¹ Het Proveniershof 1707 Haarlem heeft een ruimtelijke samenhang met de Nieuwe Kerk. Het in 1968 verplaatste katholieke Hofje Codde en Van Beresteyn ligt aan de voet van de Nieuwe St. Bavokerk (uit 1895-1930). Hofjes die in de nabijheid van een begijnhof werden gesticht zijn te vinden in Amsterdam²³², Haarlem²³³ en Delft²³⁴, Dordrecht²³⁵. In de stad Gouda²³⁶ zijn vijf hofjes gesticht in de nabijheid van stedelijke armeninstellingen die na de alteratie in voormalige kloosters zijn gevestigd.

Voormalige kloosterterreinen

Verschillende steden ondersteunden de stichters van hofjes door hen voormalige kloostergrond (die was vrijgekomen na de Alteratie) te verkopen. De stadhouder schonk kloostercomplexen aan de steden in ruil voor hulp in de strijd tegen de Spanjaarden. Soms kregen ze een nieuwe bestemming, maar de terreinen werden ook wel leeggeruimd. De stad Amsterdam bestemde alle voormalige kloosterterreinen voor stedelijke voorzieningen, waardoor er geen hofjes staan. Alleen het Huiszitten-weduwehof werd nieuw gebouwd op het terrein van het Karthuizerklooster, dat eerst buiten de stadswal lag en vervolgens in de Jordaan kwam te liggen. Ook in Haarlem²³⁷ en Leiden²³⁸ kwamen op dergelijke terreinen concentraties van hofjes tot stand.

²²⁷ Bijvoorbeeld de hofjes aan de Klerksteeg in Haarlem

²²⁸ Hofje van Alkemade 1538, Hofje van Loo 1489 Haarlem.

²²⁹ Van Oerle (1975) heeft op zijn sociografische kaart van Leiden hier een brug getekend die niet op de kadastrale minuut staat.

²³⁰ Van der Speckhofje 1645, Jean Pesijnhofje 1683.

²³¹ Kurtz 1951 p. 93.

²³² Hamershofje, Bouwershofje, Paarslakenhuisjes. Het is de vraag of hier de nabijheid van het begijnhof opzet is of toeval.

²³³ Kameren van Pieter Wtenhage 1609, Hofje van de Waalsche diakonie 1671, (Kurtz 1951 p.7,8; both not found on the kadastral map)

²³⁴ Hofje van Overschie 1570, Hofje van Sasbout van der Dussen 1613, Hofje van Almonde 1607

²³⁵ Regenten- en Lenghenhof, Arend Maartenshof.

²³⁶ Fundatie Gherit Veerman 1459, Fundatie van Geertje Vermeul 1694, Swanenburghshofje 1692, Hofje van Jongkind 1702, Hofje van de remonstrantse kerk 1710.

²³⁷ Luthershofje 1615 + Frans Loenenhofje 1607+ Coomanshofje 1613 op het terrein van het Witte Herenklooster; Hofje van Loo 1489+ Hofje van Alkemade 1538 + Deymanshofje 1563 werden voor de reformatie gesticht op het terrein van de Barrevoetzusteren. De vrouwen-kloostergemeenschap trok zich terug op het zuidelijk deel van hun grondbezit en verkochten het noordelijke deel in 1487. (Speet, B.M.J. 500 jaar Hofje van Loo. Zwolle 1989, p. 8.)

²³⁸ Groot Sionshofje 1668 (St. Michielsklooster) Hofje Meermansburg 1688 (Klooster Nazareth), het Coninckshofje 1773 is gebouwd op een deel van het St Elisabeth hospitaal, daarvoor Ursula klooster.

Zichtlocaties

Hofjes die zich nadrukkelijk manifesteren wat betreft hun verschijningsvorm en wat betreft hun locatie zijn over het algemeen zeventiende-eeuwse Leidse en achttiende-eeuwse Haarlemse hofjes. Zoals later uitgebreider aan de orde komt, werd de representatie van de stichter in de stad een belangrijker aspect bij hofjes. Een in het oog springende locatie in de stad hielp hieraan mee. Een mogelijkheid was om het hofje te vestigen te midden van de huizen van de upper class, zoals in de grachtengordel van Amsterdam of Leiden.²³⁹ In Haarlem zijn hofjes op markante locaties te vinden: twee met uitzicht over het Spaarne, en een op een punt waar vijf wegen samenkomen, waarvan meerdere met een visuele zichtlijn naar een kerk.²⁴⁰ In verschillende steden manifesteren hofjes zich als belangrijke bebouwing aan een plein.²⁴¹ In Den Haag zijn er twee hofjes die een stedelijke as afsluiten.²⁴²

Hofjes en stedelijke ontwikkelingspolitiek

In sommige steden zijn hofjes gerealiseerd in specifieke wijken. Zo werd bijna de helft van de hofjes in Amsterdam gebouwd in de Jordaan. Deze voorstad annex tuingebed, die in de periode 1613-1620 werd 'gelegaliseerd' en 'gestroomlijnd', was bestemd voor andere programma's dan het exclusief 'luxe wonen' in de grachtengordel (van 1610-1613 en 1662-1663).²⁴³ Nadat de Jordaan was volgebouwd kwam in het verlengde ervan en aansluitend op de zuidkant van de grachtengordel, de Noordse buurt tot stand, met daarin ook hofjes. Opmerkelijk is dat de hofjes in de rand van de grachtengordel zelf recht tegenover de arbeidersbuurten liggen. De bouw van hofjes aan de oostkant van de Amstel werd in de achttiende eeuw door de stad Amsterdam gestimuleerd omdat geplande stedelijke ontwikkeling hier uitbleef.²⁴⁴ Hier ontstond de zogenaamde 'diaconale hoek', met het oude mannen- en vrouwenhuis Amstelhoek, het Lutherse diaconiehuis, het nieuwe werkhuis, en drie hofjes: het Corvershofje 1723, Van Brants Rushofje 1734 en het Occo's hofje 1774.

Onzichtbaar-zichtbaar

De typen locaties voor hofjes in de stadsplattegrond tonen twee tegengestelde uitdrukkingvormen: afzondering/onzichtbaarheid, en opvallen/zichtbaarheid. Door een hofje te situeren in een uithoek of aan rand van de stad wordt het idee van afzondering letterlijk tot uitdrukking gebracht. Het Klaeuw's hofje 1605 Delft, Arend Maartenshof 1625 Dordrecht en het Tevelingshof 1655, Leiden zijn goede voorbeelden hiervan.

Het situeren van hofjes buiten de loop in een achterstraat of steegje was een andere manier om binnen de stedelijke structuur afzondering en isolatie te realiseren. Het Hofje de Bakenesserkamer 1395, Haarlem, de St. Annahofje Joostenpoort 1503, Leiden, het Eva van Hoogeveenshofje 1653 Leiden en het Hofje van Almonde 1607 Delft zijn hiervan goede voorbeelden. Een laatste vorm van isolatie is hofjes te verstoppert op binnenterreinen, zoals bijvoorbeeld goed te zien in het Suykerhoffhofje 1667 Amsterdam, Hofje Samuel de Zee 1724 Leiden en Barend van Namenhofje 1728, Leiden.

Hofjes die opvallen zijn veelal gesitueerd op strategische posities te midden van stedelijke drukte (Hofje van Oorschoot 1768 Haarlem), in een stads-as (Heilige Geesthofje, 1616 Den Haag), of representatieve zichtlocaties als een plein (Hofje van Pauw 1706

²³⁹ Amsterdam: Deutzenhofje 1694, Corvershofje 1723, Van Brants Rushofje 1734, Occo's hofje 1758, hofje van Brienens 1804; Leiden: Hofje van Brouckhoven 1639 Leiden.

²⁴⁰ Oriëntatie op het Spaarne: Teylerhofje 1789 Haarlem en Hofje van Noblet 1761. Kruispunt: Hofje van Oorschoot 1768. Hofje met een visuele relatie met een kerk: Hofje de Bakenesserkamer 1395, Proveniershof 1701, Hofje de Groene Tuyn 1616, Lutherse hofje 1608.

²⁴¹ Pieter Loidanhofje 1656, Jean Pesijnhofje 1683, Leiden, Hofje van Pauw 1706 Delft,

²⁴² Heilige Geesthofje 1616, Hoofts hofje 1756.

²⁴³ Abrahamse, J.E. *De groote uitleg van Amsterdam, stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*. Bussum 2010, p.75, 227.

²⁴⁴ Abrahamse 2010, p. 196.

Delft), aan het water (Hofje van Noblet 1761 en Teylershofje 1789, Haarlem), of aan de voet van een belangrijke kerk (Jean Pesijnhofje 1683 Leiden).

Overigens zijn er gevallen waarin de oriëntatie van een hofje werd veranderd naar aanleiding van ingrepen in de stad: het dempen van een gracht (Swanenburghshofje 1692 Gouda), het slopen van de stadswal (Klaeuwshofje 1605 Delft). Hofjes de Groene Tuyn 1616 Haarlem en het Vrouwe en Anthonie Gasthuys 1786 wisselden omwille van representatie van oriëntatie. In het geval van het hofje de Groene Tuyn werd in de negentiende eeuw een nieuw voorgebouw gerealiseerd aan de andere zijde dan de oorspronkelijke ingang. In het geval van het Vrouwe en Anthonie Gasthuys is sprake van een omgekeerde situatie; hier werd de entree aan de drukke Grote Houtstraat (een smalle lange steeg) verlegd naar een parkachtige situatie aan de rustige steeg aan de achterzijde. Deze Haarlemse hofjes zijn door deze transformatie beter zichtbaar geworden in de stad. En ook is in alle hierboven beschreven gevallen de toegang in praktische zin verbeterd.

4.1.2 Aankoop van gebouwen en percelen

Bouwen in de Hollandse steden betreft van oudsher verstedelijking, maar ook reconstructie en verdichting. Op grond van de gegevens die uit literatuurstudie naar voren kwamen kan het volgende worden gezegd.

Het aantal hofjesstichtingen (ongeveer 40) dat is ondergebracht in bestaande bebouwing is opvallend groot. Het is het niet altijd duidelijk of deze hofjes al met de intentie van liefdadigheid werden gebouwd; het bouwen van kamerwoningen achter huizen voor verhuur was in de middeleeuwse stad gebruikelijk.²⁴⁵

Een iets kleiner aantal hofjes (35) is gerealiseerd als nieuwbouw op nieuwe bouwblokken. Een nog iets kleiner aantal (30) werd gebouwd achter woonhuizen. Slechts een derde deel hiervan werd gebouwd op het achtererf van het woonhuis van de stichter. Hofjes op voormalige kloosterterreinen (14) zijn hierboven al ter sprake gekomen. Hofjes die in de plaats kwamen van bleekvelden en boomgaarden (8) bevonden zich meestal aan de buitenkant van de stadsrand. Kleine maar interessante categorieën betreffen voormalige brouwerijen²⁴⁶, rampgebieden (brand, explosies)²⁴⁷, kaatsbanen²⁴⁸ en zelfs een amusementspark²⁴⁹.

In Amsterdam werden even veel hofjes gerealiseerd binnen bestaande bebouwing als op lege kavels, terwijl in het dicht bebouwde Leiden nagenoeg altijd inpassing in de bestaande stad praktijk was. De meerderheid van de hofjes in Rotterdam kwam tot stand op blekerijen en boomgaarden in het 'lanen en tuinen'-gebied aan de buitenzijde van de singels. In de ruim opgezette binnenstad van Den Haag waren hofjes een onderdeel van de langzame en schetsmatig geplande transformatie van weiland naar stadsblok. Dit proces verschilt van de kleinschalige planmatige ontwikkeling van de Jordaan in Amsterdam. De hofjes in Den Haag zijn daarom wellicht groter en grenzen vaak direct aan de straat.

²⁴⁵ Meischke, R., H.J. Zantkuijl. *Het Nederlandse Woonhuis van 1300-1800*. Haarlem 1969, p.83.

²⁴⁶ Teylershofje Haarlem, Hofje van Brienens Amsterdam, Johan Enschedehofje Haarlem.

²⁴⁷ Hofje van Pauw and hofje 1706 van Gratie 1575/1660 Delft, Heilige Geesthofje 1706/1850 Leiden.

²⁴⁸ Sint Salvatorhofje 1625 Leiden, Hofje van Samuel de Zee 1724 Leiden.

²⁴⁹ Rozenhofje 1744 Amsterdam.

Aangekochte gebouwen en percelen voor de bouw van hofjes, het totaal van acht Hollandse steden

Aangekochte gebouwen en percelen voor de bouw van hofjes per stad

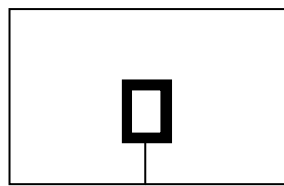
4.1.3 Configuraties van hofjes in bouwblokken

Samenvattend zijn drie basisconfiguraties voor de wijze waarop hofjes deel zijn van de bouwblokkenstructuur:

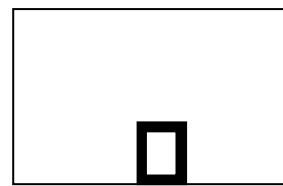
- A Hofjes zo groot als een bouwblok
- B Hofjes binnen een bouwblok
- C Hofjes die grenzen aan de straat

A

B

C

A Hofjes zo groot als een bouwblok

Hofjes die een compleet bouwblok beslaan zijn in de Hollandse steden niet veel gebouwd. Door hun grootte zijn ze al bij voorbaat bijzonder. Twee zijn er gesticht door de stad (Karthuizerhof 1650 Amsterdam, Proveniershof 1707 Haarlem), bij twee andere betreft het transformaties die werden gerealiseerd in fases (Bethlehemshofje 1660 Leiden, Regenten- en Lenghenhofje 1755 Dordrecht). Een ander voorbeeld betreft een in 1929 herbouwd hof (Catrijn Jacobsdochterhofje 1598 Leiden), waarin de standaard van de moderne massawoningbouw uit die tijd te herkennen is.

Alleen het Arend Maartenshof 1625 Dordrecht (het voormalige Jeruzalemsveld) en het hofje van Nieuwkoop 1661 Den Haag (achtergebleven stadsontwikkeling) zijn een zuivere vorm van dit type. Het Tevelingshofje 1655 Leiden (de uiterste zuidoosthoek van de stad) en het Heilige Geesthofje 1616 Den Haag (voorheen weiland) beslaan ieder een half bouwblok. Alle vier deze hofjes hebben een gesloten gevel aan de straat.

De tweede vorm van hofjes van bouwblokformaat zijn die waarin meerdere hofjes tegen elkaar aan liggen en nagenoeg een bouwblok vullen. In het Regenten- en Lenghenhof 1755 Dordrecht (gefaseerde invulling en transformatie) zijn de hofjes intern doorverbonden. Dit is maar gedeeltelijk het geval in het bouwblok met het Jeruzalems-, Anna Joostenpoort- en Bethaniënhofje (in de zuidwesthoek van de stad); hier betreft het drie feitelijk onafhankelijke hofjes binnen een bouwblok uit respectievelijk 1467, 1503, 1563. Aan de straatzijde liggen de hofjes achter een rij gewone stadspanen; de andere grenzen van het bouwblok en de hofjes worden gevormd door de stadswal en het steegje. Door deze situering zijn de hofjes afgelegen en afgeschermd van de openbare ruimte. De derde hofjesvorm van bouwblokformaat heeft een dubbele ringstructuur, waarbij binnenring en buitenring een architectonisch geheel vormen, zoals bij het Proveniershof 1707 in Haarlem (een voormalig oefenterrein voor schutters). De buitenring, met oriëntatie op de stad, werd apart verhuurd. Voorbeelden van dubbele ring-hofjes waarvan de buitenste ring bestaat uit panden die bouwkundig niets met het hofje te maken hebben zijn het hof Meermansburg 1681 Leiden (een voormalig textielarbeiders-getto) en het Teylers Hofje 1789 Haarlem (een voormalige brouwerij). Het laatstgenoemde hofje stond aanvankelijk aan alle kanten vrij. De smalle steeg aan de zuidzijde is in 1989 afgesloten om de woningen uit te kunnen breiden; het Teylers Hofje is daarmee deel geworden van het bouwblok waar het in ruimtelijke zin al toe behoorde.

B Hofjes binnen een bouwblok

Hofjes die in hun geheel op een binnenterrein liggen en worden omsloten door reguliere individuele panden, zijn te vinden in verschillende situaties wat betreft de positie in het bouwblok. De eerste categorie ligt centraal (bijvoorbeeld Hofje Meermansburg 1681, Sint Salvatorhofje 1625, Van de Speckhofje 1645 Leiden), of in een hoek-kwadrant (bijvoorbeeld Eva van Hoogeveenshofje 1653, het Hofje van Samuel de Zee 1724, het Van Assendelfthofje 1624/1762, Sint Jakobshofje 1672 Leiden). In het Hofje van Eva van Hoogeveen is te zien dat de bebouwing aan de straat veel minder diep is dan op de kavels aan de andere kant van het blok; hier zijn achtertuinen los aangekocht om het hofje groter te kunnen maken. Het Sint Salvatorhofje en Hofje van Samuel de Zee in Leiden zijn beide gebouwd op een voormalige kaatsbaan. Het Van der Speckhofje in Leiden ligt midden op een bouwblok met een onregelmatige vorm met een relatief grote maat van 92 meter diep en 126 meter breed, en een diversiteit aan kavelgrootten, perceelvormen en bebouwingsvormen. Het steegje dat toegang biedt tot het hofje is 30 meter lang. Het Lutherse hofje 1608 Haarlem is een voorbeeld van een hofje dat midden op de grond van een geruimd klooster is gebouwd. Het Frans Loenenhofje 1607 ligt ernaast.

De tweede categorie hofjes binnen een bouwblok is opgenomen in rechthoekige bouwblokken. Het ondiepste hofje in deze categorie is het Grill's hofje in Amsterdam, een enkel rijtje huizen achter de bebouwing aan de straat (16,80 m vanaf de rooilijn; het hofcomplex meet 9,25 meter diep, het hofje zelf 4 meter).

C Hofjes die grenzen aan de straat

Hofjes die direct aan de straat grenzen nemen twee tot en met zeven complete kavels in beslag en kennen de meest eenvoudige geometrie en regelmatige vorm.

Doorgaans beslaan ze de halve diepte van het blok, en grenzen ze direct aan de perceelgrens met de achterburen; in enkele gevallen lopen ze door van straat tot straat (Hofje Brouckhoven 1639 Leiden: 34 meter diep, Hofje van Noblet 1761 Haarlem: 60 meter diep). De uitbreiding van hofjes in een latere fase leidde ook wel tot deze situatie (Venetiahofje 1650-1904 Amsterdam, Bethlehemshofje 1660 Leiden).

De diepte van hofjes die vanaf de straat tot in het binnenterrein werden gebouwd varieert tussen de 17 meter (Zeven Keurvorstenhofje 1650) en 53 meter (het U-vormige Occo's hofje 1758-1893 Amsterdam). Het ruim opgezette Hofje van Pauw 1706 is met 83 meter het diepst in deze categorie hofjes. Een hofje in de Jordaan is gemiddeld 25 meter diep, een hofje aan de grachtengordel 42 meter.

4.1.4 Configuraties van bouwblokken en hofjes

Het hofje in de Hollandse stad is altijd deel van het stedelijk bouwblok.

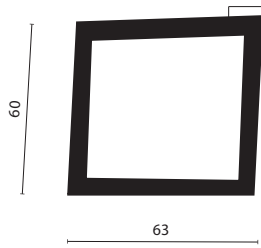
De vraag hoe hofjes deel uitmaken van het bouwblok wordt beantwoord met drie overzichten van A. Hofjes die zo groot zijn als een bouwblok, B. hofjes binnen een bouwblok opgenomen zijn, C. hofjes die met een zijde aan de straat grenzen.

Van alle nog bestaande hofjes in de steden is geschetst hoe ze deel zijn van de bouwblokstructuur in de situatie van de Kadastrale Minuut. Per categorie zijn typische configuraties die tezamen een serie vormen geselecteerd en hieronder gedocumenteerd. De principes waarop de hofjes deel zijn van de bouwblokken in de Hollandse stad zijn samengevat in een abstracte reeks.

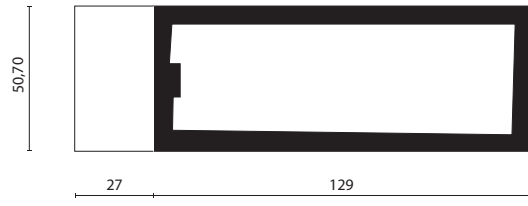
De bouwblokken met de hofjes op de volgende tekeningen zijn zo gedraaid dat de ingang van het hofje zich aan de onderkant bevindt. Ze zijn op gelijke schaal getekend.

A. Hofjes zo groot als een bouwblok

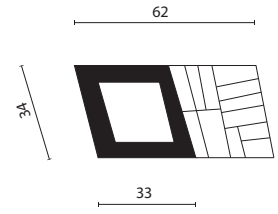
1. Arend Maartenshofje 1625 Dordrecht
2. Hofje van Nieuwkoop 1661 Den Haag
3. Tevelingshofje 1655 Leiden
4. Heilige Geesthofje 1616 Den Haag
5. Hofje van Oorschoot 1768 Haarlem
6. Bethlehemshofje/de Houcksteen 1668 Leiden
7. Proveniershof 1707 Haarlem
8. Teylershofje 1789 Haarlem
9. Hofje Meermansburg 1681 Leiden
10. Regenten- en Lenghenhofje 1755-1899 Dordrecht
11. Jeruzalemshofje 1467/Behtanienhofje 1563/Sint Annahofje Joostenpoort 1503 Leiden
12. Groot Sionshofje 2 1668 Leiden (en Sint Stevenshofje 1487)

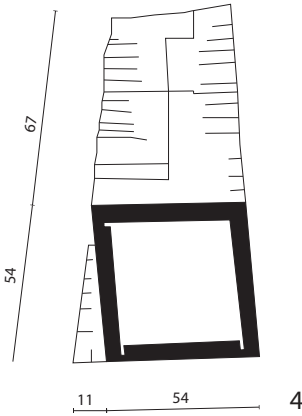
1

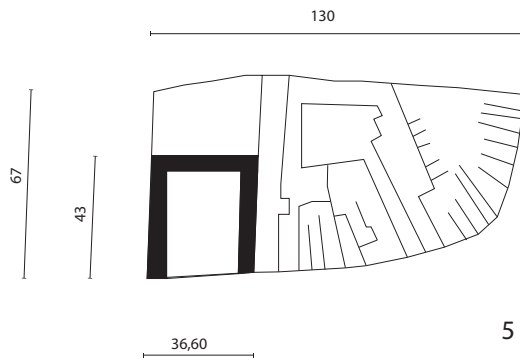
2

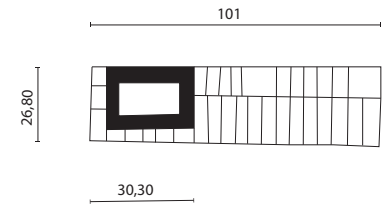
3

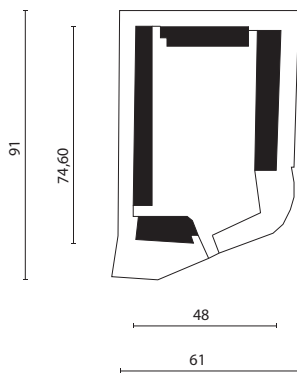
4

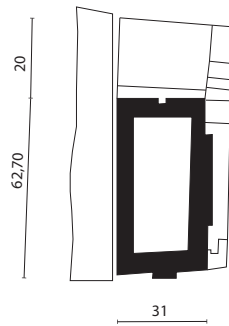
5

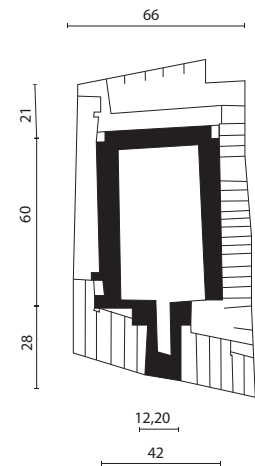
6

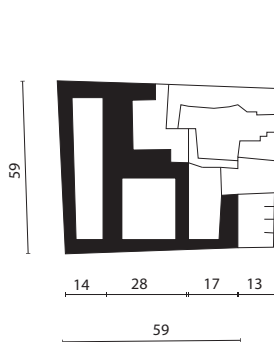
7

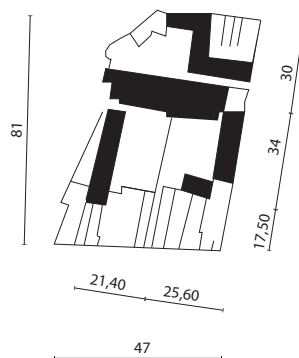
8

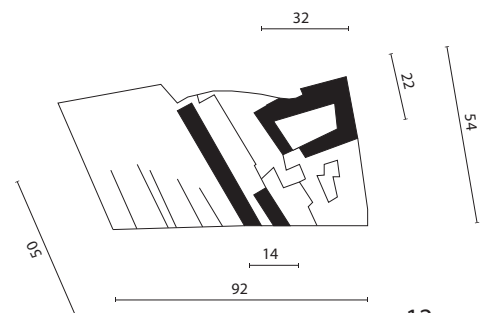
9

10

11

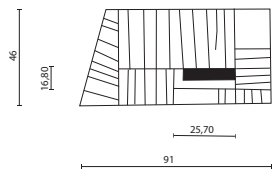

12

A. Hofjes zo groot als een bouwblok

B. Hofjes binnen een bouwblok

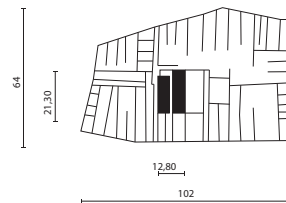
1. Grill's hofje 1727 Amsterdam
2. Suykerhoffhofje 1667 Amsterdam
3. Swigtershofje 1744 Amsterdam
4. Sint Salvatorhofje 1625 Leiden
5. Van der Speckhofje 1645 Leiden
6. Van Assendelfthofje 1624 Leiden
7. Hofje van Samuel de Zee 1724 Leiden
8. Eva van Hoogeveenshofje 1653 Leiden
9. Schachtenhofje 1671 Leiden
10. Pauw's hofje 1707 Delft
11. Bruiningshofje 1610 Haarlem
12. Hofje van Almonde 1607 Delft
13. Klauwshofje 1605 Delft
14. Sint Jacobshofje 1672 Leiden

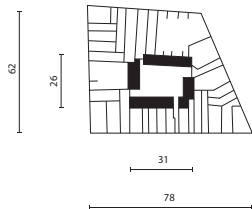
1

2

3

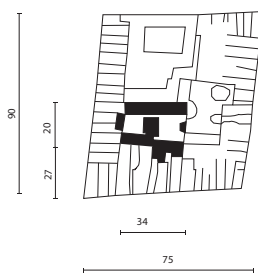
4

5

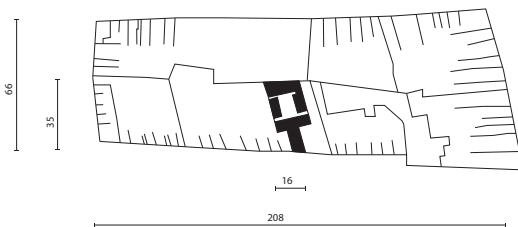
6

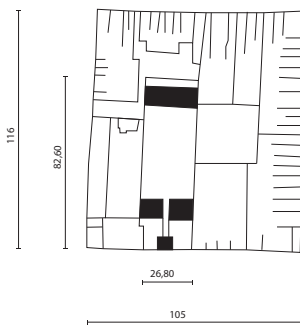
7

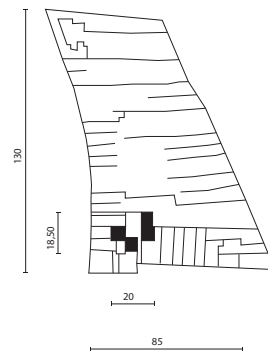
8

9

10

11

12

13

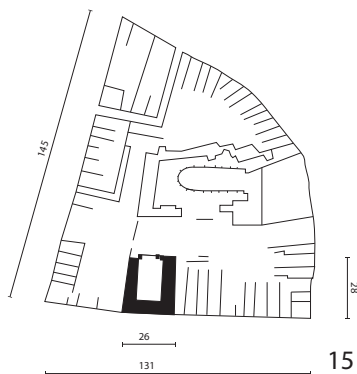
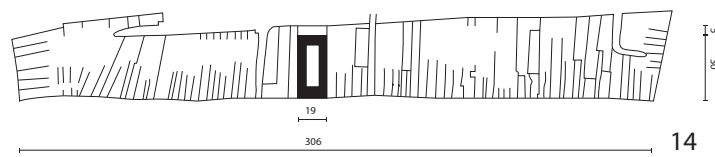
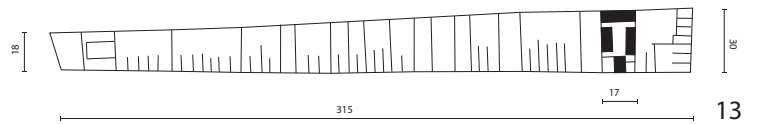
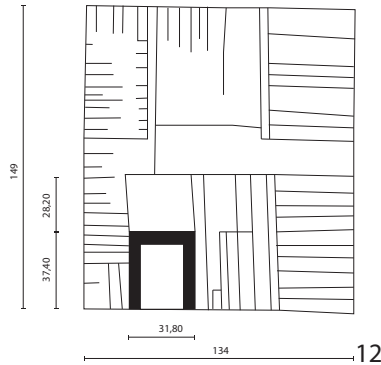
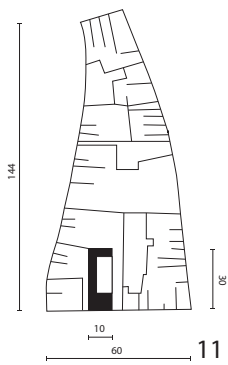
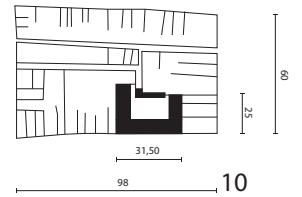
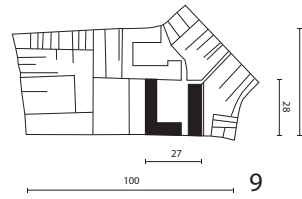
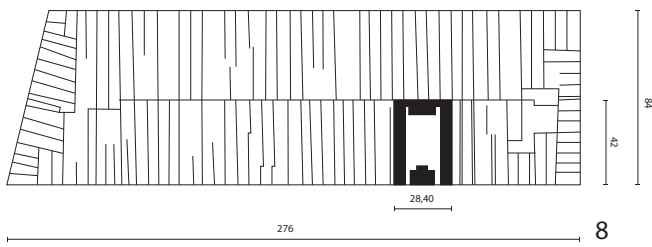
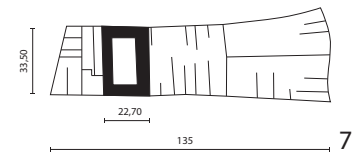
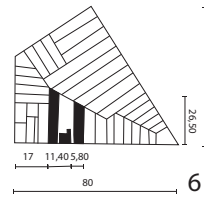
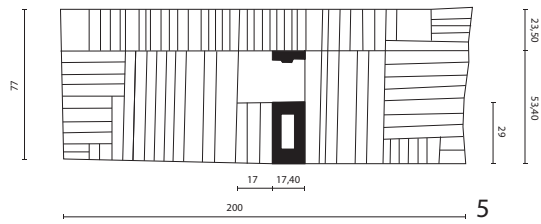
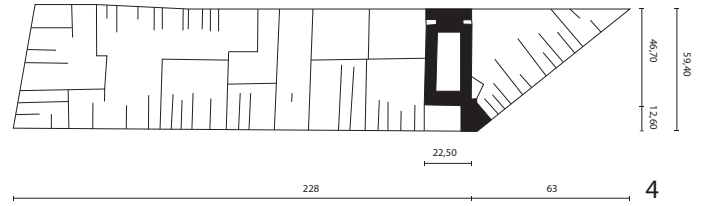
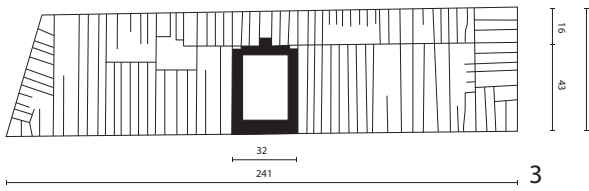
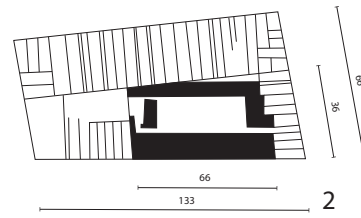
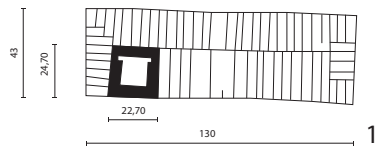

14

B. Hofjes binnen een bouwblok en tegen de stadsmuur

C. Hofjes die aan de straat grenzen

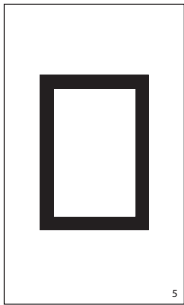
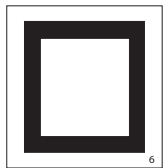
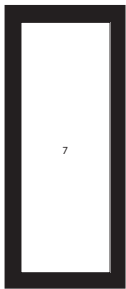
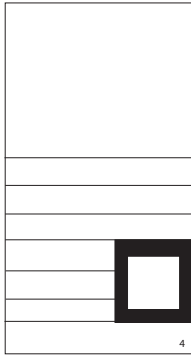
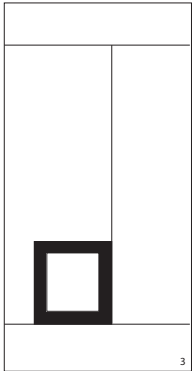
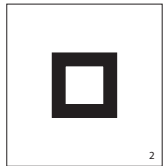
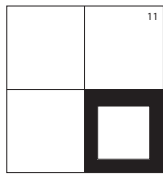
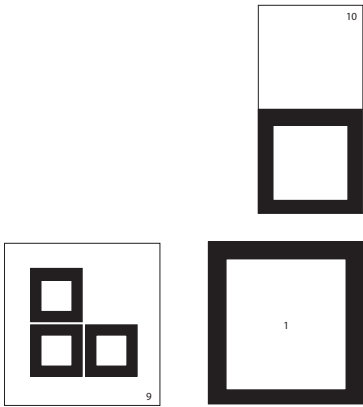
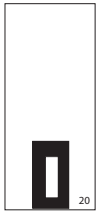
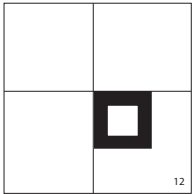
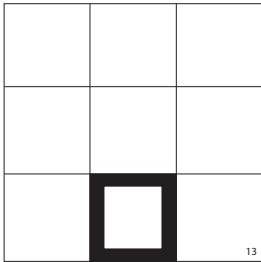
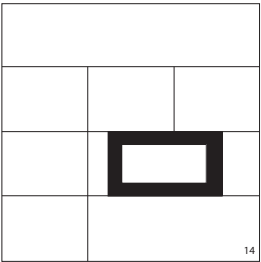
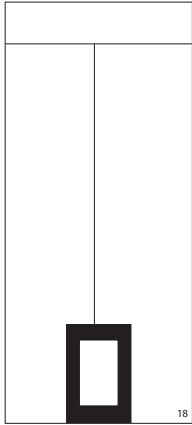
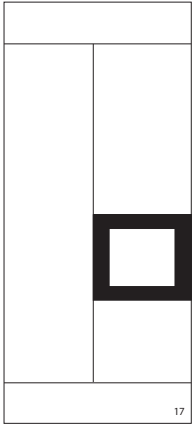
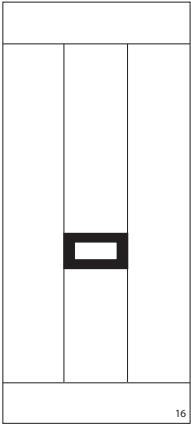
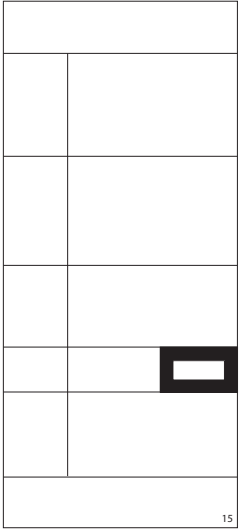
1. Sint Andrieshofje 1617 Amsterdam
2. Karthuizerhofje 1650 Amsterdam
3. Deutzenhofje 1694 Amsterdam
4. Hofje van Noblet 1761 Haarlem
5. Van Brants Rushofje 1734 Amsterdam
6. Raepen- en Bosschehofje 1648 Amsterdam
7. van Brouchovenhofje 1639 Leiden
8. Hofje van Bienen 1806 Amsterdam
9. Hofje de Bakenesserkamer 1395 Haarlem
10. Pieter Loidanhofje 1656 Leiden
11. Remonstrantsehofje 1774 Haarlem
12. Hofje van Wouw 1647 Den Haag
13. Looiershofje 1828, Hilmanhofje 1875 Amsterdam
14. Hofje van Cinq 1701 Gouda
15. Jean Pesijnhofje 1683 Leiden
16. Sint Annahofje 1492 Leiden

C. Hofjes die aan de straat grenzen

Samenvattende reeks van hoe hofjes deel zijn van bouwblokken

1. Arend Maartenshofje 1625 Dordrecht
2. Sint Salvatorhofje 1625, Van der Speckhofje 1645 Leiden
3. Sint Andrieshofje Amsterdam 1616, Bruiningshofje 1610 Haarlem, Eva van Hoogeveenshofje 1653 Leiden
4. Sint Annahofje 1492 Leiden, Klauws hofje 1605 Delft
5. Hofje Meermansburg 1681 Leiden
6. Proveniershof 1707 Haarlem
7. Hofje van Nieuwkoop 1661 Den Haag
8. Jeruzalems- 1467/Bethaniënhofje 1563/Sint Annahofje Joostenpoort 1503 Leiden, Regenten- en Lenghenhof 1755-1899 Dordrecht
9. Samuel de Zeehofje 1724, Hofje van Barend van Namen 1728 Leiden
10. Tevelingshofje 1655, Heilige Geesthofje 1850 Leiden
11. Hofje van Oorschot 1768 Haarlem
12. Van Assendelfthofje 1624 Leiden
13. Jean Pesijnhofje 1683 Leiden, Hofje van Wouw 1647, Hooft's hofje 1756, Rusthof 1842 Den Haag
14. Hofje van Pauw 1707 Delft
15. Van Brants Rushofje 1734 Amsterdam
16. Suykerhoffhofje 1667 Amsterdam
17. Deutzenhofje 1694 Amsterdam
18. Wijnbergshofje 1662, Remonstrantsehofje 1774 Haarlem
19. Teylershofje 1789 Haarlem
20. Looiershofje 1828, Hilmanhofje 1875 Amsterdam, Hofje van Noblet 1761 Haarlem, Hofje van Cinq 1701 Gouda

Samengevat zijn hofjes ondergebracht in vierkante, rechthoekige en langgerekte bouwblokken. Wat betreft de structuur van de bouwblokken kan er onderscheid gemaakt worden tussen middeleeuwse bouwblokken en twee typen zeventiende-eeuwse bouwblokken.

De middeleeuwse bouwblokken met hofjes worden gekenmerkt door heterogeniteit, met meerdere typen percelen en bebouwing; deze kennen zelden een heldere geometrie en regelmaat. Vaak zijn grotere gebieden met een geometrische vorm herkenbaar (de ontwikkelings-maat), die op kleinere schaal zijn onderverdeeld en divers ingevuld. De bebouwingsdichtheid en bebouwingstypologie is in samenhang met de hiërarchie van de openbare ruimten (bijvoorbeeld gracht, doorgaande route, steegje) en de bestemming van de buurt (kloosters, ambachten, industrie). Hofjes in middeleeuwse bouwblokken zijn nagenoeg altijd inpassingen in minder dicht bebouwde blokken, de stadsrand en grote bouwblokken. De grote verscheidenheid aan vormen, afmetingen en de structuur van bouwblokken in de middeleeuwse steden weerspiegelt zich in een grote verscheidenheid aan vormen en afmetingen van hofjes, zie Haarlem met zijn gebogen straten en bouwblokken en Leiden.

Voorbeelden (terug te zien in de overzichten):

Haarlem: Hofje de Bakenesserkamer 1395, Bruiningshoje 1610, Wijnbergshofje 1662

Leiden: Sint Annahofje 1492, van der Speckhofje 1645, Schachtenhofje 1671, Groot Sionshofje 1480/1668

De eerste categorie zeventiende-eeuwse bouwblokken zijn die in de rationele planmatige zeventiende-eeuwse stadsuitbreidingen. Typisch zijn de bouwblokken in de Amsterdamse grachtengordel (60-85 meter diep en 200-285 meter lang) en de Jordaan (40-80 meter diep en 80-160 meter lang). Bouwblokken in de Jordaan zijn aan de zijde van een gracht dieper dan aan de zijde van een straat, in een verhouding 2/3e 1/3e. Hofjes zijn gesitueerd in de diepe zone (ongeveer 25 meter). In uitzonderlijke gevallen is er in de Jordaan een extra zone op het binnenterrein met ruimte voor een hofje, zoals in het geval van het Suykerhoffhofje in Amsterdam.²⁵⁰ De diepte van blokken aan de grachtengordel biedt alle ruimte voor hofjes, maar was kostbare grond.

Voorbeelden:

Amsterdam: Sint Andrieshofje 1616, Suykerhoffhofje 1667, Hofje van Brienens 1804

De tweede categorie zeventiende-eeuwse bouwblokken kent een onderverdeling in grotere percelen die in tweede instantie individueel verder werden verkaveld. Deze blok voor blok verlopende verstedelijking van agrarisch landschap is typisch voor Den Haag, en betreft niet alleen blokken met een tweedeling van voor- en achterkant, maar ook lappen grond opgedeeld in drie maal drie blokken met een diepte van 30 meter – met een middenzone voor boomgaarden.²⁵¹ Deze ruime opbouw verklaart de grote aantallen speculatieve arbeidershofjes uit het eind van de negentiende eeuw. De kadastrale minuut laat zien dat hofjes werden gebouwd op de hoeken van grote lege gebieden.²⁵² De hofjes aan de buitenzijde van de Rotterdamse binnenstad zijn vergelijkbaar deel van een gebied met blekerijen en boomgaarden in de startfase van de verstedelijking.

Voorbeelden:

Den Haag, Hofje van Wouw 1647, Hooft's hofje 1756

De langgerekte blokken betreffen altijd enkelzijdig georiënteerde bouwblokken in de stadsrand.

Voorbeelden:

Amsterdam: Looiershofje 1828, Hilmanhofje 1875; Gouda: Hofje van Letmaet 1616, Hofje van Cinq 1701

²⁵⁰ Suykerhoffhofje 1667 Lindengracht Amsterdam

²⁵¹ Hofje van Wouw en Floris van Dam 1563/1884 Lange Beestenmarkt Den Haag

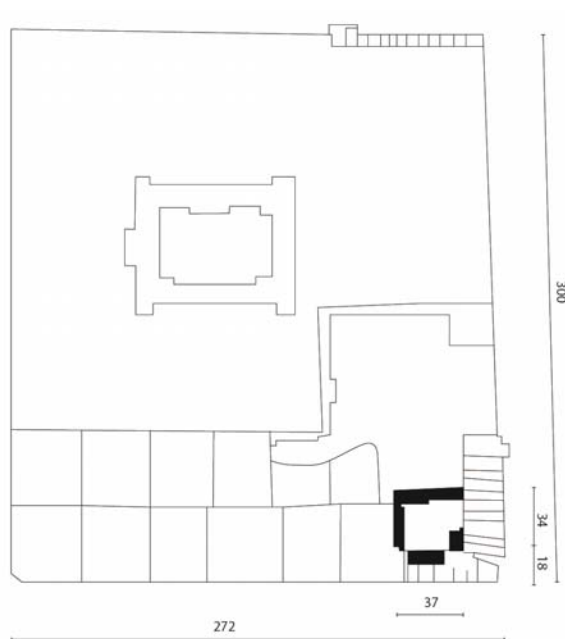
²⁵² Hofje van Nieuwkoop 1661, Hooftshofje 1756 op een terrein van 227 x 313 meter; Rusthofhofje 1842.

Het enige hofje dat deel is van een andersoortige bouwblokformatie is het Hofje van Almonde in Delft, in de afgelegen uiterste hoek van het Bagijnhof.

Behalve een grote variatie aan bouwblok- en hofjesvormen, zijn er ook overeenkomsten aan te wijzen.

Zo zijn alle hofjes ingepast binnen de verkavelingsstructuur van hun bouwblok.

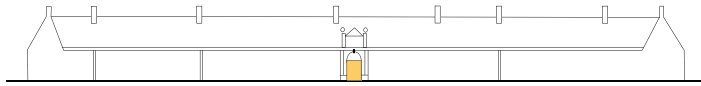
Verder zijn hofjes in veel gevallen gesitueerd in of tegen de binnenhoek van een blok, dicht achter de straatbebouwing. Er zijn meerdere redenen te bedenken voor deze locatie: het toedelen van tuinen aan huizen leidt in de binnenhoek van een bouwblok altijd tot een privacy-probleem; huizen aan de korte zijde van de bouwblokken zijn van een lagere klasse dan die aan de gracht, ze hebben op de begane grond geen woonbestemming en dus geen tuin nodig.

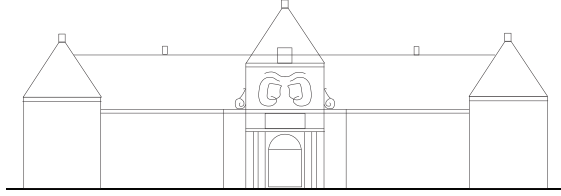
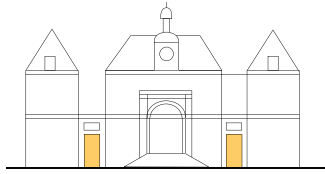
Rusthof 1842 Den Haag

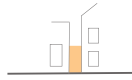
Hooft's hofje 1756 Den Haag

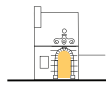
Muur gevel

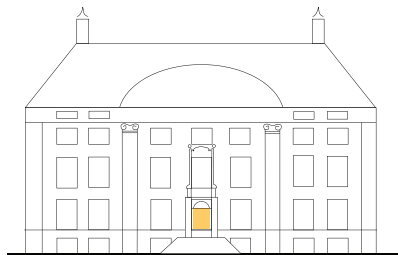
Deur gevel

Poort gevel

Stadspaleis gevel

Geveltypen

4.1.5 Stadsbeeld

Het hofje in de Hollandse stad kent vier verschijningsvormen: hofjes achter een gesloten muur, hofjes achter een deur, hofjes achter een poort en hofjes achter de gevel van een stadspaleis.

Muur-gevel

Hofjes achter een gesloten muur demonstreren in het stadsbeeld dat de hof zich afkeert van de openbare ruimte: de straat is een letterlijk gesloten achterkant van de huisjes, dan wel een scheidingsmuur. Muur-gevels zijn gebruikelijk voor de oudste generatie hofjes (1395-1620) en hebben vermoedelijk een vergelijkbare verschijningsvorm als middeleeuwse muren van kloosters en gasthuizen.²⁵³ De toegangspoort is meestal omlijst door stenen beeldhouwwerk. Toen het hofje een architectonische opgave werd, werd de gesloten muur ingezet om monumentaliteit te bereiken.²⁵⁴

Deur-gevel

De categorie deur-gevels betreft hofjes met een bescheiden voorkomen, waar de bezoeker argeloos aan voorbijloopt en die nauwelijks bekend zijn, zelfs onder buurtgenoten. Typisch zijn de hofjes die helemaal binnen een bouwblok liggen en alleen via een deur met de stad zijn verbonden. Deze deur bevindt zich tussen twee panden, is opgenomen in de gevel van een regulier pand, of in een rij woningen. Als het voorhuis deel is van het hofje wijkt de gevel niet af van die van de burens. Illustratief zijn de hofjes in de dicht bebouwde Amsterdamse buurt de Jordaan, in het bijzonder de hofjes die in de periode 1880-1910 een (ver)nieuw(d)e voorgevel hebben gekregen.²⁵⁵

Poort-gevel

In de categorie poort-gevel hofjes manifesteert het hofje als zodanig zich nadrukkelijk in het stadsbeeld en is de representatie van de stichter aan de orde. De oudste van dit type liggen in Haarlem, via de poort van steenhouwer-architect Lieven de Key voor het Frans Loenenhofje (1607). In Leiden, ontwikkelden vooraanstaande architecten en stadsbouwmeesters in de periode van welvaart in de textielindustrie en culturele bloei (1639-1681) een type poortgebouw, dat als het hofje aan de straat ligt wordt geflankeerd door zijvleugels. Boven de poort bevindt zich de regentenkamer. Deze opzet is in Leiden meerdere kleren herhaald, en ook in de andere Hollandse steden werd hij nagevolgd.²⁵⁶ In twee Haarlemse hofjes werd dit monumentale model doorontwikkeld met een open verbinding tussen het hof en de stad.²⁵⁷

Stadspaleis-gevel

De hofjes met het voorkomen van een luxe stadspaleis zijn gebouwd tussen 1683 en 1761. Het grootste aantal van dit type bevindt zich in de Amsterdamse grachtengordel. Net als de categorie hofjes met een huis-gevel vallen ze nauwelijks op in het straatbeeld: ze vallen niet letterlijk weg maar hebben hetzelfde uiterlijk als hun burens, als een trompe-l'oeuil.²⁵⁸

²⁵³ Bijvoorbeeld Hofje de Bakenesserkamer Haarlem 1395/1637, Brouwershofje Haarlem 1472/1586, Arend Maartenshofje Dordrecht 1625, Zeven Keurvorstenshofje Amsterdam 1650.

²⁵⁴ Heilige Geesthofje 1616, Hofje van Cornelia van Wouw 1647, Hofje van Nieuwkoop 1616 Den Haag, Hofje van Brienens 1806, Regenboogliefdeshofje 1806 Amsterdam

²⁵⁵ St. Andrieshofje 1616, Lindenhofje 1614, Rijpenhofje 1737/ 1913 Amsterdam

²⁵⁶ Leiden: Van Brouckhovenhofje 1639 Arent van 's Gravesande, Tevelinghofje 1655, Willem van der Helm Anthonie Breetvelt, Pieter Loridanhofje 1656, Pieter Janszoon van Noort, hofje de Houcksteen 1660, Groot Sionshofje 1668 Willem van der Helm, Schachtenhofje 1670, Sint Jacobshofje 1672, Meermansburg 1681 Jacob Roman Anthonie Breetvelt Leiden, Jean Pesijnhofje 1683 Jan Bastiaanszoon Loopwijk, Francois Houttijsnhofje 1737, Juffrouw Maashofje 1901 Barend Spijker. Haarlem: hofje van Staats 1733. Den Haag: Heilige Geesthofje 1616/1647, hofje van Nieuwkoop 1661 Pieter Post, hofje van Hoogelande 1669. Delft: hofje van Pauw 1707. Alkmaar: Wildemanshofje 1714.

²⁵⁷ Hofje van Oorschot 1768, Teylershofje 1789 Haarlem.

²⁵⁸ Deutzenhofje Amsterdam 1694, Corvershof 1723 Amsterdam, Van Brants Rushofje Amsterdam 1734, Hofje van Noblet 1761 Haarlem.

Verschijsning	Amsterdam	Haarlem	Leiden	Gouda	Den Haag	Delft	Rotterdam	Dordrecht	Som
	aantal								
A. Muur-gevel	4	3	4	0	2	2	0	1	18
B. Deur-gevel	11	7	15	0	3	1	0	1	38
C. Poort-gevel	7	9	13	2	1	1	2	1	36
D. Stadspaleis-gevel	3	2	0	0	1	0	1	0	7
totaal	25	21	32	2	7	4	3	3	97

Omdat materiaal over de verdwenen hofjes incompleet is, is bovenstaand overzicht van het type gevels gebaseerd op de nog bestaande hofjes in de historische binnensteden.²⁵⁹ Aangevend moet worden dat ongeveer een derde deel van de hofjes eind negentiende of begin twintigste eeuw een nieuwe straatgevel heeft gekregen. In enkele hofjes werd de ingang in de loop van de tijd verplaatst, waardoor het geveltype is gewijzigd van een deur-gevel in een muur-gevel.²⁶⁰ Een andere kanttekening is dat er ook hybride geveltypes bestaan van muur- en stadspaleisgevels, met name achttiende-eeuwse.²⁶¹ Duidelijk is dat de muur-gevel hofjes (ongeveer 20%) en de stadspaleisgevels (5%) een minderheid vormen ten opzichte van de deur-gevelhofjes (40%) en de poortgevel-hofjes (35%). De stadspaleisgevels zijn een verschijnsel in Amsterdam en Haarlem, en niet in Leiden.

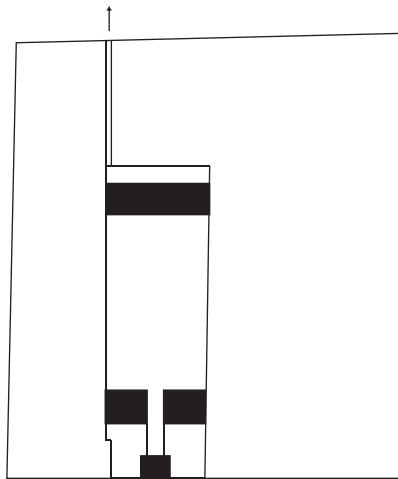
Het aantal hofjes dat gerekend kan worden tot 'onzichtbaar' (achter een muur, achter een onopvallende deur(gevel), vermomd als stadspaleis) vormt een meerderheid van 65%, ten opzichte van de 35% hofjes met een opvallende gevel.

Vernieuwde gevels	Amsterdam	Haarlem	Leiden	Gouda	Den Haag	Delft	Rotterdam	Dordrecht
19 ^e en 20 ^e eeuw	9	7	14	1	2	1	0	1
Aantal nog bestaande hofjes	20	20	32	2	7	4	0	3
%	45	30	43	50	30	25	100	30

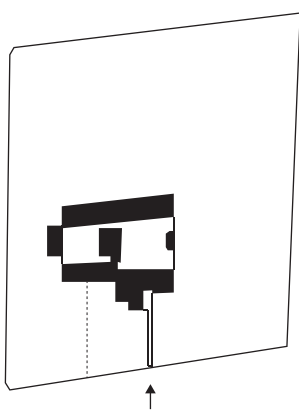
²⁵⁹ De geveltypen zijn per hofje benoemd in de database.

²⁶⁰ Sint Annahofje 1492 Leiden, Swaenenburgshofje 1692/ 1892 Gouda, Klauwshofje 1605/1865 Delft

²⁶¹ Hofje van Staats 1733 Haarlem, Francois Houttijnhofje 1733, Leiden, Hooftshofje 1756 Den Haag, Occo's hofje 1758 Amsterdam, Teylershofje 1789 Haarlem.

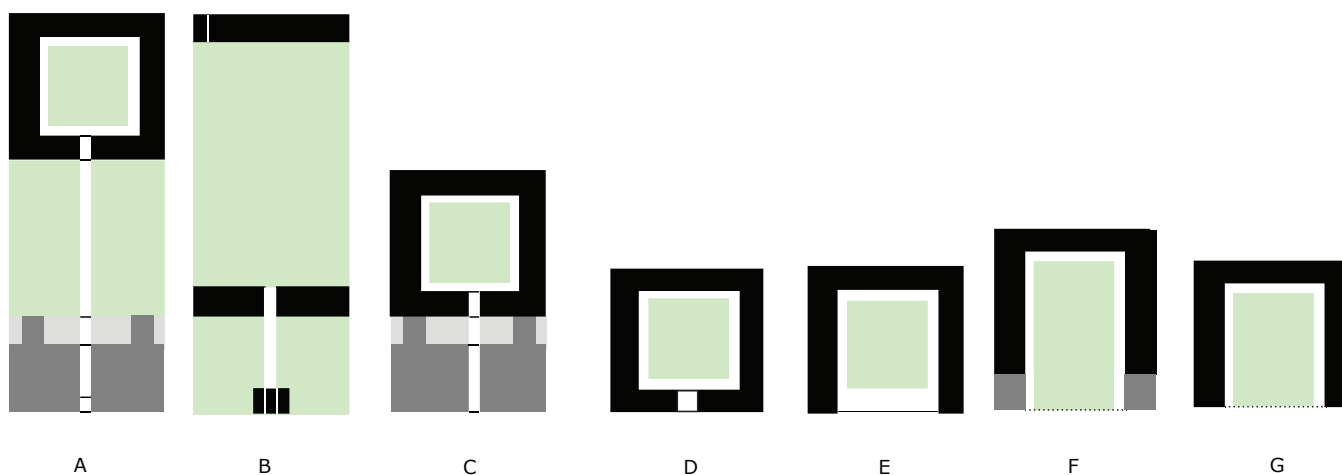

Hofje van Pauw
Delft
1706

Hofje van Samuel de Zee
Leiden
1724

Verbindingen tussen straat en hofje geordend naar lengte en toegankelijkheid

- A. steegje, pad
- B. steegje
- C. steegje, gang
- D. poortje, poort, hal
- E. muur
- F. hek
- G. hek

A. Suykerhoffhofje Amsterdam / Hofje van Samuel de Zee Leiden; B. Hofje van Pauw Delft; C. Venetiahofje Amsterdam;
D. Hofje de Groene Tuyn Haarlem, Hofje van Brouchoven Leiden, Teylershofje; E. Hofje van Wouw Den Haag; F. Vrouwe Groenevelt's
Liefdegesticht Rotterdam; G. Hofje van Oorschoot Haarlem.

4.1.6 Enscenering van de toegang

De expressie van de voorgevel is één. Maar de vormgeving en ervaring van de route van de straat naar het hofje is de tweede belangrijke 'regelknop' voor het stedelijke openbare danwel private, het toegankelijke danwel ontoegankelijke, open danwel gesloten karakter. De hofjes van liefdadigheid tonen een gevarieerd en creatief vocabulaire om bezoekers op letterlijke of natuurlijke wijze buiten te houden, en, ondanks de afgeslotenheid toch actief deel van de stad te zijn.

Hoe gaat de deur open? (b.v. zwaar, licht, aanbellen, staat open overdags); welk soort ruimten moet men door voordat de hof wordt betreden? (b.v. een lange donkere gang, een steegje, een hal); hoe lang duurt dit? Programma, zichtlijnen, akoestiek, licht en meubilering; psychologische grenzen zijn net zo belangrijk als fysieke. Al deze elementen zijn bepalend voor de vraag of buitenstaanders het hof betreden, ze vormen een sluis om de toegang van buitenstaanders te reguleren, grenzen en doorgangen.

Afhankelijk van de inbedding van het hofje in de bouwblokkenstructuur kan de toegangsroute bestaan uit een enkele deur, of een reeks ruimten en elementen. De meest uitgebreide vorm (A) is een lange route die begint tussen de hoog opgaande zijmuren van de belendende panden met een lagere aanbouw, vervolgens langs de schutting of muur waar de lichte en groene sfeer van tuin wordt ervaren. Dit pad leidt naar een tweede portico onder de bebouwing door, waarna de hof wordt bereikt. Licht, kleur, akoestiek kunnen deel zijn van de ervaring. Overgangen tussen de elementen worden gemarkeerd door deuren, hekken, latten-hekjes, togen (veelal bij aansluitingen van bebouwing), herinneringsplaquettes. Deze elementen werken als een soort filters tussen publiek en privaat. Brandladders, mededelingenborden, brievenbussen, fietsenstalling zijn vaste praktische inrichtingselementen.

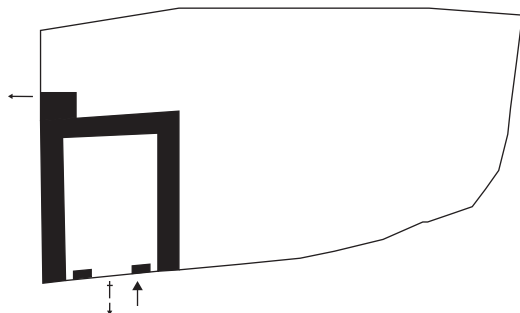
Een interessant voorbeeld is het Leidse Hofje van Samuel de Zee 1724, waarin de woning van de portier aan het toegangssteegje ligt. Hier is de smalle steeg verbreed tot een licht plaatsje. Wanneer men eenmaal in het hofje terugkijkt naar de entree dan blijkt de deur naar het toegangssteegje nauwelijks te onderscheiden van een voordeur van een woning; de ingang en de uitgang van het hofje zijn beide onopvallend. Een ander voorbeeld is de overbouwde oudste toegang van hofje de Groene Tuyn 1616 in Haarlem vanuit de Kleine Houtstraat.

Het Delftse Hofje van Pauw 1707 (B) heeft nu de bijzondere situatie dat het poortgebouw vrijstaat en aan beide zijden wordt geflankeerd door een muur met een tuin erachter.²⁶² Onder de poort door wordt de bezoeker van het hofje over een pad geleid tussen lange gemetselde wanden, waarin verschillende poortjes zijn opgenomen. Deze opzet heeft een stads karakter van een steegje.

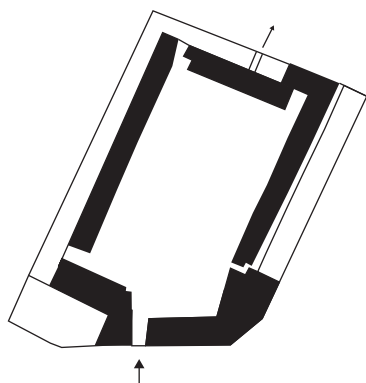
C is typisch de situatie waarin de route bestaat uit een gang of een smal steegje tussen de huizen, D een hal of portaal.

De kortste versie (E, F, G) is een scheiding in de vorm van een muur of een hekwerk. In het hofje van Oorschoot in Haarlem (G) wordt de bezoeker echter op het verkeerde been gezet: het hek wordt alleen geopend bij begrafenissen (en onderhoudswagens tegenwoordig). De werkelijke ingang is één van de vier deuren in de zijmuren.

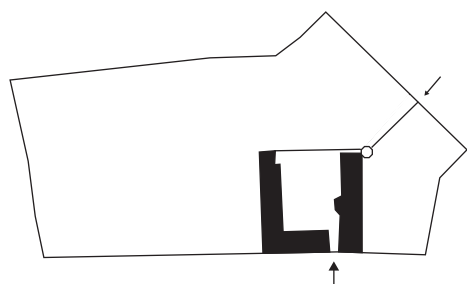
²⁶² Op de Kadastrale Minuut heeft het hofje buurpanden. Volgens de Inventarisatie en waardestelling vooroorlogs groen in Delft, KNNV afdeling Delfland, 2009 staat er een moerbeiboom uit 1800.

Hofje van Oorschot
Haarlem
1768
Jan Smit

Proveniershof
Haarlem
1707

Bakenesserhofje
Haarlem
1395

Een voorbeeld van een encensering die verrast is de toegang tot het Proveniershof 1707 in Haarlem: de verschijningsvorm in het straatbeeld is een bescheiden poort te midden van winkels. De poort leidt naar een onverwacht groot hof met de atmosfeer van een publiek park, enkele grote monumentale bomen in het midden, en kleinere bomen langs de randen die de huizen erachter privacy bieden. In het seizoen dat er geen bladeren aan de bomen zitten is er vanaf de entree zicht op de toren van de Nieuwe Sint Annakerk. De vorm van het hof is niet geheel rechthoekig, de huizen zijn niet allemaal identiek en even hoog waardoor stedelijke atmosfeer versterkt wordt. Dit hof is gebouwd door de stad Haarlem, hetgeen het publieke karakter kan verklaren.

De elkaar tegensprekende karakters van bescheiden poort en groot parkachtige hof is een van de bijzondere eigenaardigheden van hofjes, die ze tot onverwachte plekken in de stad maken.

Het oudste overgeleverde Hofje de Bakenesserkamer in Haarlem uit 1395 heeft twee buitenkanten: een muur met een opvallende poort in een steegje (Wijde Appelaarsteeg), en een bescheiden poortje aan de gracht (Bakenessergracht). het poortje aan de gracht heeft een gotische detaillering, de gevelsteen erboven het jaartal 1632.²⁶³ Het poortje zelf valt bijna niet op. Wel opvallend hier is de zichtlijn naar de toren van de Sint Bavokerk. Achter dit poortje ligt een lange steeg die uitkomt op een achtkantig plaatsje, een koppelstuk dat de richtingsverdraaiing in de bouwblokstructuur opvangt. Pas daarna wordt het hofje bereikt. Via de monumentale classicistische poort in het steegje is er een directe toegang tot het hofje. De poort staat in een lijn met de uitgebouwde erker van de regentenkamer (een in 1663 verbouwd huisje). Beide verschijningsvormen van het Hofje de Bakenesserkamer contrasteren met de positie in de hiërarchie van de openbare ruimte.

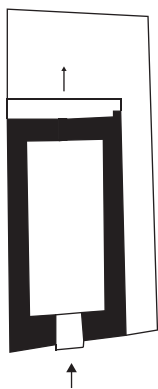
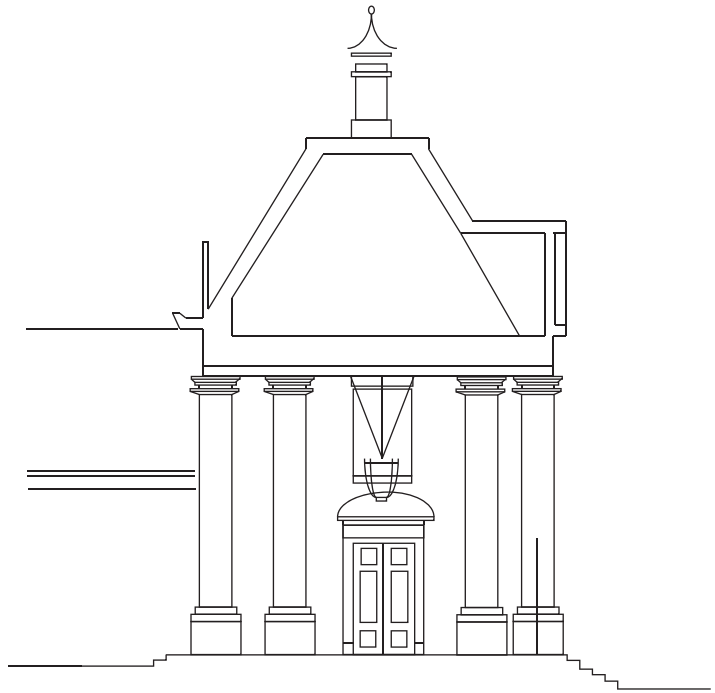
In het Teylershofje 1789 Haarlem, architect Leendert Viervant, is de poort zo ver uitvergroot dat hof en straat visueel een open verbinding hebben, en er een relatie wordt gelegd met het Spaarne en de toren van de Bakenesserkerk. Een trap vormt de letterlijke drempel tussen straat en hof: om binnen te komen moet men vier treden op, een decoratief ijzeren hek door, arcadisch tussen kolommen door over een geblokte tegelvloer, om vervolgens twee treden naar de hof af te dalen. De monumentale hanglamp in de portico draagt verder bij aan private expressie. Op veel andere hofjes treft men straatlantaarns die het geheel juist een stedelijk karakter geven.

Het Sint Andries hofje 1616 Amsterdam ligt verborgen achter één van de reeks deuren in een lange pui. In architectonische zin vormen straatbebouwing en het hofje een eenheid: De voorgevel aan de straat en de huizen op het hofje hebben dezelfde opbouw van een doorgaande pui op de begane grond (geaccentueerd via een doorgaande lijst), en een vlak met gaten op de verdiepingen. De achtergevel van de straatbebouwing en de bouwvleugel waarin zich een kapel bevond zijn in de huidige toestand beide wit gestukt (de donkere noord- en oostzijde), terwijl de andere twee gevels metselwerk zijn. De woningen aan de straat hebben verder geen programmatische relatie met het hofje: de straatbebouwing heeft wel ramen aan het hofje, maar er liggen daar geen ruimten met een verblijfsbestemming. Vóór de verbouwing van 1982 was de gevel nagenoeg zonder ramen. Doordat de gevels aan de straat en het hofje dezelfde opbouw kennen heeft het hofje een meer stedelijk karakter. Dit wordt versterkt door de hoogte van de bebouwing: drie verdiepingen plus kap aan de gracht, twee plus kap op het hofje.

Het achterhof van het Regenten- en Lenghenhofje, dat ook een stedelijke straat en hofgevel kent en via een hek goed toegankelijk is, is voorbeeldig wat betreft het verbergen van de drie hofjes die er aan grenzen: de doorgang ligt verstopt in een portiek dat zich niet onderscheidt van de toegangen tot de woningen. Deze toegangen liggen achter een laag hek.

Zie voor bovengenoemde hofjes ook de documentaties in hoofdstuk 7.

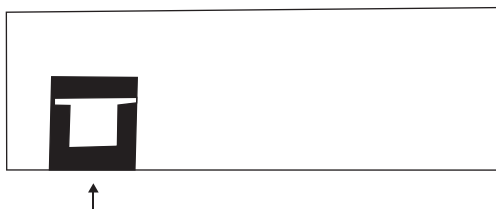
²⁶³ Er is geen zekerheid over het bouwjaar van dit poortje. Hamman 1997, p. 65 noemt jaartallen die door verschillende historici worden geopperd: 1628, 1639, 1658.

Teyler's hofje
Haarlem
1789
Leendert Viervant

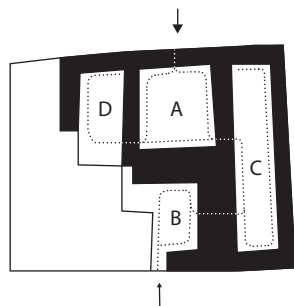
Entree Catharinahofje 1 Amsterdam.

Tekening Herman Misset 1904.
Bron: Vels Heijn 2005, p.15
Beeldbank Stadsarchief Amsterdam.

Sint Andrieshofje
Amsterdam
1617
1623 kapel
1883 voorgevel verhoogd

Regenten en Lenghenhofje
Dordrecht
1880 (1755, 1892, 1916, 1934, 1938)
A. de Veth

- A. Regentenhofje (foto's boven)
- B. Achterhof (foto's onder)
- C. Lenghenhof
- D. Klophof

..... Circulatie. Alleen het Regentenhofje wordt volledig omsloten door voorkanten van huizen. De blinde achtermuren in de andere hofjes creëren stilte en privacy.

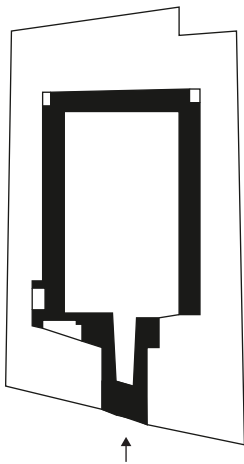
Middelen om de toegankelijkheid van een hofje te reguleren

Publiek
Buiten
Stedelijk

Poort
Portaal
Steeg
Muur

Privaat
Interieur
Huiselijk

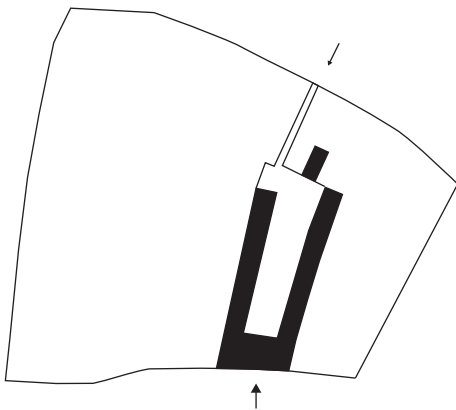
Deur
Hal
Gang
Hek
Voortuin
Pad

Hofje Meermansburg
Leiden
1681
Jacob Roman
Anthonie van Breetveld

Portaal hofje Meermansburg Leiden (boven) en hal hofje de Groene Tuyn Haarlem (onder)

Hofje de Groene Tuyn
Haarlem
1616
1885 nieuw voorgebouw
C.A. Robbers

Stedelijk-huiselijk

Naast de lengte van de toegang tot het hofje worden er andere strategieën gebruikt om bezoekers op natuurlijke wijze buiten de deur te houden. De eerste is om achter een fraaie voorgevel een donkere armoedige entree te situeren met het karakter van een achterkant: zonder ramen, kale muren, spaarzame en sobere verlichting, waar fietsen staan geparkeerd.²⁶⁴ Een tweede, tegenovergestelde en positievere oplossing met hetzelfde effect is de entreehal uit te voeren alsof je bij iemand thuis binnenstapt: vloerkleden op de grond, bankjes of stoelen, kastje met een plantje er op.²⁶⁵ De buitendeur van een hofje staat zelden open. Wel komt het voor dat een deur die zeer gesloten oogt wel open blijkt te zijn.²⁶⁶

Lattenhekken

Een opmerkelijk element dat in een kwart van alle bestaande hofjes (26 van de 97 bestaande) werd aangetroffen is een decoratief houten lattenwerk op de grens van het hofje, of zelfs al aan de straat.²⁶⁷ In een aantal gevallen is het bedoeld als afscheiding, maar in de meeste gevallen is het symbolisch, en kan worden geïnterpreteerd als een aankondiging van een hofje.

De lattenhekken in Leiden zijn het meest decoratief. In Amsterdam is er een gewoonte om eenvoudige lattenhekjes niet aan te brengen in, maar boven de poort.

Gevelstenen

Frequent onderdeel van de route tussen de straat en het hofje zijn aandenkens in de vorm van gevelstenen met tekst en of beeld. Deze zijn belangrijk in de hofjestradiatie, zowel wat betreft (soms cryptische) boodschappen aan de stad, de buitenwereld als aan bewoners, de binnenwereld. Onderwerpen zijn er in de categorieën 'doelgroep', 'stichter', 'regenten', 'religieuze stamgroep', 'levenstroost', 'bescherming, harmonie en stilte op een hofje', 'ideale binnenwereld', 'jaartallen'. Vormen zijn er in de categorieën 'plaquettes met tekst' (typografische kunstwerkjes), 'voorstellingen in reliëf' (afbeeldingen van een hofje) 'geschilderde tekst op hout' (Bijbelspreuken). Veelal markeren de stenen overgangen in de route tussen de straat en het hofje. Op het hofje zelf zijn gevelstenen en spreuken veelal terzijde geplaatst.

	8.00 - 18.00 uur	18.00 - 23.00 uur	23.00 - 8.00 uur
maandag t/m vrijdag	geen slot	codeslot	sleutelslot
zaterdag en zondag	codeslot	codeslot	sleutelslot

Instructies voor het openen en sluiten van het sleutelslot en het elektrische slot van Zon's hofje Amsterdam.

²⁶⁴ Schachtenhofje 1671 Leiden

²⁶⁵ Grill's Hofje 1726 Amsterdam, Hofje in de Groene Tuyn 1616/1885, Zuiderhofje 1640/1891 Haarlem.

²⁶⁶ zoals de deur met meerdere sloten van het Zon's hofje in Amsterdam.

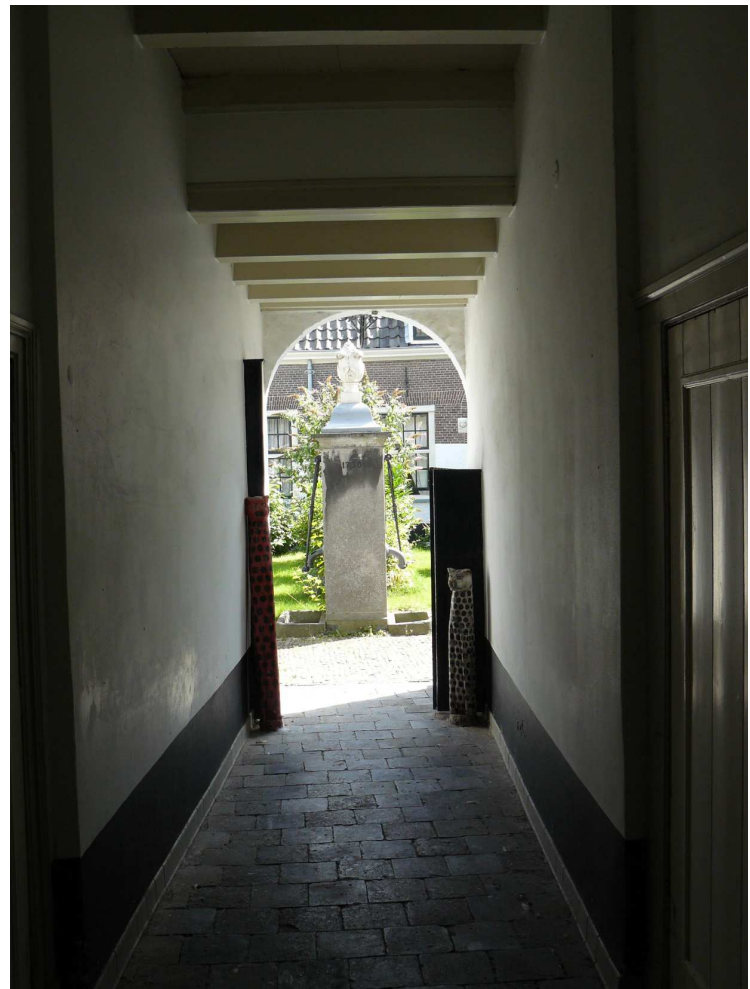
²⁶⁷ Tevelingshofje en Eva Hoogeveenshofje Leiden, Hofje Venetia Amsterdam, Hofje van Nieuwkoop Den Haag.

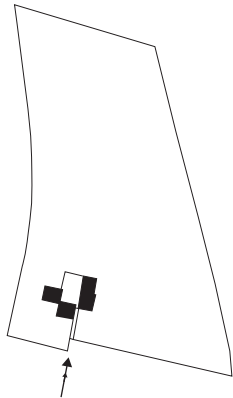
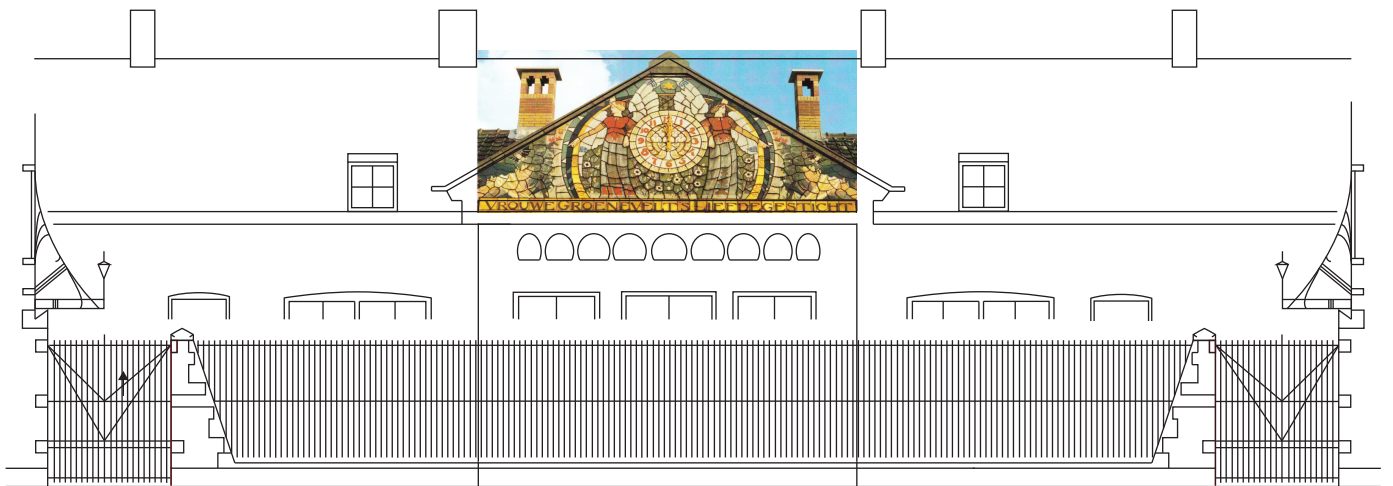
Lattenhekjes van het Claes Claeszhofje 1626/1973 Amsterdam
en het Tevelingshofje 1655 Leiden

In het Sint Andrieshofje 1616 Amsterdam (boven) en het
Schachtenhofje 1671 Leiden is de waterpomp gesitueerd
direct vóór de toegang tot het hofje: de pomp houdt letterlijk
inkijk en bezoekers tegen,
vormt een grens.

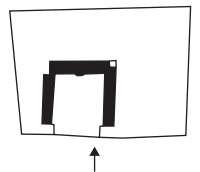

Onzichtbaar - Zichtbaar

Bruiningshofje
Haarlem
1610 / 1936

Vrouwe Groenevelt's Liefdegesticht
Rotterdam
1902 (1797/1816)
Barend Hooijkaas

4.2 Programmatische opbouw

4.2.1 Woningen

De huizen op een hofje zijn één-kamerwoningen, bestemd voor één of twee alleenstaanden of een echtpaar. De hofjes zijn algemeen rijtjeswoningen, laagbouw. In Amsterdam is er bijna altijd sprake van boven- en benedenwoningen. De woningen zijn klein, gemiddeld 35 m² oppervlak. De kleinste woningen zijn 17 m² (Grill's hofje, Amsterdam), de grootste 51 m² (Hofje van Pauw, Delft). De eenkamerwoningen zijn niet anders dan standaard arbeidershuisjes voor de laagste klasse (breedte 3.20-5.80 meter, diepte 4.60-8.80 meter; een verdieping hoog met een zolder, zadeldak), maar vaak in een luxere uitvoering met decoratievere details.²⁶⁸ In het getekende overzicht van de woningplattegronden van zestien hofjes valt het grote aantal verschillen op, met name wat betreft de situering en loop van de trap.²⁶⁹ De diversiteit aan breedte en dieptematen kan in verband gebracht worden met de opgave van inpassing.

Volgens de traditie werd de eenkamerwoning uitgerust met een alkoof en een haard. De trap is gesitueerd tegen de woning-scheidende wand, tegen de achter- of voorgevel, zoals in bijgaand overzicht van een selectie van hofjeswoningen te zien. De situering van de trap is gerelateerd aan de richting van de balklagen. De huizen zijn georiënteerd op de hof, de achtergevel is volgens de traditie blind, met een enkel dakraam of bovenlicht. Via het trapgat valt dan indirect licht van boven achter in de woning. De zolders werden oorspronkelijk gebruikt voor de opslag van turf, en later bewoonbaar gemaakt als slaapruijnte. Met de Woningwet uit 1901 worden in Nederland regels voor hygiëne geïntroduceerd. In Haarlem verplicht de woninginspectie hofjes in 1928 om individuele toiletten en aanrechten aan te brengen. Dit is vaak passen en meten. Stromend water wordt aangelegd rond 1900, elektriciteit rond 1930 en gas in 1967.²⁷⁰ Sinds het begin van de twintigste eeuw werden twee hofjeswoningen ook wel tot één samengevoegd, zie hoofdstuk 2.1 van dit onderzoek.

Aantal woningen per hofje	Amsterdam 271		Haarlem		Leiden		Gouda		Den Haag		Delft		Rotterdam		Dordrecht		Totaal	
*	alle	nu	alle	nu	alle	nu	alle	nu	alle	nu	alle	nu	alle	nu	alle	nu	alle	nu
0-10	14	2	23	7	8	5	19	0	1	0	6	3	1	0	0	0	72	17
11-15	8	3	11	6	22	21	2	2	2	1	0	0	0	0	1	0	46	33
16-30	21	15	9	7	7	6	2	0	4	4	1	1	4	0	0	0	48	33
31-60	6	3	1	1	0	0	1	0	2	1	0	0	0	3	3	3	13	11
61+	2	2	0	0	0	0	0	0	1	1	0	0	1	0	0	0	4	3
Onbekend	0	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1
	51	25	45	21	37	32	24	2	10	7	7	4	6	3	4	3	184	97

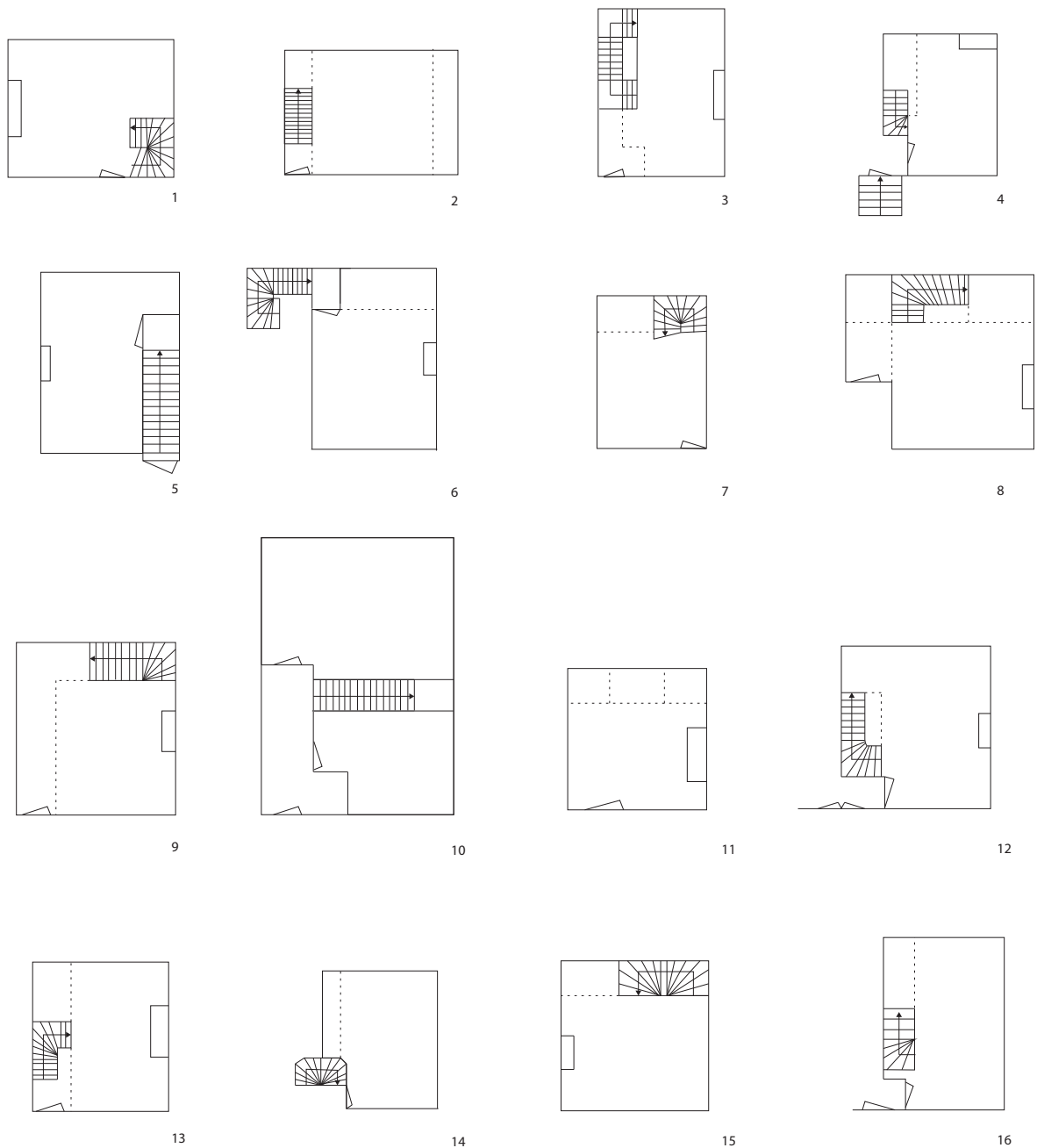
* alle = één hofje per stichting 1400-2000, nu = bestaande hofjes 2000

Uit het overzicht is op te maken dat vooral de kleinere hofjes zijn verdwenen; het hofje in Leiden grote homogeniteit vertoont wat betreft het aantal woningen per hofje van 11-15.

²⁶⁸ Dolfin, M.J., E.M. Kylstra, J. Penders, Utrecht, de huizen binnen de singels. 's Gravenhage 1989, p. 223-225.

²⁶⁹ De selectie van zestien hofjes vertegenwoordigen de ontwikkelingslijnen van het hofje in de Hollandse stad, zie hoofdstuk 5. Deze selectie is het studiemateriaal voor analyses van het hofje als stedelijk element op de schaal van de woning.

²⁷⁰ Verlaan, A., M.A.J. Wansbeek-Zijbrands, Staats & Noblet, de geschiedenis van twee Haarlemse hofjes. Vleuten, 1992, p.81-87.

Zonering woningplattegronden van hofjes

in toestand jaartal, breedte x diepte binnenmaat

1. Hofje de Bakenesser kamer Haarlem 1985, (5,00 x 4,15 meter), 2. Arend Maartenshofje Dordrecht 1981, (5,20 x 3,75 m), 3. Hofje van Nieuwkoop Den Haag 1971, (3,77x 5,18 m), 4. Hofje van Brienens Amsterdam 1804, (3,65 x 4,60 m),
5. Sint Andrieshofje Amsterdam 1873, (3,50 x 5,00 m), 6. Proveniershof Haarlem 1942, 3,80 x 3,55 m
7. Hofje van Samuel de Zee Leiden 2005, 3,30 x 4,60 m, 8. Regenten- en Lenghenhof Dordrecht 1892, (4,10 x 5,55 m),
9. Hofje Meermansburg Leiden 1973, (4,80 x 5,20 m), 10. Hofje van Pauw Delft 1948, (5,80 x 8,55 m),
11. Hofje van Staats Haarlem 1992, (4,25 x 4,25 m), 12. Teylershofje Haarlem 1988, (4,10 x 4,90 m),
13. Deutenhofje Amsterdam 1960, (4,10 x 4,50 m), 14. Van Brants Rushofje Amsterdam 1970, (4,10 x 5,00 m),
15. Hofje van Noblet Haarlem 1988, (4,45 x 4,50 m),
16. Hofje van Oorschot Haarlem 2005, (4,45 x 5,70 m).

Getekend op basis van opmetingen aanwezig bij: Rijksdienst Erfgoed Amersfoort, met uitzondering van het Sint Andrieshofje (bron: Vels Heijn 2013, p.61), Regenten- en Lenghenhofje (bron: van Heiningen 2006, p.40 en eigen opmetingen) en het hofje van Staats (bron: Verlaan Wansbeek 1992, p. 55)

De selectie van zestien hofjes vertegenwoordigt vier categorieën van stedelijke architectuur van het hofje in hoofdstuk 5.

4.2.2 Hof

De hof is een harmonieuze stille ruimte om op uit te kijken. Regels voor het gebruik, zoals het bleken van was, huisdieren en rust zijn strikt en gedetailleerd vastgelegd. In de aankomende paragrafen komt de tuin uitgebreid aan de orde en wordt het gebruik van de tuin gerelateerd aan de ruimtelijke opbouw in relatie tot het private, het collectieve en het publieke.

4.2.3 Gemeenschappelijke voorzieningen

Een belangrijke collectieve voorziening op de hof was de waterpomp met lantaarn. De pomp (voor grondwater en/of regenwater) staat vaak op een centrale plaats, midden in het hof of langs zij. Op sommige hofjes werd expliciet in de regels vermeld dat het (kostbare schone) drinkwater niet mocht worden doorverkocht aan anderen van buiten het hofje.²⁷² Een brandladder is meestal opgenomen in de toegang, wat gezien de lengte en bereikbaarheid een logische plek is. Gemeenschappelijke toiletten, was- en opslagruimten (nu gebruikt voor tuingerei, fietsen, rollators etc.) zijn opgenomen in of tussen de bebouwing, vaak in de donkere binnenhoek-bebouwing, of gekoppeld aan een achteruitgang van het hofje. In het Proveniershof 1707 Haarlem en het Van Brants Rushofje 1734 Amsterdam zijn de toiletten systematisch gekoppeld aan de ontsluiting van beneden- en bovenwoningen.

Het Frans Loenenhofje 1607 in Haarlem beschikt over een gemeenschappelijke zomerkeuken buiten.²⁷³ Het huidige Hofje van Gratie 1660 in Delft heeft een uitzonderlijke gemeenschappelijke binnengang aan de zijde van de tuin; aan de overzijde van deze gang bevinden zich de individuele keukens. Bij de bouw had het hofje ondiepe individuele tuintjes en nog geen grote gemeenschappelijke tuin, hetgeen de gang kan verklaren. Het Proveniershof 1707 Haarlem, dat naast inwoning ook de kost verzorgde, beschikte over een slachthuisje, een keuken en een eetzaal.

De aanwezigheid van een kapelletje is typisch voor katholieke hofjes.²⁷⁴ De achthoekige Jeruzalemkapel van het Jeruzalemhofje 1467 (gesloopt) en het Sint Annahofje 1492 in Leiden herinnerden aan een volbrachte pelgrimstocht van de stichter. Het Sint Andrieshofje 1616 Amsterdam heeft een schuilkerkje dat onzichtbaar in een van de vleugels was opgenomen. Midden in het gereformeerde Hofje van Samuel de Zee 1724 (Leiden) bevindt zich een gereformeerd catechisatie-zaaltje.

Enkele hofjes hebben een mortuarium.²⁷⁵

4.2.4 Verhuurbare ruimte

Huisjes met ramen aan de straat zijn veelal bestemd voor een portier of echtpaar dat de dagelijkse gang van zaken op het hofje in de gaten houdt. Een ander gebruik is de huisjes aan de straat te verhuren en zo inkomsten te genereren ten behoeve van onderhoud. De entree van deze huisjes ligt dan aan de straat, een directe relatie met het hofje wordt gemeden.²⁷⁶

Het Klauwshofje (Delft, 1605) en het Arend Maertenshofje (Dordrecht, 1625), die beide zijn gesitueerd nabij een stadspoort, hebben in de binnenhoek een stal, die toegankelijk is via de stadszijde. In het geval van het Swanenburghshofje (Gouda, 1692) werd de binnenhoek verhuurd als opslagruimte. Zolders en kelders werden verhuurd ten behoeve van inkomsten voor het hofje. In Hoofdstuk 5 bespreken we het Van Brienenhofje (Amsterdam, 1806), met een uitgekiend exploitatie-concept.

²⁷² Van Brants Rushofje (Donga 2008, p.115).

²⁷³ Temminck, J., M. Poldermans, W. van Schaik, *Frans Loenenhofje 1607-2007*. Haarlem 2007, p. 27.

²⁷⁴ Sint Andrieshofje, Hofje de Zeven keurvorsten Amsterdam, Swigtershofje Amsterdam, Jeruzalemhofje Leiden, Sint Anna Aalmoeshuis Leiden.

²⁷⁵ Hofje van Oorschoot Haarlem, Van Brouckhovenhofje 1639 Leiden.

²⁷⁶ Claes Claeszshofje 1626, Medenblickershofje 1691, Grill's hofje 1727, Looiershofje 1828 Amsterdam; tien hofjes in Gouda, zie de database.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

1. Hofje de Bakenesser kamer 1395 Haarlem
2. Arend Maartenshofje 1625 Dordrecht
3. Hofje van Nieuwkoop 1661 Den Haag
4. Hofje van Brien 1806 Amsterdam

5. Sint Andrieshofje 1616 Amsterdam
6. Proveniershof 1707 Haarlem
7. Hofje van Samuel de Zee 1724 Leiden
8. Regenten- en Lenghenhof 1755/1892/1938 Dordrecht

9. Hofje Meermansburg 1681 Leiden
10. Hofje van Pauw 1707 Delft
11. Hofje van Staats 1733 Haarlem
12. Teylshofje 1789 Haarlem

13. Deutzenhofje 1691 Amsterdam
14. Van Brants Rushofje 1734 Amsterdam
15. Hofje van Noblet 1761 Haarlem
16. Hofje van Oorschoot 1768 Haarlem

4.2.5 Regentenkamer

De regentenkamer is een ceremoniële ruimte die is opgedragen aan de stichter en regenten van het hofje, en waar het bestuur (in principe wekelijks) bijeenkomt. Regentenkamers zijn meestal ingericht als decoratieve stijlkamers, met meubilair uit de nalatenschap van de stichter en met geschilderde portretten van de stichter en de regenten.

Niet ieder hofje heeft een regentenkamer, maar in hofjes die onder architectuur zijn gebouwd ontbreekt hij nooit. Soms werd een van de huisjes later ingericht als regentenkamer⁹, of werd een regentenkamer in een woning veranderd.¹⁰

Een aantal regentenkamer is nu verhuurd.¹¹ De plek van de regentenkamer is bepaald door de architectuur, en wordt besproken in hoofdstuk 5.

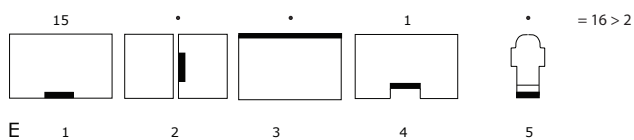
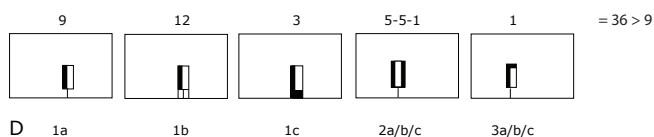
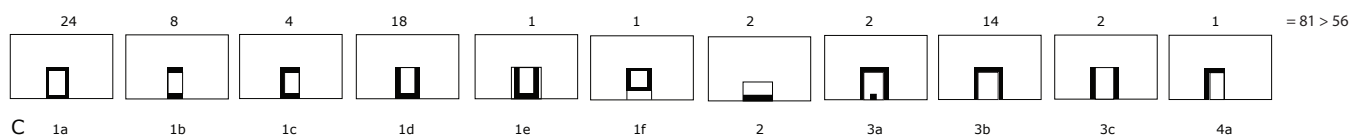
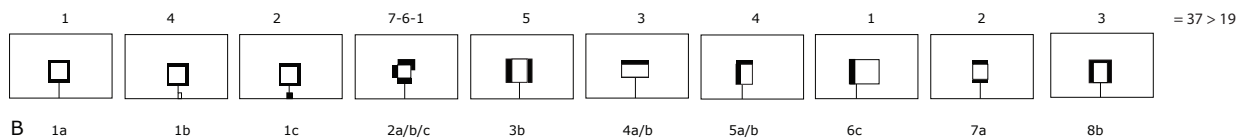
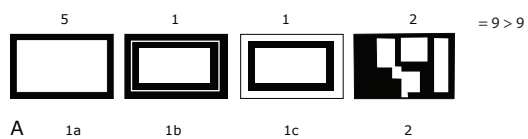

Regentenkamer Hofje van Noblet Haarlem 1761. Bron: Verlaan 1992 p.53

⁹ Hofje de Bakenesser kamer, Haarlem.

¹⁰ Hofje van Loo, Haarlem.

¹¹ Regentenkamers van Hofje van Staats Haarlem (handel), Eva van Hoogeveenshofje, hofje Meermansburg Leiden (horeca), Hofje van Nieuwkoop Den Haag (, Kuyt's fundatie Rotterdam (horeca)

F anders = 6 > 2

Onbekend = 26 > 0

* typisch voor de Utrechtse configuratie

In de categorie B en D verwijzen de kleine letters naar de ontsluiting: a=via steegje, b= via gang door huis, c= via voorgebouw dat bij het hofje hoort.

In de categorie C1 verwijzen de kleine letters naar de configuratie, C3 of het hofje achter a. een muur of b.een hek ligt Zie database categorie 'bloktype'.

De configuratie van hofjes binnen een bouwblok

4.3.1 Configuratie van de plattegrond van het hofje

De ruimtelijke opzet en de materialisatie van de omsluitende bebouwing, de tuin, de beplanting, bestrating, en het tuinmeubilair bepalen de sfeer op een hofje: stedelijk-privaat, weelderig-kaal, intiem-afstandelijk, luxueus-sober, privaat-publiek. Van belang voor het stedelijk of private karakter van een hofjes zijn de configuratie, de grootte, verhoudingen, ruimtelijke opbouw van tuin en omsluiting, formele ordening en seizoen. Op deze aspecten zullen we de verzameling hofjes analyseren en typologieën/taxonomieën opstellen. Hiermee krijgen we inzicht in het reguleren van het karakter van besloten stedelijke ruimten.

Het hofje zelf is nagenoeg altijd rechthoekig of vierkant van vorm; het hofje wordt niet standaard aan vier zijden omsloten.

De configuratie van hofjes die zelf een compleet bouwblok beslaan (type A) kwam al aan de orde in paragraaf 4.1.2. Het betreft hofjes van ruime afmetingen, die aan vier zijden worden omsloten, of een geplande of gegroeide aaneenschakeling van hofjes.

Wanneer hofjes geheel zijn ingepast binnen een bouwblok (type B) is het geen verrassing dat een onregelmatige bebouwingsvorm gebruikelijk is: 18 van de 43 hofjes zijn van dit type. In verband met de geringe maat en beperkingen binnen (bestaande) bouwblokken zijn slechts zeven hofjes van type B aan vier zijden omsloten.

Hofjes die met één zijde grenzen aan de straat (type C) vormen de helft van het totaal aantal hofjes in de onderzochte Hollandse steden. Dit type is het meest gebruikelijk voor hofjes die aan vier zijden worden omsloten. Het merendeel heeft een U-vormige opzet, met de 'open' zijde aan de achterkant of aan de straat.

De lineaire hofjes (type D) hebben de opzet van een straatje, en is vergelijkbaar met de opzet van 'sloppen', die in de Hollandse stad een negatieve connotatie hebben. Deze opbouw is gebruikelijk voor hofjes in Gouda.

De straathofjes (type E) zijn gebruikelijk in Utrecht, maar een uitzondering in de Hollandse steden. Bijzonder zijn de hofjes die tegen een kerk gebouwd zijn.

Hof vorm en bouwblok ²⁷⁷	Amsterdam aantal	Haarlem aantal	Leiden aantal	Gouda aantal	Den Haag aantal	Delft aantal	Rotterdam aantal	Dordrecht aantal	Totaal aantal
A zelf een blok	0	2	2	0	1	0	0	2	7
B in een blok	14	4	18	1	1	0	0	1	39
C deel van een blok	27	23	12	2	8	3	9	2	86
D lineaire structuur	7	2	5	15	3	3	0	0	35
E rij aan straat	6	3	0	1	1	1	1	1	14
F anders	2	3	2	1	1	0	0	0	9
onbekend	0	14	1	2	1	1	0	0	19
Totaal	56	51	40	22	16	8	10	6	209

²⁷⁷ Inventarisatie inclusief bestaande, verdwenen, verplaatste hofjes

4.3.2 Grootte, verhoudingen en publiek/privaat karakter

Aantal hofjes met een bepaalde oppervlaktemaat van de hof ²⁷⁸

Maat hofje	Amsterdam	Haarlem	Leiden	Gouda	Den Haag	Delft	Rotterdam	Dordrecht
0 m2	1	0	0	0	1	0	0	0
0-250 m2	17	9	13	2	1	1	0	1
250-500 m2	6	5	15	0	3	0	0	2
500-1000 m2	3	4	4	0	3	2	2	0
1000-2000m2	1	2	1	0	1	1	0	1
2000+	0	1	0	0	1	0	1	1
bestaande hofjes	28	21	33	2	10	4	3	5

Hofjes tot 500 m2 vormen in de Hollandse stad een meerderheid van ongeveer zeventig procent.²⁷⁹ Met uitzondering van Gouda is er een samenhang tussen het oppervlak van de hofjes en de bebouwingsdichtheid van de Hollandse steden. Meer dan de helft van de hofjes in Amsterdam behoort tot de categorie kleinste hofjes met afmetingen tot 250m2. Hierbij moet worden aangetekend dat de hofjes hier standaard twee woonlagen tellen. Opvallend is het grote aantal hofjes tussen de 250-500 m2 in de dicht bebouwde binnenstad van Leiden.

Een overzicht van het gemiddeld oppervlak van hofjes per stad biedt een beeld van de verschillen in grootte van de hofjes. Buitengewoon grote hofjes zijn hier niet meegeteld.²⁸⁰ De verdwenen hofjes zijn de kleinere.

Het kleinste hofje dat aan vier zijden wordt omsloten, meet 104 m2 (Looiershofje, Amsterdam; Schachtenhofje, Leiden). Het grootste hofje dat aan vier zijden wordt omsloten meet 4720 m2 (Hofje van Nieuwkoop, Den Haag). Het gemiddeld oppervlak van een hofje in de Hollandse stad is 502 m2.

Gemiddeld oppervlak van hofjes per stad in m2

	Amsterdam	Haarlem	Leiden	Gouda	Den Haag ²⁸¹	Delft	Rotterdam ²⁸²	Dordrecht
Alle projecten	202	348	326	135	569	502	729	685
Bestaande projecten	299	506	362	118	606	702	747	738
Vergroting	97	158	36	-17	37	200	18	53

Op grond van de vergelijking van de oppervlakten van hofjes kunnen ordes van grootte worden vastgesteld, en, op grond van de materialisatie, worden verbonden met typen private of stedelijke ruimten.

Ten opzichte van de rooilijn is de diepte van hofjes meestal groter dan de breedte. Kleine hofjes hebben meer onregelmatige bebouwing, als een puzzeltje ingepast.

De Vitruviaanse verhoudingen voor het Romeinse Atriumhuis²⁸³ van 5:3 en 3:2 is een referentie voor diverse hofjes waarbij een architect of meestertimmerman betrokken was.

²⁷⁸ Inventarisatie bestaande hofjes

²⁷⁹ Gebaseerd op de bestaande hofjes

²⁸⁰ Hofje van Nieuwkoop in Den Haag en Kuyl's Fundatie in Rotterdam

²⁸¹ Hofje van Nieuwkoop 4720 m2 uitgezonderd

²⁸² Kuyl's Fundatie 3150 m2 uitgezonderd

²⁸³ Vitruvius, *Handboek Bouwkunde*. Nederlandse vertaling T. Peters. Amsterdam 1997, 1999, p. 175.

Verhoudingen

1:1

4:3

2:3

3:5

1:2

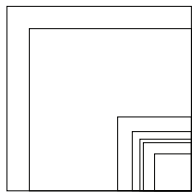
2:5

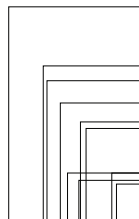
1:3

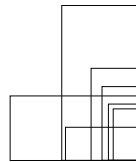
1:4

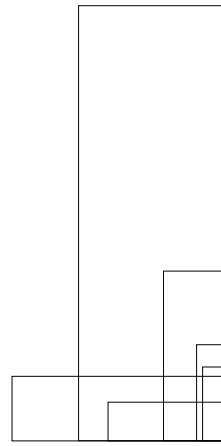
1:1

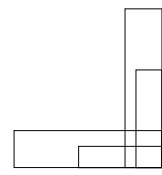
2:3

1:2

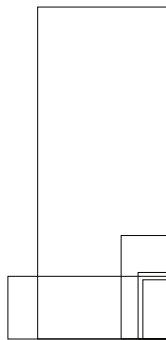
1:3

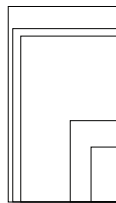
1:4

4:3

2:5

3:5

1:1 bxd in meters

10 x 10	Hofje van Samuel de Zee Leiden
13 x 13	St. Andrieshofje Amsterdam
14 x 14	Van Assendelfthofje Leiden
16 x 16	Hofje van Heythuizen Haarlem
20 x 20	Tevelingshofje Leiden
20 x 20	Regentenhof Dordrecht
22 x 22	Luthersehofje Haarlem
44 x 44	Heilige Geesthofje Den Haag
50 x 50	Arent Maartenshofje Dordrecht

1:2

7 x 14	Guurtje de Waal Haarlem
8,3 x 15,2	Hofje van Slingelandt Dordrecht
10 x 20	Groot Sionshofje Leiden
13 x 25	Van Brouckhoven Leiden
13 x 26	Suykerhoffhofje Amsterdam
21 x 42	Frans Loenenhofje Haarlem
35 x 17,5	St. Janshofje Leiden

1:3

6,4 x 20	Hofje van Cinq Gouda
10,5 x 35	Juffrouw Maashofje Leiden
17 x 46	Hofje Liefde uit Voorzorg Rotterdam
32 x 10,5	Brouwershofje Haarlem
40 x 118	Hofje van Nieuwkoop Den Haag
58 x 17,5	Codde en Beresteyn Haarlem

1:4

10 x 43	Clara Mariahofje Dordrecht
22,6 x 5,8	Hofje van Almonde Delft
40 x 10	Coninckshofje Leiden

2:3

6,7 x 10	Klein Sionshofje Leiden
8 x 13	Schachtenhofje Leiden
15 x 25	Hoofts hofje Den Haag
16,5 x 26,8	Eva van Hoogeveenshofje Leiden
20 x 13	Pieter Loridanshofje Leiden
22 x 32	Hofje van Wouw Den Haag
22 x 32	Deutzenhofje Amsterdam
25,6 x 38,3	Hofje van Oorscot Haarlem
26,6 x 42	Hofje van Staats Haarlem
36 x 58	Proveniershof Haarlem

4:3

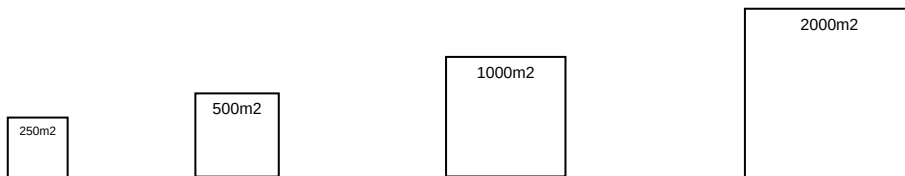
16,5 x 12,8	Corvershofje Amsterdam
-------------	------------------------

2:5

6,5 x 16	Looijershofje Amsterdam
7,7 x 18	Van Brants Rushofje Amsterdam
12,3 x 28	Hofje van Noblet Haarlem
43 x 17	Karthuyzerhof Amsterdam

3:5

7,8 x 11,8	Bruiningshofje Haarlem
13,4 x 22	Jean Pesijnhofje Leiden
20 x 36	Groenevelt's Liefdesgesticht Rotterdam
26,8 x 45	Hofje van Pauw Delft
29 x 47	Occo'shofje Amsterdam
30 x 53	Hofje Meermansburg Leiden
35 x 90	Kuyls Fundatie Rotterdam

Klein: 24-250 m²

In kleine hofjes is de hof een tuintje (b.v. Looiershofje, Amsterdam), een geplaveid binnenhof (b.v. Hofje van Cinq, Gouda; Van Brants Rushofje, Amsterdam) of een steegje (b.v. Grill's hofje, Zeven Keurvorstenhofje en Swigtershofje, Amsterdam).

Middelgroot: 250-500 m², 500-1000 m²

In middelgrote hofjes is de hof een tuin. De tuin is aan de orde in paragraaf 4.3.3.

Groot en extragroot: 1000-2000 m², 2000 m² +

In grote hofjes wordt de tuin ervaren als een grote tuin of een klein park (Proveniershof en Frans Loenenhofje, Haarlem, Kuyl's fundatie, Rotterdam) of een monumentale binnentuin (Hofje van Nieuwkoop, Den Haag).

Een selectie hofjes naar grootte is afgebeeld op de pagina hierna; als globale indicatie voor de hof-dichtheid is D het aantal woningen gedeeld door het hof-oppeervlak.

46-250 m²

1. Swigtershofje, Amsterdam $2,8 \times 16,3 = 46$ m², 18 wo, $D = 0,39$
2. Klein Sionshofje, Leiden $6,7 \times 10 = 67$ m², wo 4, $D = 0,06$ (noord van het grotere Van Brouhovenhofje)
3. Bruiningshofje, Haarlem $7,8 \times 11,8 = 92$ m², 6 wo, $D = 0,07$
4. Hofje van Guurtje de Waal, Haarlem $7 \times 14 = 98$ m², 8 wo $D = 0,08$
5. Grill's hofje, Amsterdam $25,6 \times 3,9 = 100$ m², 16 wo $D = 0,16$
6. Looiershofje, Amsterdam $6,5 \times 16 = 104$ m², 20 wo $D = 0,19$
7. Schachtenhofje, Leiden $8 \times 13 = 104$ m², 12 wo $D = 0,16$
8. Samuel de Zee's hofje, Leiden ($10,6 \times 9,8 = 104$ m², 10 wo) + ($13,6 \times 13,5 = 189$ m², 8 wo) $D_1 = 0,1$, $D_2 = 0,04$
9. Bossche- en Rapenhofje, Amsterdam ($1,5 \times 15,8 = 24$ m², 8 wo) + ($7,2 \times 14,7 = 106$ m², 12 wo) $D = 0,11$
10. Hofje van Almonde, Delft ($22,6 \times 5,8 = 131$ m², 7 wo) $D = 0,05$
11. Suykerhofhofje, Amsterdam ($6,3 \times 22,8 = 144$ m², 19 wo) $D = 0,13$
12. Sint Andrieshofje, Amsterdam ($13 \times 13 = 169$ m², 36 wo) $D = 0,21$

250-500 m²

13. Jean Pesijnhofje Leiden $13,4 \times 22 = 290$ m², wo 18, $D = 0,06$
14. Zon's hofje Amsterdam $16 \times 23 = 368$ m² wo 26, $D = 0,07$
15. Hofje van Brienens Amsterdam $17,3 \times 25 = 433$ m² wo 26, $D = 0,06$
16. Hofje Eva van Hooegeveen Leiden $16,7 \times 26,7 = 466$ m² wo 12, $D = 0,03$
17. Regenten en Lenghenhof Dordrecht ($19,5 \times 19,5 = 380$ m²) + ($50 \times 9,3 = 465$ m²) + ($26 \times 12 = 312$ m²) + ($13 \times 18 = 234$ m²) wo $18 + 20 + 6 + 11 = 55$, $D_1 = 0,05$, $D_2 = 0,04$, $D_3 = 0,02$, $D_4 = 0,05$

500-1000 m²

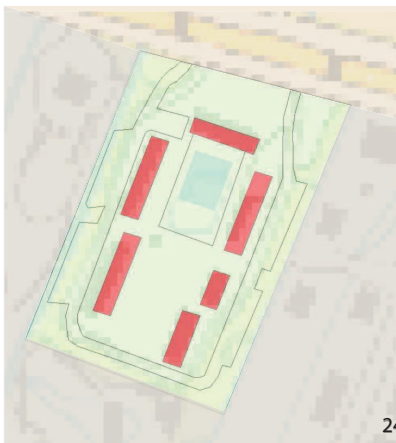
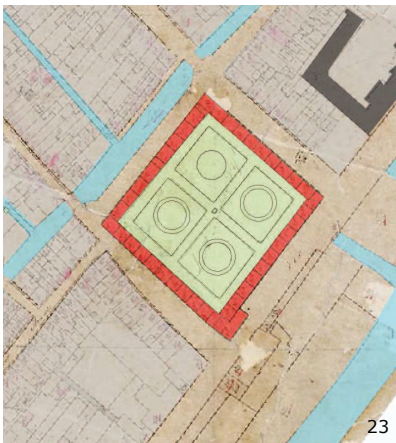
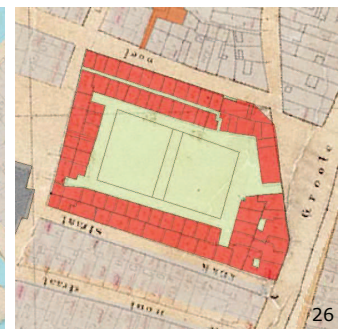
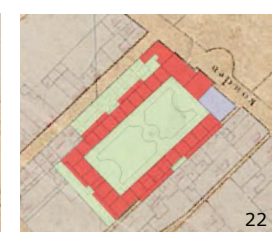
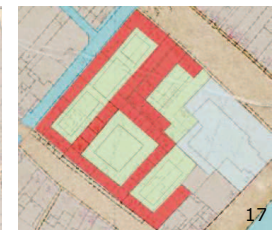
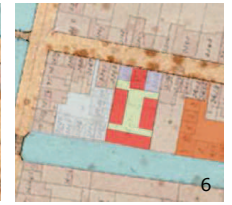
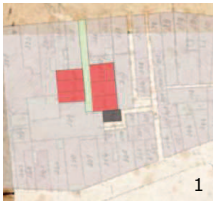
18. Karthuyzerhof Amsterdam $43 \times 17 = 735$ m², wo 80, $D = 0,1$
19. Deutenhofje Amsterdam $21,7 \times 32 = 694$ m², wo 20, $D = 0,03$
20. Hofje van Oorschot $25,6 \times 38,3 = 980$ m², wo 18, $D = 0,02$
21. Hofje van Staats Haarlem $26 \times 42 = 1117$ m², wo 29, $D = 0,03$
22. Teylershofje $20,5 \times 45,6 = 935$ m², wo 24, $D = 0,03$

1000-2000 m²

23. Hofje van Pauw Delft $26,8 \times 45 = 1206$ m², wo 8, $D = 0,01$
24. Hofje Meermansburg Leiden $30 \times 53 = 1590$ m², wo 36, $D = 0,02$
25. Heilige Geesthofje Den Haag $43 \times 43 = 1892$ m², wo 36, $D = 0,02$
26. Proveniershof Haarlem $35,6 \times 58,8 = 2093$ m², wo 60, $D = 0,03$

2000 +

27. Arend Maartenshofje Dordrecht $55 \times 51 = 2805$ m², wo 38, $D = 0,01$
28. Kuyl's fundatie Rotterdam $35 \times 90 = 3150$ m², wo 17, $D = 0,005$
29. Hofje van Nieuwkoop $40 \times 118 = 4720$ m², wo 60, $D = 0,01$

Schakelings-, stapelings- en ontsluitingsvormen

De schakeling van de meeste hofjes bestaat uit een samenvoeging van gespiegelde individuele huisjes.

De oudste hofjes bestaan uit rijtjes geschakelde woningen met een I-, L-, U-, of I I- configuratie. Indien de situatie krap is en er wordt gestreefd naar een maximum aantal woningen worden rijtjes 'in elkaar geschoven' en is er een open hoek met ruimte voor sanitaire voorzieningen. Wanneer architecten vanaf de zeventiende eeuw hofjes gaan ontwerpen is een symmetrische vierzijdige omsluiting het streven, maar niet altijd haalbaar op het bouwterrein. Monumentale hofjes kennen veelal een dichte binnenhoek. Woningen in de binnenhoeken zijn voorzien van lighthofjes, als er hier geen andere functies zijn gesitueerd. Vanaf het Teylershofje (1789, Haarlem) worden er U-vormige hofjes gerealiseerd die in open verbinding zijn met de straat, maar zonder hun beslotenheid te verliezen.

Typisch Amsterdams is de stapeling van beneden- en bovenwoningen, waar de trap tussen twee huizen ligt.

Het Karthuizerhofje 1650 Amsterdam en het Proveniershofje 1707 Haarlem hebben een opbouw met rug-aan-rug-woningen en portiekontsluiting waar een toilet aan is gekoppeld. Ze zijn te beschouwen als vroege voorbeelden van gestapelde woningbouw.

Een noviteit in het Corvershof (1723, Amsterdam) is dat de woningen op de verdieping worden ontsloten via een centraal trappenhuis en een gang die achter de woningen langs loopt. Deze vorm van ontsluiting is ook toegepast in het Occo Hofje (1758, Amsterdam – bij de bebouwing aan de gracht loopt de gang langs het hofje), het tweede Zon's Hofje (1894, Amsterdam) en het verbouwde Hofje van Bienen (1804-1885, Amsterdam). In het Van Brant's Rushofje (1734, Amsterdam) worden de kamerwoningen ontsloten via kleine portieken en via de zolder intern gekoppeld. Deze ruimte vergroot, tezamen met andere extra ruimten zonder specifieke bestemming, de interne leefruimte niet alleen letterlijk maar vooral gevoelsmatig. Deze nieuwe ontsluitingsvormen vergroten de collectiviteit van de bewoners in letterlijke zin; ze delen ruimten.

Vanaf het eind van de negentiende eeuw werd voor het ontwerp van hofjes van liefdadigheid ook aangesloten bij nieuwe eigentijdse woningbouwtypologieën, met name als een hofje vanuit de binnenstad verhuisde naar nieuwbouw elders. Voorbeelden hiervan zijn het Hamer- en Bouwerhofje dat is opgezet als een recht gebouw met een middengang, en het Lutherhofje in Amsterdam met een rondgaande galerij over drie verdiepingen. Het trappenhuis dat recht tegenover de ingang midden in het hofje staat neemt hier de centrale rol van de waterpomp over.

4.3.3 Opbouw van de hof

We hebben al in beeld dat op grond van de maat, verhouding en materialisering het hofje de stedelijke typologie van private binnenplaats tot en met openbaar parkje bestrijkt. Deze paragraaf neemt de ruimtelijke opbouw van de hof als tuin verder onder de loep.

Er wordt algemeen verondersteld dat de tuinen oorspronkelijk waren georiënteerd op gebruik: watervoorziening, het bleken van was, boomgaard, moestuin. De serie achttiende-eeuwse vogelvluchtperspectieven van hofjes in De Riemer's stadsbeschrijving van Den Haag demonstreert een diversiteit aan inrichtingen: Het Heilige Geesthofje heeft vier secties, waarvan er één in gebruik is als bleekveld, terwijl de andere uit kleinere bedden bestaan. In het Hofje van Nieuwkoop zijn bleekveldjes opgenomen in een raster van bloemperken. Nu zijn er binnen de heggetjes bloemen en worden er in enkele vakken groenten en kruiden verbouwd. Het hofje van Cornelia van Wouw kent vier secties met alleen sierbloembedden. In de tekening van het hofje van Hoogelande domineert de waterpomp op een verder kaal (bleek)veld. Het hofje van Van Dam toont elf tuintjes die door een houten hek zijn omheind en wellicht individueel werden gebruikt

door de dertien bewoners.²⁸⁴ De serie perspectieftekeningen die Jacob Timmermans in 1787 maakte van een aantal Leidse hofjes toont de tuinen minder gedetailleerd dan de bebouwing, en geeft een vrij kaal beeld van de tuinen.²⁸⁵ Het gebruik van hofjes als boomgaard is beschreven in het geval van het Arend Maartenshofje in Dordrecht, het Heilige Geesthofje in Den Haag en het Hofje van Gratie in Delft.²⁸⁶ Toen de bewoners van het Arend Maartenshofje halverwege de negentiende eeuw ruzie kregen over de opbrengst zijn de fruitbomen daar weggehaald.²⁸⁷ In het Frans Loenenhofje is de overgeleverde boomgaard van het voormalige klooster bij de bouw geïntegreerd, om tot op vandaag de dag de informele vormtaal van de tuin te bepalen.²⁸⁸ Achter het Hofje van Wouw ligt een boomgaard die werd gebruikt door de familie van de stichtster en die nu bij het hofje hoort en een formele inrichting heeft gekregen.²⁸⁹ De hofjes van Staats en Teyler in Haarlem kenden ook aparte achtertuinen. In het Van Brants Rushofje Amsterdam is het hofje een cour en ligt de tuin achter het hofje.

Voorbeeld van veranderingen in het ontwerp van de tuin die het karakter van het hofje beïnvloeden is het Proveniershof Haarlem, dat, afgaande op het schilderij van Vincent Van der Vinne uit 1735 en de plattegrond van Quinkelenberg uit 1747, in de achttiende eeuw een formele tuininrichting kende, en vandaag de dag te typeren is als een stadsparkje.²⁹⁰ Een minder ingrijpende, maar toch opmerkelijke andersoortige verandering was het privatengebouw met achttien toiletten dat tussen 1911 en eind jaren zestig in de tuin van het Hofje van Nieuwkoop stond.²⁹¹ Door het vervallen van de functie van het bleken van wasgoed, de huidige positieve reputatie van hofjes en welvaart is de inrichting van de hofjestuinen luxueuzer dan ooit, zie bijvoorbeeld de tuin van Hofje Samuel de Zee Leiden.

De monumentale tuinen van de achttiende-eeuwse hofjes van Staats en het Teylershofje zijn ontworpen in eenheid met de bebouwing. Enkele gerenommeerde tuinarchitecten maakten ontwerpen voor de herinrichting van de tuin van hofjes. Voor Hofje Meermansburg in Leiden is een ontwerp uit 1897 te vinden in het archief van de Rijksdienst Cultureel Erfgoed Amersfoort, dat wordt toegeschreven aan J.D. Zocher en indertijd te duur bleek.²⁹² De Hofjes Van Brants Rus Amsterdam en Noblet Haarlem bezitten een tuininrichting naar ontwerp van Mien Ruysch.²⁹³

De luxueuzere ornamentale hofjes volgen de mode van tuinen voor de elite. De Hollandse tuintraditie bloeide in de 16^e, 17^e en 18^e eeuw via de adel rond en in het Binnenhof in Den Haag, en via kooplieden die hun grachtenpanden en buitenplaatsen lieten bouwen door internationaal vermaarde ontwerpers.²⁹⁴ Volgens Mehrtens werd een model voor de formele eenheid tussen huis en tuin in Nederland geïntroduceerd in 1587 door de Vlaamse renaissance-kunstenaar Hans Vredeman de Vries. Zijn achtentwintig gepubliceerde tuinontwerpen waren beïnvloed door de Italiaanse en Franse praktijk.²⁹⁵ Het Hollands Classicisme continueerde de renaissancetuinen die bestaan uit meerdere vakken in een mathematische compositie volgens menselijke proporties. In de achttiende eeuw introduceerde de Franse architect Daniel Marot de barokke Lodewijk-stijl in de Nederlandse tuinarchitectuur. In die tijd werden de meest luxueuze hofjes ontworpen met twee tuinen: een voor de bewoners, en een voor de regenten.²⁹⁶

²⁸⁴ Riemer, mr. J. de, *Beschrijving van 's-Gravenhage*. Den Haag, 1730-1739, p. 556-581. De tekeningen zijn in een wat bleke versie overgenomen in: J. Schwencke, *Oude Haagse Hofjes en Godshuizen*. Zaltbommel, 1975, 1999.

²⁸⁵ Regionaal Archief Leiden, en regelmatig gepubliceerd in 'De Leidse Hofjes'.

²⁸⁶ Lips 1974, P. 574; Riemsdijk 1730 p. 560 a-b; Graswinckel 1956 p.15-16.

²⁸⁷ Idem

²⁸⁸ Temminck, J. , M. Poldermans, W. van Schaik, *Frans Loenenhofje 1607-2007*. Haarlem 2007, p. 103.

²⁸⁹ Koopmans (2005), p.21.

²⁹⁰ Zie voor de achttiende-eeuwse tekeningen Kurtz 1979 en de beeldbank van het Noord-Hollands Archief.

²⁹¹ Verweij 1992, p. 56.

²⁹² De Leidse hofjes 1983, nr.1-2, p. 9

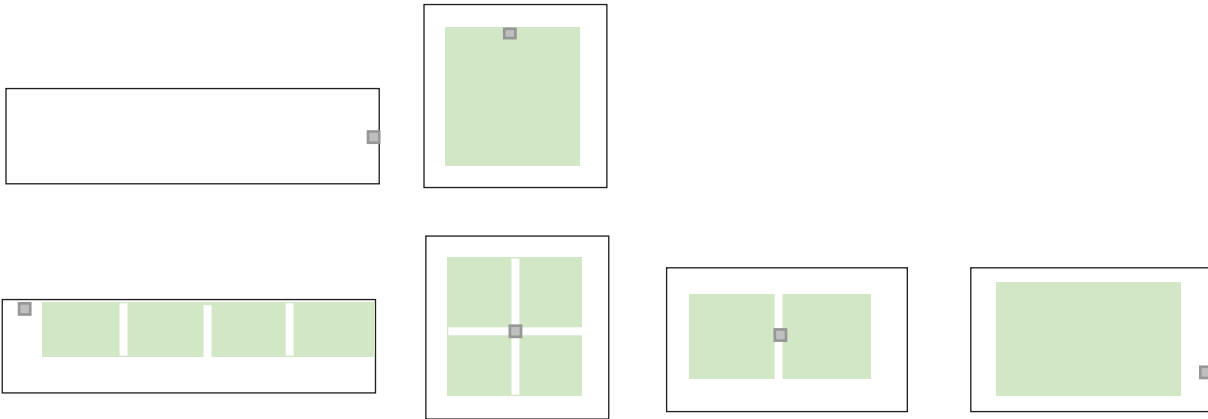
²⁹³ Donga 2008 p.95; Verlaan, A., M. Wansbeek-Zijbrands 1992, p. 95

²⁹⁴ Hunt, J.D. (ed.) *De Gouden eeuw van de Hollandse tuinkunst*. Amsterdam 1988.

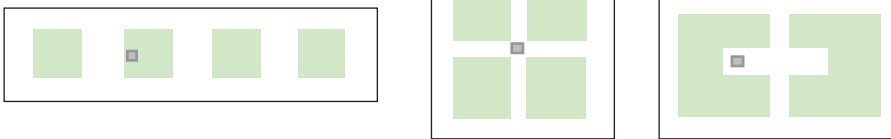
²⁹⁵ Mehrtens, U.M, 'Hans Vredeman de Vries and the hortorum formae'. In: Mosser, M., G. Teyssot, *The Architecture of Western gardens: a design history from the Renaissance to the present day*. London 1991, p. 105.

²⁹⁶ Corvershofje 1723, Brant's Rus 1734, Occo's hofje 1774 Amsterdam, Hofje van Noblet 1768 Haarlem

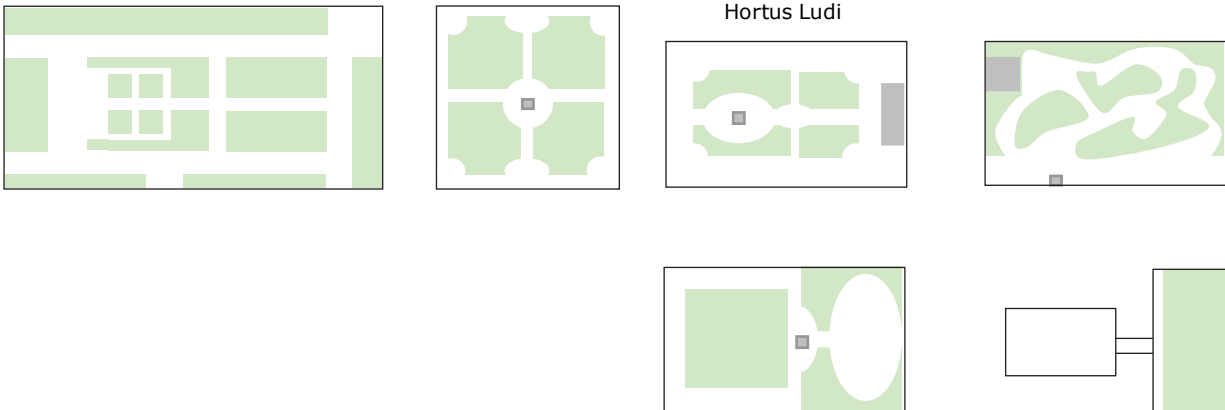
Hortus Contemplationis

Hortus Catalogi

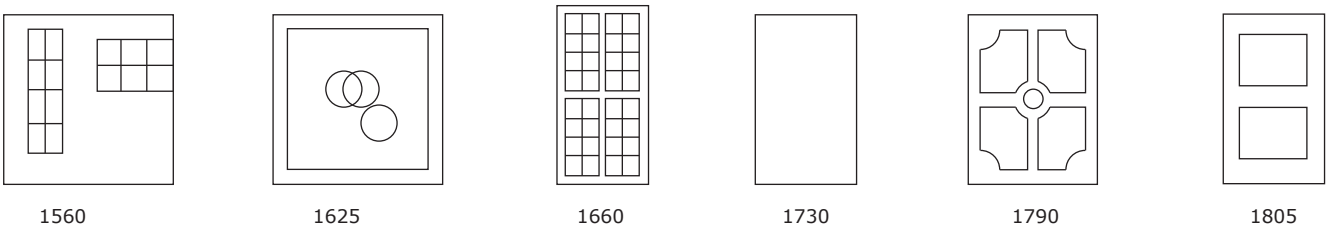
Hortus Ludi

Parijs Hotel

Kolom 1 (van boven naar beneden): Hofje van Cinq Gouda, Stevenshofje Leiden, Coninckshofje Leiden; Hofje Codde en Van Beresteyn Haarlem
kolom 2: Schachtenhofje Leiden, Arend Maartenshofje Dordrecht, Hofje Meermansburg Leiden, Hofje van Staats Haarlem;
kolom 3: Proveniershof Haarlem, Jean Pesijnhofje Leiden, Hofje van Oorschot Haarlem, Vrouwe en Anthoniegasthuis Haarlem;
kolom 4: Hofje de Bakenesserkamer Haarlem, Hofje van Gratie Delft, Van Brants Rushofje Amsterdam

Boven: Classificatie van de tuinen van hofjes
Onder: de ontwikkeling van de tuinen van hofjes

1560

1625

1660

1730

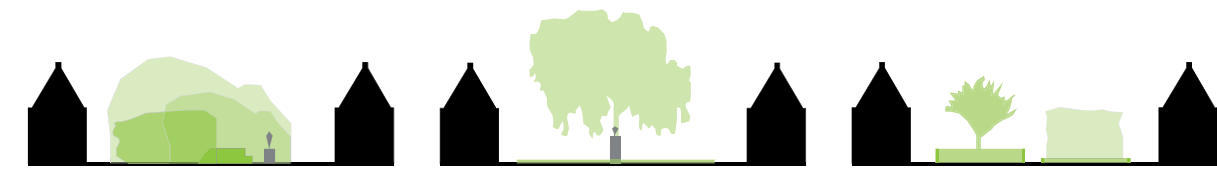
1790

1805

De ontwikkeling van de hofjestuinen is een interessant maar minder ontwikkeld onderzoeksterrein. Tuin-historica Bienfait (1943) meldt dat de hofjes niet mogen ontbreken in de geschiedenis van de Nederlandse tuinkunst, en noemt er in haar dikke boek dan slechts twee, overgenomen uit J. de Riemer's *Beschrijving van 's Gravenhage*.²⁹⁷ De tuinen-excursiegids van Oldenburg-Ebbers (1998) voegt daar slechts twee hofjes aan toe, beide in Haarlem.²⁹⁸

Hierom is er in dit onderzoek voor gekozen om de tuinen in de huidige toestand te classificeren, waarbij wordt voortgebouwd op de (a-historische) ruimtelijke typologie van de omsloten tuin van Aben en de Wit (1998, 2000).²⁹⁹

Aben en De Wit onderscheiden drie archetypen van ruimtelijke organisatie voor omsloten tuinen, die op het hofje van liefdadigheid kunnen worden geprojecteerd: de 'hortus ludi', de adellijke weelderige speeltuin, een paradijs op aarde; de 'hortus catalogi', een botanische tuin met losse vakken, en de 'hortus contemplationis', een door een wandelpad omzoomd grasveld, zoals gebruikelijk in kloostertuinen.³⁰⁰ De waterpomp in een hofje is een belangrijk centraal element, dat Aben en De Wit onderschatten als 'overblijfselen van boerderij en kasteeltuin'.³⁰¹

Hortus Ludi, Hortus Contemplationis , Hortus Catalogi

Een meerderheid van de hofjes heeft wat betreft de ruimtelijke opbouw verwantschap met de 'hortus contemplationis', behalve dat de omloop niet bedoeld is voor overdenking, maar de woningen ontsluit. Kenmerken zijn:

- tuin en bebouwing vormen een eenheid
- onderverdeling van de tuin door middel van symmetrie-assen
- lage beplanting, veelal grasperken.

Voorbeelden van de 'hortus ludi' zijn bijvoorbeeld de pittoreske tuinen in de hofjes De Bakenesserkamer en Van Oorscot in Haarlem. Kenmerkend zijn: de tuin is een midden; het ontwerp van de tuin is los van de bebouwing; de hoge en lage beplanting in een organische, informele ordening.

De 'hortus catalogi' met vakken die een eigen invulling hebben is onder andere terug te vinden in het Coninckshofje en het Hofje Meermansburg in Leiden en in het Hofje van Nieuwkoop in Den Haag. Kenmerkend is dat de hof is onderverdeeld in vakken.

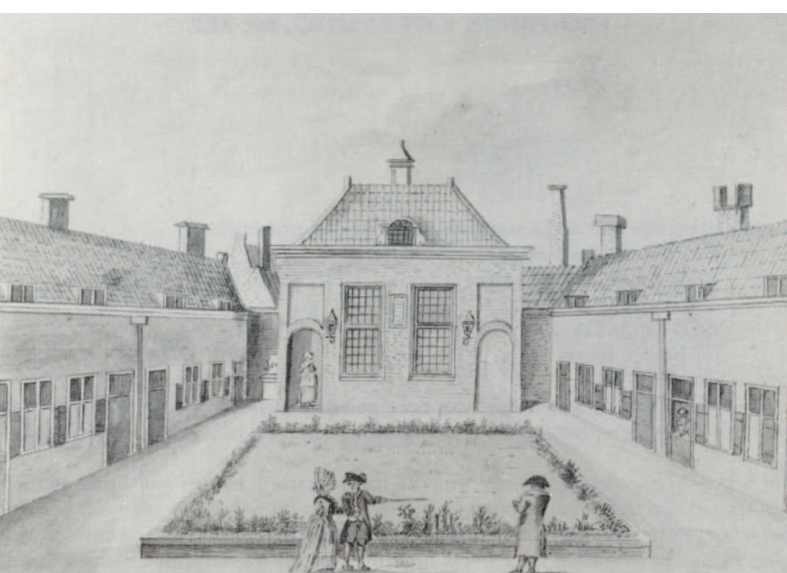
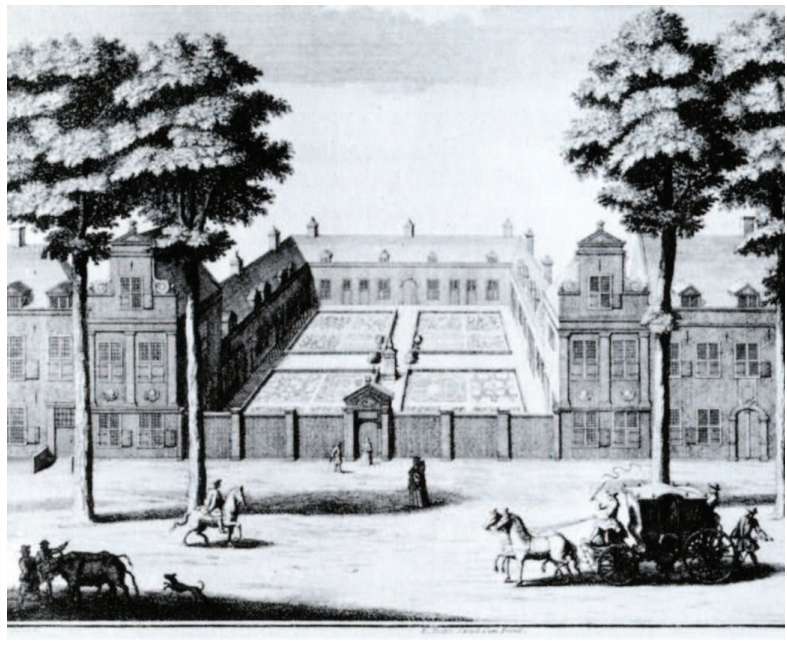
²⁹⁷ Bienfait, A. G., *Oude Hollandsche Tuinen*. Den Haag 1943, p. 133-134. Bienfait noemt het hofje van Nieuwkoop (een van de rijkste stichtingen van dien aard. Lage woningen omgeven den binnenhof, waarin de bloemperken worden afgewisseld door kleine groene bleekveldjes, als een kleurig mozaïek om de groote gemeenschappelijke pomp gelegen) en het hofje van Wouw.

²⁹⁸ Oldenburger-Ebbers, C., *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur; Deel West, Noord-Holland, Zuid-Holland*. Rotterdam 1998.

²⁹⁹ Aben, R., S. de Wit, *De Omsloten Tuin, Geschiedenis en ontwikkeling van de hortus conclusus en de herintroductie ervan in het hedendaagse stadslandschap*. Rotterdam 1998, 2000, p. 37-60.

³⁰⁰ Idem p.38.

³⁰¹ Idem p.125.

Boven: Hofje Floris van Dam, 1563 Den Haag (links), Hofje Cornelia van Wouw, 1647 Den Haag (rechts). Het Hofje Floris van Dam 1563 verhuisde in 1886 vanwege een stadsdoorbraak. Bron: Schwencke 1999 p. 50, p.47.

Midden: Schilderij van het Proveniershof Haarlem, Vincent Van der Vinne, 1735, bron: beeldbank van het Noord-Hollands Archief

Onder: Het hofje van Samuel de Zee in 1788 getekend door Jacob Timmermans. Bron: De Leidse hofjes, maart 1977 p. 32

Visuele eenheid met de omgeving

De buurpanden van een hofje kunnen een belangrijke rol spelen bij de ruimtelijke begrenzing van een hofje. Een open verbinding tussen de tuin van het hofje en het binnenterrein van het bouwblok vergroot de ruimte visueel. Hogere omliggende bebouwing die het hofje zichtbaar omringen hebben ook een effect van visuele vergroting, zoals te zien in het Klauw's hofje in Delft en het Bosschehofje en het Raepenhofje in Amsterdam. De tuinen tussen de laatste twee hofjes werden vroeger gescheiden door een hek, maar nu door een bloembed.

Diversiteit

De drie kleine hofjes (Looiershofje, 1828 Amsterdam, Schachtenhofje, 1671 Leiden, Samuel de Zee, 1724 Leiden) die aan vier zijden zijn omsloten, meten 104 m² en hebben een vergelijkbare compacte opzet van in elkaar geschoven rijtjes woningen. Een tweede overeenkomst is dat de hofjes de breedte hebben van drie gewone panden, en dat in deze maat vier hofjeshuizen zijn ondergebracht. Een derde overeenkomst zijn de grote ramen met een roedenverdeling. Maar verder houden de overeenkomsten op: de oriëntatie, het aantal bouwlagen en woningen, de compositie van de daken en hun verhouding tot de gevels, de inscenering van de entree, de architectonische expressie en de inrichting van de tuin verschillen.

Afwijkende configuraties

Hoe kleiner een hofje, hoe meer heterogeniteit wat betreft de vormconfiguratie; de geometrische vorm van de tuin vangt de onregelmatigheden van de bebouwing op. Het Bruiningshofje in Haarlem is een voorbeeld van een hofje dat door aankoop van aansluitende perceeltjes in fases en met passen en meten tot stand is gebracht. De eenheid in de bebouwing ontbreekt maar wordt gesuggereerd door dezelfde luiken. Op de kaart oogt het Hofje van Heythuisen in Haarlem niet als een omsloten hof. De tuin is ingericht met strakke, met heggetjes omsloten perken en langs de onbebouwde zijden vormen hoge dichte struiken en bomen toch een wand die het hofje omsluit.

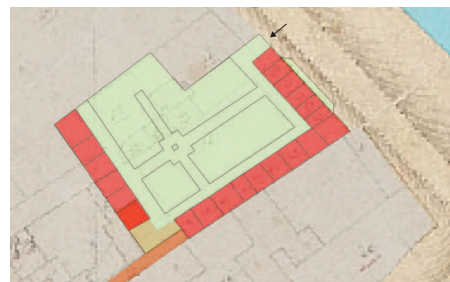
Zon's Hofje in Amsterdam is een spaarzaam voorbeeld van een hofje met een heterogene opzet. Het hofje bestaat uit drie drierdiepingen hoge huizen die nauw opeen zijn gepakt. De entree tot het hofje bevindt zich niet in het midden, maar langs de bebouwde zijkant; een lange gang leidt naar een 'straatje', een indruk die wordt versterkt door het stedelijke uiterlijk van de drie verdiepingen hoge gebouwen, de bestrating en de lantaarn. De tuin ligt niet centraal maar terzijde.

Een afwijkende laagbouw-situatie is de eerste situatie van de Kuyl's Fundatie (1814) in Rotterdam, waar de toegang tot de woningen niet aan de hof ligt, maar aan een steegje aan de achterzijden van de huisjes. Uit de tekeningen en foto's is niet afleesbaar of de toegang tot het hofje voor de bewoners via het regentengebouw is, of dat de werelden van de regenten en de bewoners geheel zijn gescheiden door aparte toegangspoortjes vanaf de straat. De nieuwbouw van de Kuyl's Fundatie – in 1974 verhuisd naar nieuwbouw in een park- kent een eveneens een U-vormige configuratie, maar dan opgeknipt in verspringende rijtjes woningen. Het oude regentengebouw is exact herbouwd, de woningen zijn jaren zeventig ontwerp.

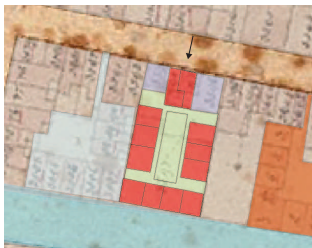
1

2

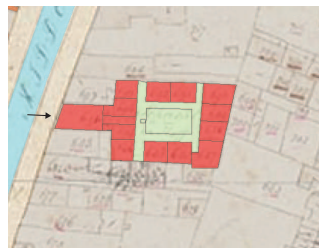

1. Raepenhofje en Bosschehofje 1648 Amsterdam; 2. Klauwshofje 1605 Delft

3. Looiershofje 1828 Amsterdam, 4. Schachtenhofje 1671, Leiden, 5. Samuel de Zee's hofje 1724 Leiden

3

4

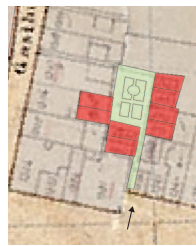

5

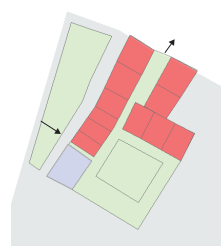

6

7

6. Bruiningshofje 1610 Haarlem, 7. Hofje van Heythuijsen 1610 Haarlem

N
↑

8. Zon's hofje 1755 / 1894 Amsterdam

8

Hofje en privacy

Beplanting op een hofje is een belangrijk middel om privacy te creëren voor de hofjeswoningen: leibomen voorkomen inkijk, het snoeien ervan voorkomt verlies aan daglicht. In het Proveniershof in Haarlem staan de woningen verstopt achter lage bomen met dunne takken en een 1,20 meter hoge heg rond het grote grasveld. Tezamen vormen de heg en de bomen de achtergrond voor een grote rode beuk, die in de hof een asymmetrische positie inneemt. Een bewoner kan zittend de tuin niet overzien, wel staand. Een pad van 4,30 meter breed is ruim genoeg om fietsen te parkeren. De som van bovengenoemde zaken draagt bij aan een meer publiek karakter. Tuinmeubilair en plantenpotten zwakken het publieke karakter weer af.

Rust op een hofje is gegarandeerd wanneer de individuele bewoners, bijvoorbeeld door met een geopende voordeur een stoel in hun halletje te plaatsen, niet het hele hofje in beslag nemen als ze buiten willen zitten. Op veel hofjes richten de bewoners het stoepje voor hun huis in met bankjes en potplanten. De rust op een hofje neemt toe met het aantal voordeuren, zoals te zien bij het Sint Andrieshofje en het Looiershofje in Amsterdam.

De perken die in het Heilige Geesthofje Den Haag worden omsloten door 1.20 meter hoge heggen vormen separate tuinen, waardoor het mogelijk is voor bewoners van de tuin gebruik te maken zonder direct door de burens te worden geobserveerd. In 1940 werden de perken begrensd door wit geschilderde horizontale hekken en was de tuin een boomgaard.³⁰²

Het pad in het Looiershofje in Amsterdam is zo smal dat een voorbijganger er nauwelijks aan ontkomt door de ramen op de begane grond naar binnen te kijken. Bezoekers zullen zich hier niet zo op hun gemak voelen. Het enkele treden optillen van de begane grondvloer (Raepenhofje, Amsterdam) verhindert dergelijke inkijk.

De private sfeer op een hofje neemt toe door interieur-elementen in de tuin te plaatsen; een mooi voorbeeld is de staklok in het Grill'shofje (1726, Amsterdam).

Het principe van collectiviteit kan in het tuinontwerp worden vormgegeven door middel van een groep hoge bomen waar de huizen omheen staan; een neutraal grasveld of een weelderig beplant midden.

Het principe van 'onderschikking' blijkt uit de opname van tuinelementen in het axiale plan voor bebouwing en hof: een monumentale grote boom in het centrum, een formele compositie van meerdere perken en plekken met complexere vormen, zoals bijvoorbeeld te zien in de siertuin van het Hofje van Staats in Haarlem. Door toevoeging van ornamenten in de symmetrieassen worden elegantie en monumentaliteit bereikt.

Het ontwerp van het hofje als een geheel dient het idee van collectiviteit en de rust op het hofje: daarmee wordt tegelijkertijd de privacy van de individuele bewoners gediend.

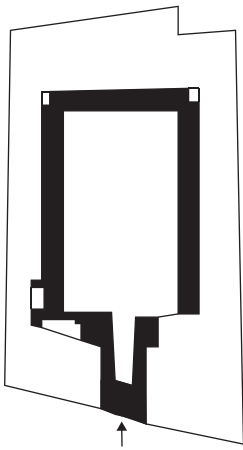
Vandaag de dag functioneert de tuin op een hofje in de eerste plaats als samenbindende ruimte, en om een rustige woonatmosfeer te creëren. Recente nieuwe inrichtingen van hofjestuinen worden veelal gebaseerd op historische modellen uit de renaissance en barok. Er valt wel een kanttekening te plaatsen over de hang naar het historische. De verwilderde tuin van het Hofje van Pauw in Delft – die royale afmetingen en weinig aanliggende huisjes heeft – werd door de bewoners gebruikt om groente te verbouwen, en door kinderen om veilig te voetballen. Sinds de herinrichting met een formele tuin is er voor deze groepen minder respectievelijk geen plaats meer.

³⁰² Schwencke, J. *Oude Haagse hofjes en godshuizen*. Zaltbommel 1975/1999, p. 33.

Zomer winter

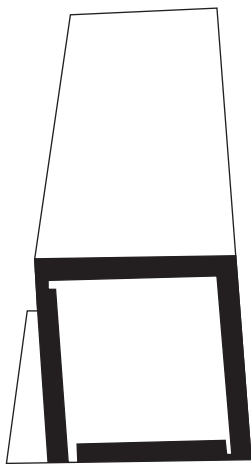
Terwijl de bebouwing rond een hofje permanent is, verandert de tuin met het seizoen en onderhoud. De ruimtelijke verschijningsvorm van een hofje wordt in de winter bepaald door de bebouwing. In de zomer kan de tuin een hofje domineren en de bloem- en bladerzee het hofje een heel ander karakter geven.

De inrichting van het groen kan behalve door de seizoenen eenvoudig veranderen door ander gebruik, welvaartspeil en mode.

Hofje Meermansburg
Leiden
1681
Jacob Roman
Anthonie van Breetveld

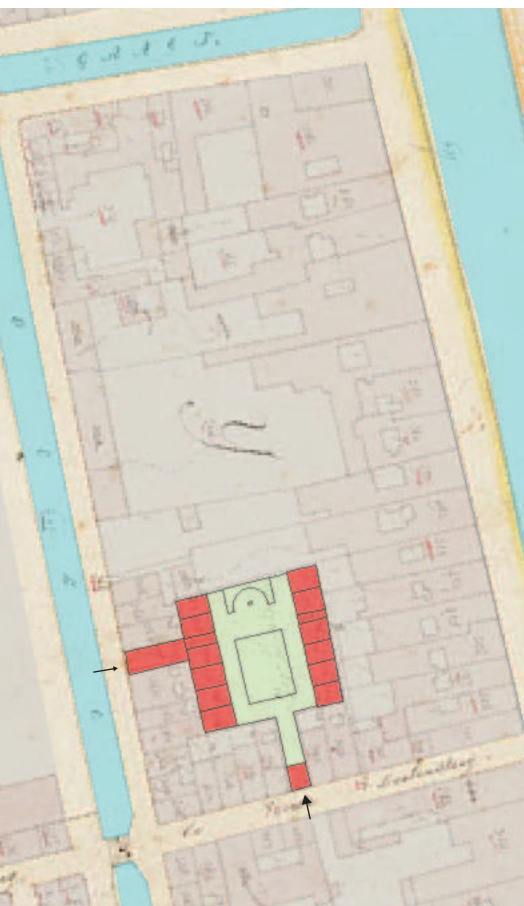

↑
Heilige Geesthofje
Den Haag
1616

Eva van Hoogeveenshofje
Leiden
1616
Arend 's Gravezande

4.4 Opbouw van de omsluiting

4.4.1 Configuratie van de gevel

De huizen vormen het materiaal waarmee de hof ruimtelijk wordt omsloten. Terwijl het hofje in het straatbeeld verschillende verschijningsvormen kent (muur, deur, poort(gebouw), stadspaleis), toont de omsluiting van de hofjes minder differentiatie. De verschillen in verschijningsvorm worden bepaald door de wijze waarop elementen zijn samengevoegd tot een geheel. De baksteengevels zijn in alle gevallen rustig en regelmatig, ritmisch geleed door herhaalde ramen, deuren, dakkapellen en schoorstenen, die bijeengehouden worden door een zadeldak of een gepleisterde plint. Huizen zijn twee aan twee gespiegeld (gunstig wat betreft bouwkosten in verband met de schoorsteen).

De meest eenvoudige en gangbare categorie hofjes wordt omsloten door rijen identieke huisjes. Dit zijn de hofjes die volgens lokale ambachtelijke bouwwijze zijn gebouwd. Zeldzame afbeeldingen van vroege (renaissance-)huisjes met trapgevels zijn het Hofje van der Veecken in Rotterdam en het Heilige Geesthofje in Den Haag (zie foto links). De woningen zijn gespiegeld, de deuren en ramen zijn per huisje individueel herkenbaar. Interessant in het Arend Maartenhofje is dat ieder huisje beschikt over anderhalve dakkapel (in plaats van één), waardoor het idee van 'samen rond een midden' wordt versterkt. Dit effect van collectiviteit is op een andere wijze te zien in de gevels van het Eva van Hoogeveenshofje (zie foto links), waar tussen de ramen en deuren pilasters zijn aangebracht.

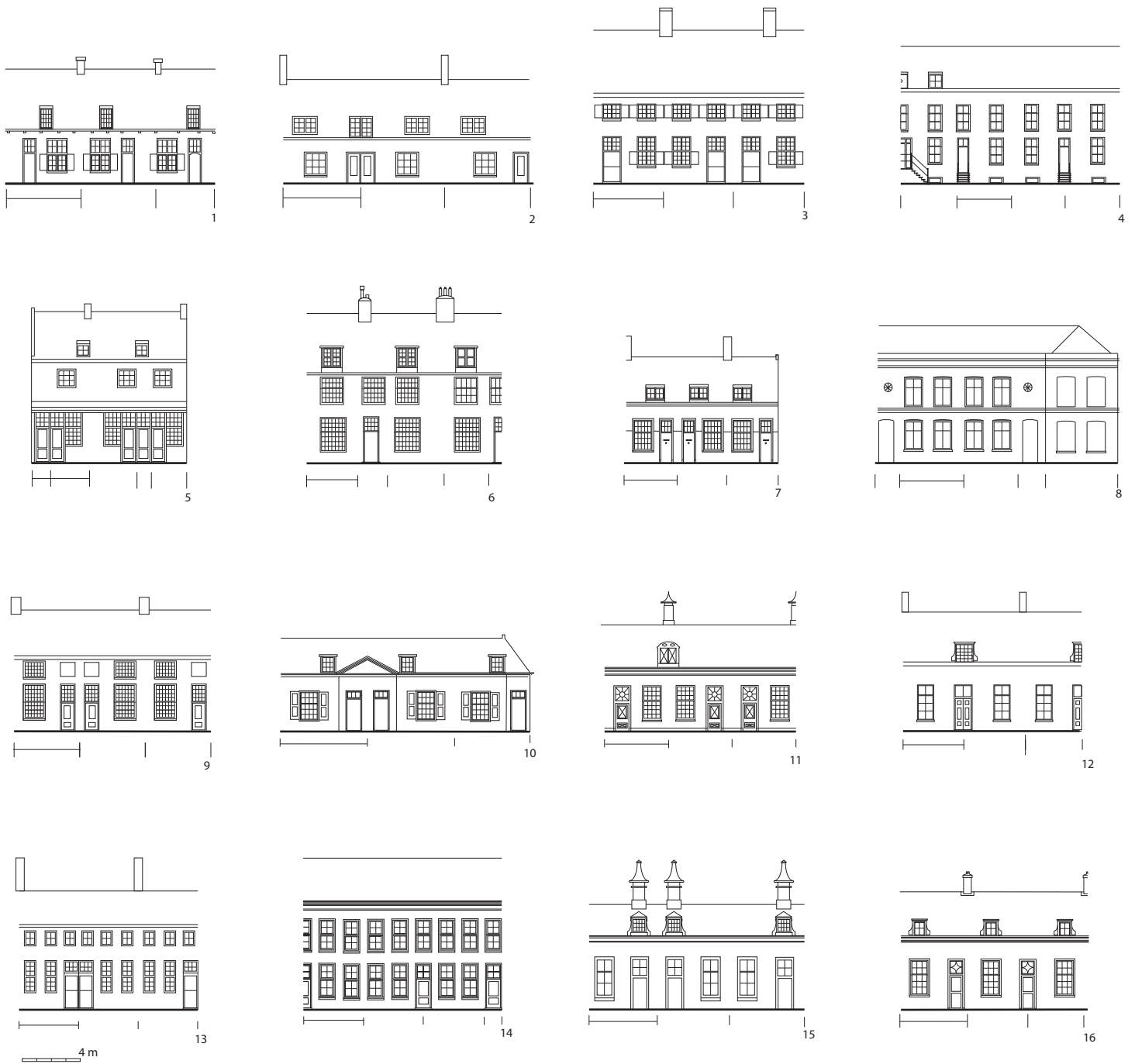
Een derde verschijningsvorm van collectiviteit is te zien in de hofjes waar de architectonische eenheid van het hofje wordt versterkt door de aanwezigheid van twee of drie bouwlagen die horizontale banden vormen, met een grotere repetitie van ramen.

Om hofjes een monumentaler voorkomen te geven worden vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw decoratieve elementen opgenomen in de symmetrie-as(sen). Zo heeft het Hofje van Loridan (1656, Leiden) een colonnade, Hofje Meermansburg (1681, Leiden) een klaphuis en het Deutzenhofje (1694, Amsterdam) in de hoofdas een Dorische portico (zie verder in Hoofdstuk 5). De huizen krijgen in dit geheel de rol van 'begeleiding'. Het Hofje van Staats en het Teylershofje (Haarlem) kennen naast de hoofdas een zij-as die wordt gecreëerd door poortjes en dakkapellen met uitbundiger ornamentiek. Hierachter lagen voorzieningen voor de bewoners.

Een zeventiende-eeuwse manier om het hofje een deftiger aanzien te geven is om de raampartijen vorm te geven als in een chique stadspaleis of buitenplaats. De gevelindeling volgt de schema's van Italiaanse en Franse classicistische architecten die door de elite onder de Hollandse architecten worden gevolgd.

Een achttiende-eeuwse manier om het hofje een deftiger aanzien te geven is om twee deuren samen te voegen, waardoor de schaal van de bebouwing wordt vergroot, omdat er geen smalle muurvlakken zijn. Voorbeelden hiervan zijn het Hofje van Oorschot en het Teylershofje in Haarlem. In het Hofje van Staats zijn de woningen en de verdiepingshoogte groter en is er sprake van opschalen.

De ontwikkeling van de doorsnede van het hofje komt aan de orde in Hoofdstuk 5.

Gevels van zestien hofjes, aaneenschakeling van drie woningen

1. Hofje de Bakenesser kamer 1395 Haarlem, 2. Arend Maartenshofje 1625 Dordrecht, 3. Hofje van Nieuwkoop 1661 Den Haag, 4. Hofje van Brienens 1806 Amsterdam

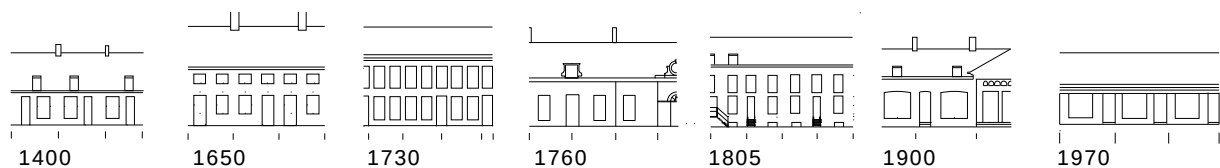
5. Sint Andrieshofje 1616 Amsterdam, 6. Proveniershof 1707 Haarlem, 7. Hofje van Samuel de Zee 1734 Leiden, 8. Regenten- en Lenghenhof 1755-1892 Dordrecht

9. Hofje Meermansburg 1681 Leiden, 10. Hofje van Pauw 1706 Delft, 11. Hofje van Staats 1733 Haarlem, 12. Teylershofje 1789 Haarlem

13. Deutzenhofje 1694, Amsterdam 14. Brants Rushofje 1734 Amsterdam, 15. Van Noblet 1761 Haarlem, 16. Hofje van Oorschot 1768 Haarlem

Gevels in hofjes met beneden- en bovenwoningen hebben van nature een meer stads karakter. Dit is te verklaren doordat de woningen een aparte opgang en meerdere voordeuren hebben, zoals gebruikelijk in Amsterdam. De serie aaneengeschaalde voordeuren in een houten pui van bijvoorbeeld het Sint Andrieshofje in Amsterdam onderscheidt zich niet van de gevels aan de gracht. Gevelwanden van 'vlakken met gaten' waarin de individuele woning als zodanig niet herkenbaar is, hebben een anoniemer en daarmee meer stedelijk karakter. Een voorbeeld hiervan is de negentiende-eeuwse gevel van het Regenten- en Lenghenhofje, met brede horizontale lijsten die de gevel tot een geheel binden; deur- en raamgaten zijn afgeleiden van elkaar; door de portieken onderscheiden de voordeuren zich niet van doorgangen. Andere situaties die een hofje een meer stedelijk aanzien geven zijn een asymmetrische configuratie van de huizen, en open hoeken (door bebouwing in losse rijen), met het visuele effect dat gevelwanden doorlopen en een hofje ruimer oogt. In stedelijke hofjes zijn de decoratieve elementen bescheiden en dienen en sieren ze de woonomgeving (niet de stichters), zoals de rozetten boven de voordeur en trap van het Regenten- en Lenghenhofje. Opvallend in het Regenten- en Lenghenhofje is verder dat de geschakelde huisjes slechts in twee rijtjes een rug-aan-rug schakeling kennen, met blinde gevels in de hofjes als gevolg; dit vergroot de leefruimte en privacy op het hofje.

De bovengenoemde drie ordeningsprincipes voor de gevels en tuin van additie, verdeling en onderverdeling kunnen worden gekoppeld aan de drie partijen die in de architectuur van het hofje opeenvolgend en afwisselend een hoofdrol spelen in de architectuur: bewoners (collectiviteit), stichters en regenten (representativiteit), en de stad (stedelijk weefsel/semi-openbare ruimte).

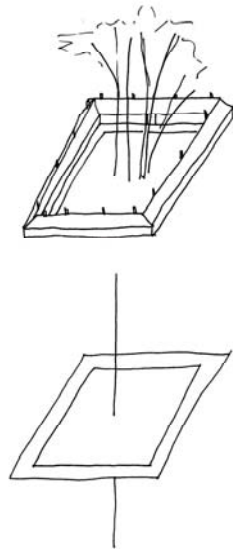

Ontwikkeling van de compositie van binnen-gevels van hofjes

1400 additie; 1650, 1730 divisie; 1760 subdivisie; 1805 divisie; 1970 additie en divisie

(schema's gebaseerd op: Hofje de Bakenesserkamer Haarlem, Hofje van Wouw Den Haag, van Brants Rushofje Amsterdam, Teylers hofje Haarlem, Hofje van Bienen, Vrouw Groenevelt Liefdegesticht, Hofje Codde en van Beresteyn).

4.4.2 Ordening: repetitie en hiërarchie

SAMENVOEGING

REFERENTIE collectiviteit bewoners

HOF centrum is een midden

VORM vierkant of langgerekt

BOUWMASSA een hoogte, doorgaand dak, regentenkamer is gelijk een woning.
Heterogeen

OMSLUITENDE GEVEL dient de gemeenschap
Additie, uniformiteit, rij, veel herhaalde elementen

DECORATIE eenvoudig, traditioneel, continue witte plint (visuele vergroting en daglicht)

RUIMTELIJKE OPBOUW TUIN
Pittoreske oase, informele eenheid van tuin en bebouwing

SCHAAL nadruk op individuele woning als deel van een serie

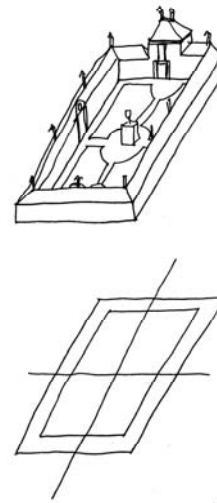
ORDENING additie

EXPRESSIE
Eenvoud
Bescheidenheid
Privaat of openbaar

Deel van de stad: meerdere ingangen, gevels hofje stedelijk

Afgescheiden van de stad: gesloten gevel, kleine ingang, moeilijk om te herkennen

STIJL vernacular, renaissance, neostijlen, art nouveau
Hofjes bouwen is een traditie

ONDERVERDELING

REFERENTIE status stichter, elite

HOF centrum is een middelpunt

VORM rechthoek

BOUWMASSA regentenkamer en entree hoger; verzelfstandigde daken; regentenkamer groter; Homogeen

OMSLUITENDE GEVEL dient de regentenkamer
Subdivisie, gearticuleerde gebouwen, axialiteit, minder herhaalde elementen

DECORATIE ornamentale toevoegingen (klok, zonnewijzer, portico, kuifstuk)

RUIMTELIJKE OPBOUW TUIN
Formele eenheid van tuin en bebouwing

SCHAAL nadruk op hof als geheel dat is onderverdeeld
Trucs: visuele verkleining en uitvergroting

ORDENING subdivisie

EXPRESSIE
Luxueus, status
Monumentaliteit

Deel van de stad: monumentale gevel, open visuele verbinding tussen stad en hof.

Afgescheiden van de stad: verschijning gelijk buurpanden
Stadsjuweel (Straat en hof kunnen twee verschillende werelden zijn)

STIJL Hollands classicisme, barok, neo-classicisme, neostijlen
Nieuwe hofjes zijn een interpretatie van het historische type volgens eigentijdse stilistische regels; nieuwe hofjes zijn een eigentijds type met details die verwijzen naar het historische type

REGULATOREN	besloten dicht Privaat	open toegankelijk stedelijk
Aspecten	privaat	openbaar
locatie in de stad	in uithoek, rand	centraal gelegen
deel van systeem openbare ruimte	uit de loop, uit het zicht	in de loop, doorloop, in het zicht
deel van bouwblok	in blok, onzichtbaar aanwezig	zelf blok, zichtbaar aanwezig
straatbeeld	onopvallend, klein, wegvallend, verstopt muur, deur, pand idee afgekeerde gemeenschap geëtaleerd	opvallend, groot, aanwezig, zichtbare relaties met stad poort, poortgebouw, institutioneel voorkomen hofje open naar de straat
toegangsscenario	dicht grenzen: deur, hek lange route route huiselijke typologie huiselijke vormgeving, interieur achterkant veel bordjes bewoners- regentendomein	open doorgangen: poort, hekje visueel open verbinding route stedelijke typologie stedelijke vormgeving, exterieur voorkant veel baksteen anoniem domein
programma	nadruk op groep bewoners, hofje voorzieningen zijn voor bewoners en stichters/regenten	nadruk op individualiteit/privacy bewoners, huizen of straatwand publieke evenementen op het hofje; openstelling voor toeristen
hof	private typologie: tuin, binnenplaats ruimte voor huis ingericht door bewoners hortus ludi, contemplationis	stedelijke typologie: straatje, parkje ruimte voor huis vrij hortus medicus fietsen in hofje
gevels hofje	privaat individuele huizen	anoniem gestapelde woningen
decoratieve elementen ordeningssysteem	bestemd voor het hofje centrum, assen	bestemd voor de huisjes divisie

4.5 Het hofje als stedelijke woonomgeving

Het hofje kent aan de binnenzijde een diversiteit aan afmetingen en stedelijke verschijningsvormen, meestal een groene tuin. Maar ook een steegje, binnenplaats en stadsparkje zijn toepasselijke benamingen.

Overzien we de reeks ontwerpaspecten op de schalen van de locatie in de stad tot en met de materiële opbouw, dan kunnen we concluderen dat de beslotenheid of toegankelijkheid van een hofje niet alleen met stedenbouwkundige maar vooral door architectonische middelen wordt gereguleerd.

Door per ontwerpaspect en planniveau een expliciet privaat of openbaar vorm-vocabulaire toe te passen wordt het hofje onzichtbaar of juist zichtbaar.

Bijzonder is dat het ene ontwerpaspect als 'privaat' kan worden vormgegeven terwijl een ander aspect als 'openbaar' is gedefinieerd. Buitenstaanders worden zo op het verkeerde been gezet en op natuurlijke wijze buiten gehouden.

Achter een kleine bescheiden deur kan een groot hofje met een openbaar karakter schuilen; achter een monumentale poort kan een klein sober hofje liggen. Door een beeld van geslotenheid te creëren is het besloten hofje zonder problemen openbaar toegankelijk.

Om het hofje te maken tot een verrassende oase in de stad worden de volgende contrasten ingezet: interieur-exterieur, groot-klein, informeel-formeel, gesloten-open, achterkant-voorkant, licht-donker, sober-weelderig, gebouw-groen.

De architectonische eenheid van hof en tuin, die wordt gekenmerkt door centraliteit en herhaling of axialiteit (midden en middelpunt), garandeert rust op een hofje. Omdat een hofje een geheel vormt is een gevoel van collectiviteit van nature aanwezig. Deze collectiviteit door centraliteit /samenvoeging en axialiteit/onderverdeling dient tegelijk de privacy van de individuele bewoners.

Een stedelijke atmosfeer op een hofje is uitnodigend voor buitenstaanders, maar perkt het territorium van de bewoners in. Deze situatie is een extra aandachtspunt bij het ontwerp.

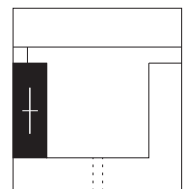
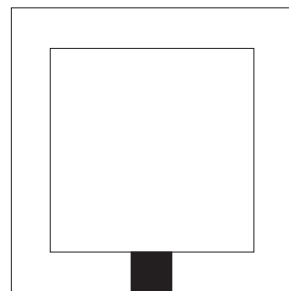
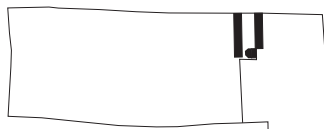
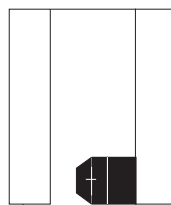
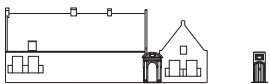
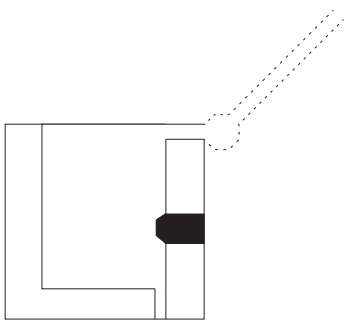
5 ARCHITECTONISCHE REPRESENTATIE van het hofje

In deze studie is het hofje van liefdadigheid al benaderd als een stedenbouwkundig element, als een openbaar toegankelijke besloten woonomgeving in de binnenstad. Hierbij werd een beeld geschetst van het instrumentarium waarmee het private of openbare karakter van hofjes gestuurd wordt. Hier staat een complementaire invalshoek centraal: de architectonische representatie.

De architectonische representatie van het hofje ontwikkelt zich in een wisselwerking met de ontwikkeling van architectuur op zich. Daarnaast hangt de architectuur van het hofje van liefdadigheid samen met de representatie van drie partijen: de bewoners, de stichters en regenten, en de stad. Ze hebben opeenvolgend de hoofdrol, een bijrol, zijn gelijkwaardig, of stuwen elkaar op.

De sociaal-maatschappelijke denkbeelden over deze drie partijen werden in de architectuur tot uitdrukking gebracht, en kregen in verschillende perioden een (ver)nieuw(d)e vorm. Deze ontwikkeling kent parallelle lijnen met dwarsverbanden: de architectuur volgt veranderende ideeën over maatschappelijke verhoudingen en opgaven, en, nieuwe architectuur biedt ook nieuwe uitdrukkingsvormen. Dit hoofdstuk wil laten zien langs welke lijnen en binnen welke context de architectonische ontwikkeling van het hofje zich tot nu toe voltrekt.

5.1 Chronologie

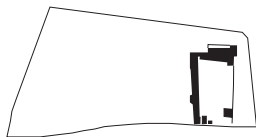
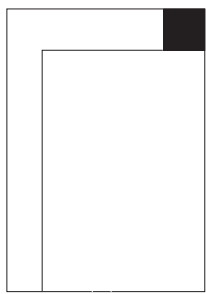

Bakenesserhofje
Haarlem
1395
16?? poort en regentenkamer

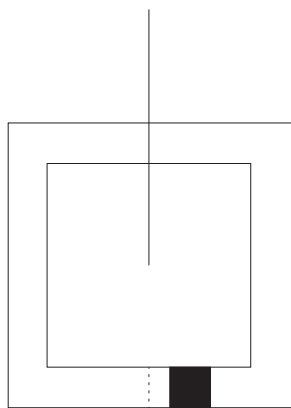
Sint Anna Aalmoeshofje
Leiden
1497
1509 kapel
1685 poort
Jacob Roman

Heilige Geesthofje
Den Haag
1616
1647 regentenkamer

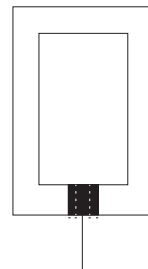
Sint Andrieshofje
Amsterdam
1617
1623 kapel
1883 voorgevel
verhoogd

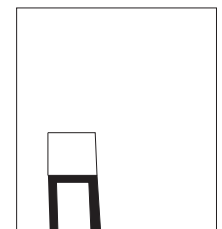
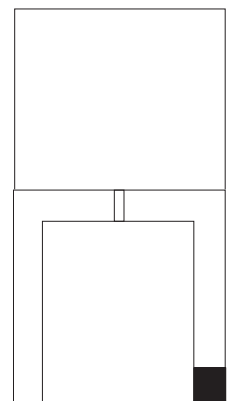
Frans Loenenhofje
Haarlem
1607
1625 poort
Lieven de Key

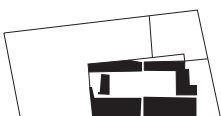
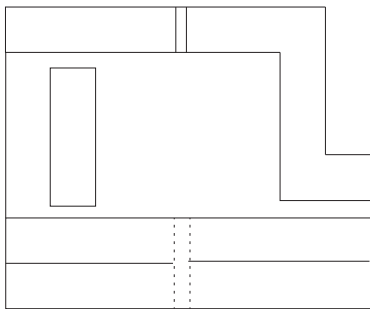
Arend Maartenshofje
Dordrecht
1625
1700 regentenkamer

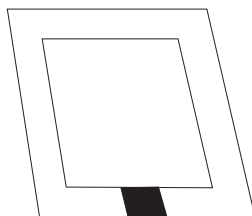
van Brouchovenhofje
Leiden
1639
Arent van 's Gravesande

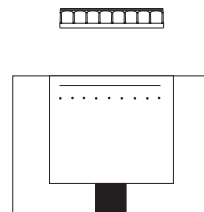
hofje van Wouw
Den Haag
1647
Bartholomeus van Bassen

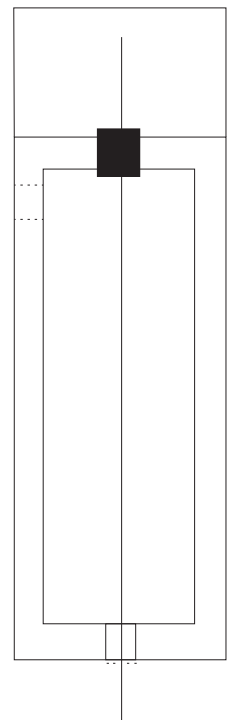
Karthuizer hofje
Amsterdam
1650
Daniel Stalpaert

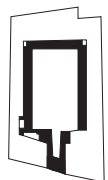
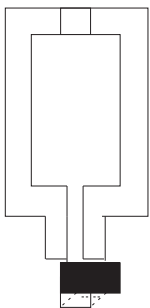
Tevelingshofje
Leiden
1655, 1679
Willem van der Helm
Anthony van Breetveld

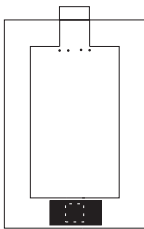
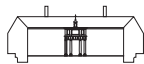
Pieter Loricandshofje
Leiden
1656
Pieter Janszoon van Noort

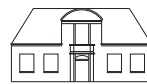
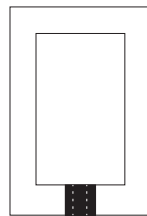
hofje van Nieuwkoop
Den Haag
1661
Pieter Post

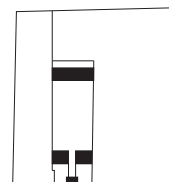
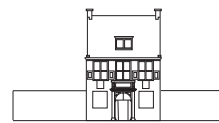
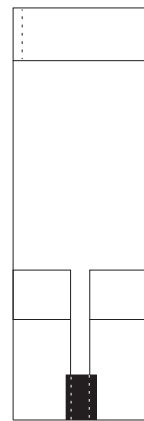
Hofje Meermansburg
Leiden
1681
Jacob Roman
Anthonie van Breetveld

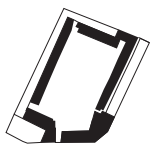
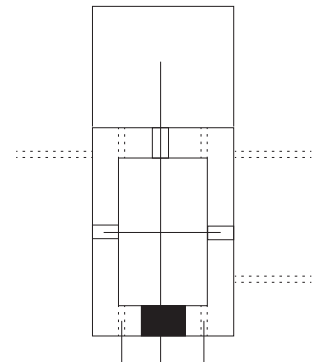
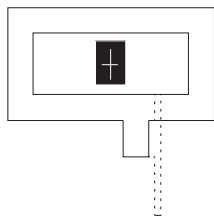
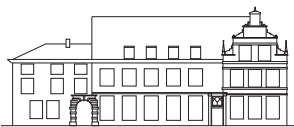
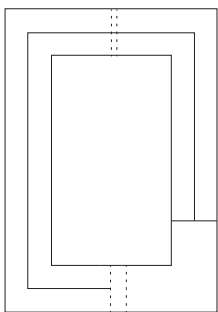
Deutzenhofje
Amsterdam
1694
Pieter Adolfse de Zeeuw

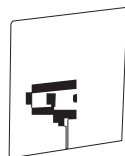
Hofje van Cinq
Gouda
1701

Hofje van Pauw
Delft
1706

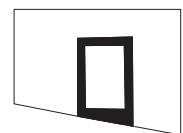
Proveniershof
Haarlem
1707

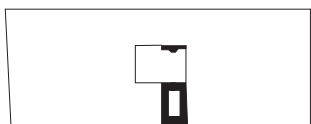
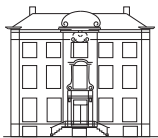
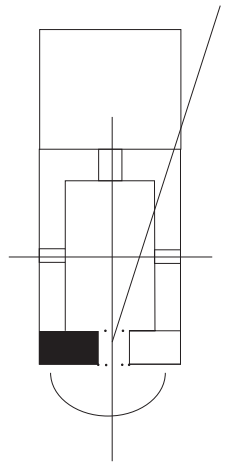
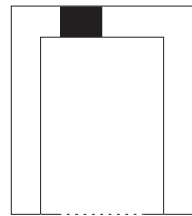
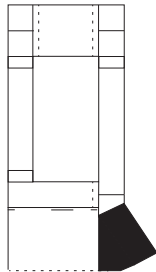
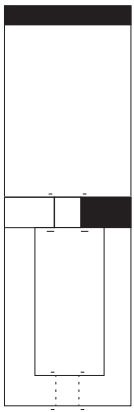
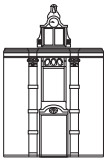
Hofje van Samuel de Zee
Leiden
1724

Anthonie Grill's hofje
Amsterdam
1727

Hofje van Staats
Haarlem
1733
Hendrik de Werff

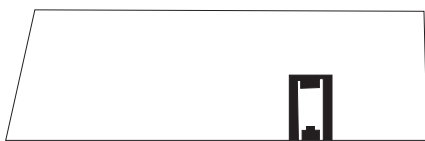
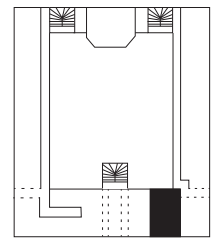
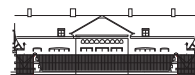
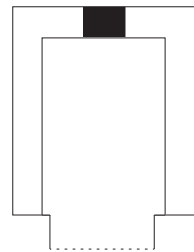
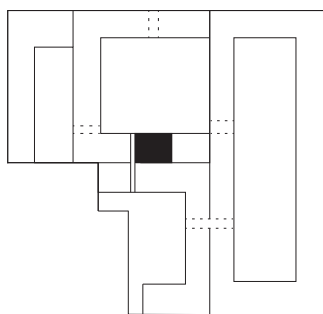
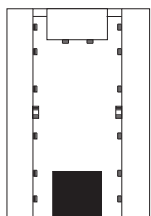

Brant's Rushofje
Amsterdam
1734
Daniel Marot

Hofje van Noblet
Haarlem
1761
Izaak Roussel

Hofje van Oorschoot
Haarlem
1768
Jan Smit

Teyler's hofje
Haarlem
1789
Leendert Viervant

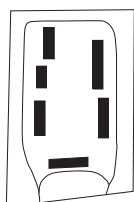
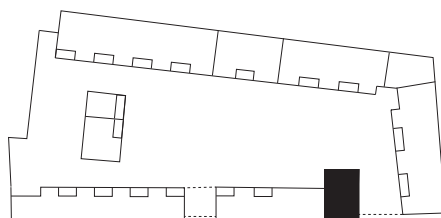
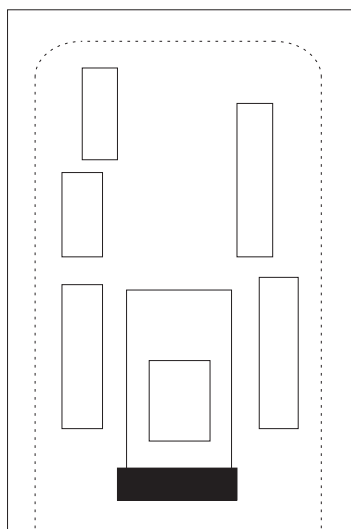

Hofje van Brien
Amsterdam
1804
Abraham van der Hart

Regenten en Lenghenhofje
Dordrecht
1880 (
1755,1892, 1916, 1934, 1938)
A. de Veth

Vrouwe Groenevelt's
Liefdegesticht
Rotterdam
1902 (1797/1816)
Barend Hooijkaas

Lutherhof
Amsterdam
1909
D. van Oort Hzn.

Kuyl's fundatie
Rotterdam
1814, 1968, 1974
Pieter Picke (regentengebouw)

Hofje Codde en van Beresteijn
Haarlem
1969
J.H. van der Laan

Enschedéhofje
Haarlem
2007
Döll Lab

5.2 De representatie en de architectuur van het hofje

In de ontwikkeling van de vorm van architectuur (stijlleren) gaat het, volgens Frankl, 'om vormen van bouwdelen die de vorm van het geheel bepalen (...) Het doel is in de eerste plaats de betekenis van al deze bouwdelen te onderkennen'.³⁰³

In het geval van het hofje heeft dit betrekking op:

- de verschijningsvorm in de stad;
- de ruimtelijke opbouw van het hofje: de organisatie van de bouwmassa, de organisatie van de plattegrond, de positie van de regentenkamer ten opzichte van de bewoners en de stad, de omsluiting van het hofje;
- de decoratieve elementen.

Op grond van de chronologische ordening van de hofjes kunnen vier typologieën worden onderscheiden, die terug zijn te voeren op twee sociaal-maatschappelijke denkbeelden over de verbeelding van de relatie tussen het hofje en de stad. Het hofje waarin de relatie tussen de woongemeenschap en de stad centraal staat wordt gekenmerkt doordat het onzichtbaar is. Het hofje waarin de relatie tussen de stichter en regenten en de stad centraal staat manifesteert zich nadrukkelijk.

Iedere typologie vertegenwoordigt een reeks hofjes, waarin wordt voortgebouwd en vernieuwd, door precedënten te verbinden met nieuwe maatschappelijke verhoudingen en vernieuwingen in de architectuur. Deze onderverdeling is een uitwerking van de stedelijke geveltypen uit paragraaf 4.1.5 Stadsbeeld: A. muur-gevel; B. deurgevel; C. poort-gevel; D. stadspaleis-gevel.

De eerste grondgedachte geldt het hofje als 'een van de wereld afgekeerde woongemeenschap'. Deze hofjes keren de stad letterlijk de rug toe door middel van een gesloten bakstenen muur (A), ofwel ze zijn onopvallend (B). Binnen- en buitenkant van het hofje zijn hier gescheiden werelden.

De tweede grondgedachte geldt het hofje dat werd gebouwd ter 'herinnering' of als 'monument'. Dit zijn hofjes waarin de representatie van de stichter en regenten centraal staat. En ook deze hofjes kennen twee vormen. In de eerste vorm wordt het hofje gepresenteerd met een monumentale poort of poortgebouw (C). In de tweede vorm is de vorm van het hofje gebaseerd op de stadspaleizen van de elite, die op het moment van ontwerp werden gepubliceerd en gebouwd (D).

Hofjes worden al dan niet zichtbaar in de stad opgenomen, door te tonen dat ze zich afkeren van de omgeving, door ze te verbergen, door de gevels te voegen naar die van de omliggende panden, en door het hofje zelf visueel te verbinden met de stad. In het geval dat een hofje zich voordoet als een ander bouwtype wordt het 'tonen' en 'verbergen' gecombineerd en is sprake van een trompe-l'oeil.

De architectonische representatie van

A. hofjes achter een muur, B. verborgen oases, C. monumentale hofjes, D. hofjes als stadspaleizen worden in dit hoofdstuk uitgebreider besproken en geïllustreerd. Daarbij wordt ingegaan op veranderingen in representatie, en veranderingen in de architectuur van de hofjes in relatie tot precedënten en eigentijdse architectuurvoorbeelden: de ontwikkeling van het hofje via type en stijl.

Per categorie zijn op basis van Hoofdstuk 4 en de Chronologie vier exemplarische hofjes geselecteerd. Deze hofjes bouwen op elkaar voort, of demonstreren verschillende vormen binnen de categorie. Deze hofjes worden gedocumenteerd in Hoofdstuk 7 en in dit hoofdstuk, behalve op de volgende pagina, niet verder geïllustreerd.

³⁰³ Frankl, P., 'Over Stijl'. In: H. Engel, S. Komossa, E. Terlouw, *Architectuurfragmenten 2; De vraag naar stijl*. Delft, 1995, p. 75.

1

2

5

6

9

10

13

14

3

4

Geselecteerd zijn:

A – hofjes achter een muur

1. Hofje de Bakenesser kamer 1395 Haarlem
2. Arend Maartenshofje 1625 Dordrecht
3. Hofje van Nieuwkoop 1661 Den Haag
4. Hofje van Brien 1806 Amsterdam

7

8

B – verborgen oases

5. Sint Andrieshofje 1616 Amsterdam
6. Proveniershof 1707 Haarlem
7. Hofje van Samuel de Zee 1734 Leiden
8. Regenten- en Lenghenhof 1755-1892 Dordrecht

11

12

C – monumentale hofjes

9. Hofje Meermansburg 1681 Leiden
10. Hofje van Pauw 1706 Delft
11. Hofje van Staats 1733 Haarlem
12. Teylershofje 1789 Haarlem

15

16

D – hofjes als stadspaleizen

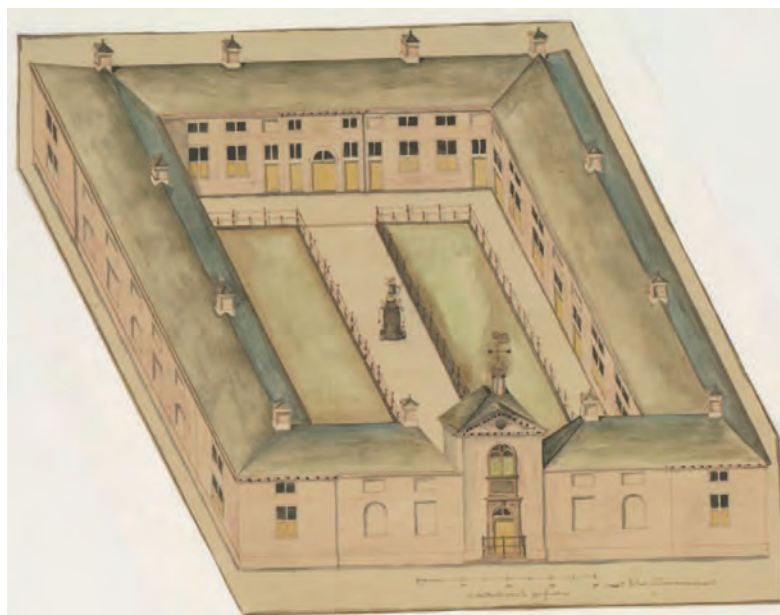
13. Deutenhofje 1694, Amsterdam
14. Brants Rushofje 1734 Amsterdam
15. Van Noblet 1761 Haarlem
16. Hofje van Oorschoot 1768 Haarlem

Ingang van het Jeruzalemshofje Leiden, getekend in 1797 door Jacob Timmermans.
Bron: Regionaal archief Leiden.
Hofje van Elisabeth Buytenwech 1614 Gouda, foto 1930.
Bron: Groene Hart archieven, fotocollectie SAMH inv.nr. 57185

De begraafplaats op het Camposanto in Pisa. Bron: <http://www.fotopedia.com/items/flickr-4258775707>
De oostgevel van het hofje van Nieuwkoop 1661 Den Haag, Pieter Post

Tevelingshofje Leiden. Het hofje is in twee fasen tot stand gekomen: stadsarchitect Willem van der Helm ontwierp in 1655 de rijtjes aan de oost- en westzijde. Onder leiding van stadstimmerman Anthonie Breetvelt zijn in 1679 de woningen ertussen gesitueerd. Het hofje ligt in de uiterste zuid-oosthoek van de binnenstad. Bron isometrie: Beeldbank Archief Leiden.

5.3 Stijl

5.3.1 Hofjes achter een muur

De expressie van hofjes die zich door middel van een muur afkeren van de wereld, voert terug op het religieuze ideaal van naastenliefde en een sobere levensstijl in de hoop op een hemels hiernamaals.³⁰⁴ De expressie van 'de rug toekeren' is gangbaar voor de oudste hofjes (1350-1640). Armenhuisvesting gerealiseerd door private personen was integraal deel van de christelijke samenleving. De intentie was om een veilige beschermde woonomgeving te creëren, buiten de samenleving en, gezien het vaste aantal van 12 huisjes, gebaseerd op de eenheid van Jezus en zijn apostelen, dichterbij god.

Het hofje achter de muur vormt een collectief van gelijkwaardige individuele huisjes rond een midden. Voordeuren, die gewoonlijk aan de straat liggen, bevinden zich hier aan het binnenhofje; de achterkant van de huizen is blind en grenst tegen woningen of ligt aan de straat, zoals het geval in het oudste bestaande Hofje de Bakenesserkamer in Haarlem (zie documentatie 7.1.1). De regentenkamer en kapel onderscheiden zich niet, als ze er al zijn. Er is sprake van een additionele schakeling van de bebouwing; architectonische eenheid wordt gecreëerd door het ritme van de huisjes en de min of meer regelmatige vorm van het hofje. De stichter wordt gerepresenteerd via een poortje van natuurstenen beeldhouwwerk, dat vanaf de renaissance door architecten wordt ontworpen naar moderne inzichten. In enkele van de oudste generatie hofjes in Leiden liet de stichter ter herdenking van de behouden thuiskomst van een kruistocht een achtkantig Jeruzalem-kapelletje bouwen.³⁰⁵ Dit kapelletje ligt naast de entree tot het hofje.³⁰⁶ Andere decoratieve elementen zijn spaarzaam aanwezig in de detaillering van de woningen, met een ambachtelijk karakter.

Een gaaf voorbeeld van een hofje met een gesloten bakstenen muur als buitengevel is het Arend Maartenshofje (1625 Dordrecht), dat een heel bouwblok beslaat (zie documentatie 7.1.2). Het is gebouwd in de ambachtelijke bouwtraditie van eenkamerwoningen: de gevel aan de straat en het hofje zelf zijn eenvoudigweg een omkering van voor- en achterkant. Het hofje heeft door de royale afmetingen van het blok een groot open midden. Het wordt vierzijdig omsloten, en heeft een doorlopend zadeldak. Dakkapellen (maar liefst anderhalf per huisje) en schoorstenen (een per twee huizen) vormen een ritme en zorgen voor eenheid. De ramen en deuren spelen in deze compositie een ondergeschikte rol. De regentenkamer (pas ingericht in 1700) bevindt zich direct rechts van de ingangspoort en is een voormalig huisje dat werd aangekleed met muur- en plafondschilderingen. Decoratief element buiten is het poortje, waarin 'de ouderdom en vergankelijkheid' zijn verbeeld rondom een buste van de stichter (in een jeugdige versie).³⁰⁷ In het hofje zijn Bijbelspreuken geschilderd op balken boven collectieve ruimten (de toiletblokjes in de hoeken en de poort).

De gesloten bakstenen muur aan de straat en de seriematigheid van huisjes op het hofje werden monumentaal uitgewerkt in het Tevelingshofje (1655, Leiden, door stadsarchitect Willem van der Helm) en het Hofje van Nieuwkoop (1661, Den Haag, door hofarchitect Pieter Post). De entree van het Tevelingshofje, die is opgenomen in een verder nagenoeg gesloten gevel, heeft verwantschap met de Leidse stadspoorten die van der Helm als stadsarchitect in zijn opdrachtenportefeuille had. De monumentale, door zijvleugels geflankeerde poort was in Leiden een veel gevolgd gevelschema vanaf het Van Brouchovenhofje (1639), waarover verderop meer.

³⁰⁴ Turck, H.M., *Die Leidener Wohnstiftungen vom 15. bis 17. Jahrhundert*. Aken 1989, p.58.

³⁰⁵ Jeruzalems-hofje 1467 (verdwenen), St Annahofje 1492 (nog aanwezig) Leiden.

³⁰⁶ Kapel Jeruzalems-hofje Leiden afgebroken in 1887; de entree van het Sint Annahofje in Leiden is in de jaren 80 van de 20^e eeuw verlegd, waardoor het kapelletje niet meer naast de ingang ligt.

³⁰⁷ Lips, C., *Wandelingen door Oud-Dordrecht I, II*. Zaltbommel 1974, p. 480.

Leiden streefde ernaar zich van andere steden te onderscheiden door monumentale classicistische architectuur, en haalde voor publieke en private gebouwen Haagse hofarchitecten naar de stad.³⁰⁸ Een tweede voedingsbodem was de Leidse universiteit, en de landmetersopleiding (de Duytsche Mathematique), waar ook de principes van classicistische architectuur onderwezen werden.³⁰⁹

In het Haagse Hofje van Nieuwkoop (1661) wordt de gesloten straatgevel van het Arend Maartenhofje uitvergroot en in een monumentale vorm gegoten (zie documentatie 7.1.3). Het Hofje van Nieuwkoop is een uitzonderlijk hofje.³¹⁰ Ten eerste is het uitzonderlijk groot (maar niet groter dan een stedelijk bouwblok). Ten tweede is het door zijn twee verdiepingen hoge dichte gevels en grote poort een bijzondere verschijning in de stad. Ten derde is er het contrast tussen het monumentale gesloten blok en het monumentale paleisachtige hof.

Ook bijzonder was de totstandkoming van het hofje. Die vond plaats in twee fasen. De puissant rijke Willem van Buytenwech, heer van Nieuwkoop, vastgoedontwikkelaar uit hoofde van hobby, en dertig jaar regent van het hofje van zijn tante in Gouda, startte de bouw van zijn hofje in 1656 als buitenplaats voor zichzelf: het regentenhuis, gelegen aan de achterzijde van het terrein was bestemd om eerst alleen een speelhuis te zijn. Het gebied aan de Prinsegracht is ook op de Kadastrale Minuut een lege uithoek in de stad. Na de dood van Van Buytenwech in 1657 is het hofje er tot 1661 omheen gebouwd. De ceremoniële poort aan de gracht, de regentenkamer en de regententuin (die niet meer bestaat) waren losse elementen, die in een as achter elkaar zijn gelegd. Het hofje is rechthoekig, anders dan het vierkante midden van het Arend Maartenhofje. De individuele woning gaat op in het geheel. De grootschalige repetitie van ramen, luiken, deuren en dakkapellen vormt banden, en geeft de hof een paleisachtig voorkomen: de wanden flankeren het regentenhuis. De dagelijkse toegang tot de hof ligt aan de zijkant, en leidt de bewoners binnen via het regentenhuis. De dichte bouwmassa is geleed, door verhoogde piramidevormige daken op de hoeken en in het midden, en op de schaal van het gevelvlak door blindnissen. Terwen en Ottenheim (1993) benadrukken dat Post voor het hofje dezelfde vormen en middelen inzette als voor de paleizen en buitenplaatsen die hij ontwierp.³¹¹ Verwey (1992) noemt de optische vergroting van de hof, gezien in de richting van de regentenkamer, die Post cadeau kreeg door de gerende vorm van de kavel.³¹² Kuyper (2003) wijst op de overeenkomst met een mausoleum.³¹³ De buitenmaat van het hofje ($\pm 130 \times 50$ meter) komt ongeveer overeen met die van de begraafplaats op het Campo Miracoli (gebouwd tussen 1277-1464) in Pisa, ook een vrijstaand gesloten blok. Als je het Hofje van Nieuwkoop zo beschouwt representeren de gescheiden binnenwereld en buitenwereld beide de stichter. Gezien de repetitie van blindnissen aan de buitenzijde, die ook te vinden is in het bovengenoemde Tevelingshofje (dat Post als architect van de Waag (1657) in Leiden zeker kende, net als het straks te bespreken Hofje Van Brouhoven) representeert de buitengevel mijns inziens het bouwtype hofje, en representeert de paleisachtige hof-gevel de stichter. De ontwerper heeft wellicht een dubbele agenda gehad. Overigens is ook Pieter Post zelf zichtbaar binnen het hofje, op dezelfde gevelsteen als waar de naam van de stichter is vermeld, boven de poort aan de Prinsegracht.

In het Hofje van Bienen (1806, Amsterdam), ontworpen door stadsarchitect Abraham van der Hart, werd het hofje opnieuw doordacht volgens de denkbeelden en vormen van de Franse verlichting (zie documentatie 7.1.4). Onder invloed van de Franse Verlichting

³⁰⁸ Taverne 1978, Kuyper 2003, Steenmeijer 2005, Goudeau 2005, Medema 2011.

³⁰⁹ Goudeau, J., Nicolaus Goldman, 1611-1665, en de wiskundige wetenschap. Groningen 2005, p.29.

³¹⁰ Zie Menonides 1963, Verwey 1992, Terwen en Ottenheim 1993, Kuyper 2003.

³¹¹ Terwen, J.J., Ottenheim, K.A., *Pieter Post (1609-1669) architect*. Zutphen 1993, p.151, 152.

³¹² Verweij, M.S., *Het hofje van Nieuwkoop te 's Gravenhage, een ontwerp van Pieter Post (1608-1669)*. Den Haag 1992, p. 25.

³¹³ Kuyper, W. *Het monumentale Hart van Holland*. Leiden 2003, p. 76.

speelde het thema van nut en economie in het Hofje van Bienen een belangrijke rol naast die van monumentaliteit.³¹⁴

Waar in het Hofje van Nieuwkoop de afgesloten wereld van het hofje, respectievelijk paleisachtige werelden van de bewoners en de stichter zijn verbeeld, is in het hofje van Bienen 1804 Amsterdam, ontworpen door stadsarchitect Abraham van der Hart, de omkering van binnen- en buitenwereld in stedelijke zin aan de orde, zoals volgens het oorspronkelijke (zuivere) traditionele hofje. Ten eerste spreekt dit uit het silhouet van de compleet gesloten straatgevel: drie dichte muurvlakken, met daarboven daken die de contour van de dwarsdoorsnede van het hofje volgen: huis-regentenkamer-huis, in plaats van een schema van zijvleugel-poortgebouw-zijvleugel. Het piramide- en schilddak zijn nog herkenbaar. De drie bouwdelen zijn door een horizontale band (een motief dat ook is gebruikt in het Sint Andrieshofje (1616, Amsterdam) en de daklijn simpel en strak verbonden. Alleen een natuurstenen poort siert het middelste muurvlak van het regentengebouw. De daklijn is verder geleed door een klok en een koepeltje met een luiklok boven de poort, en dakkapellen op de zijvleugels. Eenvoudige dichte poortjes tussen de muurvlakken vormen de toegang tot het hofje voor de bewoners. De onderlegger van de gevelcompositie heeft eenzelfde mathematische eenvoud als het Leidse hofje van Brouchoven.

In het Hofje van Bienen zijn veertig woningen ondergebracht in drie losse, compact in elkaar geschoven bouwvleugels.³¹⁵ Waar Post in het hofje van Nieuwkoop het paleis het hof binnenbrengt, brengt Van der Hart in het Hofje van Bienen de stad naar binnen, door het Amsterdamse grachtenpand met souterrain en stoeptrapjes als uitgangspunt te nemen. Op verzoek van de regenten werd er zoveel op het plan bezuinigd dat er in het hofje zelf geen decoratief detail te vinden is, behalve de centrale waterpomp, de klok op en de rondboogvensters in het regentengebouw, die nuttig zijn én collectief. De tuin was oorspronkelijk verdeeld in een deel om te bleken en een deel om te zaaien.

Het regentengebouw van het Van Bienenhofje is niet exclusief voor de regenten, maar er bevindt zich ook een bescheiden kapel voor de bewoners.

'Economie' is er, behalve in de compacte opbouw en functionele organisatie, ook terug te vinden in de vorm van hergebruikte materialen en slim gebruikmaken van wat er van een brouwerij op die plek was achtergebleven aan bouwmaterialen en fundering.

Net als het Hofje van Nieuwkoop is het Hofje van Bienen ontworpen in fasen, maar nu met het doel de exploitatie van het hofje mee te kunnen laten bewegen met economische fluctuaties: de verdieping boven de woningen was bij aanvang bestemd als verhuurbare opslagruimte, en had een dichte gevel die was voorzien van blindnissen. In 1886 had het hofje de middelen om de opslagruimte te transformeren tot woonruimte, en werden de blindnissen eenvoudig vervangen door ramen en het aantal dakkapellen teruggebracht.

'In het Hofje van Bienen moest uitdrukking worden gegeven aan de belangrijkheid van het instituut, de grootsheid van de daad van de stichters, de waardigheid van het bestuur van de regenten.'³¹⁶ De 'passende monumentaliteit', waar Van der Hart veel waarde aan hechtte, ontleent het hofje aan zijn uiterst sobere bouwmassa, waarin de decoratieve toevoegingen contrasteren en zo een krachtig beeld oproepen. De lijn van het Maarten Arendhofje en het Hofje van Nieuwkoop is hier verder doorgezet. Van der Hart maakt gebruik van *architecture parlante* als van Etienne Louis Boullée (1728-1799), voor wie de zeer krachtige primaire vormen symbool staan voor aansluiting bij de oudheid, economie en nieuwe natuurkundige inzichten in de rationalistische traditie.³¹⁷

³¹⁴ Swigchem, C.A., *Abraham van der Hart 1747-1820, architect, stadsbouwmeester van Amsterdam*. Amsterdam 1965, p. 67.

³¹⁵ Vink, E., 'Een deftig en weldadig onderdak. De bouwgeschiedenis van het hofje van Bienen. In: P.J. Margry, *Hofje van Bienen, twee eeuwen Amsterdams hofjesleven*. Amsterdam p.79-110

³¹⁶ Swigchem 1965, p. 92.

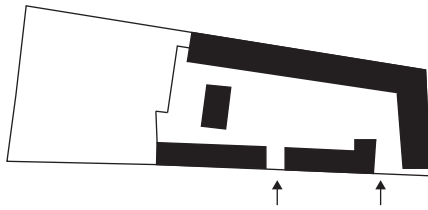
³¹⁷ Van der Hart paste in zijn ontwerpen nieuwe technologie toe met betrekking tot bouwmaterialen en hygiëne; ook de functionele organisatie van de plattegrond was voor hem een opgave. Zijn ontwerp voor het werkhuis in Amsterdam is gepubliceerd in Durand's *Recueil et Parallèle* uit 1802. Verder werkte in zijn rol als stadsarchitect direct samen met de architect van de in Nederland neergestreken Lodewijk Napoleon. Zie: Van Swigchem 1965.

Na het Hofje van Brien en werd de gesloten muur nog wel toegepast, maar deze is geen architectonische opgave meer geweest tot bij de nieuwbouw van het Hofje Codde en Van Beresteyn (1969, Haarlem), ontworpen door J.H. van der Laan.³¹⁸ Dit hofje kan worden gezien als een 'opengebroken hofje achter een muur', ontworpen in de vormtaal van de Bossche school. De omsluitende bebouwing van het ruime wigvormige hofje is asymmetrisch opgeknipt in drie losse blokken en een haakvormige rij woningen en heeft op twee plaatsen een open toegang via een laag spijlenhek (een in de overhoekse as via welke het hofje vanuit de binnenstad wordt benaderd, met de regentenkamer in beeld; en een as via welke men de toegang tot het hofje benadert, vanaf de hoofdingang van de Nieuwe Bavokerk). Door de ramen in de strakke buitengevel relatief klein van afmeting te laten zijn, ritmisch te positioneren, boven borstweringshoogte te plaatsen en de vlakke detaillering is het karakter van gesloten achterkant van het traditionele hofje in herinnering aanwezig. In verband met de bezonning is in de huizen aan de straat wel een groot raam geplaatst; het wooncomfort is hier leidend. Collectiviteit en serene stilte op het hofje zijn bereikt door de compositie van de bebouwing met herhaalde penanten, die zijn verbonden via een doorgaande latei. Decoraties van de voorgaande hofjes Codde en Van Beresteyn en meerdere herdenkings-tabletten zijn door heel het hofje te aangebracht en contrasteren met de sobere bebouwing. De open toegankelijke tuin is ingericht met wandelpaden en heeft de naam 'plein' gekregen. Een andere verwijzing naar het gebouwtype hofje is de situering van de regentenkamer op de verdieping. Deze ligt in dit hofje niet boven, maar direct naast de entree. Een tuinzaal, een collectieve wasruimte en een fietsenberging vertegenwoordigen eigentijds wooncomfort.

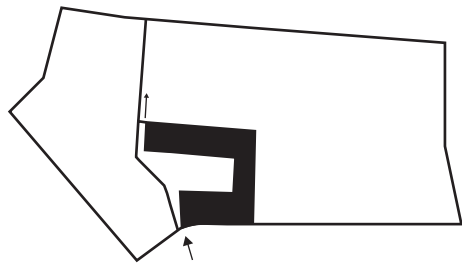
Het Enschedéhofje (2007, Haarlem), het meest recente hofje, ontworpen door Döll Lab stelt ook de muur aan de orde. De licht gebogen gesloten muur van dit hofje (de rooilijn van het bouwblok) is een scherm met gaten, waar de balkons naar binnen liggen, plus ramen en kleurvlakken. Deze zijn in een verstrooid patroon aangebracht. De binnengevel van het Enschedéhofje is net als de buitenkant een mengvorm van formeel en informeel: het materiaal –verticale houten planken- is *binnenterrein-vocabulaire*; de compositie van herhaalde ramen in het gelid en vlakke detaillering sluit aan op de hofjes-traditie. Het Enschedéhofje kent huisjes en moderne appartementen.

³¹⁸ Architect J.H. van der Laan komt niet voor in de lijsten van het Nederlands Architectuur Instituut (wel H.(Dom) Hans) en J.A. van der Laan. J.A. van der Laan overleed in 1966, het bureau werd o.a. voortgezet door J.H.M. Kirch; een samenwerking? Het hofje volgt de formele principes en logica van de Bossche school.

Hofje Codde en van Beresteyn
Haarlem
1969
J.H. van der Laan

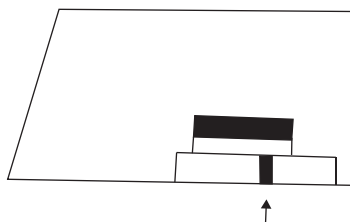

Enschedéhofje
Haarlem
2007
Döll-atelier, Joost Swarte

Anthonie Grill's hofje
 Amsterdam
 1727

Ontwerptekening voorgevel Rozenhofje. Bron: beeldbank Stadsarchief Amsterdam

Rozenhofje
 Amsterdam
 1744, 1884
 G.B. Salm in 1884

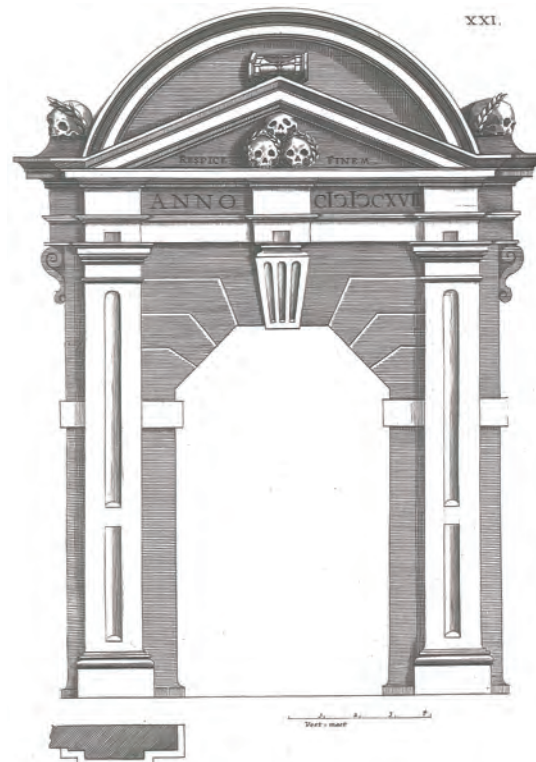
5.3.2 Verborgen oases

Het hofje dat binnen een bouwblok verborgen ligt, is de tweede vorm die onzichtbaarheid ten opzichte van de buitenwereld tot uitdrukking brengt (1600-1700, 1860+). Dit type hofje is kenmerkend voor dichtbebouwde plaatsen als de Amsterdamse Jordaan en Leiden. De verschijningsvorm is een poortje tussen twee panden, of een deur die onopvallend is opgenomen in de straatwand. Hofjes waarvan de bebouwing aan de straat werd verhuurd om inkomsten te verwerven, en die zich niet onderscheiden van de gangbare panden aan de gracht, zijn ook een voorbeeld van 'verborgen oases', zoals het Sint Andrieshofje 1616 (zie documentatie 4.1.6 en 7.2.5) en het Grill's hofje 1727, beide in Amsterdam. Een efficiënte organisatie voor een verborgen hofje is de opbouw van een dubbele ring, geïllustreerd door het Proveniershof (1707) in Haarlem (zie documentatie 7.2.6).

Ook de negentiende-eeuwse vernieuwingen van hofjes passen in dit profiel van 'verbergen' in de vorm van een anonieme stedelijke gevel: de nieuwe, hogere voorgevels voegen zich naar de nieuwe, grotere schaal van de anonieme stedelijke bebouwing. Er is sprake van stedelijke verdichting en ook modern wooncomfort: iets ruimere woningen, en ramen aan de straatkant. De negentiende-eeuwse neostijlen-architectuur heeft weliswaar geen synthetische relatie met de bouwvorm van het hofje, maar wel met de stad. De voorgevels van het Rozenhofje en het Lutherhofje zijn een voorbeeld van een zorgvuldig gedetailleerde stedelijke straatwand, ontworpen door G.B. Salm in 1884, respectievelijk D. van Oort Hzn uit 1909.

De verborgen hofjes zijn (voor zover uit de literatuur bekend) niet onder architectuur gerealiseerd. Ze vallen onder het traditioneel bouwen, en tonen het vakmanschap om de verbinding tussen de straat en het hofje vorm te geven als een 'route architecturale'. Exemplarische voorbeelden zijn hier het Hofje van Samuel de Zee 1724 Leiden (zie documentatie 7.2.7) en het labyrintachtige Regenten- en Lenghenhofje 1755 in Dordrecht (zie documentatie 4.1.6 en 7.2.8). Het Regenten- en Lenghenhofje had aanvankelijk een voorhof en een achterhof die via een as met elkaar zijn verbonden. In 1832 en 1885 zijn het Klophofje respectievelijk de Lange hof toegevoegd; het achterhof is in 1899 in een ruimere opzet herbouwd. Het is nu een schakering van vier hofjes met verschillende maatverhoudingen, die bijna een volledig bouwblok beslaan.

De kwaliteiten van verborgen hofjes is gelegen in de stedelijke architectuur, zoals die in Hoofdstuk 4 naar voren is gebracht.

1. Poort uit: Sebastiano Serlio, On Architecture, Book VI & VII. Venetië, 1584. Engelse vertaling V. Hart, P. Hicks . New Haven, Londen p. 491.
2. Kerkhofpoort Westerkerk 1620, Hendrick de Keyser. Bron: Architectura Moderna 1631, herdruk Ottenheym. Amsterdam 2008, p. XXI .

Dolhuys Kloveniersburgwal Amsterdam, situatie rond 1663. Bron: Beeldbank Stadsarchief Gemeente Amsterdam

5.3.3 Monumentale hofjes

Hofjes waarin de herinnering aan de stichter/regenten en de band met de stad de leidraad vormen presenteren zich opvallend met een fraaie voorgevel, of door het hofje als groene oase te tonen. Dit type hofjes ligt op prominente plekken in de stad, en is veelal gebouwd door ambitieuze wethouders, geslaagde vluchtelingen of maatschappelijke vernieuwers. Zij konden de beste architecten van hun tijd inschakelen. De ontwikkeling van het monumentale hofje begint met het poortje. Poorten waren een belangrijke opgave in de opbouwtijd na de Reformatie en de vorming van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. Ze waren goed bruikbaar voor representativiteit en waren efficiënt toepasbaar in geval van zowel hergebruik (van met name oude kloosters) als nieuwbouw (bijvoorbeeld stadspoorten).

Het ontwerpen van poorten behoorde van oudsher tot het vak van de steenhouwer. Maar vanaf het moment dat architect in de tweede helft van de zestiende eeuw een zelfstandige professie werd, werden er aparte ontwerpers voor ingeschakeld. Ontwerpen voor natuurstenen geornamenteerde poortjes waren een belangrijk bestanddeel van prentenboeken, gemaakt door schilderarchitecten, die via Zuid-Nederland hun weg vonden naar de republiek in opbouw. De vrije omgang met de classicistische vormtaal was geïnspireerd op het werk van Michelangelo in Rome, en werd geïnterpreteerd in de geest van Serlio's 'licentia', het doorbreken van de regels.³¹⁹ Deze invalshoek werd geïntroduceerd door Zuid-Nederlandse hofarchitecten, en opgepakt door onder andere de papieren architect Vredeman de Vries, en in de Hollandse stad gebruikt door De Key in Haarlem en Leiden, en De Keyser in Amsterdam.³²⁰ De Keyser, die in Amsterdam exclusief als stadsarchitect werkte, ontwierp geen hofje maar wel stedelijke instellingen als het Dolhuys. De geornamenteerde poortjes (of poorten, want ze zijn meestal groot en monumentaal), drukken het prestige van de stad uit. Het Heilige Geesthofje (1616 Den Haag) heeft een bescheiden poort in de trant van de Keyser.

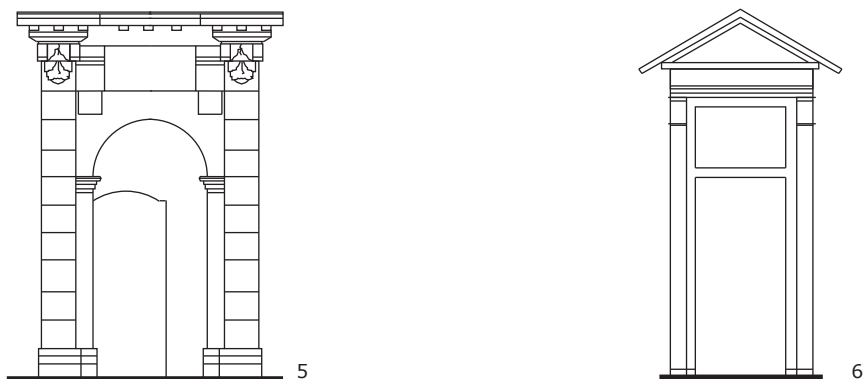
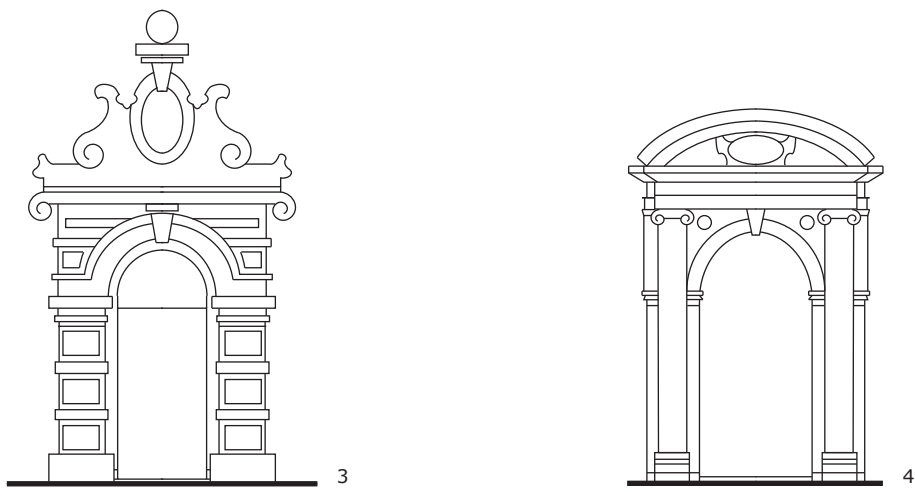
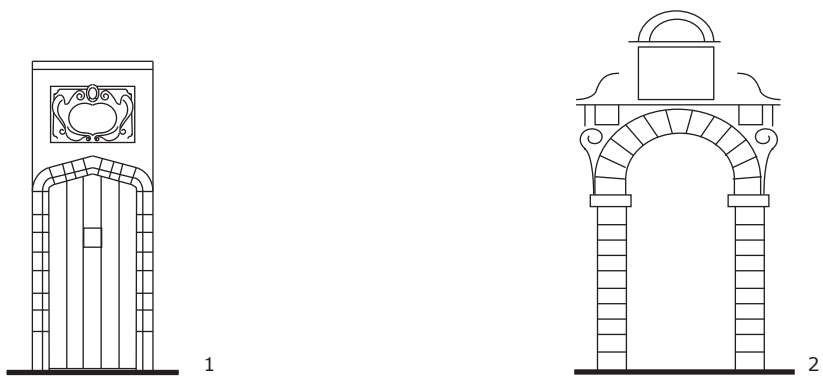
De geblokte poort van het Frans Loenenhofje (1607, Haarlem) uit 1625 werd bijna twintig jaar na de oprichting van het hofje toegevoegd. De regenten (die ook regent waren van andere, stedelijke instellingen) gingen mee met de ambitie van het stedelijk bestuur om publieke gebouwen van hoogstaande architectuur te realiseren.³²¹ Door het Sint Lucasgilde, dat vooruitstrevende humanisten en schilderarchitecten als lid had, bloeide het culturele klimaat in Haarlem. De poort van het Frans Loenenhofje, die in het smalle straatje qua schaal en vorm nogal groots overkomt, is ontworpen door stadsarchitect Lieven de Key.³²² Uitzonderlijk is dat ook de binnenkant van de poort speciaal werd ontworpen (en dus geen achterkant is), zij het grotendeels in baksteen en soberder: deze ronde binnenpoort heeft dezelfde afwisseling van baksteen en natuursteen als het gotische poortje van de Hofje de Bakenesserkamer aan de Bakenessergracht. De Key in Haarlem was ook de ontwerper van de Sint Joris Stadsdoelen, die later werden getransformeerd tot het Proveniershof. Het stoerdere poortje van de stadsdoelen (voor militaire bestemmingen werden vooral de Toscaanse en Dorische orden toegepast) is (zonder bovenstuk) de huidige toegang tot het Proveniershof.

³¹⁹ Ottenheym, K.A., P. Rosenberg, N. Smit, *Hendrick de Keyser, Architectura Moderna, moderne bouwkunst in Amsterdam 1600-1625*. Amsterdam 2008, p.33

³²⁰ Ottenheym 2008, p. 39.

³²¹ Ampzing 1623 vermeldt dat Cornelis Jacobus Schout regent is van het weeshuis (p.395) en Jacob Schoneus regent is van het Anthonisgasthuis (p. 403). Beide waren regent van het Frans Loenen hofje, zie Temminck 2007 p.28.

³²² Lieven de Key (1560-1627) steenhouwer uit Gent die in 1590 naar Nederland kwam. Leidende architect van de Hollandse renaissance (Vleeshal Haarlem, stadhuis Leiden).

1. Hofje de Bakenesserkamer 1395 Haarlem 1, 2. Heilige Geesthofje 1616 Den Haag
 3. Frans Loenenhofje 1607/1625, 4. Hofje de Bakenesserkamer 2 16??,
 5. Annahofje Leiden 1685, 6. Hofje Samuel de Zee Leiden 1724

De architectuur van het hofje naar het Hollands Classicisme was niet meer het monumentale steenhouders-pronkpoortje van de renaissance, maar werd een symmetrische compositie van een poortgebouw, dat werd geflankeerd door lagere zijvleugels. Deze opzet was in Nederland bekend geraakt via handboeken van Serlio, Palladio en Scamozzi, en architecten uit hofkringen rond Constantijn Huygens, waaronder Van Campen, Van 's Gravesande en Post.³²³

Het vocabulaire van het Hollands classicisme kon compleet worden ingezet: schild- en piramide daken met typische schoorstenen, pilasters volgens de antieke orden en proportieleer, blindnissen en festoenen.

Het meest spectaculaire, en ook het eerste ontwerp in deze categorie is het Van Brouchovenhofje in Leiden uit 1639. Het is ontworpen door de stadsarchitect Arent van 's Gravesande, die door stadsbestuurder Jacob van Brouhoven uit de Haagse stadsfabriek naar Leiden was gehaald om het monumentale classicisme te verankeren met de identiteit van de stad. Hij ontwierp de Lakenhal, de Marekerk, verschillende grachtenpanden, en drie hofjes: het Van Brouchovenhofje, het Klein Sionshofje en het Hofje van Eva Van Hooegeveen.³²⁴

Het eerstgenoemde hofje werd door Jacob van Brouhoven zelf gerealiseerd, aan het eind van zijn leven. Hij was een regent die veel machtsposities bekleedde in Leiden en het Binnenhof in Den Haag.³²⁵ Zijn hofje was een monument voor hemzelf en voor de stad. De pilasters van het poortgebouw werden ontworpen volgens de Ionische orde, hetgeen werd overgenomen door latere hofjes in de stijl van de Hollands Classicisme. De zijvleugels zijn gebouwd volgens de lagere Dorische zuilenorde.

Steenmeijer (2005) noemt de Lakenhal als referentie voor het Van Brouchovenhofje, en mogelijk enkele bouwwerken van Van Campen (Mauritshuis 1633 Den Haag) en tekeningen uit publicaties van Serlio, Palladio, Vallalpando en Prado.³²⁶ De compositie en maatsystematiek van het Van Brouchovenhofje is gebaseerd op een vierkant raster en een moduulmaat die daar een elfde deel van is. De classicistische geometrie klopte perfect, totdat het dak in 1795 is opgehoogd.³²⁷

De traditie om de woningen aan de straat zonder vensters uit te voeren is in dit hofje losgelaten. Turck noemt het Van Brouchovenhofje het eerste hofje in Nederland waarin de representatie van de stichter centraal is komen te staan, door middel van een statig poortgebouw in Palladiaanse stijl.³²⁸ Achter de monumentale gevel schuilt een sober, bijna armoedig hofje, een compleet andere wereld dan de voorgevel doet vermoeden.

Classicistische zuilen werden ook toegepast in het hofje van Wouw 1647 Den Haag, maar op een andere manier, met een gemetselde pilasterorde en horizontale natuursteenbanden in de kopgevels van het U-vormige hofje waarin de regentenkamer rechts en de portierswoning links van de ingang ligt. Het hofje is ontworpen door de schilder-architect Bartholomeus van Bassen, die van 1639 tot 1650 stadsarchitect van Den Haag was, en in dezelfde kringen verkeerde als Van 's Gravesande.³²⁹

Gemetselde pilasters vormen het verbindende element in het hofje van Eva van Hooegeveen 1653, het tweede dat Arent van 's Gravesande ontwierp. Door de lage hoogte van de pilasters en omdat er geen interactie is met het gevelontwerp van de huizen van het hofje zelf, mist dit hofje de grandeur die je zou verwachten (foto zie paragraaf 4.4.1).

³²³ Ottenheym 2010, p. 18.

³²⁴ Steenmeijer, G., *Tot Cieraet ende aensien deser stede, Arent van 's Gravesande, architect en ingenieur ca. 1610-1662*. Leiden 2005, p. 217-224.

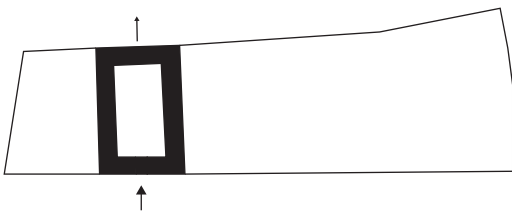
³²⁵ Rentmeester van Rijnland, lid van de Veertigraad, leider van de contraremonstranten, lid van de staten van Holland en de Staten Generaal. Zie: Leermakers, I., F. Welling 1997- 2010, p. 163.

³²⁶ Steenmeijer 2005, p. 219-220.

³²⁷ Het dak van de zijvleugels en heel het hofje is opgehoogd rond 1795.

³²⁸ Turck 1989, p. 152.

³²⁹ Gerritsen 2006 p.60.

van Brouchovenhofje
Leiden
1639
Arent van 's Gravesande

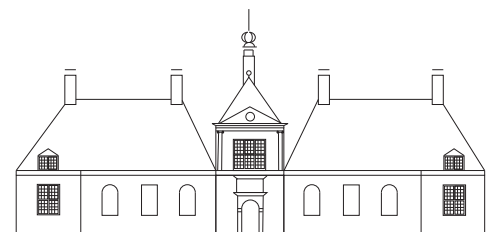

1

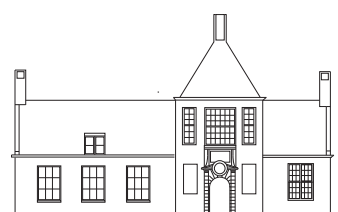
2

3

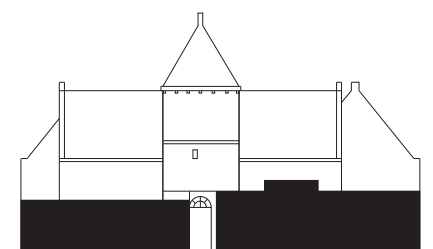
4

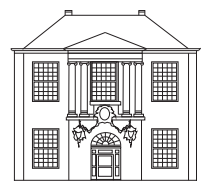
5

6

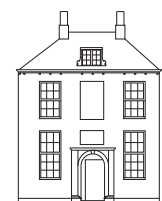
7

8

9

10

11

Leidse hofjes met centraal de regentenkamer boven de poort

1. Hofje van Brouhoven	1639	Arent van 's Gravesande
2. Tevelingshofje	1655	Willem van der Helm en 1679 Anthony Breetvelt
3. Pieter Loridanhofje	1656	
4. De Houcksteen	1660	deze gevel is gewijzigd in 1897
5. Groot Sionshofje	1668	Willem van der Helm
6. Schachtenhofje	1670	Willem van der Helm
7. Sint Jacobshofje	1672	
8. Meermansburg	1681	Jacob Roman, Anthony Breetveld
9. Jean Pesijnhofje	1683	Jan Bastiaanszoon Loopwijk
10. Francois Houttijnschhofje	1737	Arij van de Lauriere, Barend Stierman
11. Juffrouw Maashofje	1901	Barend Spijker

In het Hof Meermansburg (1681 Leiden) (zie documentatie 7.3.9) was aan de gracht geen ruimte voor zijvleugels. Na de poort passeert men eerst een straatje voordat het hofje wordt bereikt. In dit hofje werd de classicistische decoratie in de voorgevel beperkt tot het middelste raam van de regentenkamer; de wereld van de regenten (kamer) en van de bewoners (poort) is hier uit elkaar getrokken. De buitengevel van het hofje, waarin het pilasterschema van het hofje van Brouhoven op kleinere schaal is geprojecteerd rond het kozijn van de regentenkamer, is een ontwerp van de Haagse hofarchitect Jacob Roman. De toepassing van de zuilen is verder verwant aan die van de poort van het Hofje van Nieuwkoop, waarin ook is gereageerd op het hofje van Brouckhoven.

Het hofje zelf werd ontworpen door stadstimmerman Anthony van Breetveld. Het is ruim, maar niet overdonderend van schaal als het Hofje van Nieuwkoop, en wordt omsloten door een gevelwand waar het individuele huis in opgaat. Er is een symmetrieas in de lengterichting, en achter in het hofje is een architectonisch verbijzonderd 'klaphuis' opgenomen, een ontmoetingsruimte voor de bewoners (de huidige versie is uit 1778-1780 en inmiddels verbouwd tot woning). Dit element was al te vinden in het Hofje van Pieter Loridan (1656, Leiden) in de vorm van een los gesitueerde open colonnade achter in het hofje: de regentenkamer keek hier op uit (en niet op de woningen) en voor de bewoners had dit collectieve element een gebruikswaarde. Het is niet duidelijk hoe de colonnade op het hofje van Pieter Loridan terecht is gekomen, maar in de tuinarchitectuur van dat moment zijn vergelijkbare voorbeelden aan te wijzen; open galerijen werden ook toegepast in stedelijke instellingen zoals ook in het bij deze paragraaf afgebeelde Dolhuys in Amsterdam. Het Provenhuis van Margareta Splinter in Alkmaar uit 1647 heeft een galerij met zuilen die direct voor de huizen langs loopt, en kan een referentie zijn geweest. De colonnade van het Loridanhofje kreeg een opvolger in het Deutzenhofje, dat verderop wordt besproken.

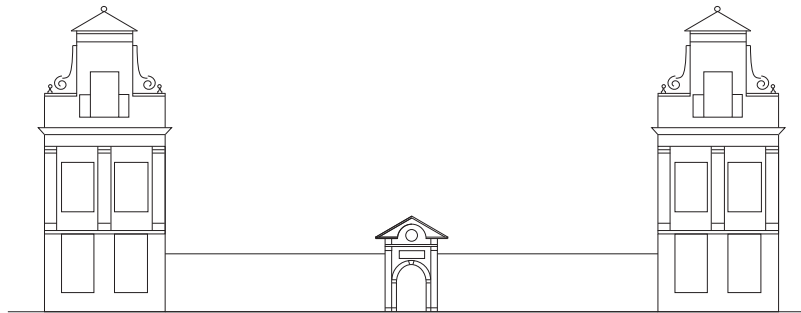
In het Hofje van Staats (1733, Haarlem) (zie documentatie 7.3.11) is het classicistische gevelschema van het Hofje van Brouhoven uitgevoerd in een grootschaliger, meer barokke versie: het middengebouw aan de straat is geen toegangsgebouw meer, maar exclusief voor de regenten en telt niet één regentenkamer maar meerdere ruimten. Het heeft de gevel van een stadspaleis, met barok lijstwerk rond de middenas en een middenpartij die boven de daklijst uitsteekt. Op het dak staat een klokkentoren die de plek van het hofje in het stadssilhouet markeert. De ingang voor de bewoners is opgenomen in de zijvleugels. Terwijl het hoofdgebouw twee royale lagen hoog is, met een enorme kap, zijn de huisjes maar één laag hoog. Het hofje heeft een hoofdas in de lijn van het regentengebouw en loodrecht hierop een secundaire as, waaraan collectieve voorzieningen voor de bewoners liggen. De tuin vormt een middelpunt. De woningen hebben een eigen assenstelsel, waardoor het hofje op de kadastrale minuut in totaal wel zeven (potentiële) uitgangen telt. Het hofje heeft, mede door de geel-zwart geschilderde deuren en luiken (sinds 1900 de kleuren), wel iets van de voorhof van een buitenplaats. Oorspronkelijk lag er nog een regententuin achter het hofje. Decoratie is niet toegevoegd in de vorm van losse ornamenten, maar verwerkt in de bouwelementen; de bovenlichten hebben een roedeverdeling in de vorm van zonnestralen en de dakkapellen hebben een halfronddak. In dit hofje delen de bewoners in de luxe van het regentendomein. De bouw van het Hofje van Staats paste in de politiek van de stad Haarlem het slechte tijt te keren door de façade van de stad op te trekken in combinatie met goede voorzieningen.³³⁰ Van de Hollandse steden was Haarlem er in die tijd het slechtst aan toe.³³¹ Het ontwerp is van Hendrik de Werff, *onderfabriek* van de stad Haarlem.³³² De uitvoering is gedeeltelijk verricht door de onderfabriek.³³³ Dit kan worden beschouwd als een subsidie in natura.

³³⁰ Medema, G. H., *Achter de façade van de Hollandse stad. Het stedelijk bouwbedrijf in de achttiende eeuw*. Nijmegen 2011, p.345.

³³¹ Brand, N., *De wortels van de Randstad. Overheidsinvloed en stedelijke hiërarchie in het westen van Nederland tussen de 13de en de 20ste eeuw*. Delft 2012 (diss.), p. 64.

³³² Verlaan, Wansbeek-Zijbrands 1992 p. 59.

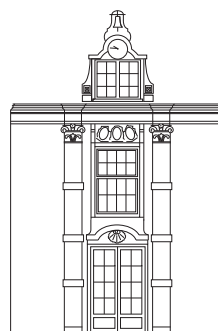
³³³ Verlaan, Wansbeek-Zijbrands 1992 p. 64.

1

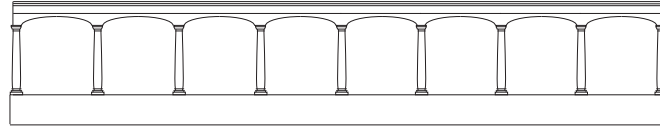
2,3

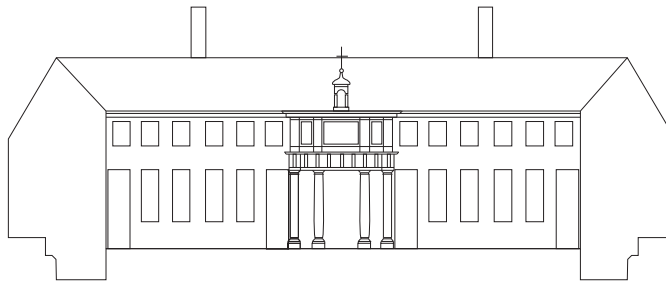
4

Zuilen tegen gevels

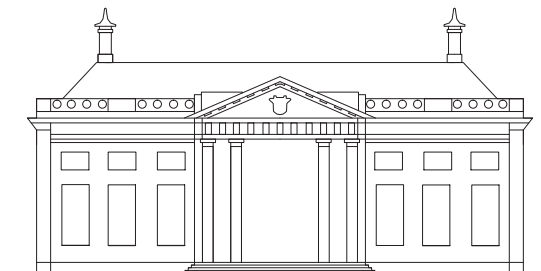
1. Hofje van Wouw 1647 Den Haag, Bartholomeus van Bassen
2. Poort hofje van Nieuwkoop 1661 Den Haag, Pieter Post
3. Rondom regentenkamer hofje Meermansburg 1690 Leiden, Jacob Roman
4. In de binnenhof Van Brants Rushofje 1734 Amsterdam, Daniel Marot

1

2

3

Zuilenportieken

1. Colonnade Pieter Loidanshofje 1656 Leiden, Pieter Janszoon van Noort
2. Zuilenportiek achter in het Deutzenhofje 1694 Amsterdam, Pieter Adolfsz de Zeeuw
3. Zuilenportiek voor in het Teylershofje 1789 Haarlem, Leendert Viervant

In het nieuwe Teylershofje (1789, Haarlem) sublimeert het ontwerp van het hofje als archetype (zie documentatie 7.3.12). De bewoners wonen op het mooiste hofje, de regenten worden op imposante wijze gerepresenteerd en de stad geniet mee. Ook hier is de vergrotingstruc toegepast. Een kolossaal voorgebouw, met een zuilenportiek als open poort georiënteerd op het meanderende Spaarne verbindt het hofje letterlijk en figuurlijk met de stad. De poort kadert een zicht op de kerktoren in, de regentenkamer ligt aan de straat, en het hofje straalt haar schoonheid uit naar de stad. Pieter Teyler van der Hulst heeft met de oprichting van het Teylers Genootschap voor theologische en natuurkundige vraagstukken een cruciale rol gespeeld in de nieuwe maatschappelijke en wetenschappelijke ontwikkeling aan de vooravond van de Patriottische revolutie in 1795.³³⁴ Teyler had tijdens zijn leven al een hofje ondergebracht het niet charitatieve Varkenhofje. Na de bouw van het nieuwe Teylershofje werd dit geschonken aan het Lieve Vrouwe en Anthonie Gasthuys. Met de bij Jacob Otten Husly opgeleide Leendert Viervant als huisarchitect, had het Teylers Genootschap iemand aangetrokken die de nieuwe burgerlijke idealen perfect in nieuwe monumentale vormen kon vertalen.

Viervant was 'ernstig aanbevolen allen opschik te vermijden, en alleen op een deftige en welgeschikte orde te letten'.³³⁵ Naar de maatstaven van hofjes is dat criterium niet erg serieus genomen: in de hoofdas en de dwarsassen zijn behalve de monumentale zuilenportieken een prachtige zonnwijzer, een klok en oeil-de-boeufs opgenomen, en de achter-uitgang is een natuurstenen poortje met ionische stijlkenmerken. En ook de waterpomp is een monumentale verschijning.

Von der Dunk ziet het ontwerp van de kolossale zuilen in het Teylershofje als een typisch neoclassicistisch motief.³³⁶ Het uniek grote zuilenportiek in de poort van het Teylershofje is meer dan een symbolische spreekbuis voor het patriottistische credo van gelijkheid, vrijheid en broederschap, en een juweel van een bejaardenhuisvesting. Mijn stelling is dat er in het Teylershofje is voortgebouwd op het zuilenportiek van het Deutzenhofje. Het uitvergroten is te beschouwen als een vervolg op het Hofje van Oorschot. En, zullen we zo zien, in de opbouw van de plattegrond is een relatie met het Amsterdamse Van Brants Rushofje aan te wijzen.

Het Teylershofje kreeg in 1805 een tegenhanger in het Hofje Van Bienen (Amsterdam), waarin niet de poort maar de muur het leidend thema is, zoals hierboven al is beschreven.

Monumentale hofjes uit latere perioden zijn de vroege voorbeelden van filantropische arbeidershuisvesting, waarin ook de hofvorm is gebruikt.³³⁷

³³⁴ A.A., *Teyler' 1778-1987, Studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest*. Haarlem/Antwerpen 1978, p. 119.

³³⁵ Molen, J.R. ter, Het hofje. In: A.A., *Teyler' 1778-1987, Studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest*. Haarlem/Antwerpen 1978., p.193

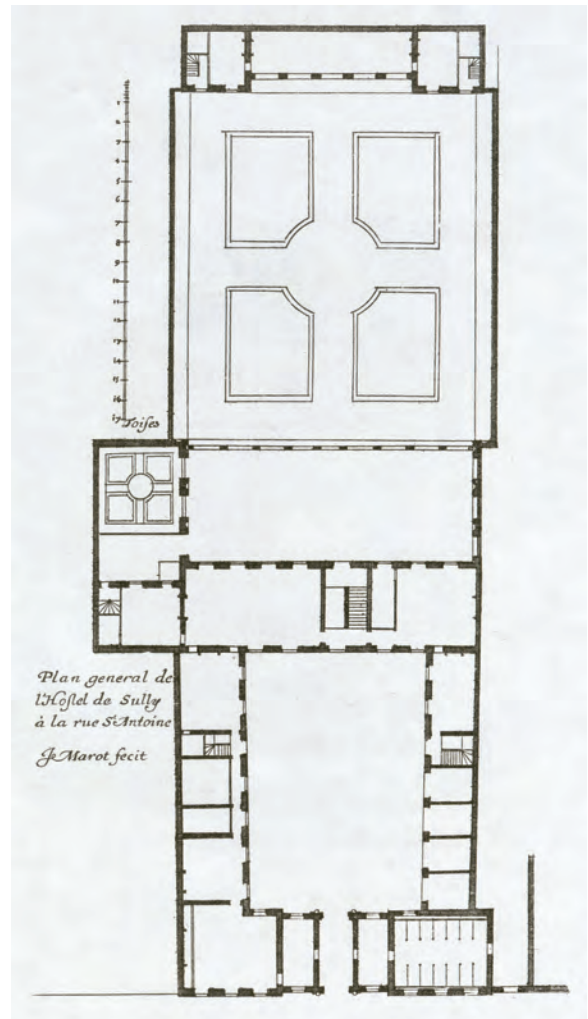
³³⁶ Dunk, T. H. von der, 'In 'een deftig en welgeschikte bouworde' Viervants ontwerpen voor het Teylershofje in Haarlem. In: Haarlem Jaarboek 1996. Haarlem 1997, p. 46.

³³⁷ Bijvoorbeeld: De Constantiawoningen 1864 in Amsterdam van architect P.J. Hamer, het Sterrehof in Utrecht dat in 1873 gesticht werd door de Liefdadige Vereniging van Sint Josef en het Hallincqhof van H.W.Veth, dat in 1902 in Dordrecht werd gebouwd.

Boven: Het Corvershofje aan de Nieuwe Herengracht. Links de voorzijde, rechts de achterzijde, situatie 18e eeuw.
Bronnen: Stadsarchief Gemeente Amsterdam; Rijksmuseum RP-P-1905-4003.

Onder: De tuinhuizen achter (boven) het woonhuis van Christoffel Van Brants aan de Keizersgracht 317 in Amsterdam ontworpen door Simon Schijnvoet en (onder) het Van Brants Rushofje aan de Nieuwe Keizersgracht. Rechts de plattegrond van l'hôtel Sully in Parijs, zoals gepubliceerd in Marot, J. 1659, herdruk 1969.

5.3.4 Het hofje als stadspaleis

Een bijzondere categorie hofjes is die waarin het hofje is vormgegeven als een stadspaleis volgens de internationale architectuur-mode. Voor dit type luxe hofjes werd de taal van de gebouwen van de elite gebruikt. Door de gevel van het hofje uit te voeren als een luxe grachtenpand dat wegvallt tussen de andere panden (1690-1790) worden 'tonen' en 'verbergen' gecombineerd. Deze 'trompe-l'oeils' zijn gebouwd in de grachtengordel van Amsterdam en aan Het Spaarne in Haarlem.

Stadspaleizen met binnenhoven die zijn opgenomen in een bouwblok waren gangbaar in Italië en Parijs, maar zeldzaam in Holland. De parallel tussen dergelijke hofjes en de stadspaleistypologie geldt niet alleen hun verschijningsvorm in de stad, maar ook de organisatie van de plattegrond en decoratieve elementen.

Internationale architectuur was populair bij de elite, en daaronder bevonden zich de opdrachtgevers van hofjes. Als gevolg van de economische achteruitgang vanaf 1672 werd de groep rijken weliswaar kleiner, maar ook rijker, meer op de eigen omgeving gericht en regentesker. Er kwamen minder hofjes bij, maar die waren wel groter en deftiger. De cultuur van 'losse zeden, taalbederf, weeldezucht en slaafse navolging van Franse modes' zoals Von der Dunck die in zichzelf gekeerde wereld krachtig beeldend samenvat,³³⁸ is in de hofjes terug te zien in Amsterdam.

Het Deutenhofje uit 1694 in Amsterdam, gaat schuil achter drie grachtenpanden in een voor die tijd gangbare strakke stijl (zie documentatie 7.4.13). De aanwezigheid van het hofje spreekt (wellicht alleen voor kenners) uit een kleiner aantal verdiepingen dan gebruikelijk aan de gracht, en uit het ontbreken van een hardstenen trap boven het souterrain bij de entree. De decoratie aan de gracht is beperkt tot enkele losse festoenen die boven de entree direct tegen het metselwerk hangen. De decoratie in het hofje is daarentegen uitbundig: achter in het hofje staat in de as een groot zuilenportiek met klok, die op het oog ongetwijfeld is ontleend aan de koetshuizen die in die tijd verzezen achter de meest chique grachtenpanden. Stadstimmerman Pieter Adolfse de Zeeuw, de ontwerper van het Deutenhofje, was eerder, in 1683, als aannemer betrokken bij de bouw van het Walenweeshuis, dat is ontworpen door de modernste Hollandse architect van zijn tijd, Adriaan Dortsman. Dortsman was de architect van het woonhuis Van Loon aan de Keizersgracht 672, dat een monumentaal koetshuis heeft met een vergelijkbaar zuilenportiek als in het Deutenhofje. In het Deutenhofje ligt de regentenkamer, zoals gebruikelijk in hofjes in die tijd, op de eerste verdieping aan de straat.

De regentenkamer in het Corvershofje 1723 Amsterdam (dat nu een kantoorbestemming heeft) is gesitueerd op de eerste verdieping aan de zijde van de tuin die achter het hofje ligt. Hierdoor, en door de bestrating en de hoogte van drie verdiepingen is het hofje eerder verwant aan de cour van een *hôtel* – het type woonhuis van de elite in Parijs – dan aan een Hollands hofje. Door de grootte van het complex, en door het feit dat het vrij staat binnen een bouwblok, is er ook een verwantschap met sociale instellingen die werden gebouwd door geloofsgemeenschappen, zoals het hierboven genoemde Walenweeshuis.

Schriftelijke kennis over het Parijse *hôtel* (plattegronden, doorsneden en aanzichten), kwam naar Holland via de publicaties van de architect en graveur Jean Marot.³³⁹ Zijn zoon Daniël Marot maakte als godsdienstvluchteling in Holland carrière als (tuin)architect van buitenplaatsen en stadspaleizen, en bracht de Franse Lodewijkstijlen hier in de mode. Aan hem wordt het ontwerp van het Van Brants Rushofje toegeschreven (zie documentatie 7.4.14).³⁴⁰

³³⁸ Dunck, Th. H. von der, *Een Hollands heiligdom. De moeizame architectonische eenwording van Nederland*. Amsterdam 2007, p. 56.

³³⁹ Marot, J., *Recueil des plan, profils, et elevations des plusieurs palais, chasteaux, eglises, sepultures, grottes et hostels batis dans Paris*. Parijs, voor 1659. Zie voor het Parijse hotel: Dennis, M., *Court and garden*. Cambridge 1986. <https://archive.org/stream/recueildesplansp00maro#page/n177/mode/2up> dd. 21.03.2014.

³⁴⁰ Ozinga, M., *Daniel Marot, de schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl*. Amsterdam 1938, p.133.

Het schema van het Parijse hôtel is in dit hofje –hoewel anders van schaal en monumentaliteit- nog lettelijker gevolgd dan in het Corvershofje. De regentenkamer ligt er op de begane grond aan de achtertuin. In deze regententuin staat een speelhuis, waarvan de vormgeving overeenkomt met het tuinhuis in de achtertuin van het woonhuis van de stichter (Keizersgracht 317) en de oranjerie op Van Brant's buitenplaats (Petersburg aan de Vecht, waarvan de naam refereert aan de bron van het zakelijk succes van wapenhandelaar Van Brants Rus, en zijn vriendschap met Tsaar Peter de Grote). Architect van deze oranjerie was Simon Schijnvoet, een homo universalis, die woonde en werkte in het Amsterdamse Aalmoezeniershuis.³⁴¹ De gevels van het Van Brants Rushofje werden strak en sober uitgevoerd, en onderscheiden zich niet van andere panden uit die tijd. Ter plaatse van de doorgangen van de gracht naar het hofje en naar de achtertuin zijn de gevels voorzien van opgaand lijstwerk rond de deuren, vier stuks (twee stellen) in totaal. Vanaf de gracht is amper te zien dat het een hofje betreft. Het segmentvormige fronton met beeldhouwwerk dat liefdadigheid uitbeeld, en dat overigens ook te vinden is op het Corvershofje, is alleen op afstand waar te nemen. De voorstelling doet denken aan uitdelingen door regenten op de schilderijen uit de zeventiende eeuw. De segmentboog representeert hier wellicht 'het particuliere' van de liefdadigheidsinstelling, terwijl de stedelijke voorzieningen standaard worden uitgerust met strengere frontons en daarmee een meer publiek en institutioneel karakter hebben. De omlijsting van de middenpartij aan de gracht onderscheidt zich niet van andere grachtenpanden uit die tijd. De omlijsting van de doorgang naar de tuin en de regentenkamer – met brede Ionische pilasters, medaillons met portretten van regenten, een schelpmotief, klok en bel – vormt het centrum van het hofje en markeert de grens tussen hofje en regentendomein. Tegenwoordig genieten de bewoners (studenten) van de tuin, die over de breedte van drie buurpanden doorloopt.

We komen nog even terug op de organisatie van de plattegrond, om te laten zien dat de opbouw van het Van Brants Rushofje gelijk is aan die van het Teylers hofje 1789, maar dan honderdtachtig graden gedraaid, en ook omgekeerd geori nteed op en verbonden met de stad in plaats van de regententuin.

Het hofje van Noblet uit 1761(zie documentatie 7.4.15) past in de strategie van de stad Haarlem om de Nieuwstad een groen karakter te geven. Het is waarschijnlijk ontworpen door timmerman Willem Batelaan, en het bouwtoezicht viel onder de stadsfabryck Isaac Roussel.³⁴² Het hofje is gebouwd terzijde van het voormalige woonhuis van de stichters, met een prachtig uitzicht over Het Spaarne. Het oude woonhuis werd de regentenkamer en de woning van de beheerder. Het hofje ligt aan een voortuin, en de voorgevel presenteert zich, omdat hij maar één verdieping hoog is, als een soort tuinpaviljoen zoals we dat al aantreffen achter het Van Brants Rushofje. Van het hofje van Noblet is een serie van zes verschillende ontwerpvoorstellen bewaard gebleven, waaronder een met een achthoekige tuinkoepel als achter-uitgang.³⁴³ De aanwezigheid van twee deuren die toegang bieden tot het hofje, waarvan er een schijn is, verwijst naar de twee doelgroepen van het hofje: tien Amsterdamse en tien Haarlemse dames. Symmetrie is een andere, architectonische overweging. Het tuinhuis in het Van Brants Rushofje had overigens maar liefst vier deuren. Het hofje zelf is een vrij klein traditioneel hofje zonder luxe decoraties, maar wel met royale voorzieningen voor de bewoners om te wassen en tuinieren in drie van de vier donkere binnenhoeken.

De combinatie woonhuis-koepel/serre is rond die periode een Haarlems bouwtype voor buitenplaatsen in de buurt van de stad.³⁴⁴

Op verzoek van het stadsbestuur is de tuin van het Hofje van Oorschot (1768, Haarlem), dat ligt op een kruispunt van wegen, als een sieraad in de stad aan de straat gesitueerd

³⁴¹ Meischke 1995, p. 80; Donga 2008, p.50.; Roemer de, 2005 p.34.

³⁴² Kurz 1951, p. 135.

³⁴³ Verlaan, Wansbeek-Zijbrands 1992, p.72, 73.

³⁴⁴ Bijvoorbeeld Vredenhof 1690, huis Vaartzicht 1701, Bellevue 1801 architect Abraham van der Hart. Wagt, W. de, *Architectuurgids Haarlem*. Rotterdam 2005, p. 58, 60, 71.

(zie documentatie 7.4.16).³⁴⁵ Het Hofje van Oorschot werd ontworpen door de Amsterdamse timmerman Jan Smit, die gelijktijdig het grote Diaconiehuis in Haarlem heeft ontworpen (nu politiebureau).³⁴⁶ In dit hofje ligt de regentenkamer achterin de tuin, onder een wit geschilderd Dorisch fronton dat wordt gedragen door hoeklisenen.

Om het hofje statiger te doen voorkomen werden de twee voordeuren samengevoegd en de huisjes gespiegeld: het gevelbeeld suggereert dan dat een huisje bestaat uit een deur met aan weerszijde een raam. Net zo is de regentenkamer, die links van het midden ligt, maar half zo breed als de timpaan, en lijkt dus groter dan die is. Het U-vormige hofje ligt als een stadspaleis achter een sierhek, dat overigens niet de toegang is – dat is één van de vier overige poortjes.

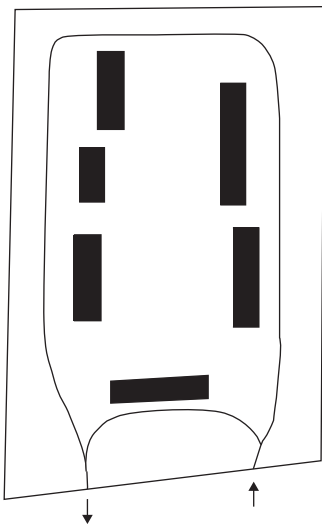
De U-vormige opzet van de bebouwing, met de regentenkamer achterin onder een verhoogde timpaan, werd vanaf 1794 diverse keren toegepast in Rotterdam, eerst aan de singels in neoclassicistische versies, aan het begin van de twintigste eeuw in Art Nouveau-uitvoering in het Vrouw Groenevelt's Liefdegesticht (1902) en het Hofje Liefde uit Voorzorg (1904), en in 1974 in de Kuyl's Fundatie. Alleen dit laatste hofje heeft een paleisachtige allure, de beide andere zijn gemoedelijke hofjes. De Kuyl's Fundatie verhuisde uit de binnenstad in verband met verzakkingsproblemen en uitbreidingsplannen van de burelen. Het monumentale voorgebouw met de regentenkamer, dat eerst deel was van een kade, is steen voor steen herbouwd in de setting van een landgoed, waarmee het veranderde van een pand in een orangerie-achtig gebouw.

³⁴⁵ Kurtz 1951, p. 140.

³⁴⁶ G. H. Medema, *Achter de façade van de Hollandse stad. Het stedelijk bouwbedrijf in de achttiende eeuw*. Nijmegen 2011, p. 227.

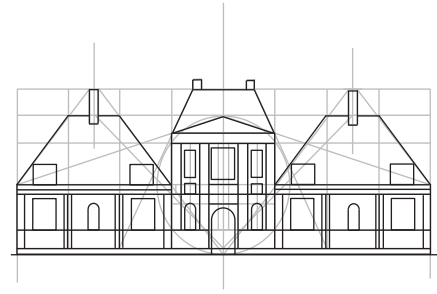
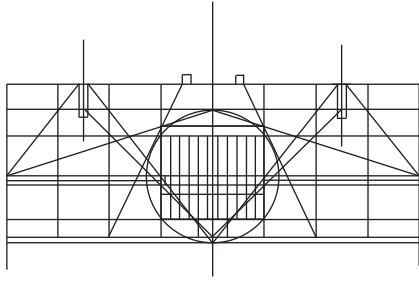

Bron: <http://collecties.gemeentearchief.rotterdam.nl>

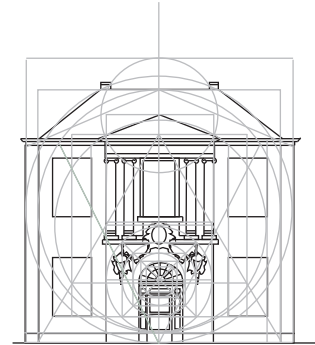
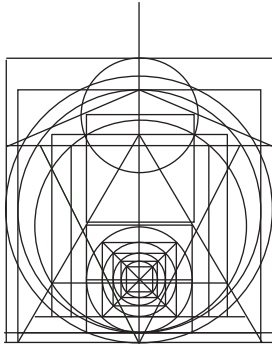

Kuyl's fundatie
Rotterdam
1814, 1968, 1974
Pieter Picke (regentengebouw)

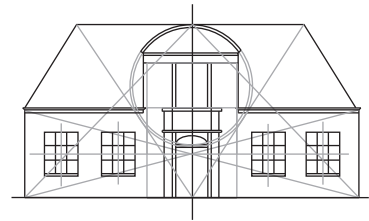
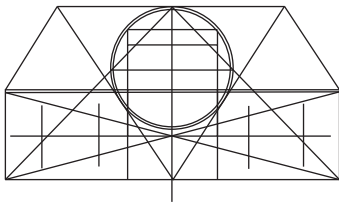

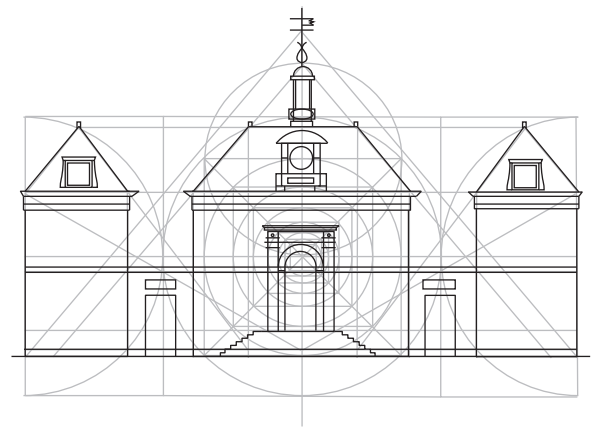
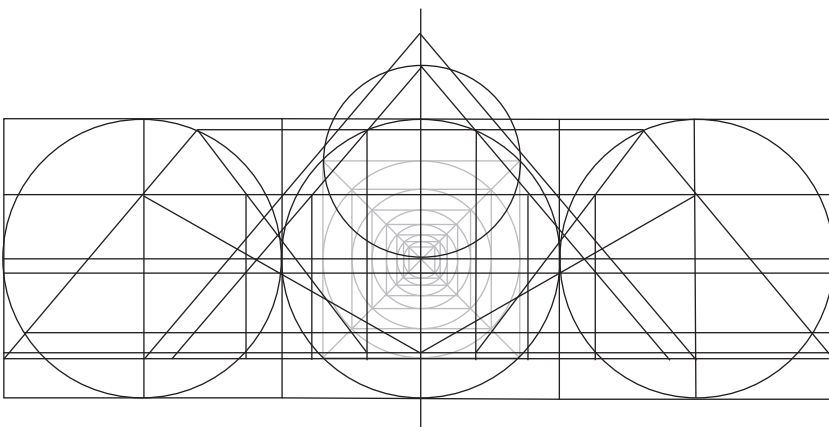
1

2

3

4

Mathematische orde

1. Van Brouchovenhofje Leiden 1639
2. Hofje Meermansburg Leiden 1681
3. Het hofje van Cinq Gouda 1701
4. Van Brienenhofje Amsterdam 1804

5.4 Precedenten, continuïteit en ontwikkeling

In de architectonische ontwikkeling van het hofje zijn vier richtlijnen aan te wijzen: het hofje zelf, woonhuisarchitectuur van de elite, internationale architectuur, en de architectuur van stedelijke sociale instellingen.

Hofjes op basis van hofjes

Bestaande hofjes vormden een voorbeeld voor nieuwe hofjes.³⁴⁷ De navolging is meestal niet letterlijk en compleet maar heeft betrekking op onderdelen. Het Arend Maartenshofje (1625) in Dordrecht had net als het Heilige Geesthofje (1616) in Den Haag 38 woningen en een ongeveer vierkante plattegrond; de afmetingen van de hofjes verschillen (respectievelijk 50x55 meter en 40x43 meter); de geleding van de gevels (trapgevels respectievelijk zadeldak) en ook de inrichting van de hof zijn hier geheel verschillend. Van het Hofje van Nieuwkoop is bekend dat het in eerste instantie was bedoeld als een veel kleiner project met maar 36 woningen, waarvoor het Hofje van Wouw (1647) Den Haag) het voorbeeld was.³⁴⁸

Een letterlijker voorbeeld is het navolgen van bouwdetails uit bestek-omschrijvingen, veelal van andere hofjes uit de stad; het hofje Meermansburg verwees bijvoorbeeld naar het Tevelingshofje.

Navolging van hofjes als type betreft het schema van het monumentale entreegebouw (met poort en de regentenkamer op de verdieping), geflankeerd door bescheidener zijvleugels van het Van Brouchovenhofje in Leiden, zoals uitdrukkelijk spreekt in het Haagse Hofje van Nieuwkoop en in het Amsterdamse Hofje van Bienen.

Wat betreft de compositie, de detaillering, en de ornamentiek wordt de eigentijdse manier van ontwerpen gebruikt. De vergelijking van het Van Brouchovenhofje (Hollands classicisme) en het Hofje van Bienen (neo-classicisme) is hier illustratief, en spreekt uit de tekeningen. Het poortgebouw van tien opeenvolgende Leidse hofjes demonstreert hoe de ontwikkeling van architectuur zich afspiegelt in het hofje. De Leidse classicistische pronkgevels als die van Hofje Meermansburg en het Schachtenhofje vormen een contrast met de gesloten en sobere voorgevel van het barokke François Houttijns-hofje (1737) toen rijkdom in het interieur tot uitdrukking werd gebracht.

De omwisseling van voor- en achterkant is een terugkerend thema dat is verbonden met de origine van het gebouwtype.

Ondanks de verschillen in afmetingen en ongeacht de verschillen in expressie is het hofje altijd een stille oase, en bijna altijd groen. Karakteristiek zijn de repeterende ramen, deuren, schoorstenen, hoge bovenramen (in verband met de eenzijdige lichtinval), die tot een groter geheel zijn samengesmeed. Dit grotere geheel kan altijd worden geduid als hofje. In een bepaalde serie hofjes krijgt het hofje een tweede betekenis, omdat er andere modellen op worden geprojecteerd, met name in het geval van de woonhuisarchitectuur van de elite.

Woonhuisarchitectuur van de elite

De hoofdropzet en de geleding van de bouwmasa van de gebouwen van de Hollandse elite toont overeenkomst met het hofje. Het corps-de-logis, het schilddak of piramidedak,

³⁴⁷ Het Heilige Geesthofje in Den Haag was voorbeeld voor het Arend Maartenshofje (Lips 1974, p. 475); Het hofje van Wouw in Den Haag en het hofje van Elisabeth Buytenwech in Gouda werden genoemd als voorbeeld voor het eerste, kleinere plan voor het hofje van Nieuwkoop in Den Haag (Ottenheym 1993, p. 147); Het Wildemanshofje Alkmaar was voorbeeld voor het hofje van Staats (Meischke e.a. 1993, p. 86); Het Tevelingshofje was het voorbeeld voor de huisjes van het hofje Meermansburg in geval het bestek geen duidelijkheid over de uitvoering gaf (stichting Leidsche hofjes november 1979, p. 89); Jean Pesijn, die in 1683 zijn hofje stichtte was regent geweest van hofje van Loridan; de voorgevel van deze hofjes hebben verwantschap. De opdrachtgevers van het hofje van Noblet in Haarlem waren de regenten van het hofje van Staats.

³⁴⁸ Ottenheym 1993, p.147.

de decoratieve dakkoepel en schoorstenen van paleizen zijn herkenbaar in bijvoorbeeld het Leidse Hofje van Brouchoven (en zijn navolgers), het Hofje van Nieuwkoop in Den Haag en het Hofje van Staats in Haarlem. De voorgevel van het Hofje van Noblet (1761) weerspiegelt de populariteit van tuinarchitectuur in elitaire kring.

Internationale architectuur

Het hofje leende zich - als een grotere opgave en vanwege de hof - goed voor de toepassing van de modernste ordeschema's en proportionele aanwijzingen van Italiaanse en Franse theoretici, die de architecten in de Hollandse stad bestudeerden en op eigen wijze toepasten.

Haagse hofarchitecten Arend van 's-Gravesande (Van Brouchovenhofje, Eva van Hoogeveenshofje Leiden), Pieter Post (Hofje van Nieuwkoop Den Haag) en Jacob Roman (Hofje Meermansburg Leiden) hadden Jacob van Campen als leermeester en maakten voor het ontwerp van de voorgevels van hofjes gebruikt van de voorbeelden en aanwijzingen van Palladio en Scamozzi. Het Corvershofje en het Van Brants Rushofje Amsterdam (architect Daniël Marot) tonen bekendheid met het gebouwtype Parijs hôtel, via de publicaties van Jean Marot, vader van Daniël.³⁴⁹ Leendert Viervant en Van der Hart (Van Brienenhofje) waren belezen architecten, die actief waren in de levendige Amsterdamse architectuurwereld op dat moment, internationale contacten hadden, onder andere met Durand.³⁵⁰ Ze kregen opdrachten van de maatschappelijke voorhoede. De hofjes die werden ontworpen door meestertimmerlieden kunnen worden gezien als trendvolgers van bovengenoemde internationaal en intellectueel georiënteerde ontwerpers uit de culturele elite. De ontwerpen van de meesterbouwers waren traditioneler Hollands. Pieter Adolfse de Zeeuw verwerkte de ervaring van zijn samenwerking met de classicistisch ingestelde Adriaan Dortsman. De Leidse meestertimmermannen van der Helm en Anthony van Breetveld hadden de stadsbouwmeester als voorbeeld naast zich en de architectuuropleiding de Duytsche Mathematiek in de stad.

Stedelijke instellingen

Voorts is er verwantschap tussen de verschijningsvorm van het hofje en die van de stedelijke voorzieningen uit die tijd. Deze verwantschap is met name te zien bij hofjes die werden ontworpen door stadsarchitecten. Voorbeelden uit het begin van de zeventiende eeuw zijn de gedecoreerde toegangspoortjes die ook zijn toegepast in oude mannen-, vrouwen- en weeshuizen; in de achttiende eeuw zijn er hofjes gebouwd die zich qua grootte en 'waardige soberheid' konden meten aan de stedelijke instellingen, zoals het Hofje van Gerrit de Koker in Rotterdam. De brede omlijsting van de poort in het Tevelingshofje in Leiden lijkt op de stadspoorten van stadsarchitect Willem van der Helm. Daniël Stalpaert, die als stadsbouwmeester van Amsterdam eerder te boek staat als projectleider dan als architect,³⁵¹ lijkt in het Karthuizerhofje de traditie van het Amsterdamse stadsstijl van het raadhuis van Jacob van Campen door te zetten.

Vanaf de zestiende eeuw ontwikkelde het hofje zich van een gebouw volgens ambachtelijke bouwtradities, tot een opdracht aan toonaangevende architecten. Deze ontwikkeling gaat samen met de opkomst van het architectenberoep aan het eind van de zestiende eeuw, wanneer architectuur niet alleen wordt bediscussieerd binnen een internationaal georiënteerde intellectuele voorhoede, maar ook via boeken en prentenboeken een weg vindt naar de bouwpraktijk.³⁵²

³⁴⁹ Marot 1659.

³⁵⁰ Krabbe 1998, p. 30; Swigchem 1965, p. 67.

³⁵¹ Vlaardingerbroek, P. Amstelodamum nr.97 2010, p.53-61.

³⁵² Ottenheim, K., K. de Jonge (ed.), *Unity and discontinuity, architectural relationships between the Southern and Northern Low Countries (1530-1700)*. Turnhout 2007.

De architecten van hofjes 'onder architectuur' waren bekend met de theorie van architectuur. Vaak waren ze stadsarchitecten of bouwmeesters van de stadsfabriek, vooraanstaand in hun vak, en hadden ze ervaring met het ontwerpen van sociale instituties.³⁵³ Stichters en regenten van hofjes schakelden de gerenommeerde architecten in die ook hun eigen huizen hadden ontworpen, en publieke gebouwen: architectuur was een middel om zich te onderscheiden. Dit is terug te zien in de hofjes, met name de poorten, en ook in de representatieve aankleding van de regentenkamers. De interieurs van de regentenkamers zijn overigens niet uitgebreid opgenomen in dit onderzoek. Ten eerste omdat ze niet zichtbaar zijn in de stad; ten tweede omdat de ideevorming erover zelden 'vrij' en 'zuiver' is omdat ze vaak werden samengesteld uit bestaande elementen (zoals de erfenis van de stichter).³⁵⁴

³⁵³ Zo hadden de regenten van het Van Brienenhofje de Star Amsterdam contact met de architect van diverse sociale instituties Abraham van der Hart.

³⁵⁴ Schoots-Timmerman, A., L. Zenhorst, 'Een teken aan de wand: schouwen en behangsels in Haarlemse regentenkamers'. In: *Haarlems Jaarboekje 1996*, pp. 9-27; Zie voor een drietal documentaties van monumentale regentenkamers: Burkom, F. van, K. Gaillard, E. Koldewij, T. Schulte, J. Willink, *Leven in Toen, vier eeuwen Nederlands interieur in beeld*. Zwolle 2001, met foto's en beschrijvingen van de regentenkamers in het Deutzenhofje 1694 Amsterdam (p. 80), Hofje van Noblet 1761 Haarlem (p. 118), Teylershofje 1789 Haarlem (p. 154).

5.5 Architectonische ontwikkeling van hofjes, synthese

'Traditionele hofjes' (1400-2000) zijn veelal onzichtbaar gesitueerd. Ze liggen in de uithoeken en randen van de stad, aan de achterkanten, buiten de loop, binnen in bouwblokken. Deze hofjes bestaan uit rijtjes huizen in een I-, L-, U- of vierzijdige configuratie, met een organische, seriële ordening. Ze zijn veelal in fasen tot stand gebracht, opgeknapt en herbouwd. Vaak zijn elf tot en met vijftien woningen opgenomen in een hof – deze getallen kennen een christelijke symboliek.

Met een hofje is een veilige omgeving gecreëerd die is afgeschermd van de openbare ruimte. Voor- en achterkant zijn eenvoudigweg omgedraaid, de huisjes gespiegeld herhaald. Collectiviteit zit in de herhaling van huisjes rond de gemeenschappelijke tuin en het delen van primaire voorzieningen. Daarbij gaat het om een gezamenlijke waterpomp, een bleekveldje en een tuin waarvan verder weinig bekend is over het gebruik. Gedeeld sanitair bevindt zich in binnenhoeken.

Representatieve ruimten zijn in het traditionele hofje sporadisch aanwezig in de vorm van Jeruzalemkapelletjes (Leiden: Jeruzalemhofje 1467, Sint Annahofje 1503), die bij de entree van het hofje lagen. Na de alteratie worden begin zeventiende eeuw wel kapelletjes als schuilkerkje opgenomen in hofjes met een katholieke signatuur, daarbij gebruik makend van de onzichtbaarheid en beslotenheid van het hof, (b.v. Amsterdam: Sint Andrieshofje). Deze kapelletjes zijn onderdeel van de bebouwing rondom het hofje. Het Hofje van Samuel de Zee (Leiden 1724) heeft een catechisatie-zaaltje dat midden in het hofje ligt. Decoratieve gevelstenen en poortjes, ontworpen door steenhouwers en steenhouwer-architecten representeren de doelgroep van het hofje en dragen de naam van de stichter.

In de tweede generatie (Haarlemse, Leidse, Haagse) (1615-1740) komt de buitengevel van het hofje onder invloed van elite-architectuur. Dit voltrekt zich met name in steden die een culturele bloeitijd doormaken en een kleinschalige burgerlijke organisatie kennen met een grote verwevenheid van overheid en burgers (Haarlem Sint Lucasgilde, Leiden Universiteit, Den Haag Binnenhof).

Het hofje presenteert zich aan de stad via een monumentaal poortje (renaissance) of monumentale gevel (Hollands-classicisme) die is opgenomen in straatwanden. In eerste instantie is alleen de buitengevel een opvallende monumentale verschijning, later wordt de monumentaliteit uitgebreid tot binnen het hofje. Buitengevel en binnengevel zijn gescheiden opgaven (de architect van de buitengevel van Hofje Meermansburg is een andere dan de architect van het hofje) en ook gescheiden werelden (achter de monumentale gevel van het Hofje van Brouchoven ligt een sober hofje; een ander soort voorbeeld is het Hofje van Nieuwkoop, dat van buiten een massief blok is en van binnen een paleisachtige allure heeft).

De hofjes hebben een symmetrische configuratie, vrijwel altijd een vierzijdige omsluiting, en zijn gestructureerd via een lengteas. Representatieve elementen zijn een poort (met apart tuinhek), een regentenkamer (die in navolging van het Italiaanse stadspaleis boven de poort wordt gesitueerd) en een regententuin (moestuin) achter het hofje, in serie geschakeld via de as.

De structuur van de buitengevel is een midden (poortje) met zijvleugels (muur met een enkel raam). In Leiden (Van Brouchovenhofje 1639) is dit schema monumentaal uitgewerkt tot een centraal poortgebouw met een schilddak en zijvleugels, ontleend aan geveltekeningen van Italiaanse villa's, en vergelijkbaar met de villa's rond het Binnenhof (Mauritshuis 1633, Huygenshuis 1636). De poort is een hal met het karakter van 'buiten'. Deze configuratie van de bouwmassa is verschillende keren herhaald, en werd eind zeventiende eeuw een standaard voor stadsarchitecten die hofjes ontwierpen, binnen, maar ook wel buiten Leiden.

De verwevenheid van overheid en burgers wordt gedemonstreerd door het feit dat stadsarchitecten hofjes niet heel anders behandelden dan de publieke gebouwen die ze ontwierpen (ornamenten verschillen in ordes). In Haarlem (architect Lieven de Key), Leiden (architecten Van 's Gravesande, Roman) en Den Haag (architect Post) is het

hofje onderdeel van de ambitie van de bestuurlijke macht zich te profileren door middel van classicistische architectuur. In Amsterdam, waar de publieke overheid een zelfstandig apparaat vormde zijn deze monumentale hofjes niet te vinden, en zijn hofjes in deze periode bescheiden poortjes.

Het domein van de regenten (regentenkamer, voorgevel, regententuin) is gescheiden van het territorium van de woningen, deze hebben ieder een eigen ingang, met het karakter van een interieur. De gevels om het hofje bestaan niet meer uit een rij huisjes, maar zijn composities die het hofje omsluiten: deuren, ramen en blindnissen zijn geordend via een maatsysteem, waardoor het hofje ritmischer, formeler en stiller wordt.

De derde generatie (1690-1770) is onder te verdelen in een Amsterdamse en een Haarlemse fase. Deze hofjes zijn overwegend gebouwd in stadsdelen waar de stedelijke ontwikkeling achterbleef.

De barokke hofjes in Amsterdam (1690-1740) liggen verborgen in de grachtengordel; niet omdat ze volledig op het binnenterrein zijn gesitueerd, maar omdat de gevels bijna niet te onderscheiden zijn van reguliere (Lodewijk XIV) grachtenpanden. Het hofje is vormgegeven analoog aan een luxe stadspaleis uit die tijd, waarin tuinarchitectuur aan de achterzijde van het pand floreerde. De buitengevel is sober, de decoratie bevindt zich binnen het hofje of de regententuin die daar achter ligt: een zuilenportiek (Deutzenhofje), een tuinpaviljoen (Van Brants Rushofje).

In het Van Brants Rushofje (architect Daniël Marot) is het model van het barokke 'Parijse hôtel' letterlijk op het hofje geprojecteerd: een compacte stenen cour d'honneur, twee verdiepingen hoog, de belangrijkste representatieve ruimte (regentenkamer) aan de achtertuin (met regentenpaviljoen), de trap centraal achter in. De materialisatie en detaillering is Hollands.

Hofjes die voortbouwen op de vorige generatie classicistische hofjes (bijvoorbeeld Hofje van Staats, Vrouwe Anthonie Gasthuis, Kuyl's fundatie) ontwikkelen zich in de zin dat de ruimtelijke opbouw van regentendomein en woningen één driedimensionaal integraal geheel wordt, waarin niet meer de gevels maar de bouwmassa als geheel de compositie bepaalt. Naast de hoofdas worden dwarsassen ingebracht: ruimten worden onderverdeeld (in plaats van verdeeld). De basis voor de onderverdeling van de gevels die het hofje omsluiten zijn niet langer ramen en deuren, maar decoratieve elementen (oeil de boeuf- vensters, zonnewijzers, klokken) aan alle zijden van het hofje.

De barokke hofjes in Haarlem in de tweede helft van de achttiende eeuw (1760-1770) verschijnen - anders dan de Amsterdamse hofjes - prominent in het stadsbeeld: op markante plekken en met zichtlijnen naar belangrijke stedelijke elementen als de kerktoeren, de rivier. De hofjes passen perfect in de agenda van de stad Haarlem zich te profileren als aangename groene woonomgeving. De tuinarchitectuur die in de barokke fase op het binnenterrein lag wordt nu aan de stad getoond: het Hofje van Noblet heeft een buitengevel als een tuinpaviljoen die met de voortuin grenst aan naastliggende grachtenpand met de regentenkamer. In het U-vormige Hofje van Oorschot wordt de hofjestuin helemaal open aan de straat gesitueerd. Om de deftigheid van het hofje te vergroten en de openbare toegankelijkheid te verkleinen worden optische trucs toegepast (het samenvoegen van voordeuren; schijndeuren). De hofjes openen zich naar de stad, zonder de beslotenheid binnen het hofje te verliezen.

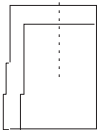
Twee hofjes kunnen worden gerekend tot een vierde generatie 'neoclassicistische hofjes' (1750-1810) – Teyler's hofje (architect Viervant) en het Hofje van Bienen (architect Van der Hart). Beide vormen inpassingsopgaven in de bestaande stad (toevallig beide voormalige industrie/brouwerijen) op zichtlocaties. De 'essentie' van het hofje wordt in een monumentale vorm tot uitdrukking gebracht. Bron van deze architectuur is het verlichtingsdenken in de aanloop naar de moderne burgerlijke samenleving. De essentie in het Teylershofje is de verbinding tussen stichter en stad in de vorm van een groot open zuilenportiek, een vervolg op de trend van monumentalisering en integraliteit van het ontwerp. De essentie in het Hofje van Bienen is de omkering van voor- en achtergevel in de vorm van een monumentaal dicht silhouet van het hofje,

voortbouwend op de verschijningsvorm van het oorspronkelijke hofje. Op het hofje is de Amsterdamse grachtengordel-typologie met een souterrain toegepast. Beide hofjes sluiten aan bij de identiteit van de hofjes in de stad: het Haarlemse Teylershofje is een monumentale verschijning in de stad, het Amsterdamse Hofje van Brien en is onzichtbaar, en nu niet door klein te zijn of schuil te gaan achter een anonieme muur, maar achter een monumentale dichte voorgevel.

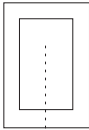
In de vijfde generatie (vanaf 1800) worden economie en gezondheid belangrijk. De eerste verlichte arbeidershuisvesting in de negentiende eeuw maakte gebruik van het bouwtype hofje. De hofjes komen onder invloed te staan van nieuwe vormen uit de sociale volkshuisvestingsarchitectuur (gestichten). Het (Amsterdamse) hofje wordt gestapelde bouw met eenkamerappartementen met een galerij- of portiekontsluiting; de gevel onderscheidt zich niet van andere stadsblokken die dan ook seriematig worden gebouwd (behalve dat de voordeuren ontbreken). De zuilen zijn verdwenen en vervangen door eigentijdse decoraties in neostijlen, art nouveau of tuinstadarchitectuur (Rotterdamse herbouwde hofjes).

1400

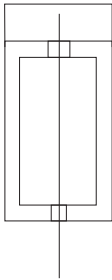
ordering van het geheel

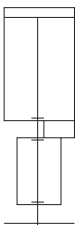
1640

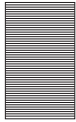
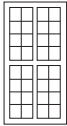
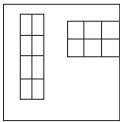
1660

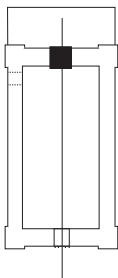
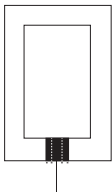
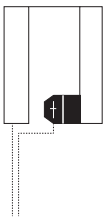
1730

ordering tuin

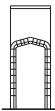
positie en orientatie van het hofje ten opzichte van de regentenkamer en de stad

Hofje van Nieuwkoop

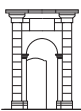
voorgevel

Bakenes
1395
Haarlem

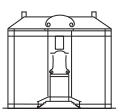
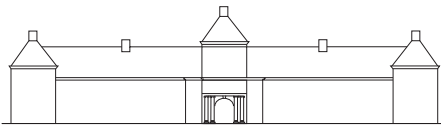
Loenen
1625
Haarlem
de Key

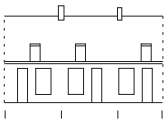
Sint Annahofje
1503/1683
Leiden
Vivue

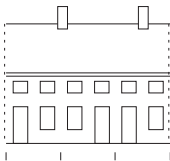
Van Brouchovenhofje
1639
Leiden
Van 's Gravesande

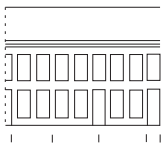
fragment gevel hofje

Hofje de Bakenesserkamer
Haarlem
1395
Haarlem

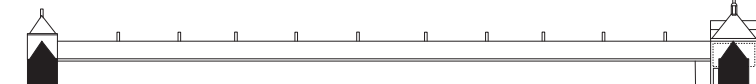
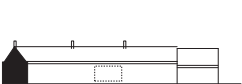

Hofje van Nieuwkoop
Den Haag
1661
Pieter Post

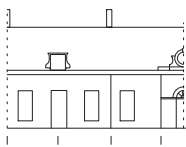
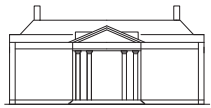
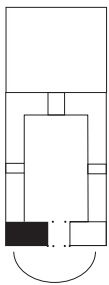
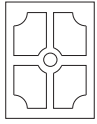
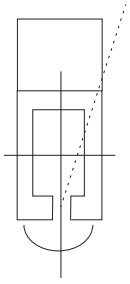
Van Brants Rushofje
Amsterdam
1734
Daniel Marot

schematische ontwikkeling langsdoorsnede

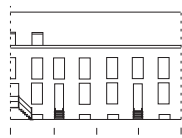
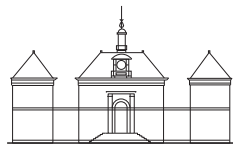
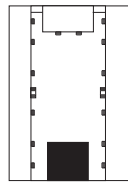
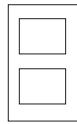
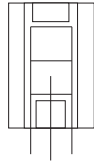
Samenvatting van de ontwikkeling van het hofje in relatie tot de ontwikkeling van architectuur

1790

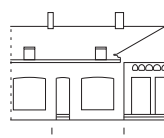
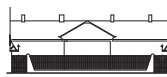
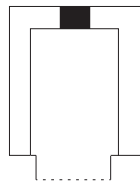
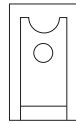
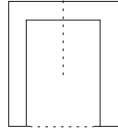
Teyler's hofje
Haarlem
1789
Leendert Vervant

1805

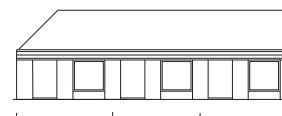
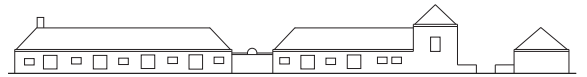
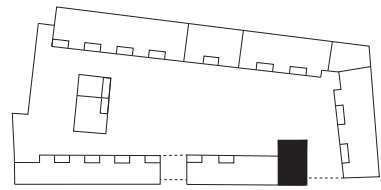
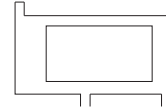
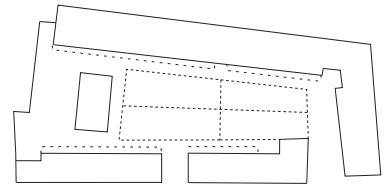
Hofje van Brienlen
Amsterdam
1806
Abraham van der Hart

1900

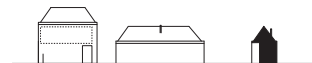
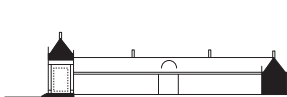

Vrouwe Groenevelt's Liefdegesticht
Rotterdam
1902
Barend Hooijkaas

1970

Hofje Codde en Van Beresteijn 3
Haarlem
1968
van der Laan

Verantwoording van de 'Samenvatting van de architectonische ontwikkeling van het hofje'

Ordering van de hoofdopzet

Hofje de Bakenesserkamer Haarlem 1395, Hofje van Brouhoven Leiden 1639 Van 's Gravesande, Hofje van Nieuwkoop Den Haag 1658 Post, Van Brants Rushofje Amsterdam 1734 Marot, Teylershofje Haarlem 1789 Viervant, Hofje van Bienen Amsterdam 1806 Van der Hart, Groenevelt's Liefdegesticht 3 Rotterdam 1902 Hooijkaas, Hofje van Codde 3 en Van Beresteyn 3 Haarlem 1968 Van der Laan

Ordering van de tuin

Hofje van Floris van Dam 1 Den Haag 1563, Hofje van Brouhoven Leiden 1639, Hofje van Nieuwkoop Den Haag 1658, Van Brants Rushofje Amsterdam 1734, Teylershofje Haarlem 1789, Hofje van Bienen Amsterdam 1806, Groenevelt's Liefdegesticht 3 Rotterdam 1902, Hofje van Codde 3 en Van Beresteyn 3 Haarlem 1968

Positie en oriëntatie van het hofje ten opzichte van de regentenkamer en de stad

Sint Annahofje Leiden 1509, Hofje van Brouhoven Leiden 1639, Hofje van Nieuwkoop Den Haag 1658, Van Brants Rushofje Amsterdam 1734, Teylershofje Haarlem 1789, Hofje van Bienen Amsterdam 1806, Groenevelt's Liefdegesticht 3 Rotterdam 1902, Hofje van Codde 3 en Van Beresteyn 3 Haarlem 1968

Voorgevel

Poortjes van het Hofje de Bakenesserkamer Haarlem 1395, Frans Loenenhofje Haarlem 1625, Hofje van Brouhoven Leiden 1639, Hofje van Nieuwkoop Den Haag 1658, Van Brants Rushofje Amsterdam 1734, Teylershofje Haarlem 1789, Hofje van Bienen Amsterdam 1806, Groenevelt's Liefdegesticht 3 Rotterdam 1902, Hofje van Codde 3 en Van Beresteyn 3 Haarlem 1968

Fragment gevel hofje

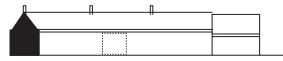
Hofje de Bakenesserkamer Haarlem 1395, Hofje van Brouhoven Leiden 1639 Van 's Gravesande, Hofje van Nieuwkoop Den Haag 1658 Post, Van Brants Rushofje Amsterdam 1734 Marot, Teylershofje Haarlem 1789 Viervant, Hofje van Bienen Amsterdam 1806 Van der Hart, Groenevelt's Liefdegesticht 3 Rotterdam 1902 Hooijkaas, Hofje van Codde 3 en Van Beresteyn 3 Haarlem 1968 Van der Laan

Ontwikkeling langsdoorsnede

Hofje de Bakenesserkamer 1395, Hofje van Nieuwkoop 1658 Den Haag, Van Brants Rushofje Amsterdam 1734, Hofje van Staats Haarlem, Teylershofje Haarlem 1789, Hofje van Bienen Amsterdam 1806, Groenevelt's Liefdegesticht 3 Rotterdam 1902, Hofje van Codde 3 en Van Beresteyn 3 Haarlem 1968.

Ontwikkeling van de doorsnede van het hofje

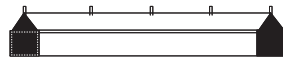
straat/voorzijde

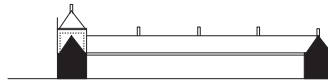
binnenterrein/achterzijde

1395 Hofje de Bakenesserkamer Haarlem

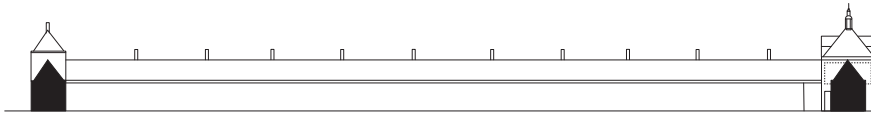
 regentenkamer

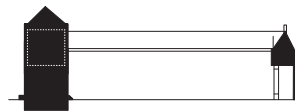
1625 Arend Maartenhofje Dordrecht

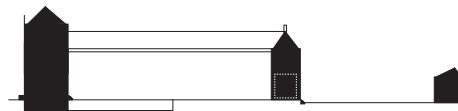
1639 van Brouchovenhofje Leiden

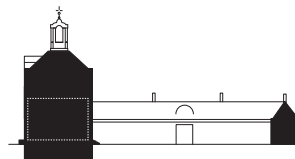
1661 Hofje van Nieuwkoop Den Haag

1690 Deutzenhofje Amsterdam

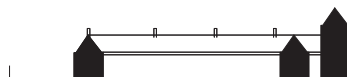
1734 Van Brants Rushofje Amsterdam

1733 Hofje van Staats Haarlem

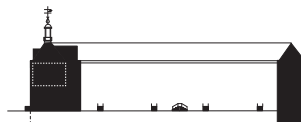
1761 Hofje van Oorschoot Haarlem

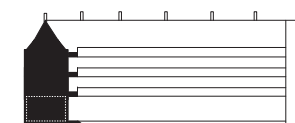
1768 Hofje van Noblet Haarlem

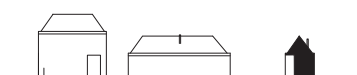
1789 Teylershofje Haarlem

1806 Hofje van Brienens Amsterdam

1910 Lutherhofje Amsterdam

1968 Hofje Codde en van Beresteyn Haarlem

6 CONCLUSIES

Het hofje als duurzame bouwsteen van de Hollandse stad - Conclusies

Deze studie stelt de vraag hoe het hofje in de Hollandse stad zich in architectonische zin heeft ontwikkeld. Door de architectuur van het hofje te ontleden, zou duidelijk moeten worden waarom het hofje een duurzaam element is gebleken van de Hollandse stad.

Met de 'comparatieve plananalyse' als onderzoeksmethode wordt de architectonische ontwikkeling van het hofje in dit onderzoek beschreven en geanalyseerd. Deze comparatieve plananalyse, gebaseerd op de stijlkritische methode van Frankl, volgt in deze studie een stappenplan van documenteren (hoofdstuk 2 context, hoofdstuk 3 GIS-kaart), schematiseren, ordenen en vergelijken (reeksen vaststellen) (hoofdstuk 4) en interpreteren (ontwikkeling duiden) (hoofdstuk 5) in de vorm van een reeks analytische tekeningen.

Hierbij is enerzijds gekeken naar gebruikswaarden - het hofje als een stedelijke woonomgeving (hoofdstuk 4). En anderzijds naar culturele waarden – de architectonische representatie van bewoners en stichters, hun onderlinge verhouding en relatie tot de stad, de traditie en de eigentijdse architectuur (hoofdstuk 5).

De architectonische objecten zijn systematisch geanalyseerd wat betreft hun situatieve, programmatische, ruimtelijke en materiële opbouw en stijl.

Een selectie van zestien hofjes, die als typologie uit de analyse naar voren zijn komen, is gedocumenteerd (hoofdstuk 7).

Concluderend kan worden gesteld dat het niet voldoende is de duurzaamheid van het hofje in de Hollandse stad uitsluitend te verklaren uit de herhaling en vernieuwing die deze bouwvorm in de loop van de tijd ondergaat. Deze kwaliteit ligt ook besloten in de representatie van het hofje als stedelijke architectuur. De sleutel voor deze kwaliteit ligt in de wisselwerking die het hofje aangaat met de stad. In die wisselwerking blijft het hofje opmerkelijk genoeg in de meeste gevallen relatief onzichtbaar.

Type

Het begrip 'type' is in deze studie ingezet als een schema dat in essentie de configuratie van een bouwwerk met een bepaalde bestemming weergeeft. Het type vertegenwoordigt zo gezien de formele organisatorische karakteristieken van een bouwwerk.

Ten aanzien van het 'type' wordt in deze studie het volgende geconcludeerd:

1.

Het hofje als stedelijk type kent een grote diversiteit, maar bevat altijd een omsloten buitenruimte (meestal groen), die een beeld van collectiviteit en stilte oproept. In de architectonische ontwikkeling is de plattegrond idealiter een symmetrische (vierzijdig omsloten) compositie. Deze ontwikkelt zich in de loop van de tijd tot een U-vorm met de open zijde in verbinding met de stad, zonder aan beslotenheid te verliezen.

2.

Hofjes in de Hollandse steden zijn op vergelijkbare plekken in de stad gesitueerd: ze liggen veelal buiten de gangbare loop. Enkele monumentale hofjes liggen daarentegen op markante plekken in de stad, en gaan de verbinding aan met structurerende stedelijke elementen (rivier, kerk, plein).

3.

Terugkerende vormen waaraan het hofje in de stad gemakkelijk kan worden herkend zijn de blinde buitengevel, het regentenpoortgebouw, het hofje dat open achter een hek aan de straat grenst. Daarnaast zijn er twee terugkerende vormen via welke het hofje een hoge mate van onzichtbaarheid krijgt: een kleine onopvallende poort, en, een gevel die wegvalt in het straatbeeld.

Stijl

Het begrip 'stijl' is in deze studie ingezet als gemeenschappelijke formele uitdrukkingsvormen. Stijl heeft betrekking op eigentijdse culturele waarden die in het hofje zichtbaar zijn. Dit betreft maatschappelijke denkbeelden over de woongemeenschap, de herinnering aan de stichter en de verbinding met de stad. Stijl is in deze studie opgevat als (1) de wijze van samenvoeging van de materiële elementen in het hofje, en (2) de keuze van de representatieve en decoratieve elementen.

Ten aanzien van 'stijl' wordt in deze studie het volgende geconcludeerd:

1.

Terwijl de woonvorm en de grondvorm van het hofje niet veranderen, heeft het de verschillende uitdrukkingen van de tijd in zich opgenomen.

De oudste generatie christelijk gemotiveerde hofjes kunnen worden formeel gekarakteriseerd door een kapelletje naast de entree; het monumentale 17^e-eeuwse hofje in de stedelijke burgerlijke samenleving wordt gekenmerkt door een poortgebouw met de regentenkamer op de verdieping georiënteerd op de straat; in het 18^e-eeuwse hofje van de elite is het regentendomein verplaatst naar de tuin aan de achterzijde van het hofje; in het hofje van de Verlichting is het regentendomein een onzichtbaar deel van het groter ensemble met een monumentale uitstraling en verbinding met de stad (opkomende moderne burgerlijke samenleving tweede helft 18^e-eeuw) en een uitstraling van anonimiteit (vanaf eind 19^e eeuw).

Deze studie toont aan dat decoratieve elementen in de ontwikkeling van het hofje tekens zijn van hun tijd, en samen een ontwikkeling vormen.

2.

Vernieuwingen in de architectuur - bouwwijzen, ornamentiek, complexere ordeningssystemen, denkwijzen - leiden niet alleen tot veranderingen van het hofje in bouwkundige zin, maar ook tot een toenemend belang van het hofje als monument voor de stichters/regenten en als verbinding met de stad. Ze faciliteren dat de stichters/regenten hun maatschappelijke status op steeds monumentalere wijze kunnen etaleren.

Het hofje wordt steeds monumentaler door schaalvergroting van de architectonische ontwerpogave. Deze opgave bestaat in de loop van de tijd achtereenvolgens uit: gebouwdeel (poortje), voorgevel (poortgebouw), bouwmassa (regentengebouw en hofje), het hofje in open verbinding met de stad.

Er is dus sprake van een toenemende complexiteit van de compositie van het hofje. Het hofje gaat een relatie aan met de omliggende stedelijke omgeving en daarmee wordt de architectonische opgave complexer.

Wanneer eind 19^e eeuw architectonische vernieuwingen zich voltrekken als gevolg van sociaal maatschappelijke opgaven beweegt de expressie van het hofje in die richting mee en wordt het anoniem.

3.

In de 17^e en 18^e eeuw ontwikkelde de architectuur van het hofje zich in relatie tot (1) voorgaande hofjes, (2) stadspaleizen en (3) sociale instellingen.

In het hofje zijn niet alleen decoraties, maar ook configuraties van invloedrijke eigentijdse architectuur overgenomen, met name van stadspaleizen.

Dit blijkt uit de plaats van representatieve ruimten, decoratieve elementen, ornamenten en zelfs een keer uit de ruimtelijke opbouw van het hele complex (Van Brants Rushofje). In dat laatste geval krijgt 'type' de rol van 'stijl'. Door de gevel van een statig grachtenpand zijn twee architectonische karakteristieken die elkaar ogenschijnlijk uitsluiten verenigd, namelijk monumentaliteit en onzichtbaarheid.

Het hofje als stedelijke architectuur

In deze studie worden vier typen hofjes onderscheiden: het hofje achter de muur, het monumentale hofje, het verborgen hofje en het hofje als stadspaleis.

In de 'hofjes achter een muur' en 'monumentale hofjes' is sprake van een ontwikkeling waarbij hetzelfde gevelschema in verschillende perioden een eigentijdse materiële uitwerking en expressie krijgt. Dit is een ontwikkeling van toenemende monumentaliteit, en kent verschillende representaties. De 'verborgen hofjes' zijn er in twee vormen: (1) poortjes, en (2) hofjes die schuil gaan achter gevels als die van de burens. Ook hier is er sprake van herhaalde vormen in een eigentijdse materiële uitwerking en expressie. De vorm van de gevels is dan in samenhang gebracht met de stedelijke context. Anonimiteit is hier steeds de leidraad, de vorm is aangepast aan de omgeving, de representatie verandert niet. 'Hofjes als stadspaleizen' refereren naar eigentijdse en historische bouwtypen in verschillende vormen (grachtenpand, corps-de-logis).

Als we de kwaliteit van hofjes als stedelijke architectuur als maatstaf voor duurzaamheid nemen dan betreft dit de vrijwel onzichtbare hofjes. Het is bijzonder dat hofjes deel vormen van het collectieve geheugen terwijl ze relatief onzichtbaar zijn.

De (on)zichtbaarheid van het hofje wordt op verschillende planniveaus gereguleerd: de situering, de gevel en, de wijze waarop het hofje en de stad zijn verbonden.

Allereerst zijn hofjes gesitueerd in de randen van de stad, aan de achterkanten en binnenkanten van buurten, en liggen uit de loop. Ze zijn doorgaans verborgen binnen bouwblokken, verstopt achter een anonieme straatgevel. Bij de encensering van de toegang speelt niet alleen de afstand tussen straat en hofje een rol, maar ook of de toegang tot het hofje een publiek of privaat karakter heeft. De vormgeving van de toegang is een 'route architecturale' waarin het hofje kan worden benaderd als een stedelijke buitenruimte en als een gebouw.

Het hofje maakt de stad groener, socialer en brengt het element van verrassing.

In het hofje gaat collectiviteit als beeld vaak gepaard aan het creëren van privacy en geeft bewoners het idee dat hun territorium groter is dan de kleine individuele eenkamerwoning. Collectiviteit op het niveau van de stad is een tweede permanente agenda: als sociale voorziening, als semiopenbare groene ruimte, als fraaie bebouwing, en als element dat visuele verbindingen aangaat met structurerende elementen van de stad.

Kaartanalyse als onderzoeksinstrument

Essentieel voor de onderzoeksmethodiek van deze studie is de inzet van kaartanalyse. Hiervoor is gebruik gemaakt van GIS-kaarten als onderzoeksinstrument.

Door de hofjes onder te brengen in een GIS-kaart wordt deze bouwvorm op een nieuwe manier ontsloten. De kaart is cruciaal om het hofje te kunnen begrijpen als stedelijke architectuur: door de hofjes systematisch te tekenen in de stadsplattegrond wordt helder overzicht verkregen, zijn op meerdere planniveaus patronen zichtbaar en inzichtelijk gemaakt: van aantallen en grootten per stad, bezonning, de inbedding in de stads- en bouwblokkenstructuur, tot en met de hoofdopzet van de ruimtelijke opbouw van de bebouwing en tuin van de hofjes. Er is op deze wijze een database van het hofje in de Hollandse stad opgebouwd.

De keuze voor de kadastrale minuut uit 1811-1833 als onderlegger voor de GIS-kaart is de juiste gebleken: de meeste hofjes die nu niet meer bestaan, zijn op dat moment nog aanwezig en nauwkeurig weergegeven.

Vervolg

Dit onderzoek richt zich op het ontleden van het hofje als architectonisch object van de stad, als typologie.

Een aantal onderwerpen is op de plank blijven liggen: dichtheid, en de analyse van de ruimtelijke en programmatische ontwikkeling binnen het bouwblok rondom de hofjes.

De documentatie van zestien hofjes in deze studie (hoofdstuk 7) zou nog uitgebreid kunnen worden met de volgende 20^e-eeuwse hofjes: Het Vrouwe Groenevelt's Liefdegesticht (1902, Rotterdam), het Hofje Codde en Van Beresteyn (1968, Haarlem), Kuyl's Fundatie (1814/1974, Rotterdam), het Enschedehofje (2007, Haarlem). Deze hofjes zijn wel in verschillende hoofdstukken naar voren gekomen, maar niet uitgetekend.

Dit onderzoek zou een vervolg kunnen krijgen met de analyse van andere categorieën hoven (religieuze-, speculatieve, sociale woningwet-, markt gestuurde woningbouw) in de Hollandse stad, en een internationale vergelijking van traditionele hofvormen.

Het vergelijkend architectonisch onderzoek naar de ontwerpprincipes van hofjes maakt nieuwsgierig en kan richting geven aan verder historisch onderzoek. Om de resultaten van de bronanalyse te koppelen aan de feitelijke architectonische motieven en stedelijke processen zijn meer geschikte bronnen nodig. Archiefonderzoek naar ontwerptekeningen, plantoelichtingen, totstandkoming van met name de serie van zestien exemplarische hofjes die de vier stedelijke typen vertegenwoordigen zou een interessante vervolgstap kunnen zijn, en vragen om samenwerking met historici.

Dit onderzoek naar de architectuur van het hofje kan een belangrijke rol spelen en verder worden uitgewerkt in interdisciplinair onderzoek (met stads-, architectuur-, tuin- en sociale historici) naar de stedelijke culturen van de Hollandse steden.

Een selectie van nieuwe vragen die tijdens het onderzoek naar voren kwamen:

Hoe passen hofjes in de politieke stedelijke agenda's (met name in Haarlem in de 18^e eeuw)?

Hoe verhoudt de invloed van Italiaanse en Franse toonaangevende architectuur in hofjes zich tot die in het stadspaleis van de elite in de Hollandse stad?

Hoe heeft de toegankelijkheid op het hofje zich ontwikkeld? Dit is een interessant onderwerp om sociaal historisch en architectonisch onderzoek te combineren. Op basis van het huidige materiaal is een nieuwe serie analysetekeningen te maken.

Het hofje is en wordt herhaald naar voren gehaald vanwege de sociale kwaliteiten, als een bijzondere gemeenschappelijke woonvorm. Deze studie laat zien dat het met name de architectonische en stedelijke kwaliteiten zijn die het hofje bijzonder en duurzaam maken, en toont rijkdom in middelen en benaderingswijzen. De kennis uit dit onderzoek biedt aanknopingspunten voor architectonische ontwerpgegevens van collectiviteit en stedelijke anonimiteit, voor stille groene ruimten binnen het stedelijk weefsel. De synthese van een lokaal historisch type en een eigentijdse internationale cultuur, die zo kenmerkend is voor het zeshonderd jaar oude hofje, zal een actuele en uitdagende architectonische opgave blijven.

7 DOCUMENTATIE

In dit Hoofdstuk 7 worden vier maal vier hofjes gedocumenteerd, verdeeld over de stedelijke categorieën die in hoofdstuk 5 naar voren zijn gebracht met betrekking tot de verschijningsvorm van de hofjes in het stadsbeeld: Hofjes achter een muur (7.1) , Verborgene hofjes (7.2), Monumentale hofjes (7.3), Hofjes als stadspaleizen (7.4).

Gekozen is voor hofjes die integraal van kwaliteit zijn. Daarom is gekozen voor Hofje Meermansburg in plaats van het Hofje van Brouchoven; het Hofje van Pauw is geselecteerd vanwege de ruimtelijke opbouw.

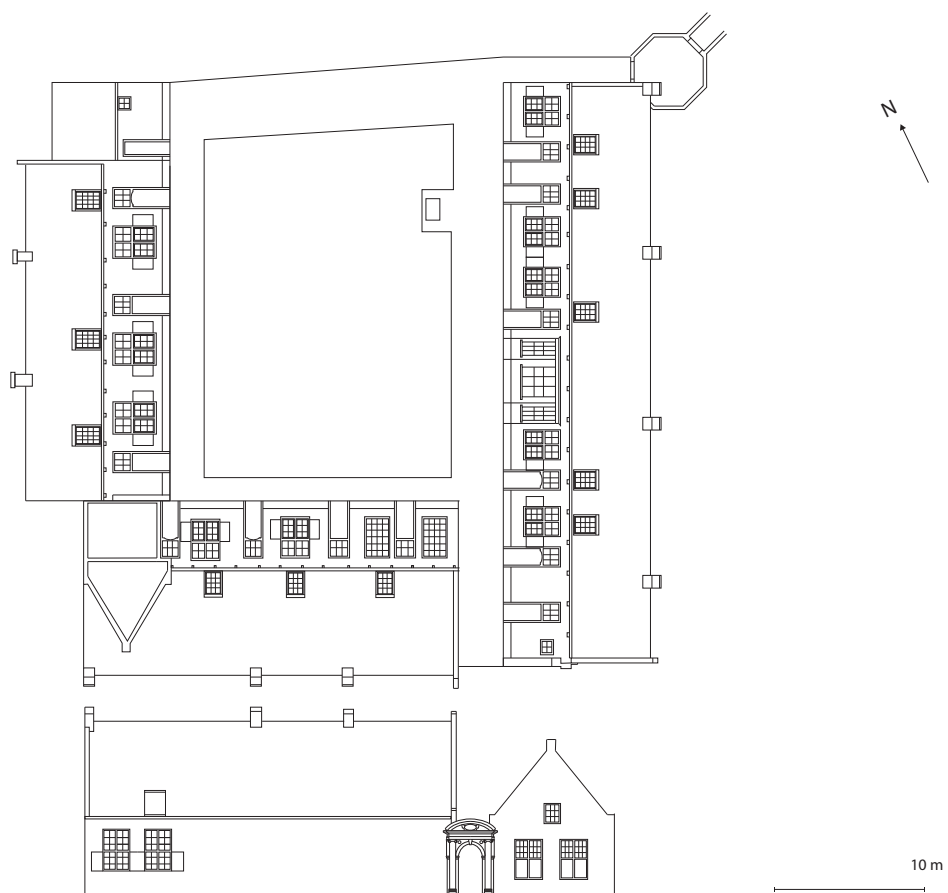
De reeks Verborgene hofjes toont verschillende principes van onzichtbaarheid: verstopt in een rij (Sint Andrieshofje Amsterdam) , ring in ring (Proveniershofje Haarlem), route architecturale (Hofje van Samuel de Zee Leiden), labyrint (Regenten en Lenghenhofje Dordrecht).

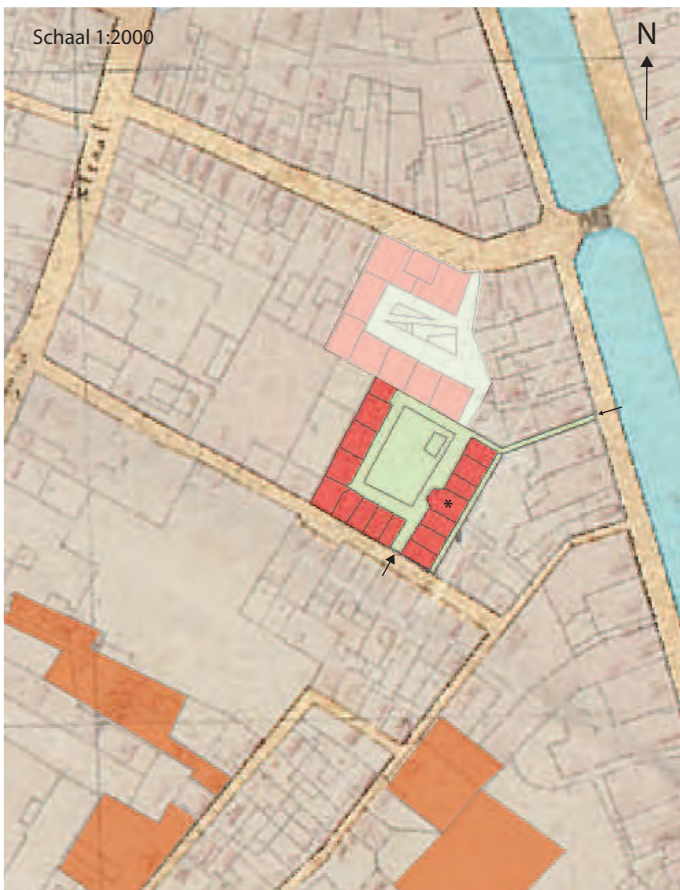
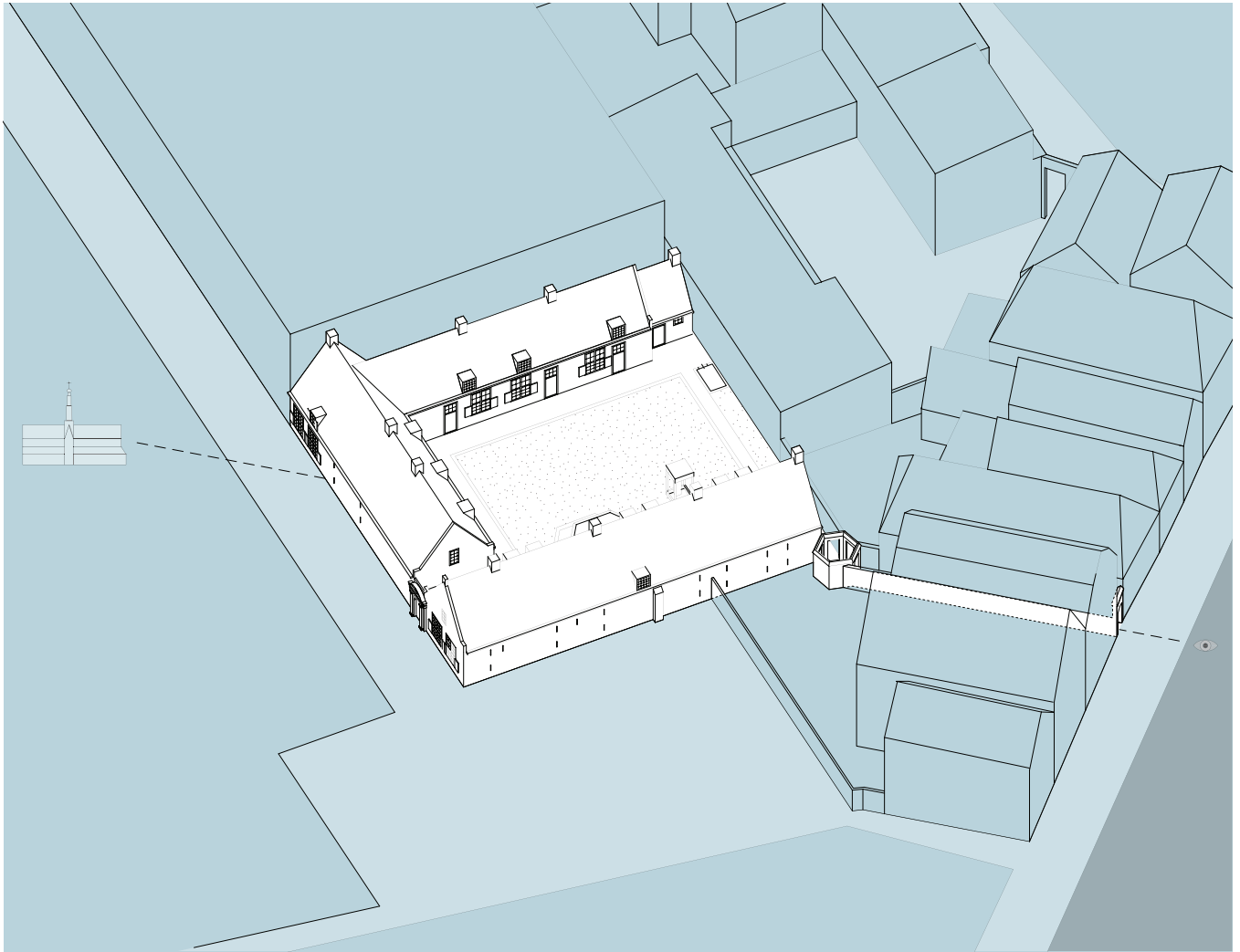
In de andere categorieën is er sprake van op elkaar voortbouwen in relatie tot eigentijdse architectuuropvattingen, bouwwijzen en opvattingen over de representatie van de stichters, woongemeenschap en de stad. Tussen de hofjes in verschillende categorieën zijn er dwarsverbanden (zie hoofdstuk 5).

De verzameling als geheel illustreert de diversiteit aan stedelijke verschijningsvormen van het hofje, door verschillende afmetingen, ordening, detaillering.

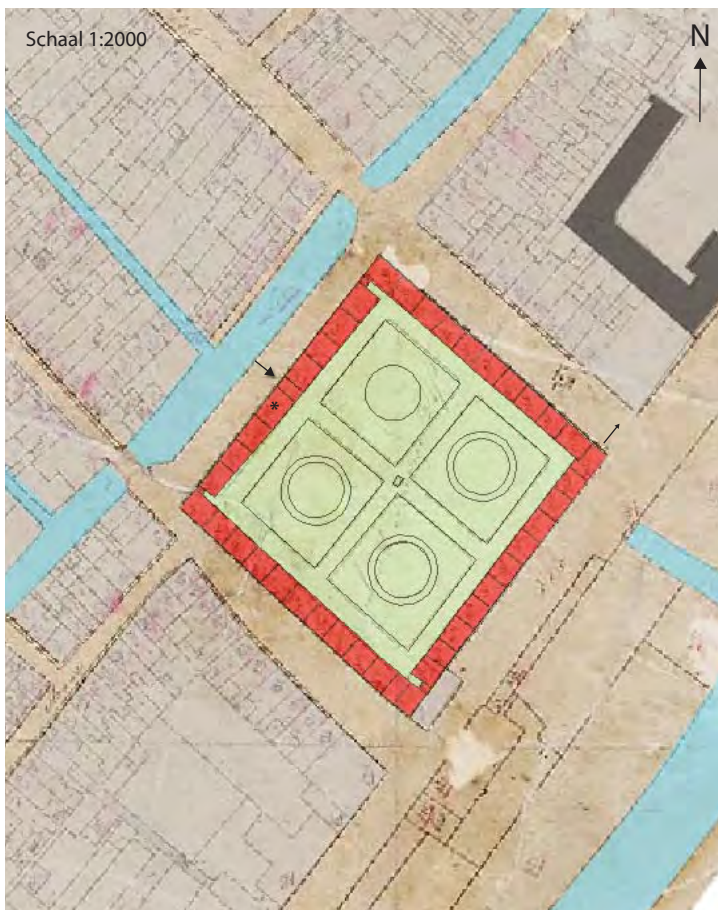
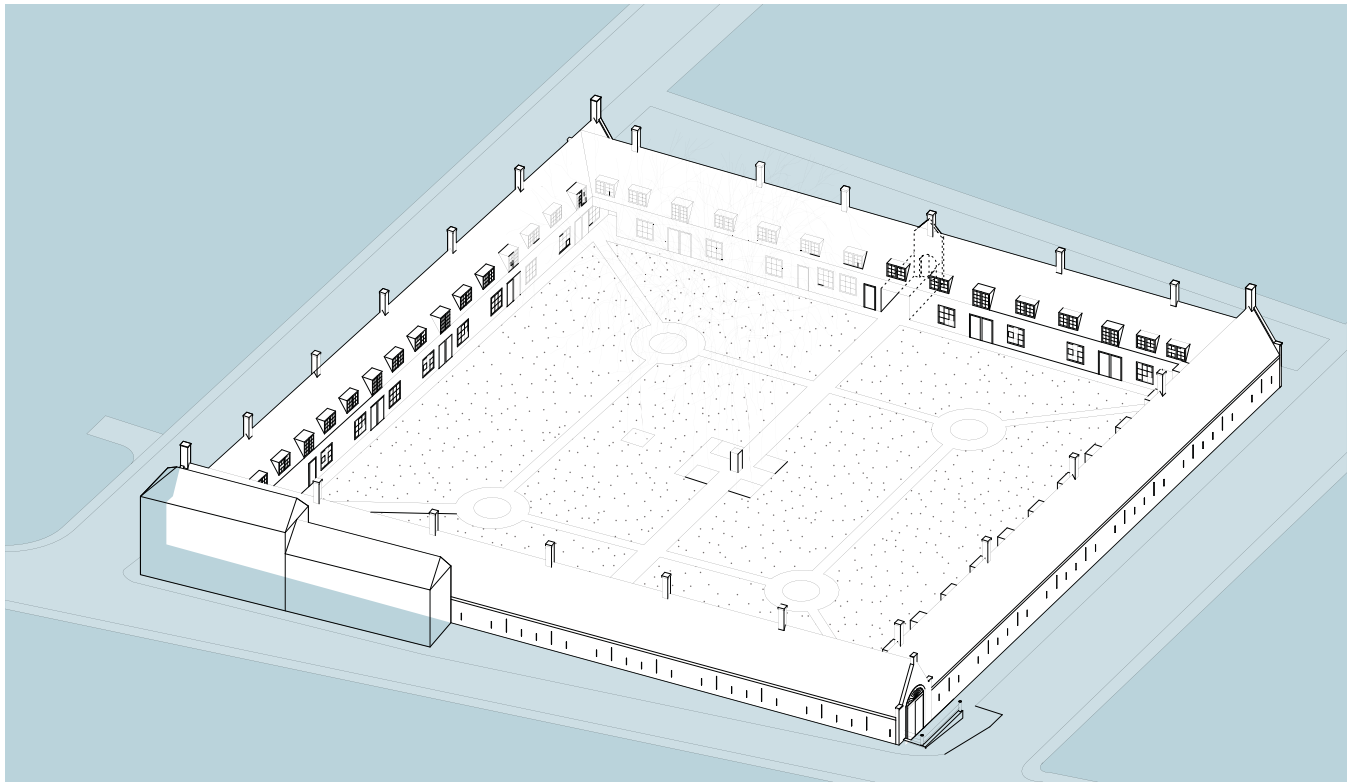
Het hoofdstuk wordt besloten met een reeks overzichten van de zestien hofjes .

7.1 Hofjes achter een muur

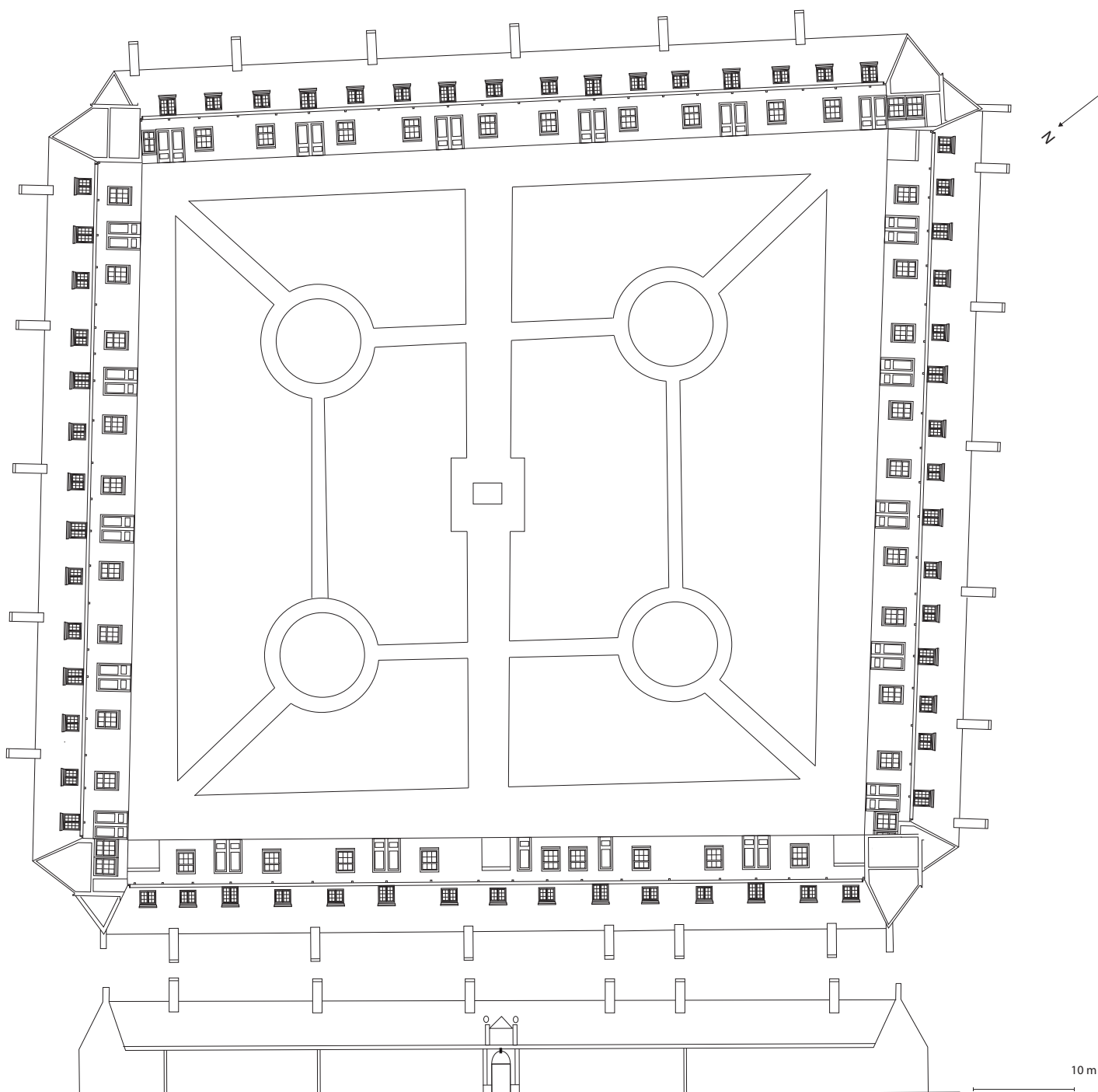

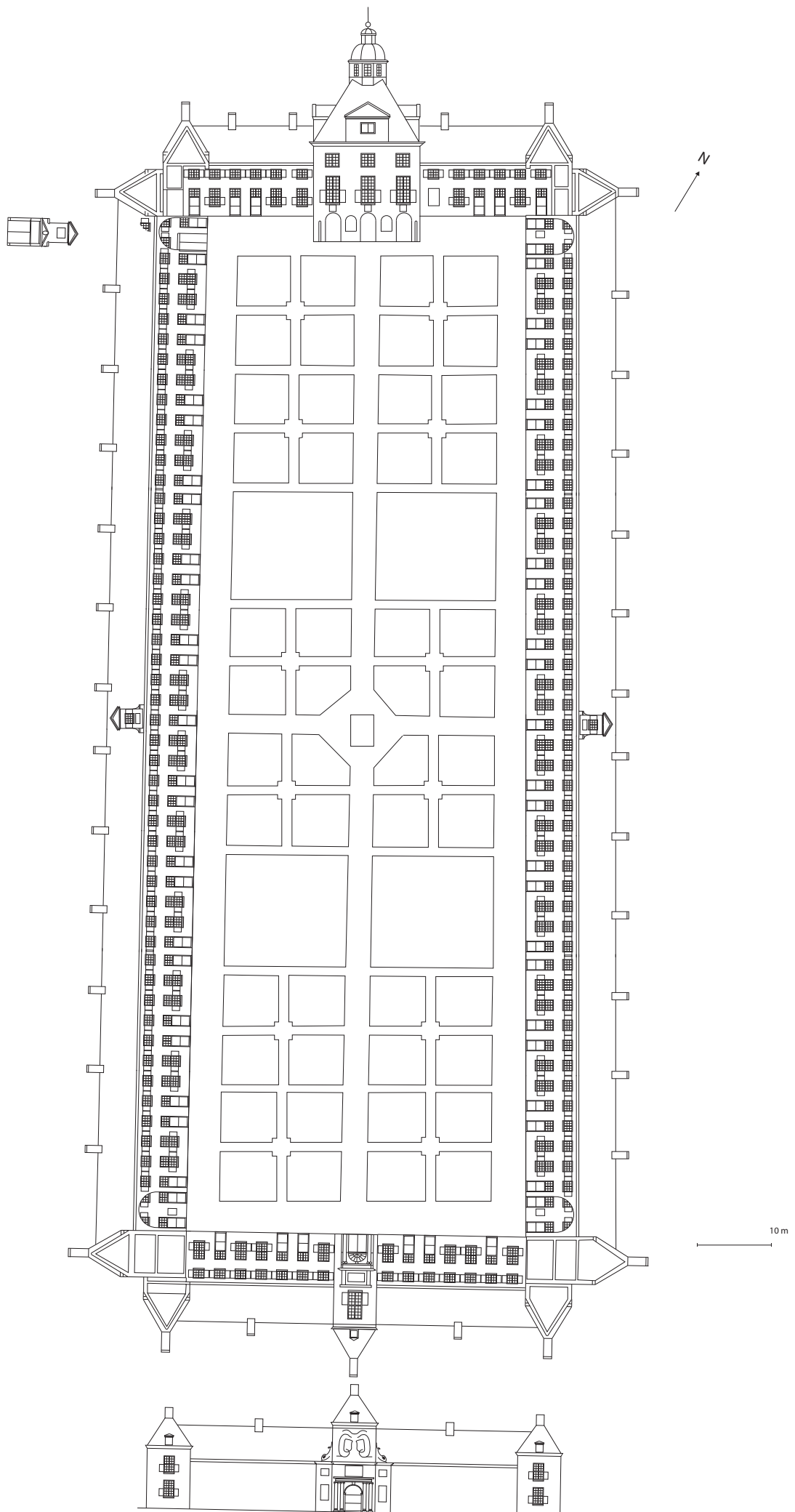
7.1.1 Hofje de Bakenesser kamer 1395 Haarlem (met het aangrenzende Enschedehofje 2000)

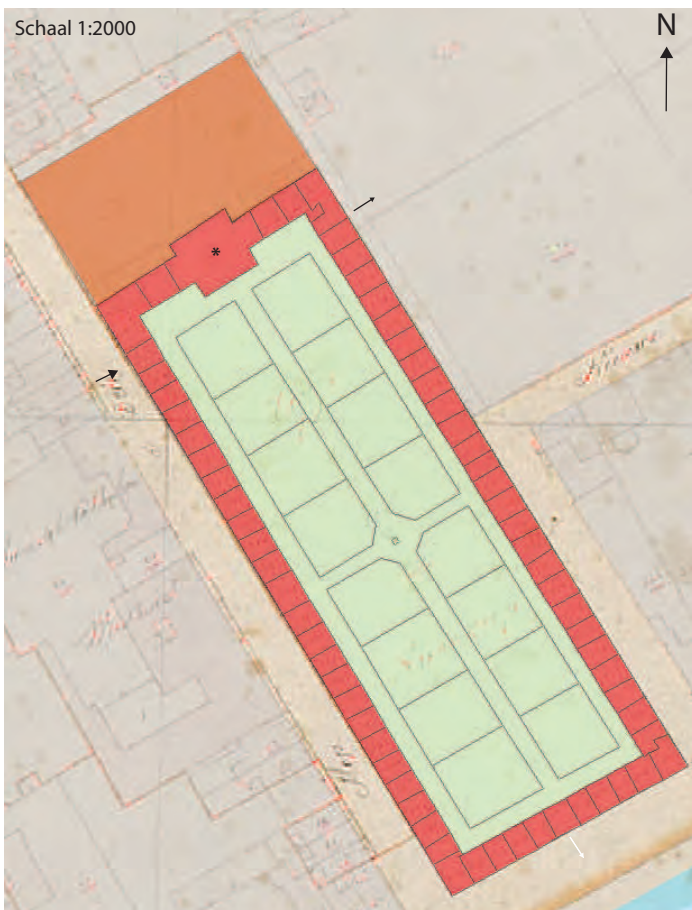
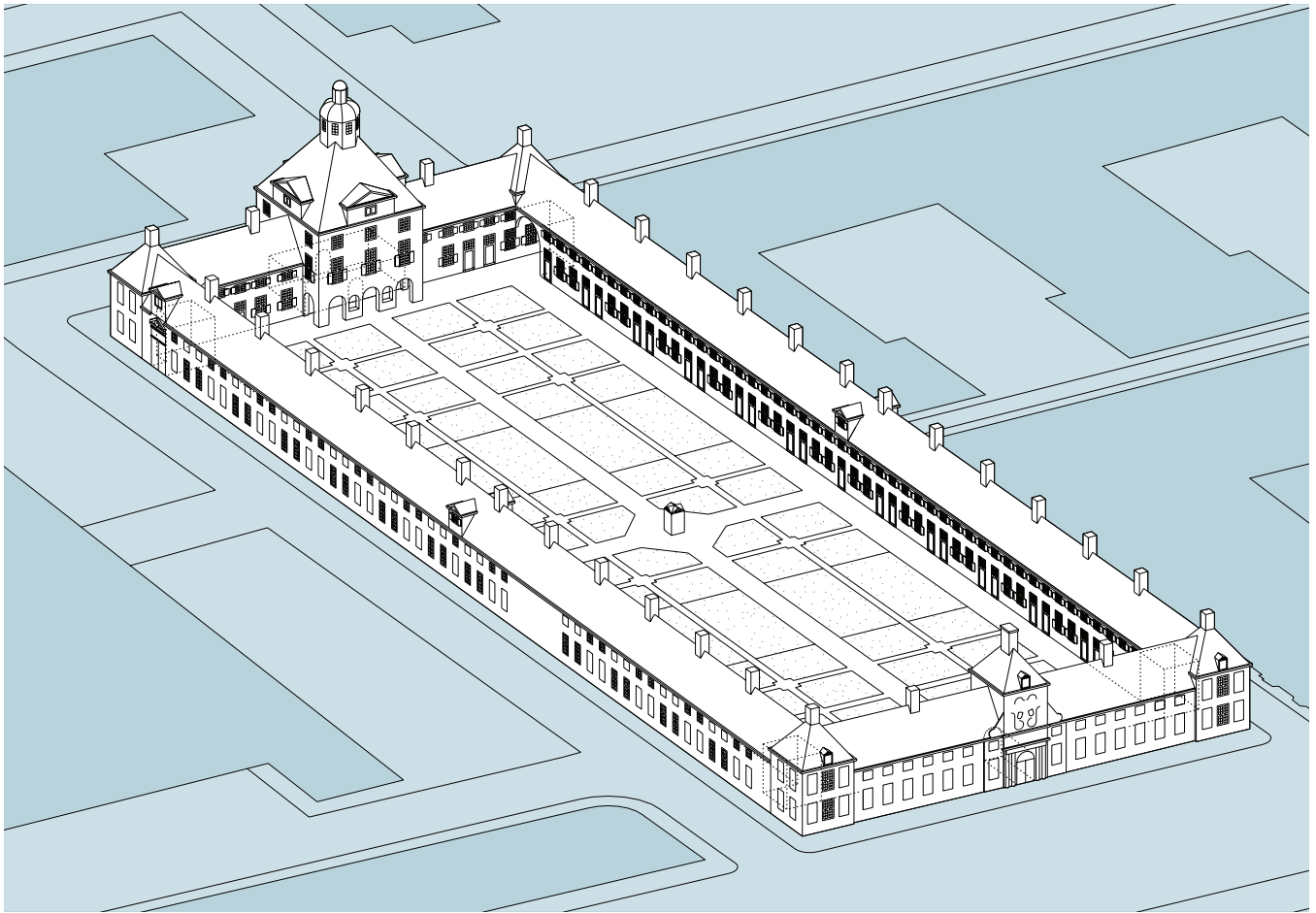
7.1.2 Arend Maartenshofje 1625 Dordrecht

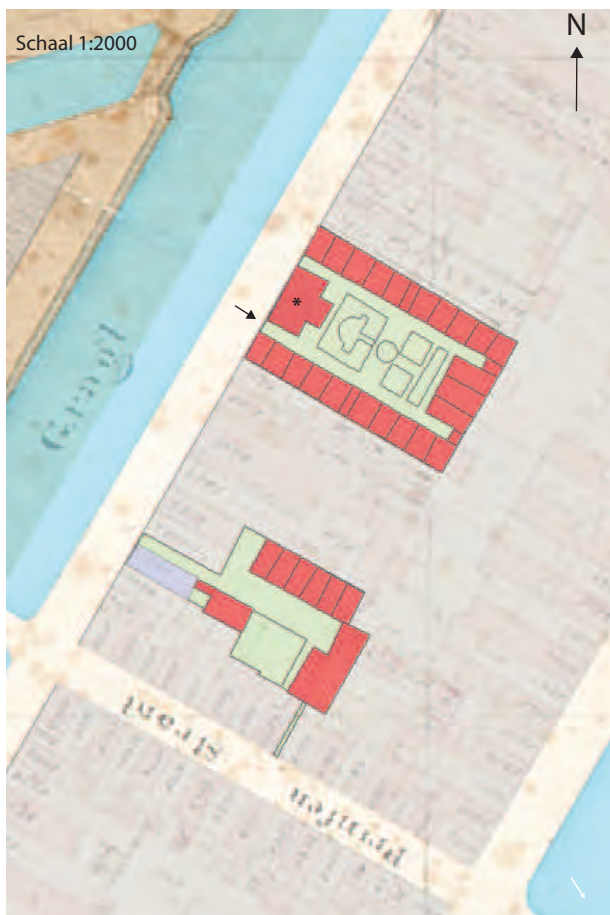
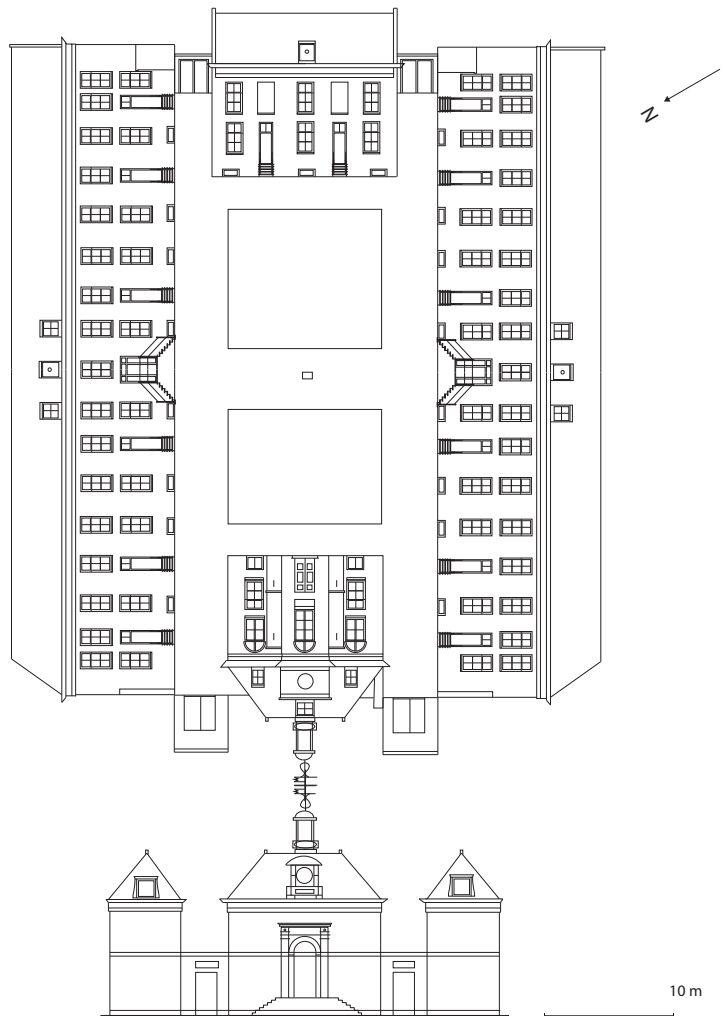
7.1.2 Arend Maartenshofje 1625 Dordrecht

7.1.3 Hofje van Nieuwkoop 1661 Den Haag, Pieter Post

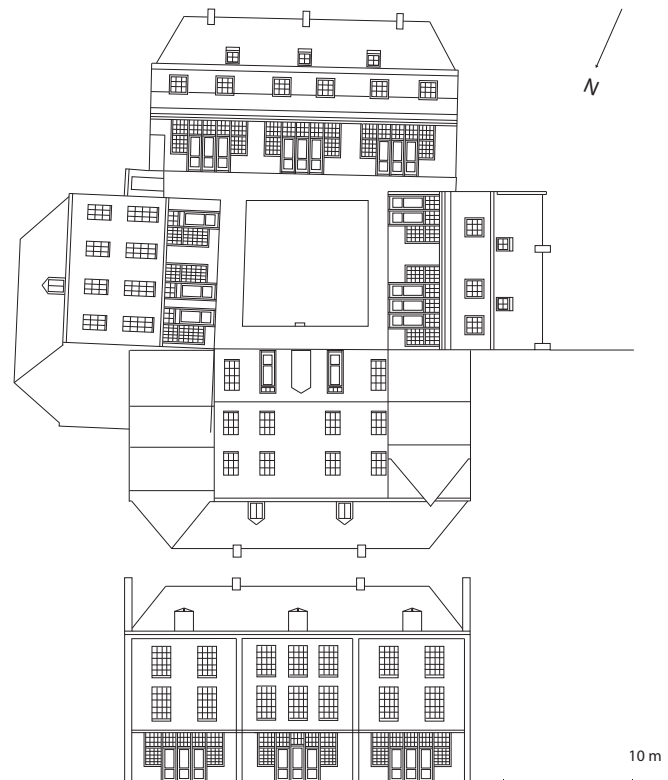

7.1.3 Hofje van Nieuwkoop 1661 Den Haag, Pieter Post

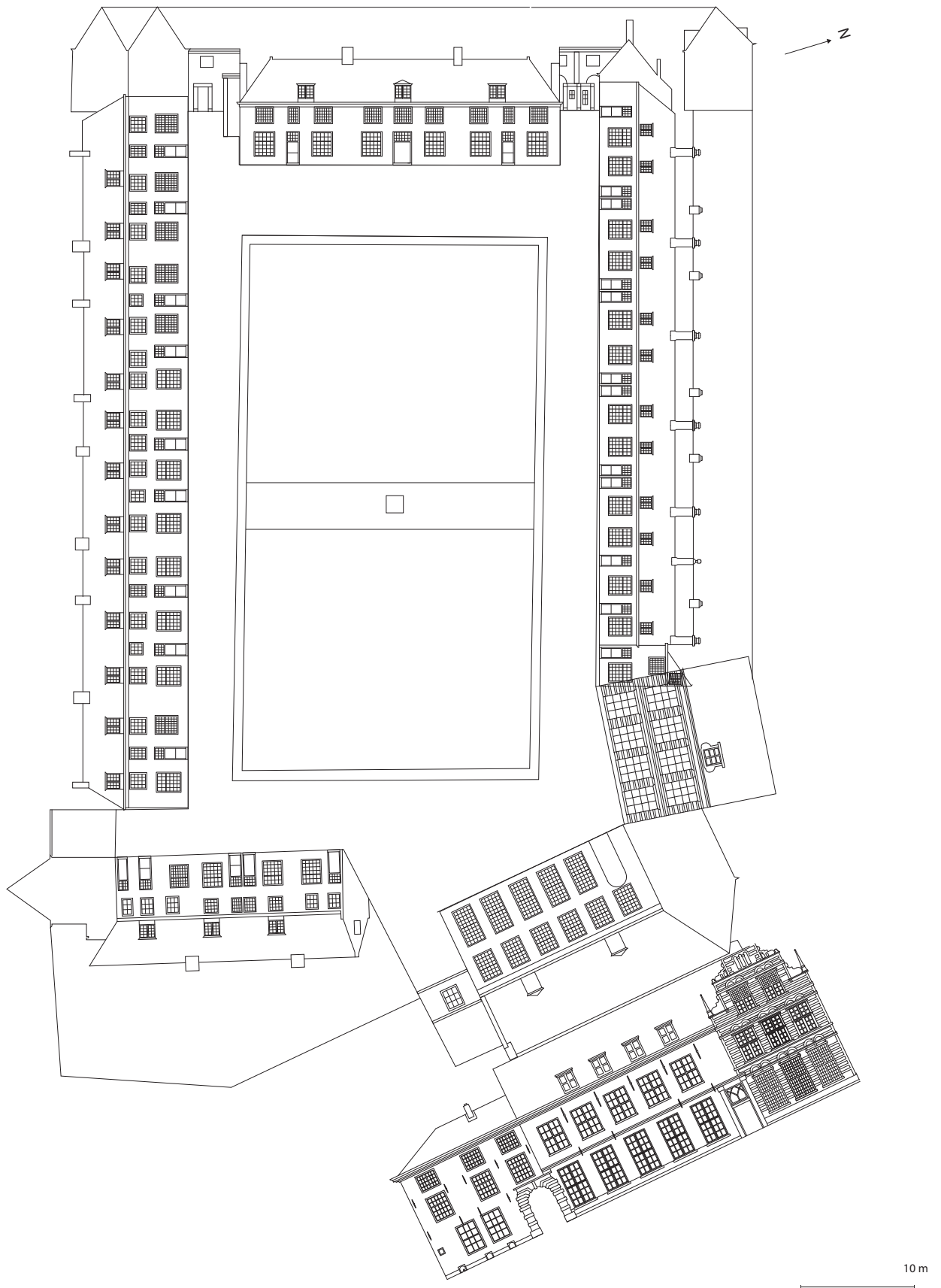

7.1.4 Hofje van Brien 1806 Amsterdam, Abraham van der Hart

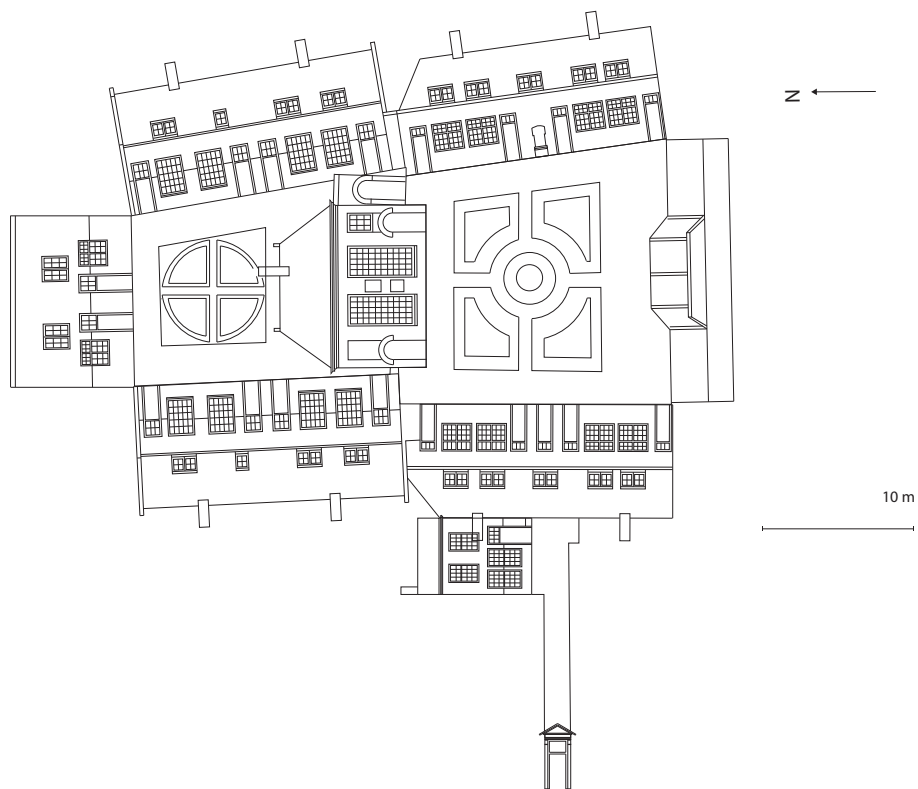
7.2 Verborgen hofjes

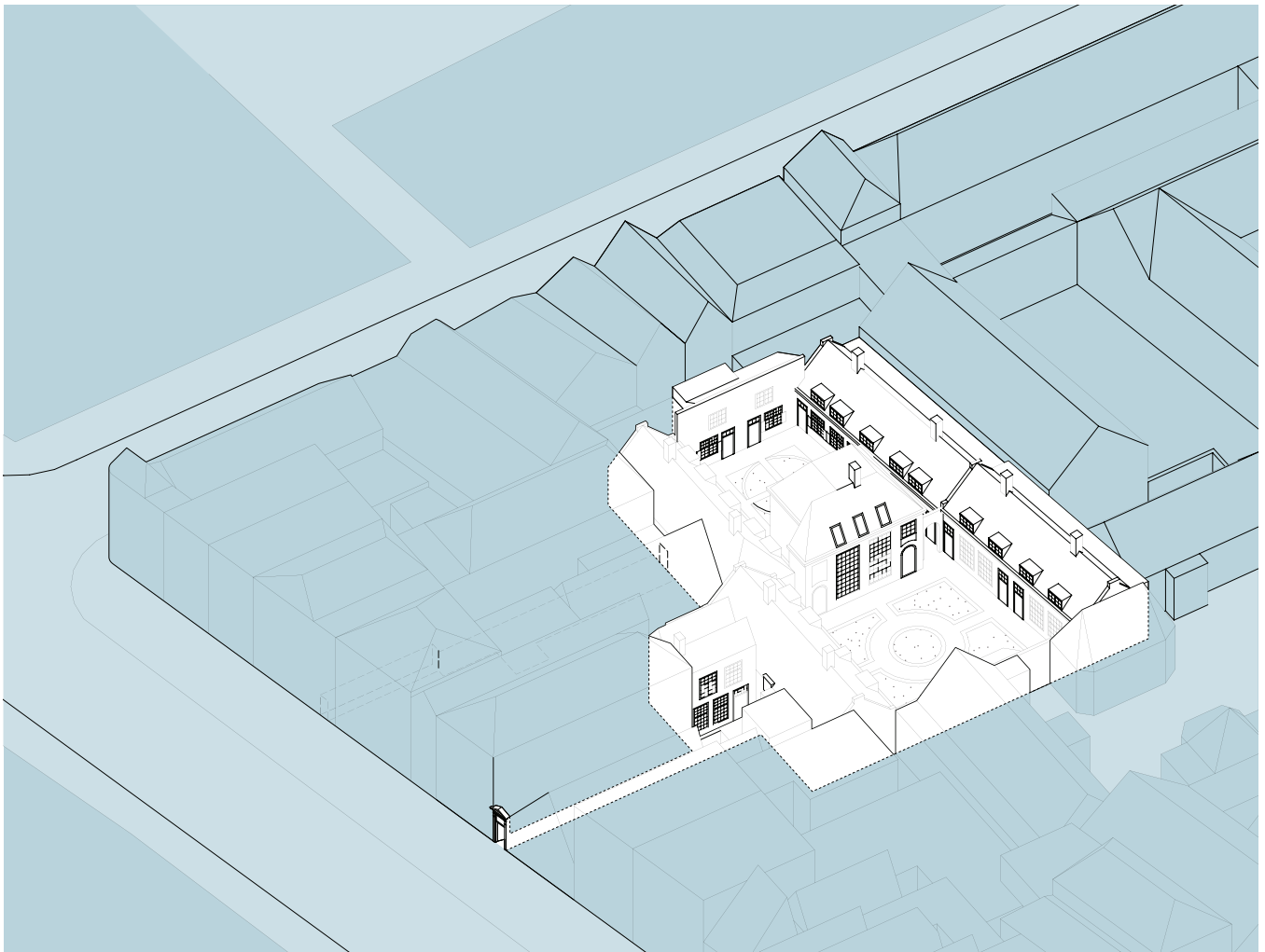

7.2.5 Sint Andrieshofje 1616 Amsterdam

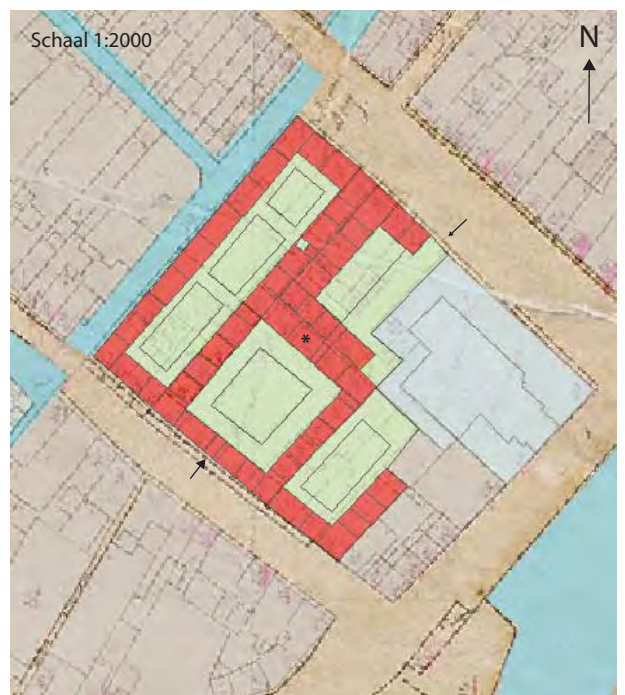

7.2.6 Proveniershof 1707 Haarlem

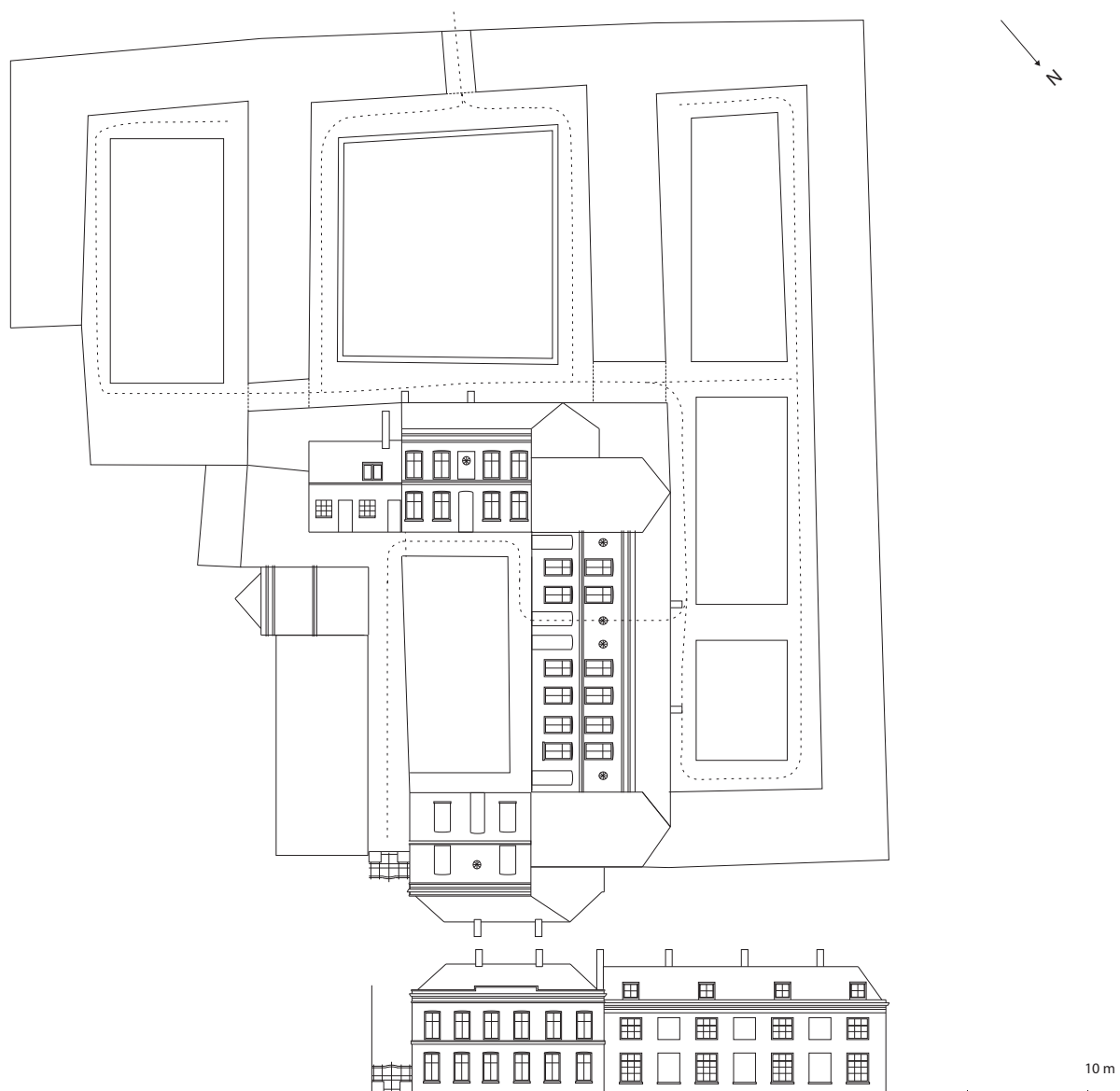

7.2.7 Hofje van Samuel de Zee 1734 Leiden

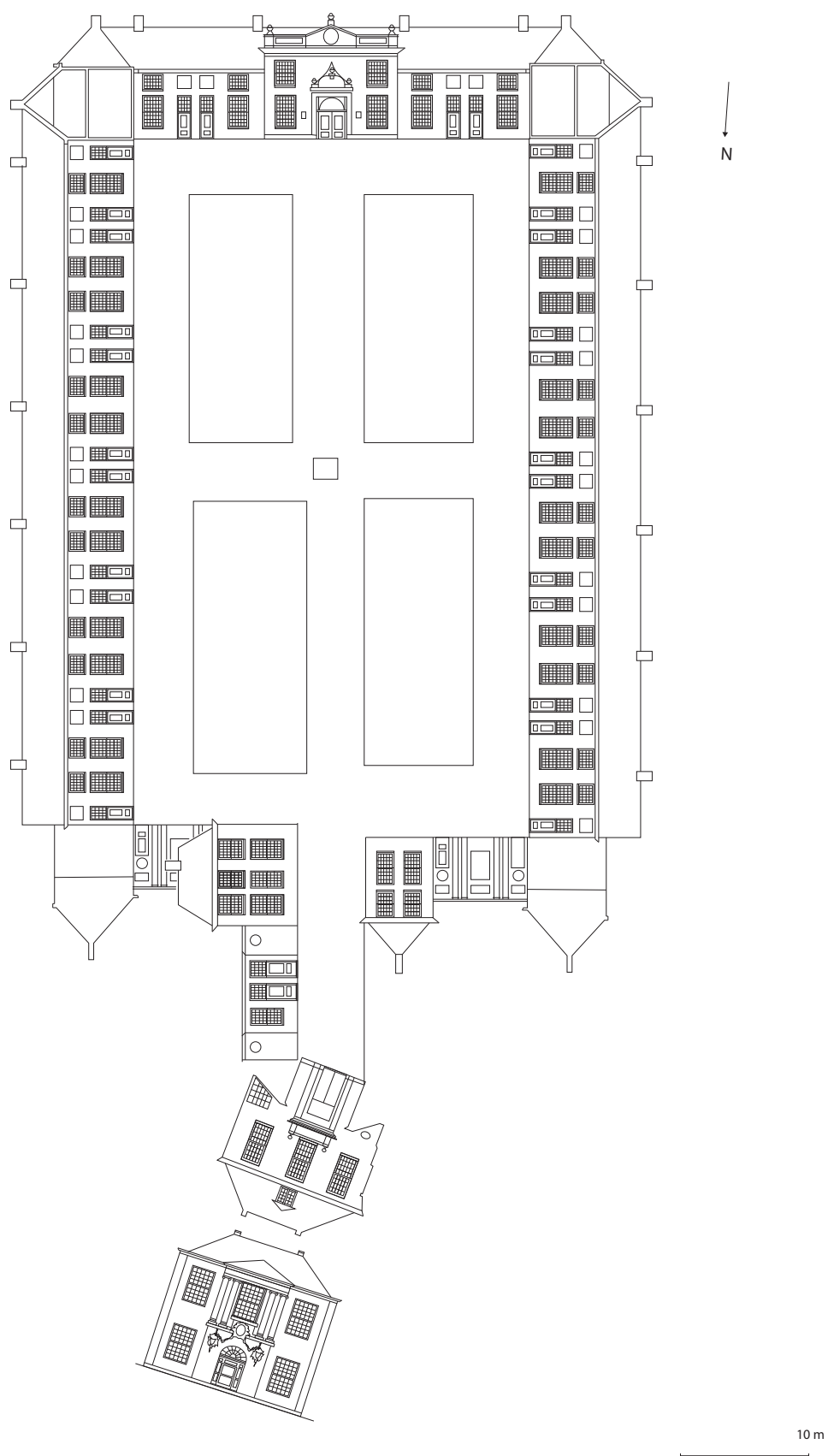

7.2.8. Regenten- en Lenghenhof 1755-1892 Dordrecht

7.2.8. Regenten- en Lenghenhof 1755-1892 Dordrecht

7.3 Monumentale hofjes

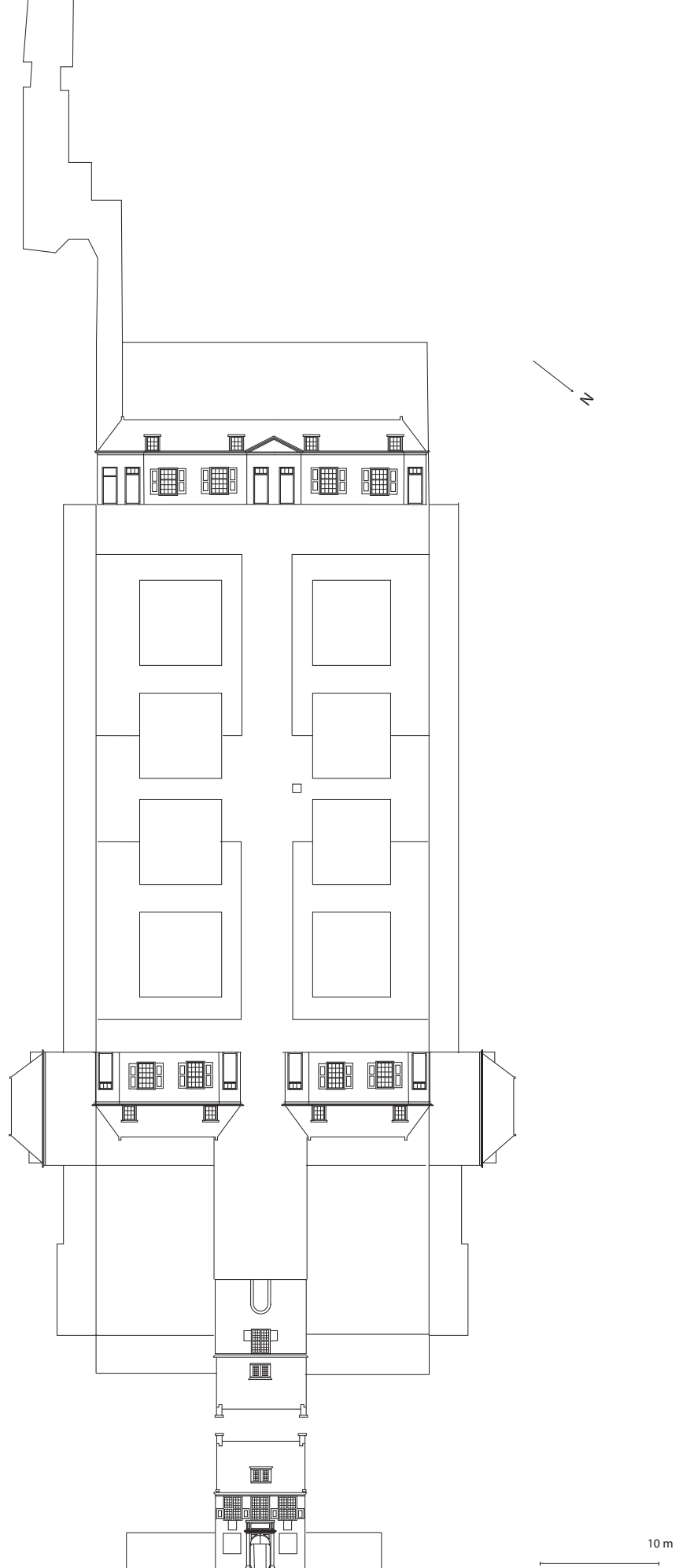
7.3.9 Hofje Meermansburg 1681 Leiden

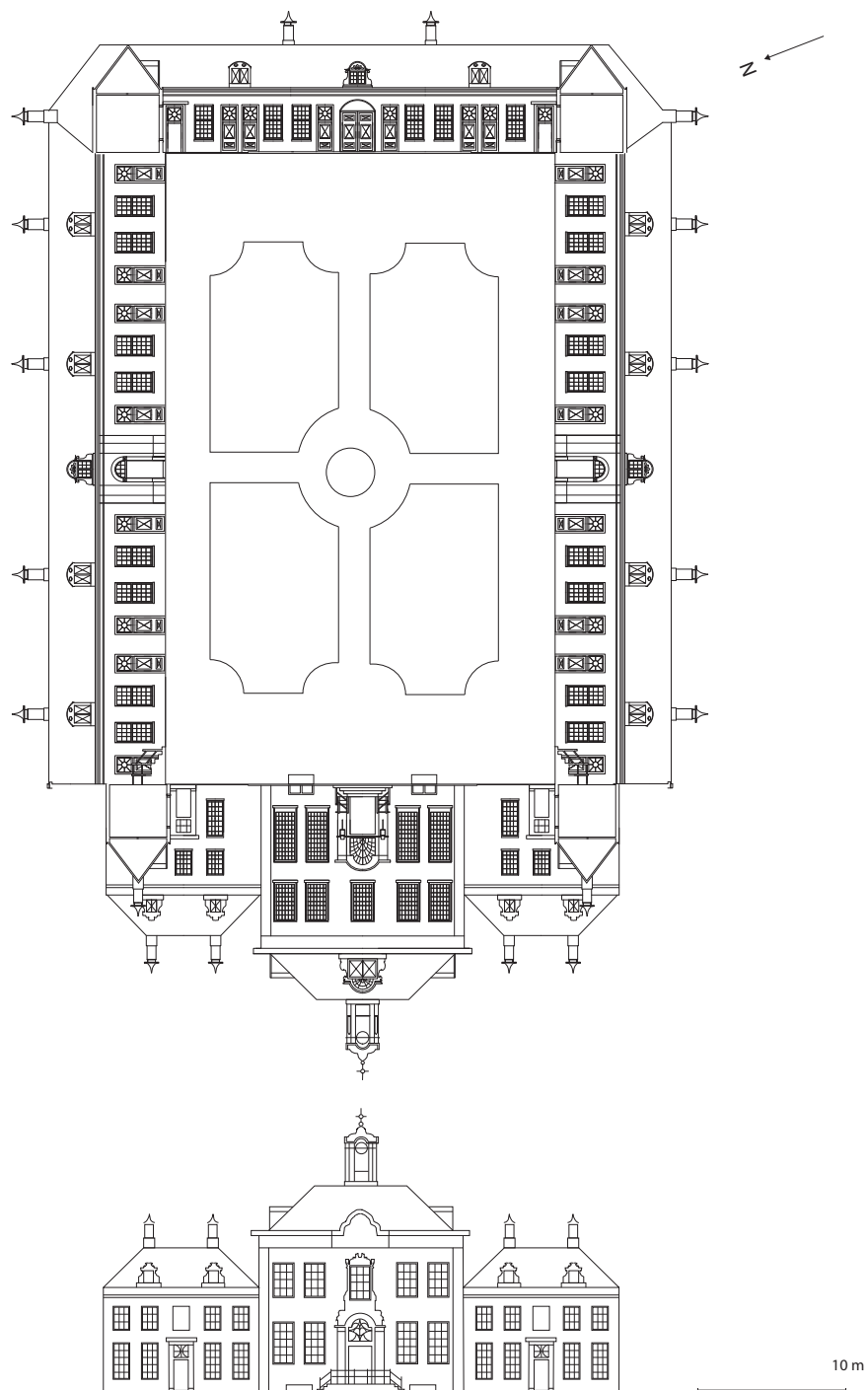
7.3.9 Hofje Meermansburg 1681 Leiden, Jacob Roman (voorgevel), Anthony Breetveld (hofje)

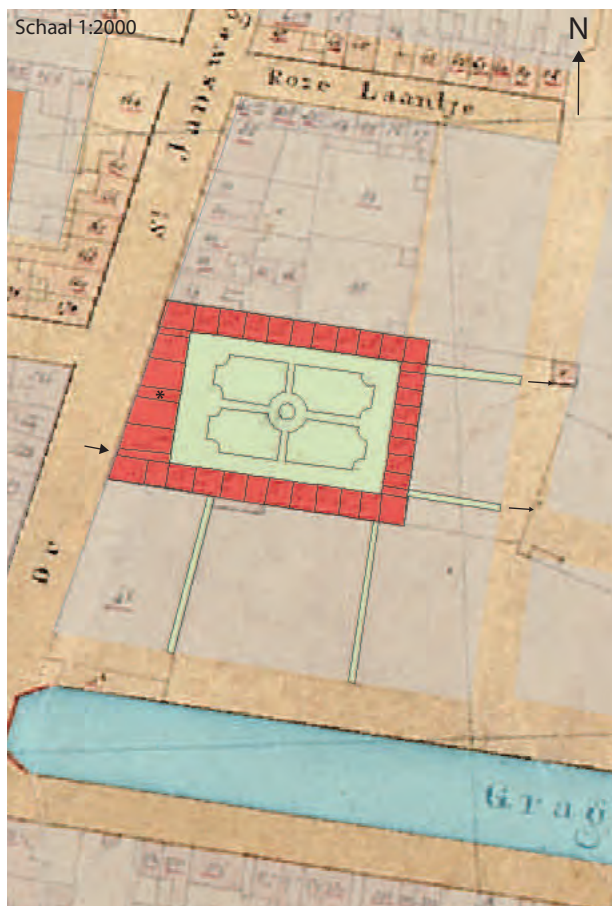
7.3.10. Hofje van Pauw 1706 Delft (met aan de zuidkant het Hofje van Gratie)

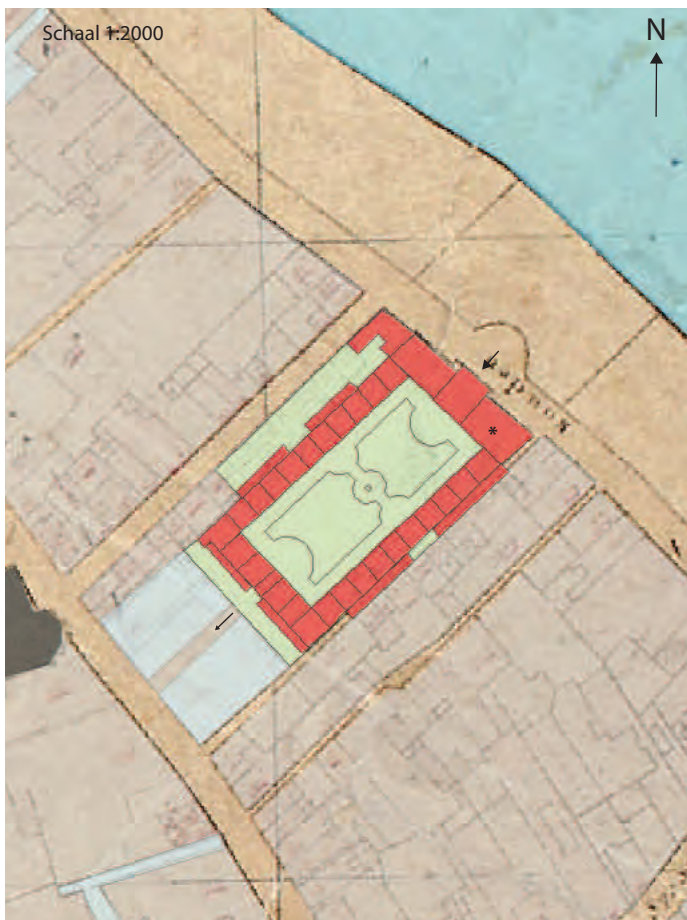
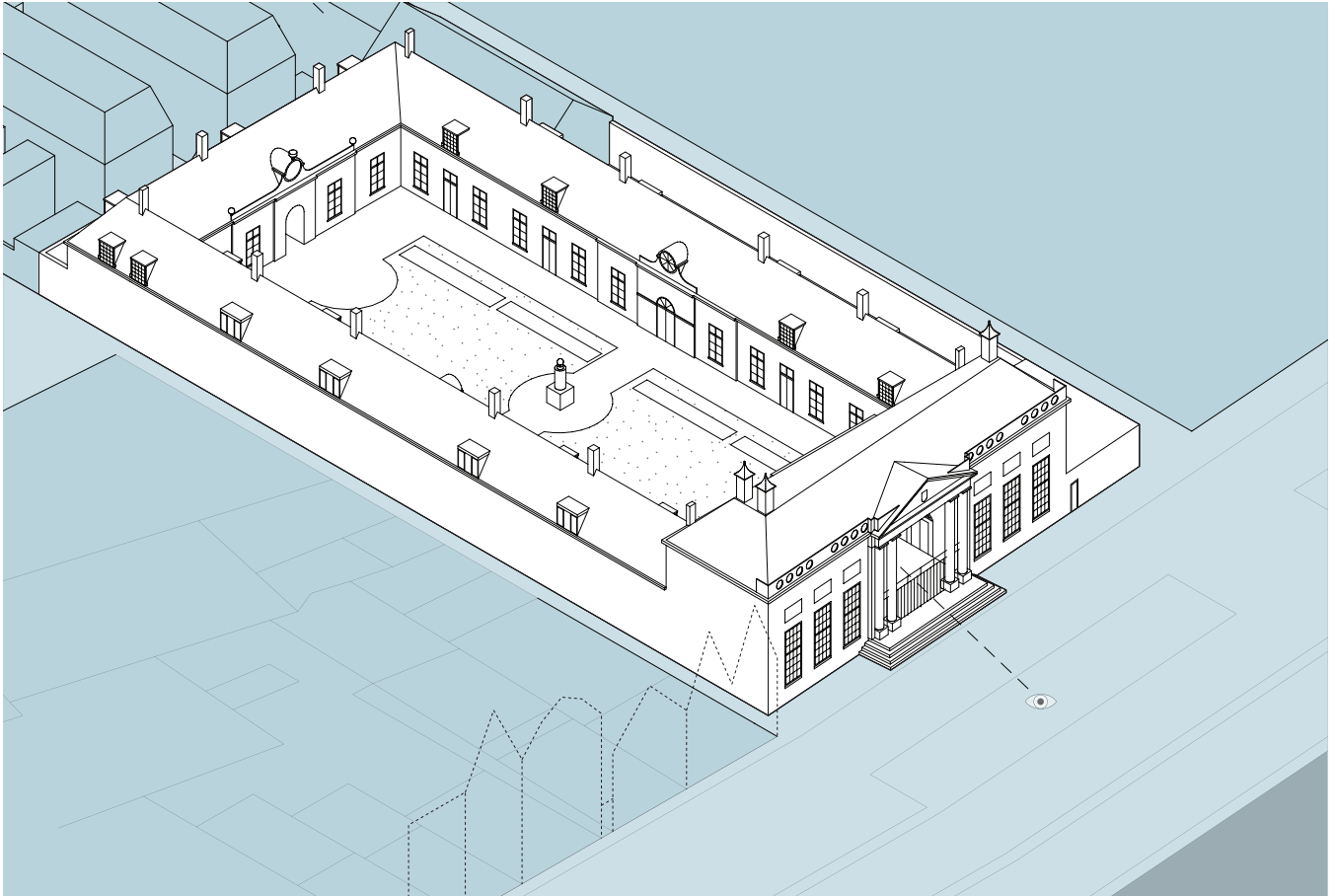
7.3.10. Hofje van Pauw 1706 Delft

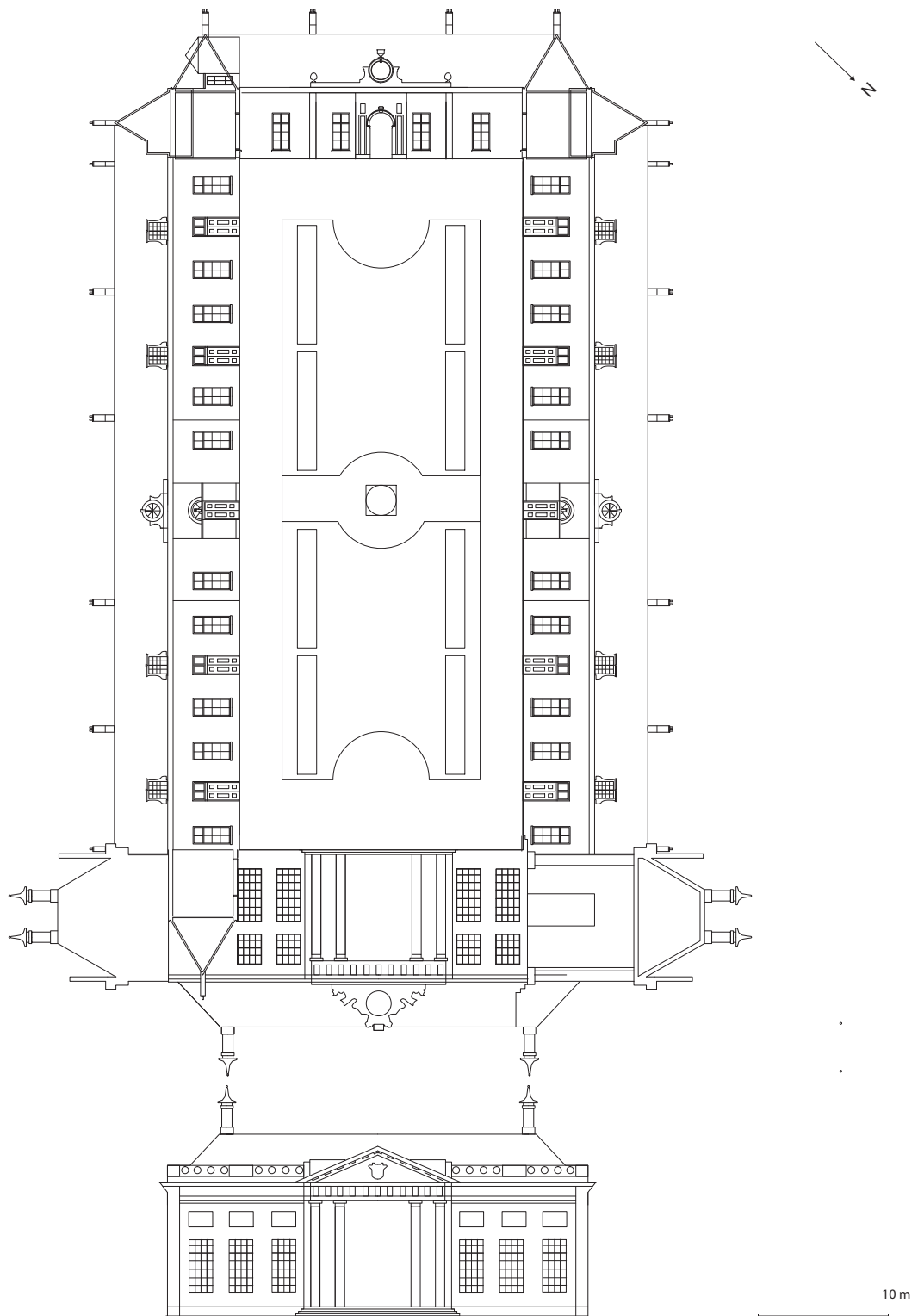
7.3.11 Hofje van Staats 1733 Haarlem, Hendrik de Werf

7.3.11 Hofje van Staats 1733 Haarlem, Hendrik de Werf

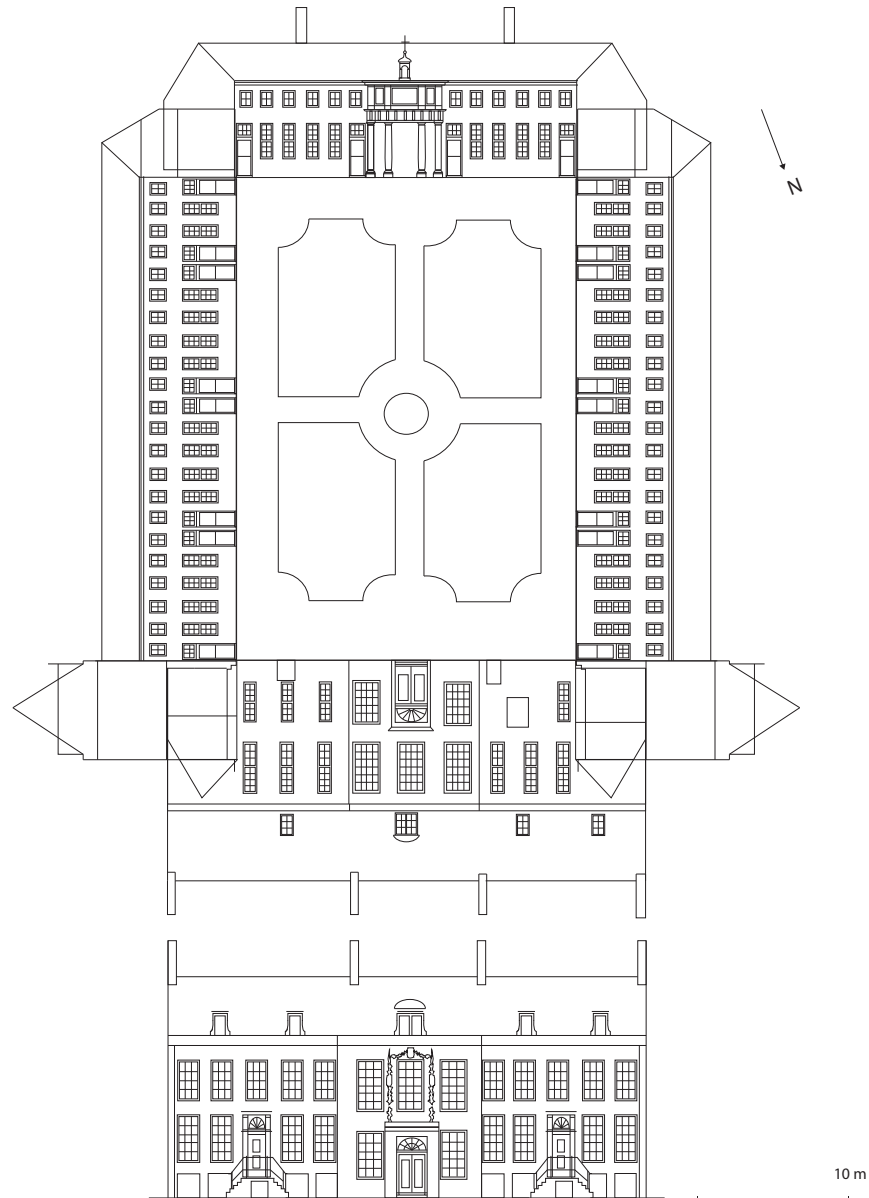

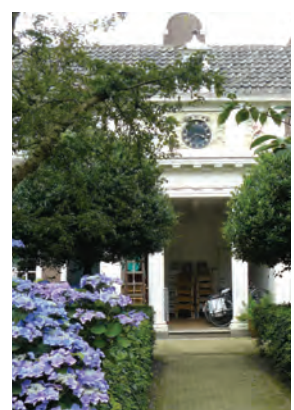
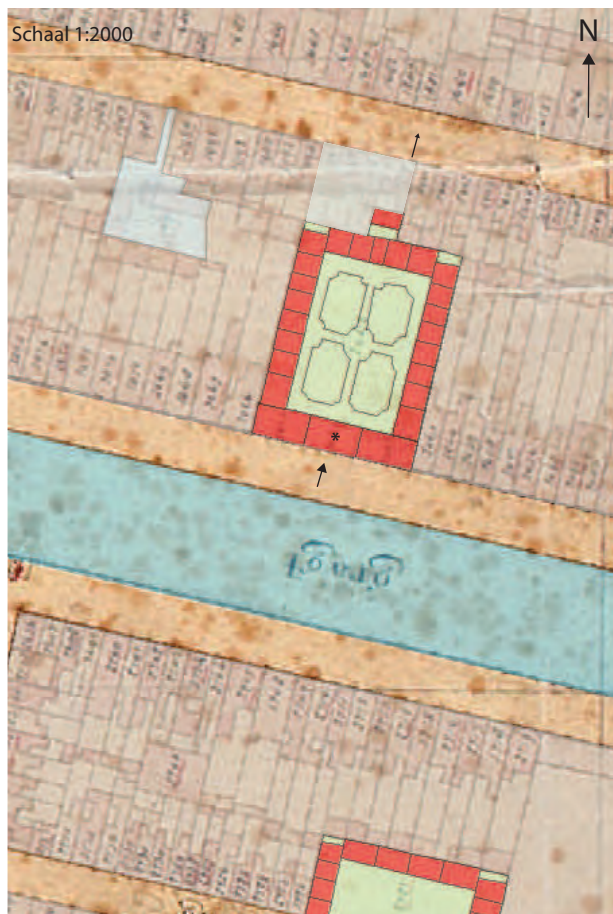
7.3.12. Teylershofje 1789 Haarlem, Leendert Vervant

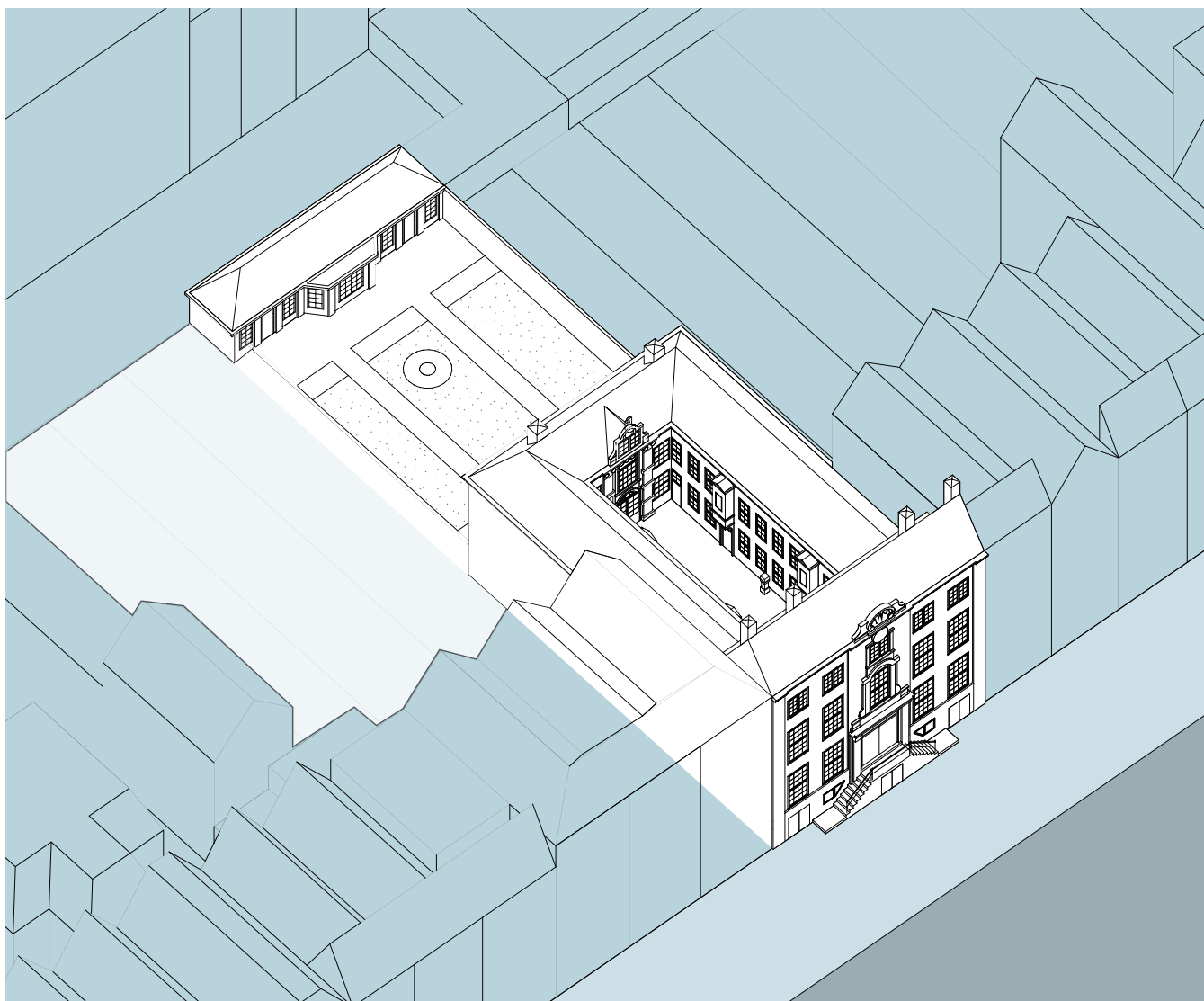
7.3.12. Teylershofje 1789 Haarlem, Leendert Vervant

7.4 Hofjes als stadspaleizen

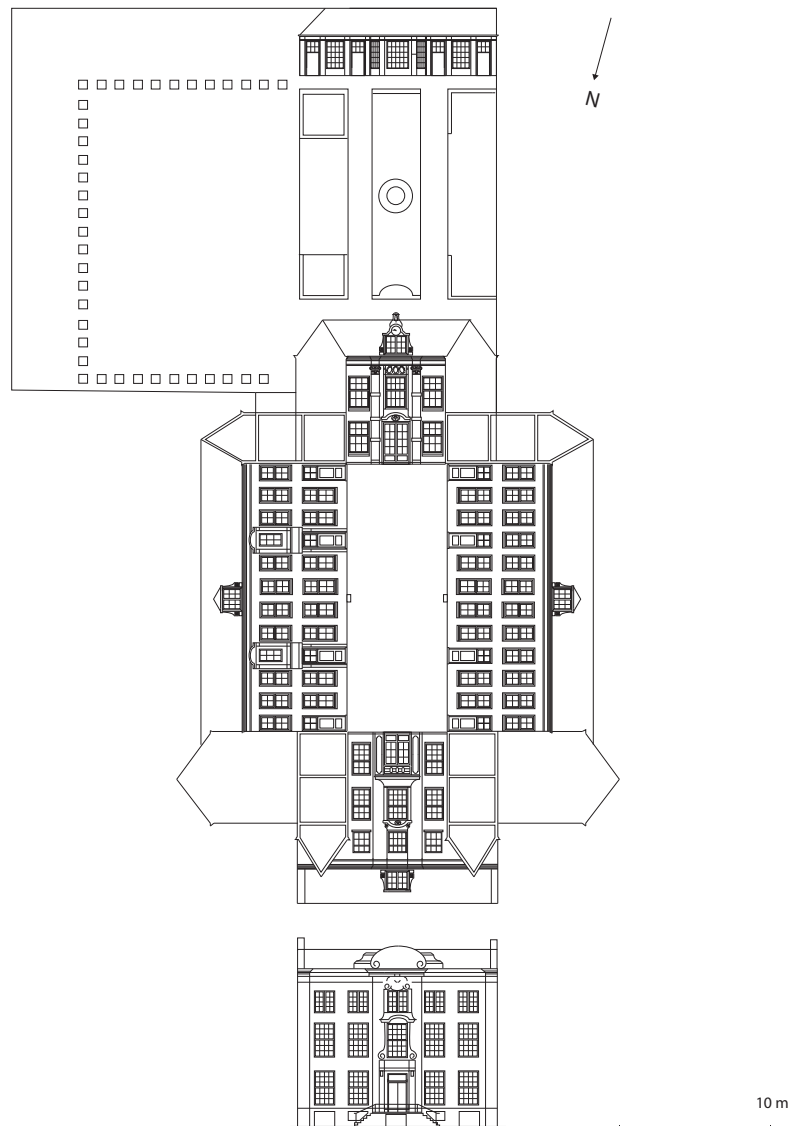

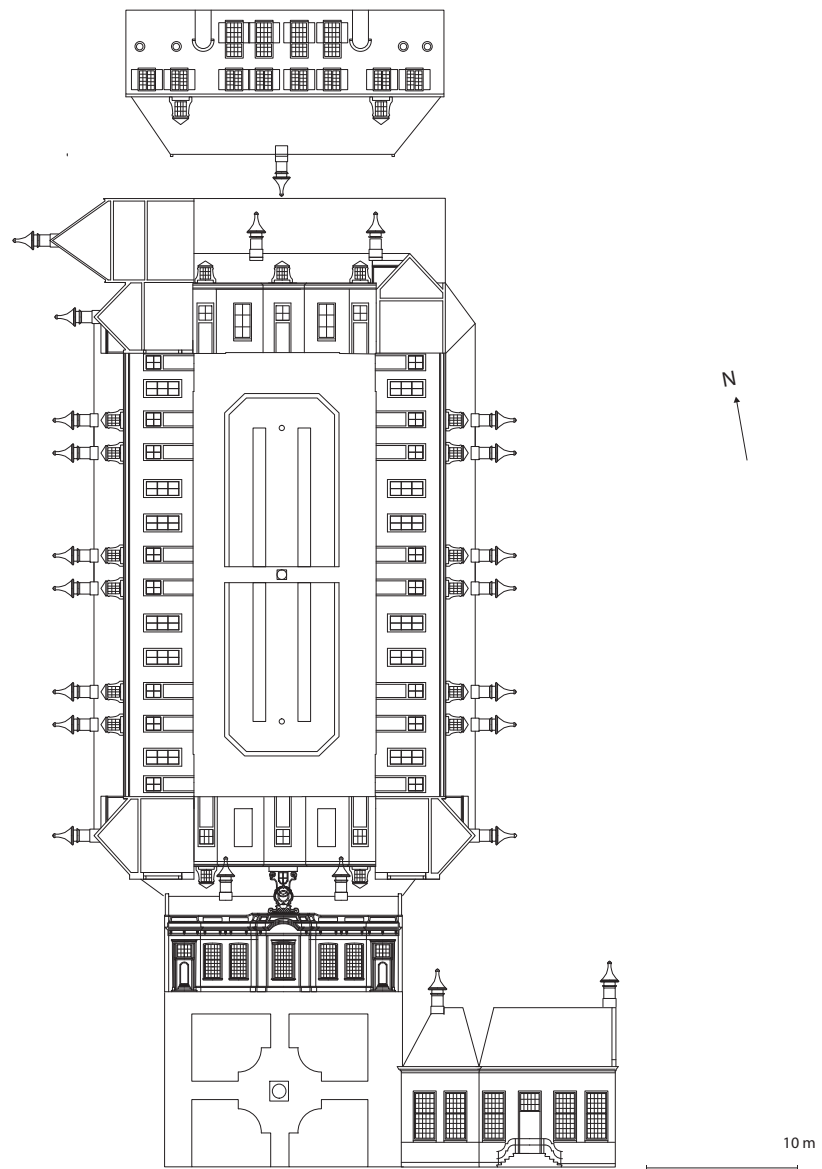
7.4.13 Deutzenhofje 1694, Amsterdam, Pieter Aldolfse de Zeeuw

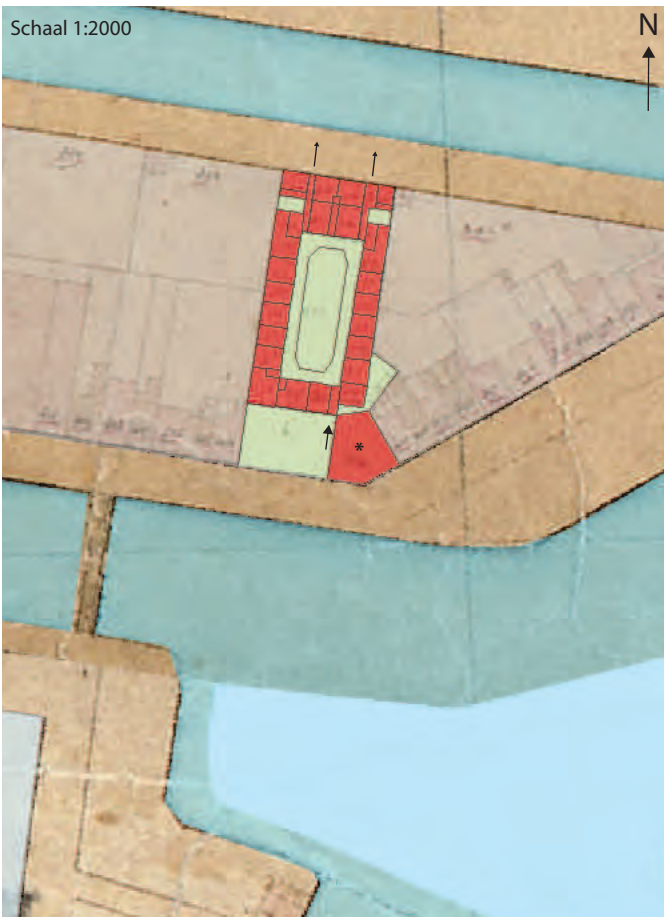
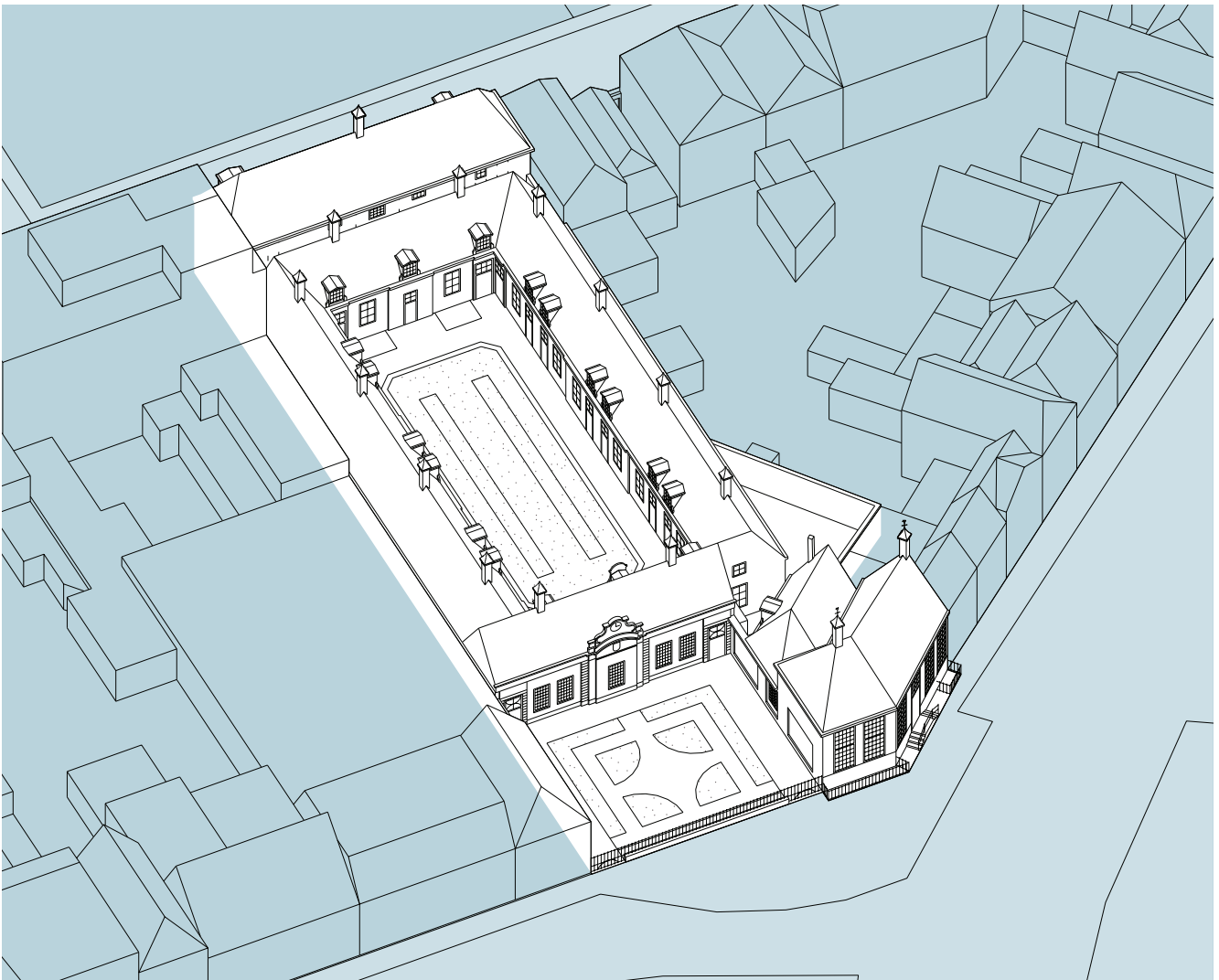

7.4.14 Brants Rushhofje 1734 Amsterdam, Daniel Marot

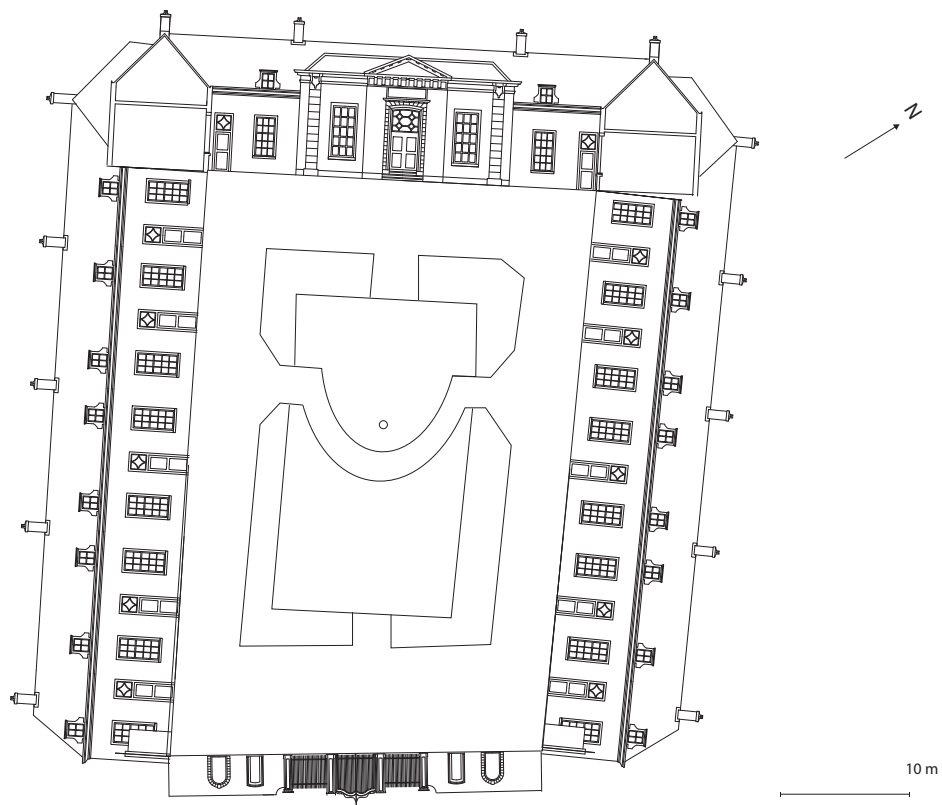

7.4.14 Brants Rushofje 1734 Amsterdam, Daniel Marot

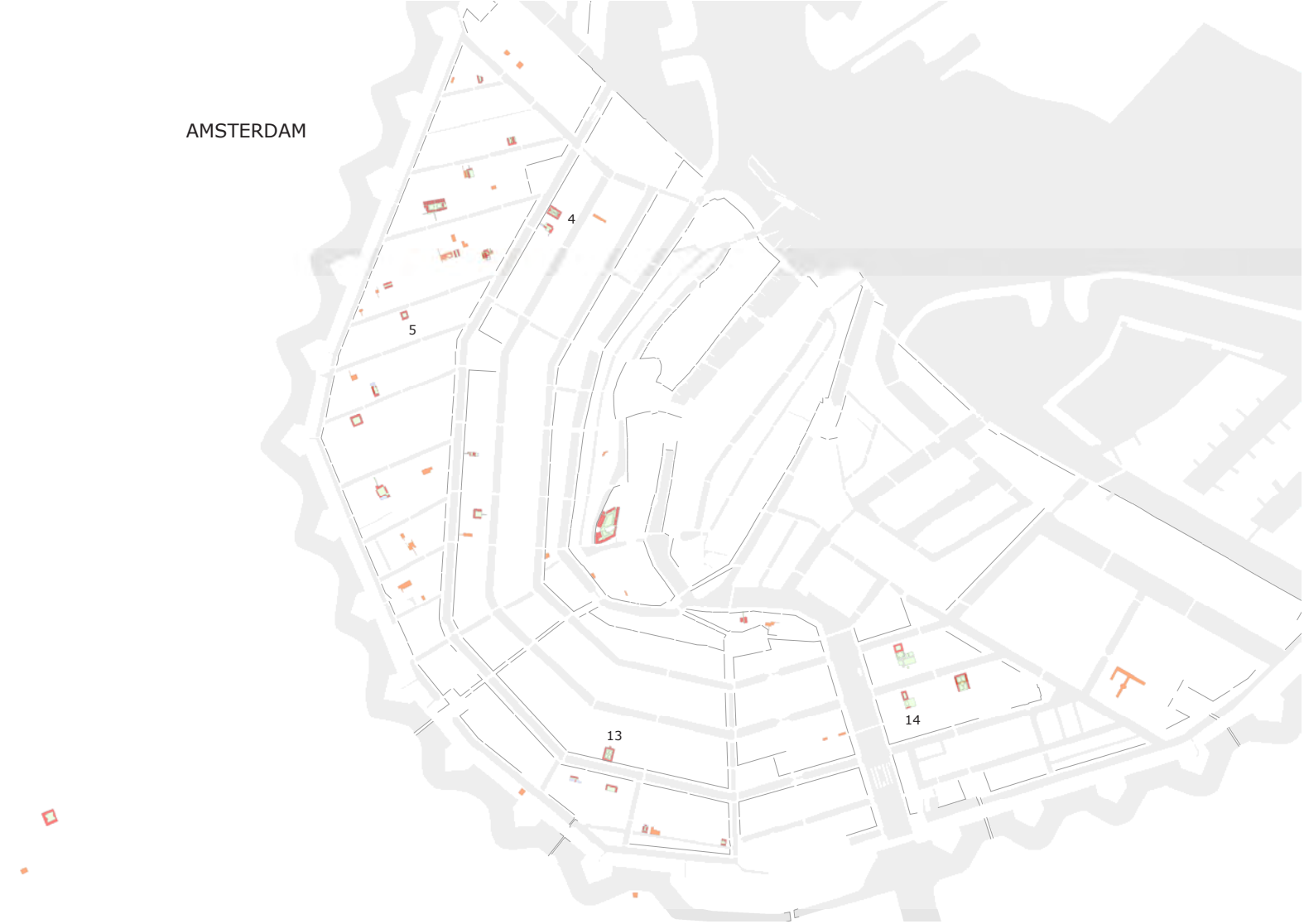
7.4.15. Van Noblet 1761 Haarlem, Willem Batelaan

7.4.16. Hofje van Oorschoot 1768 Haarlem, Jan Smit

7.5 Overzicht van de zestien gedocumenteerde hofjes

AMSTERDAM

ROTTERDAM

HAARLEM

LEIDEN

GOUDA

DEN HAAG

DELFT

DORDRECHT

Stadskaarten 1:20.000

1. Hofje de Bakenesser kamer 1395 Haarlem
2. Arend Maartenshofje 1625 Dordrecht
3. Hofje van Nieuwkoop 1661 Den Haag
4. Hofje van Brien 1806 Amsterdam
5. Sint Andrieshofje 1616 Amsterdam
6. Proveniershof 1707 Haarlem
7. Hofje van Samuel de Zee 1734 Leiden
8. Regenten- en Lenghenhof 1755-1892 Dordrecht
9. Hofje Meermansburg 1681 Leiden
10. Hofje van Pauw 1706 Delft
11. Hofje van Staats 1733 Haarlem
12. Teylershofje 1789 Haarlem
13. Deutzenhofje 1694, Amsterdam
14. Brants Rushofje 1734 Amsterdam
15. Van Noblet 1761 Haarlem
16. Hofje van Oorschot 1768 Haarlem

7.1.1 Hofje de Bakenesserkamer 1395 Haarlem

links de situatie volgens de Kadastrale Minuut 1811-1833

7.1.2 Arend Maartenshofje 1625 Dordrecht

rechts de huidige situatie volgens de Topo Basiskaart (in RD) bron: ESRI 2014

7.1.3 Hofje van Nieuwkoop 1661 Den Haag

schaal 1:5000

7.1.4 Hofje van Brienen 1806 Amsterdam

7.2.5 Sint Andrieshofje 1616 Amsterdam

links de situatie volgens de Kadastrale Minuut 1811-1833

7.2.6 Proveniershof 1707 Haarlem

rechts de huidige situatie volgens de Topo Basiskaart (in RD) bron: ESRI 2014

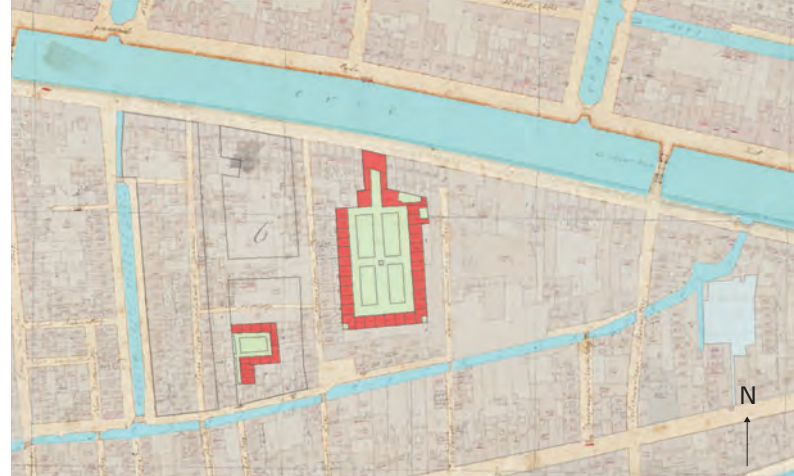

7.2.7 Hofje van Samuel de Zee 1734 Leiden

7.2.8 Regenten en Lenghenhofje 1755-1892 Dordrecht

7.3.9 Hofje Meermansburg 1681 Leiden

links de situatie volgens de Kadastrale Minuut 1811-1833

7.3.10 Hofje van Pauw 1706 Delft

rechts de huidige situatie volgens de Topo Basiskaart (in RD) bron: ESRI 2014

7.3.11 Hofje van Staats 1733 Haarlem

7.3.12 Teylershofje 1789 Haarlem

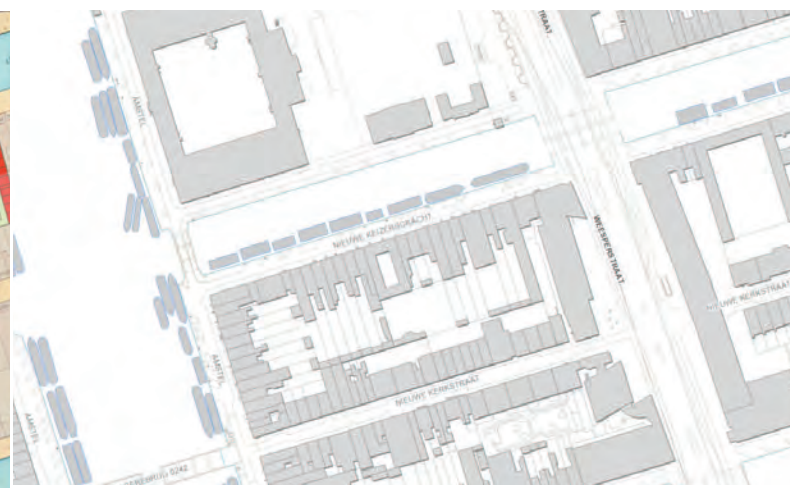
7.4.13 Deutzenhofje 1694 Amsterdam

links de situatie volgens de Kadastrale Minuut 1811-1833

7.4.14 Van Brants Rus 1734 hofje Amsterdam

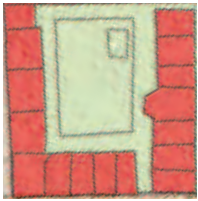
rechts de huidige situatie volgens de Topo Basiskaart (in RD) bron: ESRI 2014

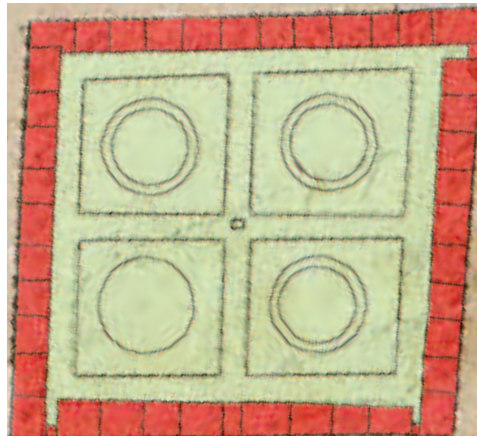
7.4.15 Hofje van Noblet 1761 Haarlem

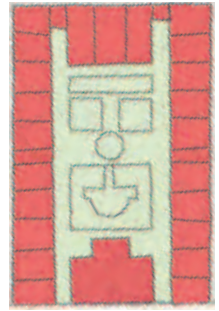
7.4.16 Hofje van Oorscot 1768 Haarlem

1

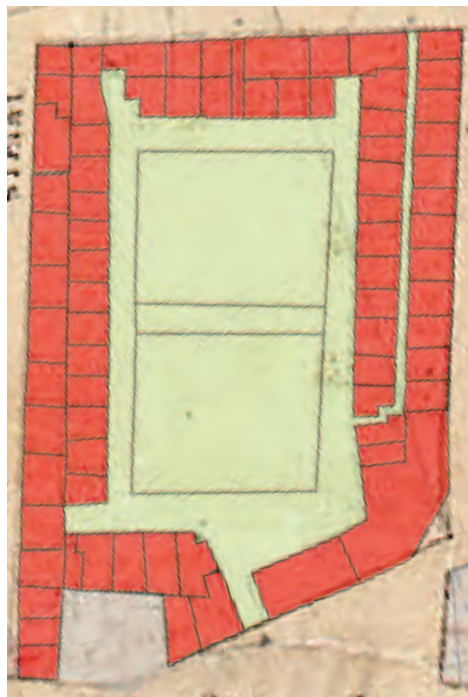
2

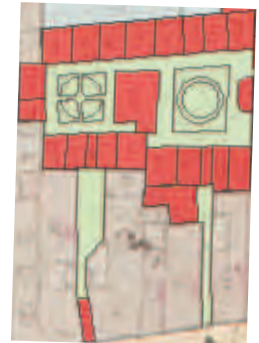
4

5

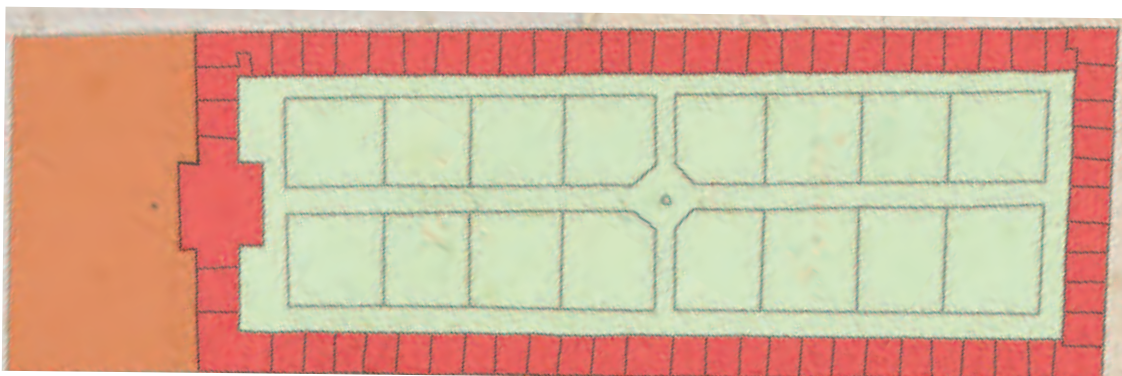

6

7

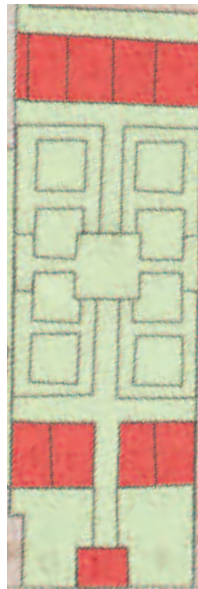
10m

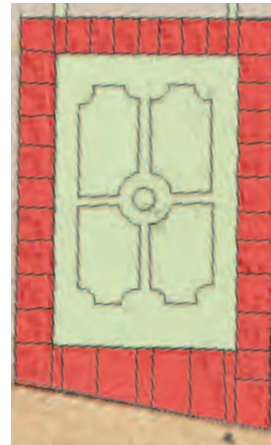
3

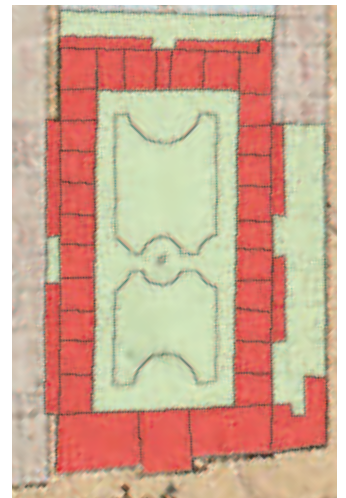
9

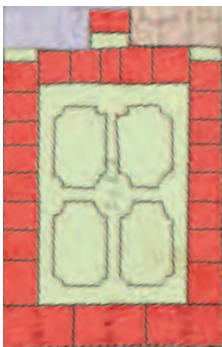
10

11

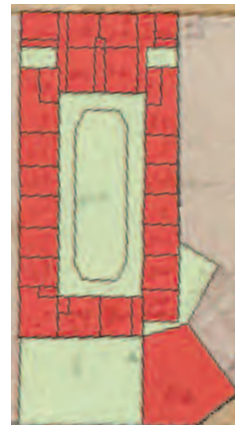
12

13

14

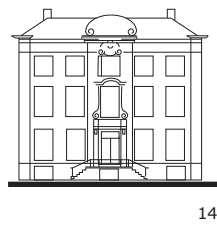
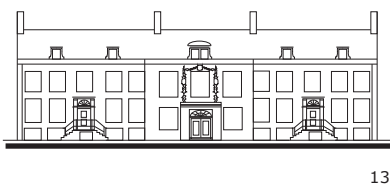
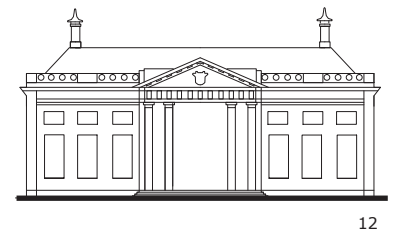
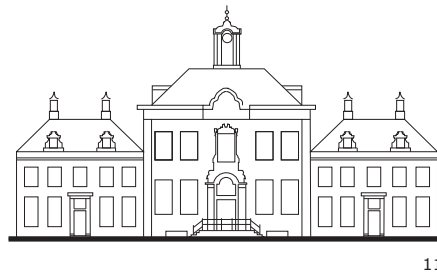
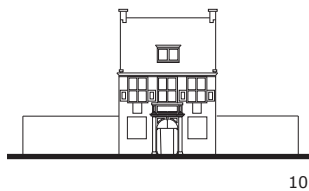
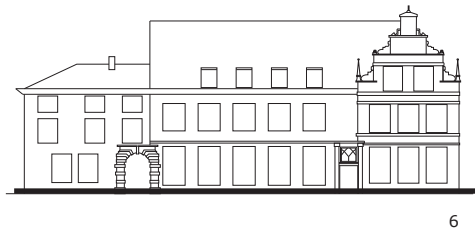
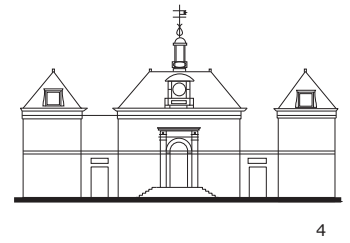
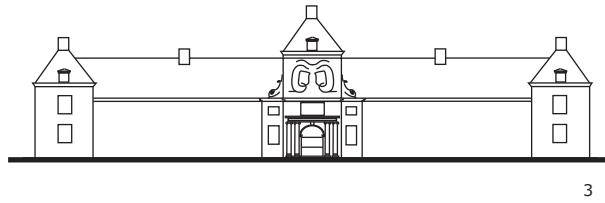
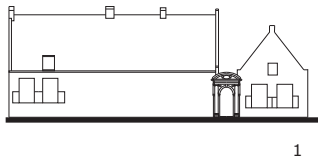
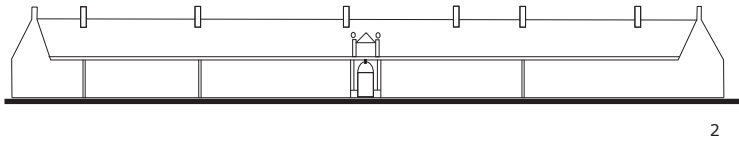
15

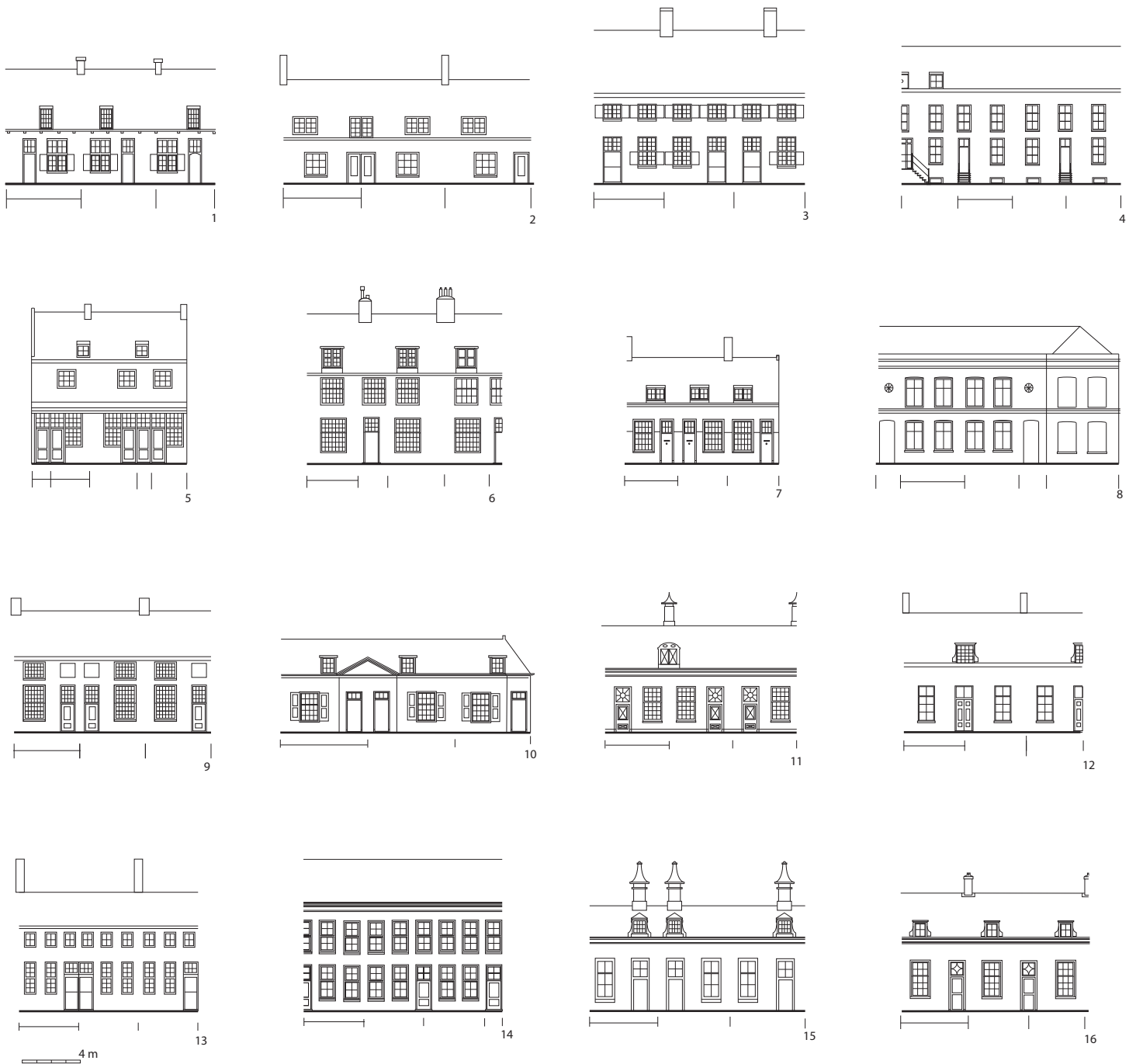

16

1. Hofje de Bakenesser kamer 1395 Haarlem
2. Arend Maartenshofje 1625 Dordrecht
3. Hofje van Nieuwkoop 1661 Den Haag
4. Hofje van Brien 1806 Amsterdam
5. Sint Andrieshofje 1616 Amsterdam
6. Proveniershof 1707 Haarlem
7. Hofje van Samuel de Zee 1724 Leiden
8. Regenten- en Lenghenhof 1755/1892/1938 Dordrecht
9. Hofje Meermansburg 1681 Leiden
10. Hofje van Pauw 1707 Delft
11. Hofje van Staats 1733 Haarlem
12. Teylershofje 1789 Haarlem
13. Deutzenhofje 1691 Amsterdam
14. Van Brants Rushofje 1734 Amsterdam
15. Hofje van Noblet 1761 Haarlem
16. Hofje van Oorschot 1768 Haarlem

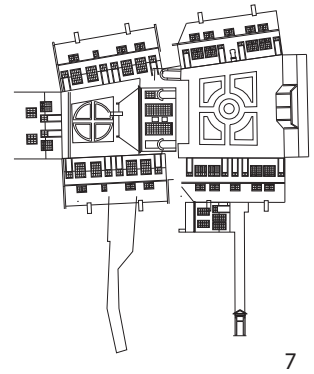
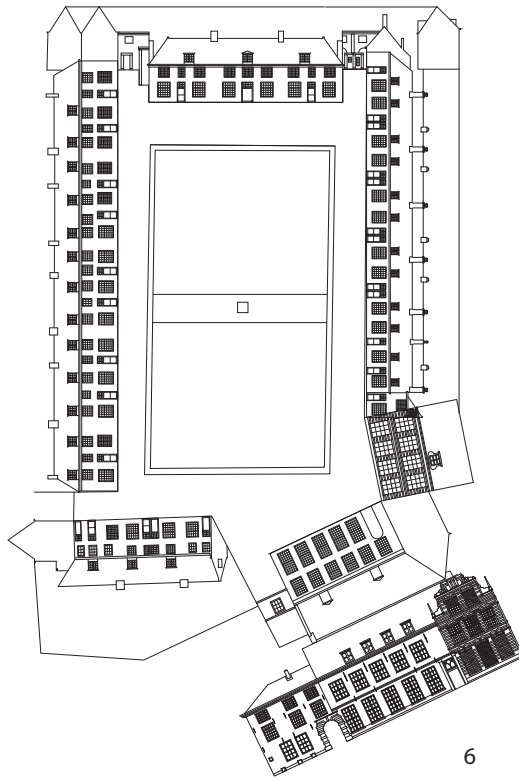
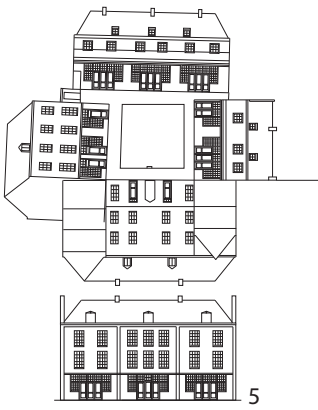
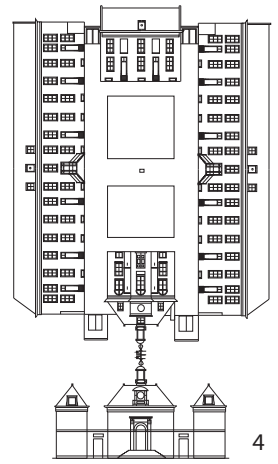
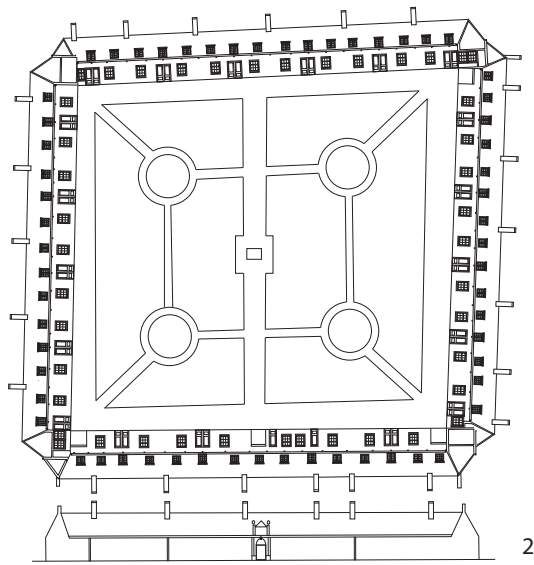
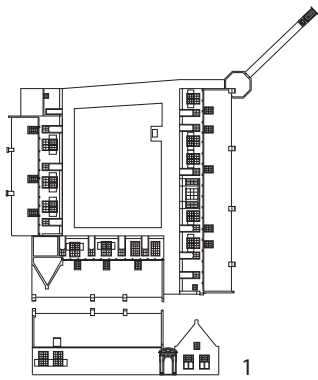
1. Hofje de Bakenesser kamer 1395 Haarlem, 2. Arend Maartenshofje 1625 Dordrecht, 3. Hofje van Nieuwkoop 1661 Den Haag, 4. Hofje van Brienen 1806 Amsterdam

5. Sint Andrieshofje 1616 Amsterdam, 6. Proveniersshof 1707 Haarlem, 7. Hofje van Samuel de Zee 1734 Leiden, 8. Regenten- en Lenghenhof 1755-1892 Dordrecht

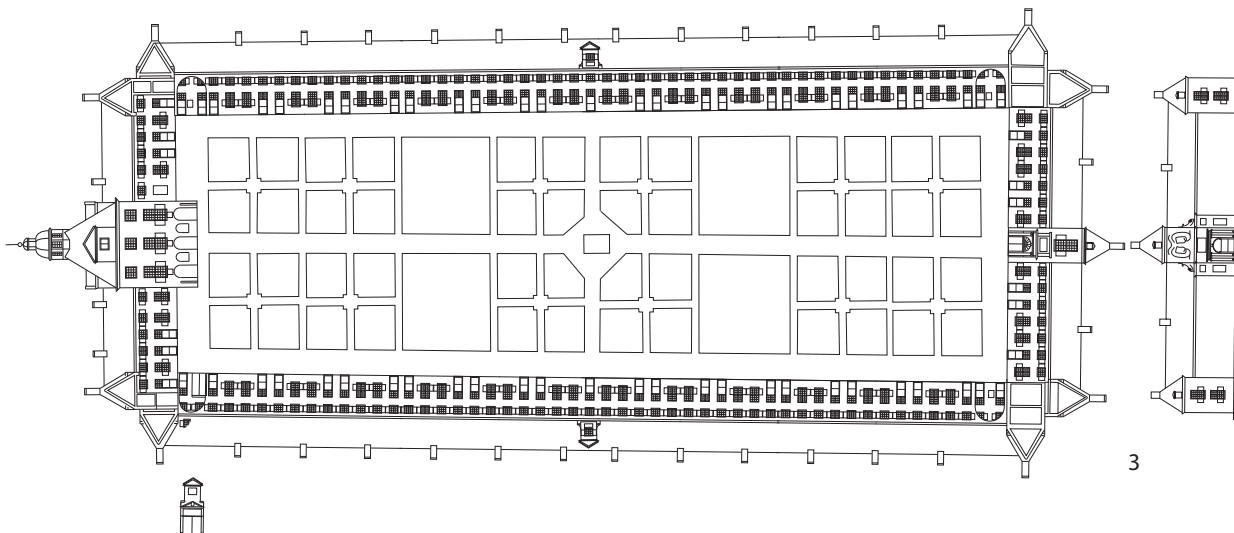
9. Hofje Meermansburg 1681 Leiden, 10. Hofje van Pauw 1706 Delft, 11. Hofje van Staats 1733 Haarlem, 12. Teylershofje 1789 Haarlem

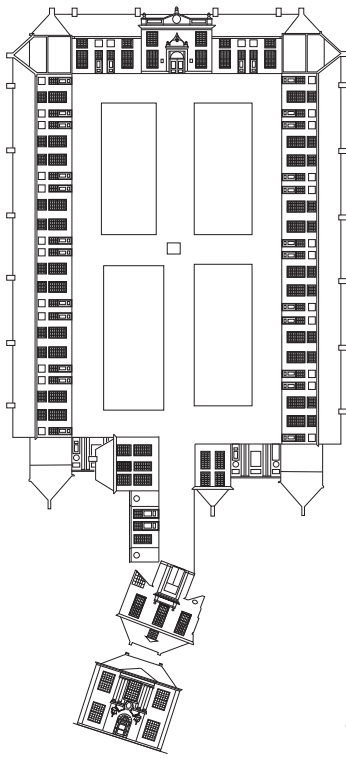
13. Deutenhofje 1694, Amsterdam 14. Brants Rushofje 1734 Amsterdam (oorspronkelijke toestand), 15. Van Noblet 1761 Haarlem, 16. Hofje van Oorschot 1768 Haarlem

7.5.5 Gevels van zestien hofjes, aaneenschakeling van drie woningen

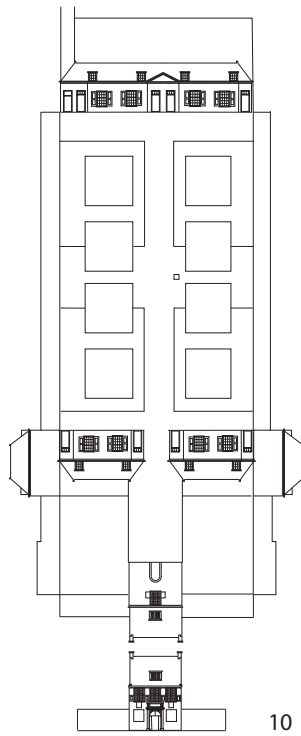

10m

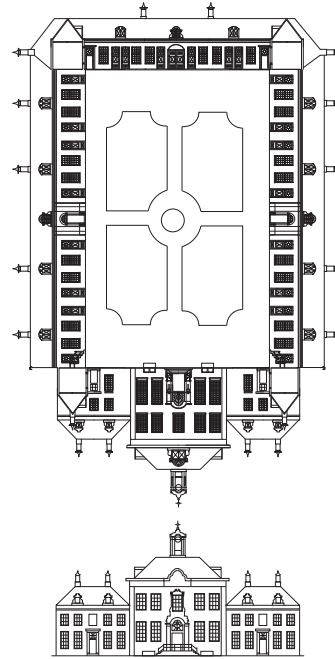

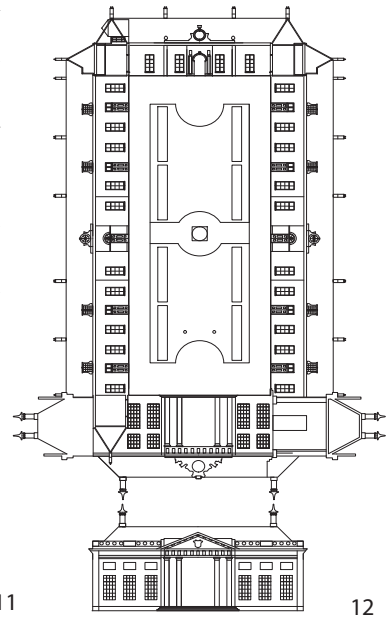
9

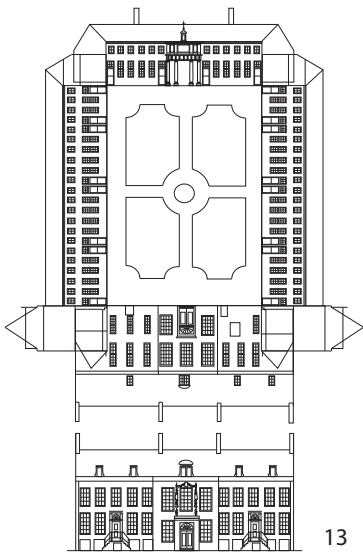
10

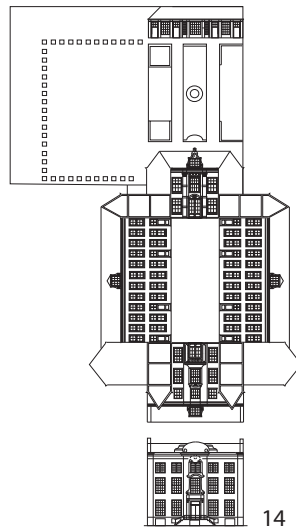
11

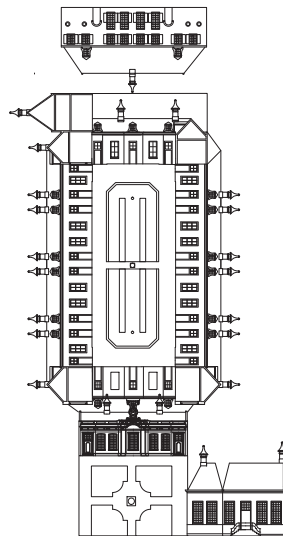
12

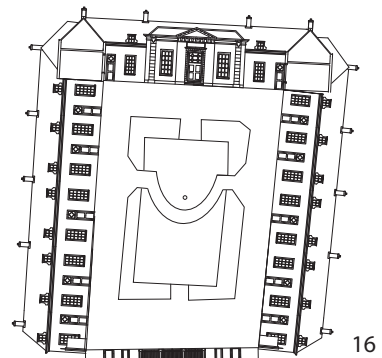
13

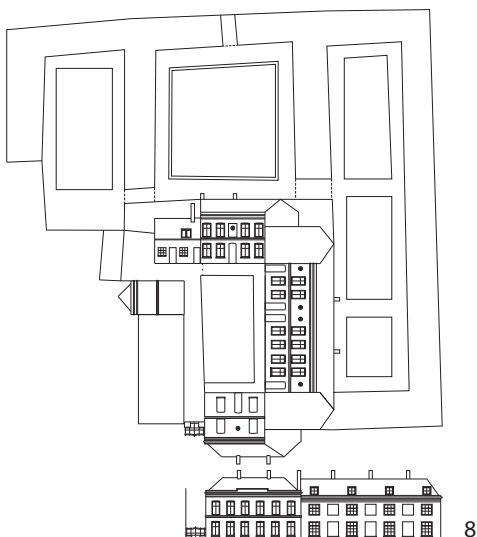
14

15

16

8

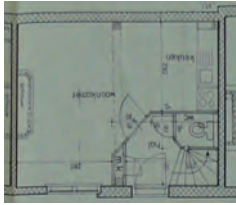
16 hofjes

1. Hofje de Bakenesser kamer 1395 Haarlem
2. Arend Maartenshofje 1625 Dordrecht
3. Hofje van Nieuwkoop 1661 Den Haag
4. Hofje van Brien 1806 Amsterdam

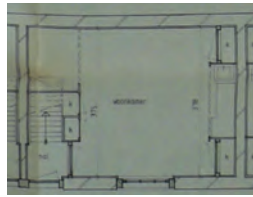
5. Sint Andrieshofje 1616 Amsterdam
6. Proveniershof 1707 Haarlem
7. Hofje van Samuel de Zee 1734 Leiden
8. Regenten- en Lenghenhof 1755-1892 Dordrecht

9. Deutzenhofje 1694, Amsterdam
10. Brants Rushofje 1734 Amsterdam
11. Van Noblet 1761 Haarlem
12. Hofje van Oorscot 1768 Haarlem

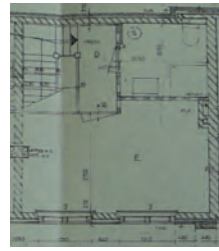
13. Hofje Meermansburg 1681 Leiden
14. Hofje van Pauw 1706 Delft
15. Hofje van Staats 1733 Haarlem
16. Teylershofje 1789 Haarlem

1

2

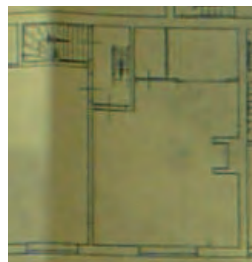
3

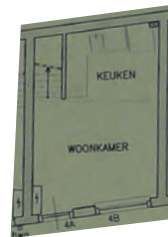
4

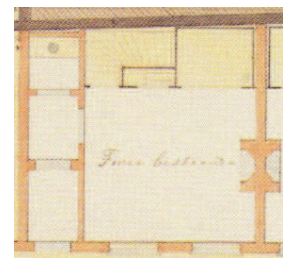
5

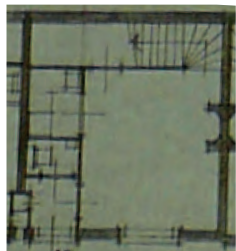
6

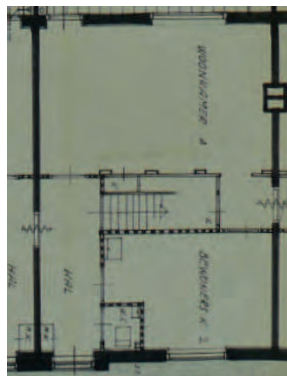
7

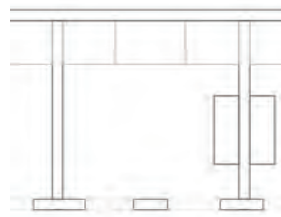
8

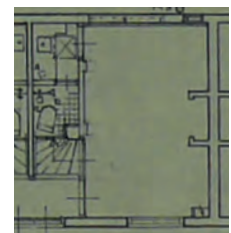
9

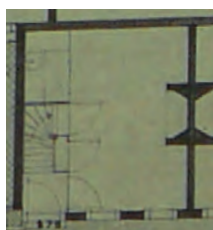
10

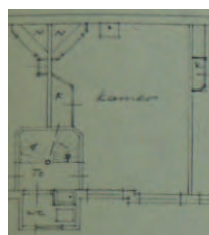
11

12

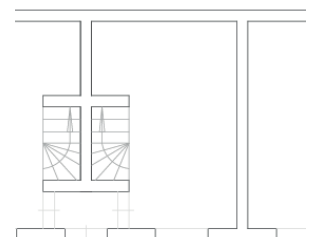
13

14

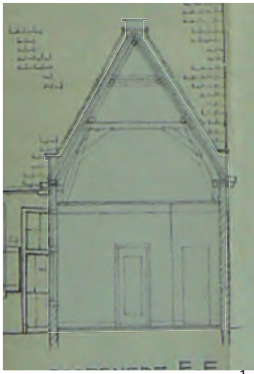

15

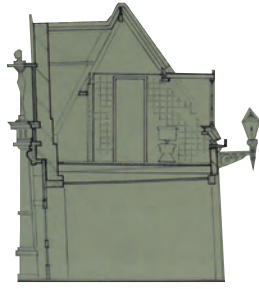

16

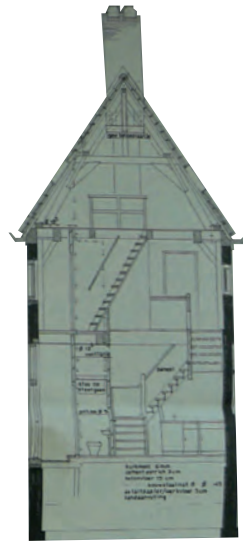
7.6.7. Plattegrond woningen, onderleggers

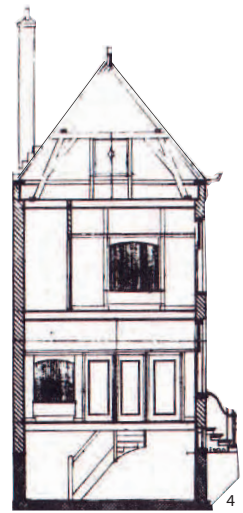
1

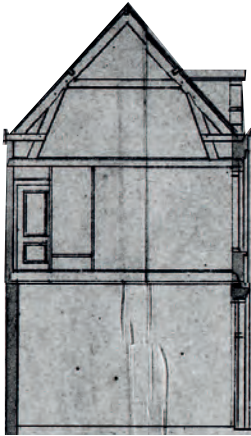
2

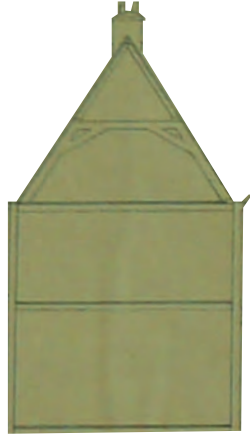
3

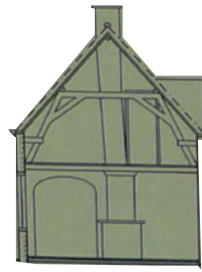
4

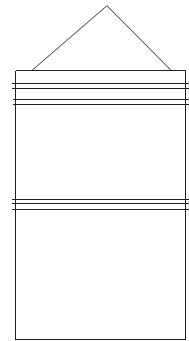
5

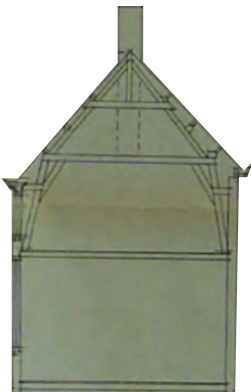
6

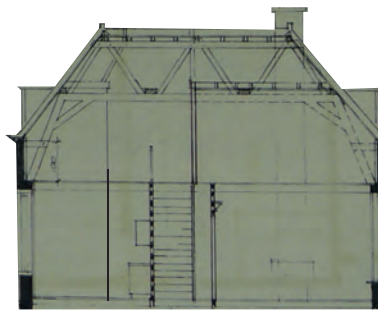
7

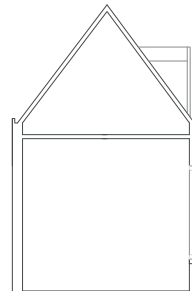
8

9

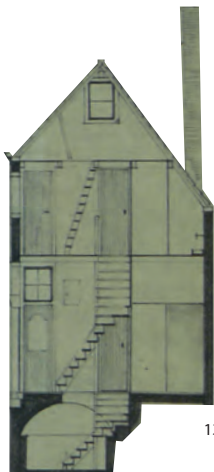
10

11

12

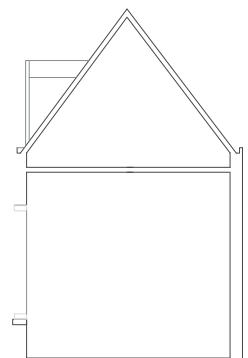
13

14

15

16

7.6.8. Doorsnede woningen, onderleggers

7.1.1 Hofje de Bakenesserkamer 1395 Haarlem

7.2.5 Sint Andrieshofje 1616 Amsterdam

7.1.2 Arend Maartenshofje 1625 Dordrecht

7.2.7 Hofje van Samuel de Zee 1734 Leiden

7.1.3 Hofje van Nieuwkoop 1661 Den Haag

7.2.6 Proveniershof 1707 Haarlem

7.1.4 Hofje van Brien 1806 Amsterdam

7.2.8 Regenten en Lenghenhofje 1755-1892 Dordrecht

7.3.9 Hofje Meermansburg 1681 Leiden

7.4.13 Deutzenhofje 1694 Amsterdam

7.3.10 Hofje van Pauw 1706 Delft

7.4.14 Van Brants Rus 1734 hofje Amsterdam

7.3.11 Hofje van Staats 1733 Haarlem

7.4.15 Hofje van Noblet 1761 Haarlem

7.3.12 Teylershofje 1789 Haarlem

7.4.16 Hofje van Oorschot 1768 Haarlem

8 BIJLAGEN

8.1 Het hofje 1400-2000, samenvatting

Het gebouwtype hofje, een groep aaneengesloten eenkamerwoningen rond een gemeenschappelijke buitenruimte, gesitueerd op het binnenterrein van een bouwblok, vormt een duurzaam element van de Hollandse stad. Hofjes zijn met particulier geld gebouwd als sociale voorziening, en vormen tot op de dag van vandaag een geliefde, stille woonomgeving, een groene oase midden in de stad.

Kenmerkend is dat hofjes vaak moeilijk vindbaar zijn, maar dat heeft niet verhinderd dat ze een vaste plek hebben veroverd in het collectieve geheugen. Er is echter ook een aantal opvallende, monumentale hofjes gebouwd, die zijn ontworpen door de beste architecten van hun tijd.

De dubbele agenda van beschermde arme bejaardenhuisvesting en de herinnering aan de rijke stichter in de stad (collectiviteit en monument) vormt de grondslag voor de architectonische ontwikkeling van het gebouwtype. Het hofje van liefdadigheid is zo een exemplarisch voorbeeld van stedelijke architectuur.

Uitgangspunt in dit onderzoek is dat kennis over architectuur besloten ligt in de fysieke en formele kwaliteiten van het architectonisch object. Een gebouwtype - een verzameling objecten met dezelfde functie - kent een logische constructie van de architectuur, volgens Giorgio Grassi. Om duurzaam deel van de stad te zijn moet een ontwerp enerzijds bestaan uit 'herhaalde gemeenschappelijke kenmerken' (type) en 'gemeenschappelijke uitdrukkingsvormen van het eigentijdse en context gebondene' (stijl), aldus Grassi en Antonio Monesteroli.

In deze studie is de vraag gesteld of het hofje een architectonische ontwikkeling doormaakt van 'type' en 'stijl'. Het succes van het hofje als een herhaald element in de Hollandse stad zou hiermee zijn verklaard.

De architectonische ontwikkeling van het hofje wordt in deze studie in beeld gebracht aan de hand van de 'comparatieve plananalyse' als onderzoeksmethode. Deze comparatieve plananalyse is gebaseerd op de stijlkritische methode van Paul Frankl. Daarin is een stappenplan gevolgd van documenteren (hoofdstuk 2 en 3), schematiseren, ordenen en vergelijken (hoofdstuk 4) en interpreteren (hoofdstuk 5). De tekening is niet alleen object van onderzoek, maar bovenal gebruikt om systematisch kennis van de architectonische ontwikkeling op te bouwen.

Er is gekeken naar gebruikswaarden - het hofje als een stedelijk element (hoofdstuk 4). En naar culturele waarden - de architectonische representatie van bewoners en stichters, hun onderlinge verhouding en relatie tot de stad, de traditie en de eigentijdse architectuur (hoofdstuk 5).

Een belangrijke pijler voor het onderzoek is een GIS-kaart, vervaardigd op basis van de Kadastrale Minuut uit 1811-1833, waarin de hofjes in negen Hollandse steden zijn ondergebracht. Gekoppeld aan de kaart is een database opgebouwd met gegevens over hofjes uit literatuur en de kaart. De hofjes in Utrecht bleken zo afwijkend, en de data zo provisorisch dat deze na het documenteren zijn uitgesloten van het onderzoek.

In totaal zijn 212 hofjes in kaart gebracht in acht Hollandse steden. Ze vertegenwoordigen 188 stichtingen, waarvan 97 hofjes nog de oorspronkelijke functie hebben van alleenstaanden- en tweepersoonshuisvesting. Zeventien hofjes hebben een andere bestemming gekregen of er zijn nog restanten van de bebouwing aanwezig. In 73 gevallen zijn de hofjes overdag publiek toegankelijk.

In deze studie wordt eerst, in hoofdstuk 2, de ontwikkeling geschetst van het hofje als woonvorm aan de hand van de stakeholders. Dit gebeurt op grond van informatie uit de database en literatuur. Een vast gegeven is dat hofjes werden gesticht uit religieus

motief door maatschappelijk betrokken burgers. De doelgroep van hofjes bleef eeuwenlang ongewijzigd bestaan uit oudere 'eerlijke arme' alleenstaanden met een gelijke (religieuze) achtergrond, en verarmde familie van de stichters. De hofjes boden gratis huisvesting aan deze bewoners. Pas halverwege de twintigste eeuw veranderde het hofje onder invloed van overheidsbeleid in reguliere sociale huisvesting. De bezetting van hofjes in de tijd wisselde met welvaart, woningdruk, de maatschappelijke normen voor ouderenhuisvesting en de behoefte aan een collectieve woonvorm. Vanaf het eind van de negentiende eeuw werden de bestaande woningen in hofjes aangepast aan een hogere standaard voor wooncomfort.

In hoofdstuk 3 zijn de hofjes in negen steden op de kaart gedocumenteerd en hiermee is het studiemateriaal voor dit onderzoek geselecteerd. Uit de vergelijking van de hofjes per stad, geordend naar stichtingsjaar en op gelijke schaal schematisch getekend, wordt het hofje als fenomeen inzichtelijk. De bloeiperiode van hofjes valt in de zeventiende eeuw, die voor Nederland te boek staat als de Gouden Eeuw.

Dit onderzoek geeft aanwijzingen dat de Hollandse steden in bepaalde perioden van economische en vooral culturele bloei de architectuur hoog op de agenda hadden staan. In zulke perioden werden er meer hofjes gebouwd die zich onderscheidden door relatief grote afmetingen en door het toepassen van een verfijndere architectuur. Opvallend is dat juist deze hofjes, in tegenstelling tot vele andere, nog altijd bestaan.

Duidelijk wordt ook dat er een specifieke relatie bestaat tussen de morfologie van de steden en de locaties voor hofjes. De kaart laat zien dat de Hollandse steden hun hofjes onderbrengen in de periferie. De tabellen bij de kaart maken inzichtelijk dat alle steden een eigen patroon en dynamiek kennen wat betreft het stichten, verhuizen en opheffen van hofjes.

In hoofdstuk 4 worden de formele organisatorische karakteristieken van het hofje per ontwerpaspect geanalyseerd (situatie, programma, ruimtelijke opbouw, materiële opbouw). Hiermee kunnen de gemeenschappelijke kenmerken van het hofje als stedelijk gebouwtype worden aangewezen. Door de hofjes per aspect en op meerdere planniveaus onderling te vergelijken en op grond van de vorm te ordenen tot een reeks, komen de ontwerpoplossingen in beeld die het hofje een privaat, publiek en collectief karakter geven.

Hier worden ook de middelen in beeld gebracht waarmee de toegankelijkheid en de zichtbaarheid van een hofje op verschillende planniveaus kan worden gereguleerd. Er worden verschillende middelen ingezet om het hofje 'onzichtbaar' te maken. Hofjes worden gesitueerd op achteraf locaties, vaak in de stadsrand. Ze worden opgenomen binnen een bouwblok. Of verbonden met de stad via een poortje dan wel achter een anonieme gevel en ontsloten via een lange gang of steeg.

Maar de zichtbaarheid kan ook worden vergroot. Dan worden juist markante locaties in de stad gezocht. Ze kunnen aan de straat grenzen met een monumentale gevel, of in open verbinding te zijn met de stad en voorzien van decoratieve elementen.

Een hofje dat kan worden beschreven met een stedelijke terminologie heeft eerder een publiek karakter. Als de gebouw-terminologie bruikbaar is dan is er waarschijnlijk sprake van een meer privaat karakter. Het afwisselen van een stedelijk of huiselijk vormvocabulaire in de architectuur is een doeltreffende manier het hofje enerzijds publiek toegankelijk te maken en anderzijds het private karakter ervan te beschermen.

Als woonvorm blijkt het hofje een duurzame aantrekkingskracht te hebben, die ligt in de relatie tussen collectiviteit en individueel wonen. De architectonische eenheid van huisjes rond een centraal midden verbeeldt collectiviteit. Het middenterrein vormt een gemeenschappelijke ruimte, maar dient tegelijkertijd de privacy van de individuele bewoners.

Deze studie laat zien dat de architectonische representatie van het hofje, aan de orde in hoofdstuk 5, zich steeds verhoudt tot het type en de eigentijdse architectuur. Daarnaast

wordt ze beïnvloed door veranderende opvattingen over de representatie van de bewoners, de stichters en regenten en hun verhouding tot de stad. Opeenvolgende generaties stichters kenden hun eigen representatieve elementen. Zo ging het in de vijftiende eeuw om een kapelletje, later waren het poortjes met gevelstenen. Deze poortjes werden in de zeventiende eeuw uitgebouwd tot poortgebouwen met zuilendecoraties die vervolgens binnen het hofje werden opgenomen en uiteindelijk weer aan de straat belandden. Vanaf het eind van de negentiende eeuw werd het ontwerp van het hofje beïnvloed door filantropische initiatieven tot arbeidershuisvesting. Het hofje kreeg een anonieme straatgevel en representatieve elementen werden verwerkt in collectieve ruimten als de entree en het trappenhuis.

Niet alleen deze veranderende opvattingen over de representatie beïnvloedden de architectuur van het hofje, maar ook de verhouding die het hofje zocht met de stad. En op grond van de kennis over het hofje als stedelijk element zijn in dit onderzoek vier categorieën benoemd: 'Hofjes achter een muur', 'Verborgene hofjes', 'Hofjes als stadspaleis' en het 'Monumentale hofje'. Binnen deze categorieën is onderzocht hoe hofjes op elkaar voortbouwden aan de hand van onder meer plattegronden, gevels, ruimtelijke opbouw en decoraties. Ook is gekeken hoe eigentijdse maatschappelijke en architectonische denkbeelden het ontwerp van het hofje beïnvloedden. Per categorie zijn vier hofjes geselecteerd waarin de relatie met de stad voorbeeldig is. Dit levert een bredere selectie dan wanneer alleen de ontwikkeling van architectuur zelf als criterium wordt genomen. In dat laatste geval komen vooral de monumentale hofjes naar voren.

In de *hofjes achter een muur* speelt het thema van het omkeren van straat en binnenterrein. De muur die in het traditionele hofje de achterkant van de huisjes vormt, krijgt een monumentale verschijning.

Verborgene hofjes zijn onzichtbaar door schuil te gaan achter een klein poortje of zich anoniem te voegen in het straatbeeld achter een gevel van buurpanden, volgens gangbare eigentijdse architectuur.

Hofjes als een stadspaleis hebben een bepaalde monumentaliteit die zich spiegelt aan de woonhuizen van de elite. Van invloed waren hier internationale handboeken over stadspaleizen en de tuinarchitectuur van grachtenpanden en buitenplaatsen. Hofjes als een stadspaleis vallen onder de categorie *verborgene hofjes* als er sprake is van een voorname grachtenpandgevel. In dat geval zijn monumentaliteit en onzichtbaarheid, twee ogenschijnlijke tegenstellingen, verenigd.

Het *monumentale hofje* wordt gekenmerkt door zichtbaarheid. In het oog springt een centraal poortgebouw dat de entree vormt tot het hofje en op de verdieping de regentenkamer herbergt. Het poortgebouw legt een steeds nadrukkelijker verbinding tussen het hofje en de stad.

Concluderend kan worden gesteld dat de architectonische ontwikkeling van het hofje kan worden verklaard aan de hand van de begrippen 'type' en 'stijl', in de vorm van herhaling en vernieuwing. Het hofje ontwikkelt zich op grond van bestaande voorbeelden en in samenhang met de eigentijdse architectuur. Daarbij zijn twee ontwikkelingen te zien. Een van toenemende monumentaliteit en een waarin het hofje juist onzichtbaar tussen de stedelijke architectuur is gevoegd.

8.2.The 'little courtyard' (hofje) 1400-2000, English Summary

The building type known as 'little courtyard' (known as '*hofje*' in Dutch) is a group of small townhouse dwellings that share a common outside space and that is situated on the inside of a city block. Hofjes constitute a durable element inside the structure of a typical Dutch city. They are built with private funds and serve as elements of social welfare. Ever popular, in this day and age hofjes constitute a quiet living environment: a green oasis in the middle of the city.

As a rule, hofjes are hard to find: one does not typically stumble upon them. However, this has not inhibited their ability to become a solid component of the Dutch collective memory. On the other hand a number of very visible and even quite monumental hofjes have been built, that were designed by the best architects of their time.

The double agenda of providing housing for poor people of old age and solidifying the memory of a rich founder of the hofje (collectivism and monument) lays the groundwork for the architectural development of the building type. As such, the charitable hofje has become a typical example of urban architecture.

The starting thesis of this research is that knowledge about architecture is locked in the physical and formal qualities of the architectural object. According to Giorgio Grassi, a building type – defined as a collection of objects sharing the same function – has a logical architectural construction. According to Grassi and Antonio Monesteroli, in order to be a durable part of the city, the design has to exhibit 'repetitive common features' (type) and 'common forms of expression of the contemporary and that what is context bound' (style).

This study ponders the question if the hofje is subject to an architectural development of 'type' and 'style' that is defined as such. If answered in the affirmative, the success of the hofje as a repeating element of the Dutch city would be explained.

In this study, the architectural development of the hofje is visualized using a research tool known as 'comparative plan analysis'. This analysis is based on a style-critical method developed by Paul Frankl. Within this method a phased plan was followed. The phases consist of documenting (chapters 2 and 3), followed by the development of schematics, then ordering and comparison (chapter 4) and finally interpretation (chapter 5). Architectural drawings are the object of research, but more importantly, they are being used to build the knowledge of the architectural development.

Further elements of study comprise values of usage: the hofje as element of the city (chapter 4) and cultural values: the architectural representation of inhabitants and founders, their mutual relationship and relationship to the city, tradition and contemporary architecture (chapter 5).

An important pillar for this research is a so-called GIS-map, which is produced based on the Kadastrale Minuut (The 'Kadaster' is a government land management agency) from 1811-1833, which inventories the hofjes in nine Dutch cities. A database, built from information about the hofjes and the GIS-map is coupled to the map. The hofjes in the city of Utrecht turned out to be so out of the mainstream and the data about them so incomplete that they were excluded from further research after the documentation phase. In the end 212 hofjes in eight Dutch cities were properly documented and charted. These represent 188 foundations. Of these 97 hofjes still perform their original function of single and two-person housing. Seventeen hofjes obtained a different destination altogether, albeit that for some of these some remnants of the original buildings remain. Of the hofjes 73 are accessible to the public during daylight hours.

In chapter 2, the development of the hofje as living environment from the point of view of the stakeholders is studied. This study is pursued based on information from both the database and the literature. It is a recurring theme that the foundation of the hofjes was

driven by religiously motivated citizens that were aware of certain societal needs. For centuries, the beneficiaries of the hofjes remained the same: older, 'honest and poor' unmarried people with similar (religious) background as the founders as well as impoverished family members of the founders. The hofjes offered free housing to these inhabitants. It was not until half way the 20th century that the hofjes changed under the influence of new government policies towards modern social housing.

Through the times the occupancy of hofjes varied with general economic prosperity, housing availability, societal norms for housing the elderly and the desire to live (or not to live) collectively. Starting at the end of the 19th century existing dwellings in hofjes were adapted to higher standards and expectations for living comfort.

In chapter 3, the hofjes in nine Dutch cities are charted on the map at which point the data domain for this research is selected. By comparing the hofjes from city to city and ordering them by their respective year of founding as well as drawing them on the same scale, considerable insight is gained into the hofje phenomenon. The peak period for hofjes coincides with the 17th century, which for the Netherlands is known as the Golden Age.

This research provides an indication that the Dutch cities put a high value on architecture during periods of economic and cultural prosperity. During such periods not only are more hofjes being built, they also appear to be larger and subject to the application of a more sophisticated level of architecture. It is remarkable that especially these hofjes, in contrast to many others still exist.

It also becomes clear that there is a specific relationship between the morphology of the cities and the locations for the hofjes. The map shows that the hofjes are predominantly built in the periphery of the Dutch cities. The tables that accompany the map give insight into the fact that the different cities have their own patterns and dynamics when it comes to founding, moving and eliminating hofjes.

Chapter 4 analyses the formal organizational characteristics of the hofje as a function of design aspect (situation, program, spacial organization, material construction). Through this exercise, the common characteristics of the hofje as urban building type are developed. The hofjes are mutually compared based on design aspects and several planning levels. By ordering them in a series based on form, the design solutions that provide the hofje with a private, public, or collective character become visible.

This is also where the means by which the accessibility and visibility of a hofje can be regulated on several planning levels are being visualized. Several means are being deployed to make the hofje 'invisible'. Hofjes are being situated out of the mainstream, often on the edge of town. Others are being subsumed within a city block. Or they are tied to the city by means of a gate, or an anonymous gable, only accessible through a long corridor or alley.

On the other hand the visibility of a hofje can be increased. In that case prominent locations in the city are being sought and they can be bordered immediately on the street through a monumental gable, or be in an open connection with the city and be detailed with decorative elements.

A hofje that can be described with city-like terminology typically has a public character. If it turns out that building terminology is better suited to describe the hofje, then it probably has more of a private character. Alternating city-like and house-like vocabulary to describe the architectural form is an effective way to make the hofje publicly accessible on the one hand and protect its private character on the other.

It turns out that as a housing arrangement, the hofje provides an attractiveness that is quite durable. This attractiveness can be found in the relationship between a hofje's collectivity and the individuality of its dwellings. The architectural unity of the individual dwellings around the central space conjures up collectivity. The central space forms a common space and simultaneously protects the privacy of the individual inhabitants.

It is shown in this study that the architectural representation of the hofje, which is the subject of chapter 5, is always in line with building type and contemporary architecture. Besides that, the architecture is influenced by ever changing interpretations of what the inhabitants, the founders and the regents represent as well as their relationships with the city.

Subsequent generations of founders knew their own representative elements. For example in the 15th century a chapel might be included, while later one would find entry gates with special keystones. These entry gates would be enlarged into gate buildings decorated with columns, which in turn would be subsumed into the hofje in order to eventually become exposed to the street again.

It is not just the changing interpretations on the representation that influence the architecture of the hofje, but also the relationship with the city that the hofje sought to establish. Therefore, based on the knowledge of the hofje as an element of the city, this research names four categories: 'Hofje behind a wall', 'Hidden hofje', 'Hofje as city palace', and 'Monumental hofje'.

Within these categories it is researched how hofjes built on each other based on floor plans, gables, spatial use and decorations. Another subject of study was how contemporary societal and architectural philosophies influenced the design of the hofje. For each category four hofjes were selected that are exemplary for their relationship with the city. This provides a broader selection than when the development of the architecture itself would be the only criterion, in which case the monumental hofjes tend to be singled out.

In *hofjes behind a wall* we find the theme of the reversal of the street and the insides of the hofje. The wall, which is the back of the individual dwellings obtains a monumental appearance.

Hidden hofjes are invisible because they hide behind a small gate or adjust themselves to the street scape behind a gable of neighboring properties in congruence with contemporary architecture.

Hofjes as city palace possess a certain monumentality, that aims to mirror the houses of the elite. This is influenced by international city palaces and the garden architecture of canal properties and suburban properties. *Hofjes as city palace* are categorized as *hidden hofje* if the gable appearance is that of an important canal property. In that case monumentality and invisibility, two terms that appear to be in conflict with each other are unified.

The *monumental hofje* is characterized by visibility. The feature that catches the eye is a central gate building that forms the entrance to the hofje and which houses the chamber of regents on its second floor. The gate building is providing an emphatic link between the hofje and the city.

In conclusion it can be stated that the architectural development of the hofje can be explained using the concepts 'type' and 'style' in the form of repetition and renewal. The hofje develops itself based on existing examples and in conjunction with contemporary architecture. Alongside this, two developments are visible. One is an increasing monumentality and the other one where the hofje is invisibly placed within the architecture of the city.

8.3 Data hofjes in 9 steden

AMSTERDAM

	aantal woningen	blok type	gevel type	breedte	diepte	hofjesop pervlak	open baar	Stich tings aar	huidige bebou wing	sluiting	naam	adres	ontwerper
1	5	C1e?		20,0	12,0	240		1518	1667		Paarslakenhuisjes 1	Oostzijde Singel Amsterdam, in 1760 stond hier de Lutherse Kerk	
2	6	B2a		28,0	2,0	56		1603	1729		Spiegelshuisjes / Spiegels Gang	Amstelstraat / Paardenstraat bij de Botermarkt Amsterdam	
3	20	C1d	B4	10,0	20,0	200	nee	1614 1886	2001		Lindenhofje	Lindengracht 94-112 Amsterdam	
4	36	C1a	B3	13,0	13,0	169	ja	1617 1900			Sint Andrieshofje	Egelantiersgracht 105-145 Amsterdam	
5	18	B8b	B2	17,2	20,5	353	nee	1618 1914	2000		Claes Reiniershof- Liefde is 't fondament	Keizersgracht 334-346 Amsterdam	
6	8	D2a		1,5	7,5	11		1621	1946		Trompettershofje	Anjelierstraat 93-95 Amsterdam	
7	4	B1b?		2,7	7,7	21		1625	1765		Zonshofje 1	Tuinstraat Amsterdam	
8	16	C1c		12,0	3,1	37		1626 1877			Hamershofje 1	Herengracht 373-387 Amsterdam	
9	9	CF	B2	8,6	23,0	198	ja	1626 1760			Claes Claeszhofje = Anso's Hofje + locatie Zwaardvegershofje	Egelantierstraat 18-54, 1e Egelantiersdwarsstraat	
10	7	EF		2,1	6,3	13		1635 1877			Bouwershuisjes 1	Wijde Steeg 1-9 Amsterdam	
11	9	C1b		17,2	7	120		1636	1938		Moenshofje / Otterhofje	Vinkenstraat 105-113 Amsterdam	
12	8	C1d	B1	1,5	15,8	24	ja	1648			Bosschehofje	Palmgracht 20-26 Amsterdam	
13	12	C1d	C2	7,2	17,4	125	ja	1648			Raepenhofje	Palmgracht 28-38 Amsterdam	
14	21	C1b	A3	27,0	5,2	140	ja	1650 1725 1862			Zeven Keurvorstenhofje	Tuinstraat 199-225 Amsterdam	
15	21	C1a	C3	23,8	25,8	614	nee	1650			Hofje Venetia / Maarloophofje	Elandstraat 102-142 Amsterdam	
16	80	C1a	C4	43,0	17,1	735	ja	1650			Karthuizerhof of Huiszitten weduwenhof	Karthuizerstraat 21-131 (87-171) Amsterdam	Daniel Stalpaert
17	5	E		1,5	16,5	25		16xx	1650	1650	Ockerhofje 1	Heilige weg Amsterdam	
18	12	D1c		?	?	?		1650	1720		Ockerhofje 2	Kromme Palmstraat Amsterdam	
19	19	B2a	C1	6,3	22,8	144	ja	1667			Suykerhoffhofje	Lindengracht 149-163 Amsterdam	
20	6	C1e?		10,5	23,0	242		1667	1850?		Paarslakenhuisjes 2	Kerkstraat Amsterdam bij de Singel	
21	51	C1d +B1		12,7	26,7	339		1670	1908		Konijnenhofje = Hofje van de Lutherse Diakonie	Konijnenstraat Amsterdam	
22	12	B4		17,0	12,3	209		1673	17xx		Roetershofje	Lindengracht 183-195 Amsterdam	
23	8	C1b		17,0	5,0	85		1691	1755		Medenblikershofje = Vier Evangelistenhofje	Vinkenstraat 129-143 Amsterdam	
24	20	C1a	D3	21,7	32,0	694	nee	1694			Deutzen hofje	Prinsengracht 855-899 Amsterdam	Pieter Adolfsz de Zeeuw
25	56	C1a	D2	16,5	12,8	211	nee	1723 2006			Corvers hof	Nieuwe Heerengracht 6-18 Amsterdam	Steven Vennekool ???
26	16	B4b	B4	25,6	3,9	100	ja	1727			Grill's hofje	Eerste Weteringstraat 11-35 Amsterdam	
27	24	B7		38,0	6,4	243		1730	1807		Blokshofje/Blokkenhofje / Hodshon-Hedelhofje 1	Passeerderstraat Amsterdam	
28	10	D2a		11,0	8,5	94		1734	1944		van Beeckshofje = Hofje in de Schuijenmaakersgang	Anjeliersgracht Amsterdam	
29	27	C1a	D2	7,7	18,0	139	nee	1734			Brant's Rushofje	Nieuwe Keizersgracht 28-44 Amsterdam	Daniel Marot
30	21	C1c	B4	11,0	22,0	242	nee	1737 1913			Rijpenhofje	Rozengracht 116 -126 Amsterdam	
31	6	B3a		4,4	8,0	35		1738	1909		Zwaardvegershofje / Zwaardvegersgang	Tuinstraat 33-39 Amsterdam	
32	18	D2a	C1	2,8	16,3	46	nee	1744			Swigters hofje	Amstel 86-98 Amsterdam	
33	28	C1a	C3	23,4	20,5	480	nee	1744 1884			Rozenhofje	Rozengracht 147-181 Amsterdam	G.B. Salm
34	14	D1b		4,0	38,0	152		1754	1913		Fontainehofje 1	Keizersgracht 47-63>Vossiusstraat 8	
35	27	B8b		10,6	5,3	56	nee	1755	1936		Nieuwe Suykerhofje	Prinsengracht 385-395 Amsterdam, Passerspoort	
36	26	B2b	B2	16,0	23,0	368	ja	1765 1894			Zon's hofje 2	Prinsengracht 159-171 Amsterdam	
37	56	C1d		28,8	47,0	1354	nee	1774			Occo's hofje	Nieuwe Keizersgracht 94 Amsterdam	Jan Luyten
38	20	B2		16,8	7,5	126		1759	1886		Fondatie Agnes Fays	Moerbeiangang	
39	15	F				0		1789	1965		hofje de Eendracht	Overtoom 295 Amsterdam	
40	9	E1		0,0	0,0	0		1792	1965		Hofje Nooteboome de Uytijk	Spiegelgracht/Lijnbaansgracht	
41	46	C2	A3	17,3	25,0	433	ja	1804			van Brienenhofje	Prinsengracht 89-133 Amsterdam	Abraham van der Hart
42	12	C3b	A3	6,7	15,3	103	nee	1806 1885			Regenboogs- en liefdehofje	Tuinstraat 100-102 Amsterdam	
43	16	E1		8,0	1,5	12		1818	1968?		Hofje weduwe Roosen A	Eerste Passeerdersdwarsstraat 24-30 Amsterdam	
44	12	B7		20,0	3,0	60		1819 1865	1931		Bakkergrang	Bloemgracht 147-169 Amsterdam	
45	9	B5		24,0	6,3	151		1819	?		Houtkopershofje	Nieuwe Looiersstraat 4-14 Amsterdam	
46	20	C1a	B2	6,5	16,0	104	ja	1828			Looiershofje (vm aan water)	Nieuwe Looiersstraat 16-42 Amsterdam	
47	22	C3a	A3	27,4	12,8	351	nee	1842			Hodshon Dedels hofje	Eerste Weteringdwarsstraat 83-105 Amsterdam	
48	6	E1		10,0		0		1851	?		Broenshofje	Boomstraat 52 Amsterdam	
49	10	C3a		27,6	3,5	95		1869	1956		Henrietehofje	Stadhouderskade 85 Amsterdam	M.G. Tetar van Elven
50	16	C1b	B3	14,6	7,3	107	nee	1875			Hilmanhof	Nieuwe Looiersstraat 146-150 Amsterdam	
51	24	E				0	nee	1877			Hammer- en Bouwershofje	Marnixstraat 281 Amsterdam, buiten singels	
52	17	B4b		17,0	3,0	51		1887	1906		Catharinahofje 1	Egelantiersgracht	
53	13	D2b		2,0	38,0	76	nee	1897	1975		Hofje de Kalvergang/ Kalkvaarsgang	Prinsengracht 511-525 Amsterdam	
54	17	D2b		8,0	28,0	224	nee	1906			Catharinahofje 2	Overtoom 224 Amsterdam, buiten singels	
55	70	C1a		22,0	22,0	484	ja	1909			Lutherhof= Zwaardvegershof + Konijnenhof	Staringplein 5 Amsterdam, buiten singels	D. van Oort
56	50							1911	1974		St. Barbarahofje	Plantage Westermanlaan 2 Amsterdam	
57	12	C1d		18,0	11,2	202	nee	1913			Fontainehofje 2	Valeriusstraat 198 Amsterdam	gebroeders van Gendt

AMSTERDAM

Literatuur

- 1 [Graswinckel 1944 1944 1944, p. 19; Alings 1965 p.5, 128, kaart van Mortier 1795, Wagenaar 1768 p. 620](#)
- 2 [Wagenaar 1768 p. 593, Alings 1965 p. 5, <https://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/overzicht/540.nl.html>, J. Wagenaar 1768 Volume 4 p.144, Tirion 1744 p.](#)
- 3 [Wagenaar 1768 p. 604, weerheijm 1979, p.55; <https://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/overzicht/440.nl.html> dd 13.07.2010; Alings 1965 p. 78-79, Vels Heijn 2005 p. 30-33](#)
- 4 [Wagenaar 1768 p. 616, Weerheijm 1979, p.33-35; Stenvert p. 151, Graswinckel 1944 1944 1944 p. 23, Alings 1965 p.60-66, Vels Heijn 2014](#)
- 5 [Wagenaar 1768 p. 616, Weerheijm 1979, p. 76-77, Alings 1965 p. 66-68](#)
- 6 [https://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/overzicht/877.nl.html](#)
- 7 [Wagenaar 1768 p. 602, Alings 1965 p. 42-45, <https://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/overzicht/877.nl.html>](#)
- 8 [Wagenaar 1768 p. 617, Alings 1965 p. 68-70, Vels Heijn 2005,p. 44,45,140](#)
- 9 [Wagenaar 1768 p. 609-612, Alings 1965, p. 125, <http://www.tussentaalenbeeld.nl/A60f4.htm> dd.15.11.2010; brinkgreve 1995](#)
- 10 [Wagenaar 1768 p. 618, Alings 1965 p.68-70, Vels Heijn 2005 170](#)
- 11 [Wagenaar 1768 p. 619, Alings 1965 p. 107; -108 \[http://www.flickr.com/photos/8725928@N02/4693161103/dd_24.08.2010\]\(http://www.flickr.com/photos/8725928@N02/4693161103/dd_24.08.2010\)](#)
- 12 [Wagenaar 1768 p. 612, Weerheijm 1979, p. 61-62; Alings 1965, p.56-57](#)
- 13 [Wagenaar 1768 p. 590, Weerheijm, 1979, p.56-60, Alings 1965 p. 21-26](#)
- 14 [Wagenaar 1768 p.619, Alings 1965 p. 70-74](#)
- 15 [Wagenaar 1768 p. 605, Weerheijm 1979, p. 24-26, Vels Heijn 2005 p. 66-69; Alings 1965 p. 50-53](#)
- 16 [Weerheijm 1979 p. 46-50; Alings 1965 p. 128-134](#)
- 17 [Wagenaar 1768 p. 591, Alings 1965 p. 128, kaart van Mortier 1795,](#)
- 18 [Wagenaar 1768 p. 591, Alings 1965 p. 128, kaart van Mortier 1795,](#)
- 19 [Wagenaar 1768 607-608, Weerheijm 1979, p.51-53; Alings 1965 p. 53-56](#)
- 20 [Wagenaar 1768 p. 620 Graswinckel 1944 1944, p. 19; Alings 1965 p.5, 128, kaart van Mortier 1795](#)
- 21 [Wagenaar 1768 1768 p. 594-595, Alings 1965 p. 31, Vels Heijn 2005 p. 188](#)
- 22 [Wagenaar 1768 p. 590, Alings 1965 p. 125](#)
- 23 [Wagenaar 1768 p. 591-592, Alings 1965 p.125](#)
- 24 [Wagenaar 1768 p. 588, Weerheijm 1979 p.72-75; Alings 1965 16-21](#)
- 25 [Wagenaar 1768 p. 510-516, Weerheijm 1979, p. 97-99; Alings 1965 p. 79-84](#)
- 26 [Wagenaar 1768 p. 600, Weerheijm 1979, p. 81-84; Graswinckel 1944 1944 p. 33; Alings 1965 p. 39-41](#)
- 27 [Vels Heijn 2005 p. 162, Alings 1965 p. 114](#)
- 28 [Wagenaar 1768 p. 613, Alings 1965 p. 127](#)
- 29 [Wagenaar 1768 p. 597-598, Weerheijm 1979, p. 91-94, Alings 1965 p.34-39](#)
- 30 [Wagenaar 1768 p. 604, Weerheijm 1979 p.31-32](#)
- 31 [Wagenaar 1768 p. 599, Alings 1965 p. 32](#)
- 32 [Wagenaar 1768 p.622, Weerheijm 1979 p. 100-103; Alings 1965 p. 74-78](#)
- 33 [Wagenaar 1768 p. 614-615, Weerheijm 1979; Alings 1965 p.57-60](#)
- 34 [Wagenaar 1768 p. 592, Alings 1965 p. 26-29](#)
- 35 [Wagenaar 1768 p. 621, Vels Heijn 2005 2005, p. 124-129](#)
- 36 [Wagenaar 1768 p. 602, Weerheijm 1979, p. 68-70; Alings 1965 p. 42-45](#)
- 37 [Weerheijm 1979, p.86-90; Alings 1965 p. 92-95, \[http://www.verheggen-architecten.nl/minidoc_project.htm\]\(http://www.verheggen-architecten.nl/minidoc_project.htm\) dd 16.11.2010 restauratiearchitect](#)
- 38
- 39 [Vels Heijn 2005 p. 140-145, Alings 1965 p. 84-88](#)
- 40 [Vels Heijn 2005 p. 140; Alings 1965 p. 84-88](#)
- 41 [Weerheijm p.64-67; Alings 1965 p. 96-103](#)
- 42 [Weerheijm 1979, p.41-42; Alings 1965 p. 103-104](#)
- 43 [Vels Heijn 2005 p. 76](#)
- 44 [Vels Heijn 2005 p. 11, Alings 1965 p. 105-107](#)
- 45 [Volksstelling 1849, Vels Heijn 2005 p. 14](#)
- 46 [Weerheijm 1979 p. 84-85, Vels Heijn 2005 p. 156-161, Alings 1965 p.109-113](#)
- 47 [Weerheijm 1979, Vels Heijn 2005 p. 162-165, Alings 1965 p.113-116](#)
- 48 [Alings 1965 p. 116, Vels Heijn 2005 p. 204](#)
- 49 [Alings 1965 p. 116, Vels Heijn 2005 p. 14, ; Alings 1965 p. 116-117](#)
- 50 [Vels Heijn 2005 2005, p. 166, Alings 1965 p. 118](#)
- 51 [Alings 1965 p. 61, 68-70](#)
- 52 [Vels Heijn 2005](#)
- 53 [https://stadsarchief.amsterdam.nl/archieven/archiefbank/overzicht/440.nl.html dd 13 juli 2010; \[Amstelodamum jan-feb.1968, p.91-93\]\(#\)](#)
- 54 [Vels Heijn 2005](#)
- 55 [Alings 1965 p. 29-43, Vels Heijn 2005 p. 188-195](#)
- 56 [Alings 1965 p. 125, Vels Heijn 2005 p. 13,](#)
- 57 [Vels Heijn 2005 p. 120-123; Alings 1965 p.26-29](#)

aantekeningen

- 5 van de 10 stenen huisjes hofje van Jan Deeman; het stond tot 1667 Oostzijde Singel., Jan Jansz Paarslaken was regent ten tijde van de verhuizing
- stichter al overleden in 1574; uit de erfenis werd fonds 'het Schap' opgericht waarmee zijn kinderen investeerden in de Spiegelshuisjes, en meer bekend, het Maagdenhuis
- verenigde doopsgezinde gemeente verkocht het hofje; in het hofje zijn opgegaan de fundaties van de beide jonkvrouwen Agnes de Fays (Moerbeilang 5 huisjes) en Maria Heereman ;(Walenweespoort 2 huisjes); voorhuis vervangen 1885 met kapel, achtergebouw 1939; 2001 kindersospice
- huisjes aan straat 19e eeuw verdieping toegevoegd, hofjeshuizen 1617; 1623 kapel op verd.oostvleugel; naam ontleend aan woonhuis schoonouders
- hof herbouwd in 1912 in 17e eeuwse stijl
- beheer diakonie Waalse gemeente
- verhuisd 1877; naam Zeepfabriek = naam hofje; bij leven gesticht
- oorspronkelijk 3 huisjes met bovenverd. = 6 wo +2 huisjes aan de straat verhuurd voor inkomsten hofje; renovatie 1761; vanaf 1955 huur; restauratie 1955-1973, stichting Diogenes/ Hendrick de Keyser, architect nieuwbouw/renovatiearch. Gerard Prins; restauratie 1968-1969
- verhuisd 1877; hadden al in 1619 hofje willen bouwen aan Rapenburg maar nog geen toestemming van de stad
- Bosch stichtte ook een hofje in Gouda, het hofje van Arent Bosch. Nu 4 2-kamerwoningen scheiding met Bosschehofje via heg (ooit een schutting)
- 1760 kleine inkoopsom gevraagd, 1862 vroeg neo-gotische kapel gebouwd, rij op binnen terrein later, eerst hof 27x10,5
- zuid en westvleugel 1650 13 wo., 1685 (Wa.) 1709 +17 woningen en 1904 nieuw achtergebouw noordzijde. Oostvleugel 2e helft 18e eeuw. Hoedenmakersgang gebruikt voor begrafenissen. Hofje nam gevluchte hugenoten op in ruil voor belastingvrijstelling; ergenamen
- gebouwd op voormalig Karthuizer klooster; samenvoeging verschillende complexen geefhuisjes, zichtbaar in de gevelmedaljons; 1918 licht en gas; 1930 waterleiding; 1965 voorzieningen ingebracht dokterspraktijk, telefooncel, conversatiezaal, bibliotheek
- verhuisd uit de Heiligeweg in 1650
- toegang via onogelijk poortje Bewoonsters moesten jaarlijks met kerst toestemming vragen aan regenten om er te mogen blijven wonen; 2e hofje 14x23,5
- 5 van de 10 stenen huisjes hofje; het stond tot 1667 Oostzijde Singel., Jan Jansz Paarslaken was regent ten tijde van de verhuizing
- widen op die plek kerk bouwen; dat werd de Singel, het terrein werd toen bebouwd met een hofje,; 1718 aangrenzend erf met loods bijgekocht voor de uitbreiding van het hofje; in 1908 opgegaan in Lutherhof
- in 1760 werd entreegeld gevraagd, opgeheven na 1760, daarna verhuurd, afgebroken 1937
- herbouwd 1750, verkocht 1755, gesloopt 1897; vier huisjes aan de straat verhuurd, 4 huisjes op achterterrein vrij wonen
- wordt door Weerheijm beschouwd als Amsterdams mooiste hofje
- zolders getransformeerd in woning: 1757 +3; 1760 oostzonder +5; 1924 +33; 1928 33 wo.
- regentenkamer in vleugel aan de tuin; gelegen aan de tuin van het oude vrouwenhuis (amstel) wekt de indruk van Patriciershuis
- huizen aan de straat zijn geen deel van het hof maar verhuurd tbv inkomsten hofje; zeer smalle hof, wit geschilderd, veel rijtjes
- hier werd in 1807 het Hodshon Dedelhofje gevestigd
- regentenkamer aan de tuin; in de tuin zelf staat een huis met spreekkamer en keuken. Gebouwd op winkelders, gerestaureerde regentenkamer; volgt het schema van een Parijs Hotel
- Bij dit hofje hoorde ook hofje de Hoeksteen aan de Looijersstraat, verkocht 1760 ivm bouwvalligheid; volgens We. niet interessant, 2e hofje 23 x 3,7
- 1884 uitgebreid tot 10 woningen; opgegaan in het Lutherhofje 1909; terrein opgegaan in Claes Claeshofje, ingang is er nog
- Voormalige Speelmansteeg, met schuilkerkje 4 x 4 m, 8 m hoog; poort bergsteen
- oorspronkelijk 5 huisjes 10 wo; in 1741 10 woningen gebouwd ; 1790 zuidvleugel ; Bewoonsters moesten de regenten jaarlijks met kerst toestemming vragen er er te mogen blijven wonen. Hofje niet openbaar; voorgevel uit 1882-'84, naar ontwerp van Abraham Salm
- Voorheen Keizersgracht 47-63, verhuisd naar Valeriusstraat ivm bouw St. Johannes de Deo
- 3 verdiepingen hoog, met kapel, vanaf 1940 studentenhuis, vanaf 2002 5 appartementen
- 3 bouwlagen (w.o.kelder), nieuwe vleugel in 1800; vroeger kerk de Zon aan Singel 118, hofje stond eerst in Tuinstraat bij magazijn stadstimmerhuis
- Lodewijk XVIe stijl; kapel uit 1816 uit legaat mevrouw Roest van Alkemade, in 1893 uitgebreid aan achterzijde, waar een boomgaard en moestuin lagen; jaren 19?? Buurpand nr. 92 bijgekocht als recreatiezaal
- gesloopt vlak na 1965 voor nieuwbouw Hervormde Diakonessenstichting, hofje samen met het Anslhofje verhuisd naar bejaardenflat arch. C. Wegener Sleswijk
- Verbouwd pakhuis uit 1724, opgeheven jaren 1960, verhuisd naar bejaardenflat
- was vroeger bierbrouwerij 'de Star'; poortgebouw beneden woning directrice, boven kapel en regentenkamer; vanaf 1886 zolders > woningen 42 woningen 1924, 1965 34 wo; kelders>keukens.
- samenvoeging van inpanidige perceeltjes, na WOII afgebroken; in 1884 uitgebreid met 12 woningen, het deel dat er nu nog is; 1850 43 inwoners, 1930 59.
- wordt nu verhuurd
- werd 'hofje' na zijn dood 1819
- kerk boven poort; huizen aan de straat werden verhuurd aan arbeiders. Toiletten in de hoek onder dak, verbouwd 1941. In deze straat ook exploitatiehofjes: Turfdragers, Groene, Gruttershofje; renovatie 1983 29 wooneenheden
- nu particulier bewoond
- buitenrand singel, 1956 verhuisd naar Marnixstraat 237-241
- ter nagedachtenis van zijn overleden zoon Willem; hij woonde er vlak bij in de Reguliersgracht en had er tegenover zijn stal
- nu personeelswoningen okura hotel
- 1887 4 van der Doeshuisjes gekocht
- Hofje was er al in 1624(beeldbank stadsarchief Amsterdam, lag naast te verbouwen schouwburg) 1981 in gebruik als architectenbureau
- verhuisd uit Egelantiesgracht
- Voorheen Keizersgracht 47-63, verhuisd naar Valeriusstraat ivm bouw St. Johannes de Deo

HAARLEM

	aantal woningen	blok type	gevel type	breedte	diepte	hof oppervlakte	open baar	sticht ingsjaar	huidige bebouwing	sluiting	naam	adres	Ontwerper
1	13	C1d	A1 en B1	15,5	21,3		330 ja	1395	1637		de Bakeneserkamer	Wijde Appelaarsteeg 11 Haarlem	
2	?	?						1440	1581	1726	Antonie gashuis	bij de Schalkwijkpoort Haarlem	
3	9	?						1440	1581		Onze Lieve Vrouwe gasthuis	Klerksteeg Haarlem	
4	8	C1d	B3, was A3	32,0	10,5		336 ja	1472	1586		Brouwershofje of St Maartenshofje	Tuchthuisstraat 8 Haarlem	
5	14	C3a	C5	15,8	18,5		292 ja	1489	1882		hofje van Loo / St Elizabeth Gasthuishofje	Barveoetstraat 7 Haarlem	
6	13	C1a		23,8	18,8		447	1538		1882	Hofje der 12 Apostelen= Hofje van Claes van Heussen = Hofje van Oud-Alkemade 1	Barveoetstraat Haarlem	
7	2	?						1550		1610	Hemelpoort	Schachelstraat 37 Haarlem	
8	6	?		13,5	8,0		108	1554			Hofje van Gratie 1 ?	Jacobijnestraat Haarlem	
9	4	E1		11,6	11,3		131	1558		1609	Kamers van Pieter Wtenhage 1?	Bakenesergracht Haarlem	
10	5	E1		16,8	5,0		0	1563		1800	Deymanshofje= Hofje de vijf Kamers	Barveoetsteeg Haarlem	
11	7	C1b	A2	12,0	17,0		204 nee	1593	1935		Vrouwe of Ververshofje	Ravelingsteeg 14 Haarlem	
12	???	?						1598		1732	Spoorwaterhofje?	Zuider Schoolsteeg Haarlem	
13	3	C1d		11,0	7,0		77	1600			3 Kamers van de erfgenamen van Berckenrode	Jacobijnestraat, naast hvgratie Haarlem	
14	13	?						1600		1805	Kamers van Lijsbet Harmans / Aelbert Gerritz	Sliksteeg Molensteeg Haarlem	
15	5	B2a?		7,0	15,0		105	1600			Fijnebuyckshofje / Slickhofje?	Gierstraat Haarlem	
16	15	?						1607		171x	Hofje de 15 Kamers/ Hofje van Duyveland / Hofje Gijsbrecht van Nesse	Nauwe Appelaarsteeg Haarlem	
17	11	C3c	C2	21,6	42,0		907 ja	1607			Frans Loenenhofje	Witte Herenstraat 24 Haarlem	Lieven de Key
18	9	C3b	B4	11,0	19,7		217 ja	1608	1894		Lutherse hofje	Witte Herenstraat 14/ vm Magdalenastraat 16 Haarlem	
19	4	E1		11,6	11,3		131	1609		1733	Kamers van Pieter Wtenhage 2?	Cecilasteeg Haarlem	
20	6	?						1610			Guurtje Burretshofje 1	Jansstraat Haarlem	
21	6	B2a	B1	7,8	11,8		92 ja	1610	1936		Bruiningshofje 1+2+3	Botermarkt 9 Haarlem	
22	7	?						1611			Hofje van Mr. Pieter Jansz. Codde 1 =	Achter het Klokhuis Haarlem	
23	4	F		3,0	16,0		48	16xx			Spoorwaterhofje = Soutemanshofje	Nauwe Appelaarsteeg Haarlem	
24	11	B3a		19,6	13,8		270	1613			Guurtje Burretshofje 2		
25	20	C1d	C3 en C1	9,4	34,8		327 amper	1616	1885		Comanshofje	Witte Herenstraat Haarlem	
26	8	C3c	C2	7,0	14,0		98 ja	1616	1783		In den Groene Thuyt 1+2	Warmoesstraat 23, vh Lange Veerstraat Haarlem	C.A. Robbers
27	2	?						1628			Hofje van Guurtje de Waal	Lange Annastraat 40 Haarlem	
28	4	?						1628			2 Kamers van Mr. Willem van Assendelft ?	Achterkamp Haarlem	
29	5	?						1628		1726	Brammershofje	Klerksteeg Haarlem (nu Bakeneserstraat)	
30	14	C1d	C3	16,7	31,0		518 ja	1640	1891		5 Kamers van Mr. Gerrit van Ravensbergh ?	Minnebroedersteeg Haarlem	
31	12	F	B/C3	15,8	15,5		245 ja	1650			Zuiderhofje	Zuiderstraat 12 Haarlem	Ant. J. Salm G. Bzn.
32	9	?		?				1650			Hofje van Heythuizen	Kleine Houtweg 135 Haarlem, buiten singel	
33	7	?						1659		1774	Hofje van Gratie 2	Jacobsstraat 9 Haarlem	
34	3	?		22,0	5,0		110	1660		1774	St Annahofje = Bloemerthofje	Biggesteeg, nu Bloemertstraat, achter rk schuilkerk Haarlem	
35	12	C1a	D2	5,6	14,3		80 ja	1662	1872	1935	Hofje het Lam / Hofje van der Wielen	Gedempte Zijdegracht (zuidzijde) Haarlem	
36	6	D3b		6,4	17,0		109	1669	1845		Wijnbergshofje	Barveoetstraat 4 Haarlem	A. van der Steur
37	10	?						1671		1793	Bloks hofje	Klein Heiligland 60 Haarlem	
38	12	C1d		12,0	20,0		240	1688			Hofje van de Waalsche Diakonie	Groene buurt achter Waalse kerk Haarlem	
39	60	A1b	B4	35,6	58,8		2093 ja	1707	1813		Hofje van Nicolaes Beresteyn 1	Lange Herenstraat (noordzijde) Haarlem	
40	7	B2a						1730			Proveniershof	Grote Houtstraat Haarlem	
41	29	C1a	C3	26,6	42,0		1117 ja	1733			Teylershofje 1 = vm Bogaerts- Coymans-, Koldershofje	Houtstraat Haarlem / Klein Heiligland	
42	3	D		7,4	9,8		73	1755			hofje van Staats	Jansweg 39 Haarlem	Hendrik de Werf
43	20	C1f	D2	12,3	28,0		344 ja	1761		1894	Hofje van Muts / Maritje Outgershofje / Guurtje Wouters hofje ?	Slagerspoort, Kraaijenhorstergracht, nu Nassaulaan Haarlem	
44	18	C3a	C5	25,6	38,3		980 ja	1768			Hofje van Noblet	Nieuwe Gracht 2 Haarlem	Willem Batelaan
45	7	C1c	A2	7,0	17,7		124 nee	1774			Hofje van Oorschot	Kruisstraat 44 Haarlem	Jan Smit
46	5	C3a	B3	12,0	17,0		204 nee	1786	1787		Remonstrantse hofje	Ursulastraat 16 Haarlem	
47	24	C3a	C1/3	20,5	45,6		935 ja	1789			Vrouwe en Antonie Gasthuys 2	Klein Heiligland 64 Haarlem	
48	4	F		0,0	0,0		0	1859			Teylershof	Koudenhorn 64 Haarlem	Leendert Viervant
49	4	C1a		7,0	13,0		91	1871			Guurtje Burretshofje 3	Kampvest 31 Haarlem	C.K. de Geus
50	12	C1a		23,8	18,8		447	1882			Hofje van mr. Pieter Jansz Codde 2 / Spoonwaterhofje	Lange Herenstraat Haarlem	
51	16	A1a	B4	58,0	17,5		1015 ja	1969			Hofje der 12 Apostelen= Hofje van Claes van Huessen = Hofje van Oud-Alkemade	Hoek 2001 Voldersgracht Luitesteeg	
52	26	C3c	C3	7,0	26,5		186 nee	2000			Hofje van Codde 3 en Van Beresteyn 2	Jos. Cuypersstraat 16-54 Haarlem	J.H. van der Laan
53	10	C1C	A4	20,0	9,0		180 ja	2007			Gravinnehof	Spaarne 100-102 Haarlem	Dolf Floors
54											Enschedeohof	Korte Bagijnestraat	Doll Lab/Joost Swarte

HAARLEM

literatuur

aantekeningen

1 de Koning 1807 p. 226, Peetoom/Van der Hoek 2001 p. 14-23

verbouw en herbouw in 1658, 1663,1756

2 Kurz 1972 p. 148, peetoom/van der Hoek 2001 p. 150-155
3 Kurz 1972 p. 148, peetoom/van der Hoek 2001 p. 150-155

sinds reformatie 1581 hofje, in 1726 gefuseerd met het Vrouwegasthuis
St. Anthonis Gasthuis was eerst Gasthuis bij Schalkwijkkerpoort, daarna gevestigd Klerkstraat, sinds reformatie 1581 hofje; daarna in eerste Teylershofje, geschonken in 1787 toen de nieuwbouw klaar was. In 1726 werden de twee stichtingen samengevoegd
oorspronkelijk 22 huisjes; herbouwd na stadsbrandbrand (1576) 1586 8 huisjes, restauratie 1930 toen ramen aan de straat er in, 1985 restauratie, huisjes samengevoegd

4 Kurtz 1972 p. 36-42, Peetoom/van der Hoek 2001 p. 31-36

huidige beb. 16xx, entrée eerst Gebbestee, bestemd voor dienstmeiden; 1889 hofje ligt open aan de straat na verbreden Barrevoetsteeg; toen combi met bebouwing buurhofje Hofje van Alkemade

5 Peetoom/van der Hoek 2001 p. 92-100

1882 verhuisd naar Hoek 2001 Voldersgracht Luitesteeg, 1972 gesloopt ivm stadsvernieuwing

6 Kurtz 1972 p. 13; Peetoom/van der Hoek 2001 p. 196
7 Kurtz 1972 p. 7; Peetoom/van der Hoek 2001 p. 196, http://www.noordhollandsarchief.org/search/?miview=inv2&mivast=236&mizig=210&miadt=236&micode=3285&milang=nl&mizk_alle=hemelpoort dd 13.10.2010

1610 verhuisd uit Sliksteeg naar Schagchelstraat verdwenen 18e eeuw, regenten St Jacobsgodshuis

8 Kurtz 1972 p. 12; Peetoom/van der Hoek 2001 p. 195, <http://repository.tudelft.nl/search/MMP/?q=haarlem>
kaart uit 1628 dd 24.10.2010
9 Peetoom/van der Hoek 2001 p. 195; Speet 1982 p. 11, Ampzing 1628 p. 412

tussen 1628-1650 verhuisd naar Jacobsstraat, vervolgens in 1964 gesloopt ivm stadsvernieuwing; staat op kaart van Blaeu.
1609 verhuisd naar Ceciliasteeg, verdwenen 1733; Volgens Kurz p. 7 1558 Bakenessergracht > 1609 Ceciliasteeg; volgens Speet 1982 1558 Stooftsteeg
opgeheven begin 19e eeuw
Herboud in stijl Delftse School 1935

10 de Koning 1807 p. 255-257, Peetoom/van der Hoek 2001 p. 195, Speet 1982 1982 p. 29
11 Volgens Kurtz 1972 verdwenen; volgens Peetoom/van der Hoek 2001 niet, maar nu verhuurd. P. 156-159

1725 verkocht aan Pieter van den Broek, Schepen, 1732 door volgende eigenaar Jacob Bosschaert gesloopt en gevoegd bij de tuin van de buurman, (1972) tuin Grote Markt 123; bewoners verhuisd naar het Hagemanshofje bij de Scheepmakersdijk

12 Kurtz 1972 p. 57

13 Peetoom/van der Hoek 2001 p.196

14 Peetoom/van der Hoek 2001 p. 196

15 Kurtz 1972 p. 8; Peetoom/van der Hoek 2001 p. 196

16 Ampzing 1628 p. 412, Peetoom/van der Hoek 2001 p. 196

1772 gered door fusie met St Jans- en Koenengasthuis; samenwerking met St. Jan - en Cuserhuis en Codde/Berensteyn

17 Ampzing 1628 p. 413, van der Aar 1982, Peetoom/van der Hoek 2001 p. 82-91

1783 bijna opgeheven door financiële tekorten, 18 jaar later heropend; 1894 entrée verplaatst, 1910 consistoriekamer = regentenkamer met buitenpreekstoel
1609 verhuisd uit Baknessergracht, verdwenen 1733; Volgens Kurz p. 7 1558 Bakenessergracht > 1609 Ceciliasteeg; volgens Speet 1982 1558 Stooftsteeg

18 van der Aar, nr 7, Peetoom/van der Hoek 2001 p. 100-107, de Koning 1807 p. 259

oorspronkelijk Jansstraat>17e eeuws Nauwe Appelaersteeg>ivm uitbreiding Teylershofje Kampvest 1859 stadsarch. C.K. de Geus, opgeheven 1965 nu particulier bewoond.
vernieuwd in 1936-1937 arch. K. Jonkhed; huisjes rechts vernieuwd
uitgebreid in 1611, 1614, 1629, 1705; 1871 verhuisd naar Lange Herenstraat ivm bouw concertgebouw

19 Kurtz 1951 p. 7, Peetoom/van der Hoek 2001 p. 195; Speet 1982 p. 11

20 Ampzing 1628 p. 412, Peetoom/van der Hoek 2001 p. 44-47, Kurtz 1951 p. 57-60

21 Peetoom/van der Hoek 2001 p. 37-43

oorspronkelijk Jansstraat>17e eeuws Nauwe Appelaersteeg>ivm uitbreiding Teylershofje Kampvest 1859 stadsarch. C.K. de Geus, opgeheven 1965 nu particulier bewoond.

22 Allan p. IV p. 175, Kurz p. 7, Speet 1982 1982 p. 29

1871 verdwenen, poortje nog aanwezig; koopmansgilde opgeheven 1798

23 Peetoom/van der Hoek 2001 p. 44-47, Speet 1982 1982 p. 28

herboud 1885 neo-renaissance(waarvoor het laatste Haarlemse gotische huis werd gesloopt), arch. C.A. Robbers, 20 woningen entrée nu Warmoestraat 23

24 Kurz, Peetoom/van der Hoek 2001 p. 195
25 van der Aar nr. 8, Peetoom/van der Hoek 2001 p. 65-71

poort 1661; hofje vernieuwd in 1783

26 van der Aar nr.9

verdwenen, vlg's Allan liefdadig

27 Kurtz 1972 p. 8; Peetoom/van der Hoek 2001 p. 195

28 Kurtz p. 8; Peetoom/van der Hoek 2001, p.195, Allan I p. 480

29 Peetoom/van der Hoek 2001 p. 195

30 Peetoom/van der Hoek 2001 p. 173-181, Vogelesang 1992

herboud 1891, arch. Ant. J. Salm G. Bzn.

31 Peetoom/van der Hoek 2001 p. 72-81

geboud in boomgaard in de Hout, landgoed Middenhout, gekocht met opbrengst eigen huis Oude Gracht; 18e eeuwse uitbreiding met legaat Maria Susanne Vladeracken
noodlijdend Franse tijd door tiercering ; 1964 gesloopt ivm stadsvernieuwing, onderdelen bewaard voor herbouw elders
verdwenen 1774

32 Kurtz 1951 p. 51-54; Kurtz p. 12; Peetoom/van der Hoek 2001 p. 195

verdwenen 1935

33 Peetoom/van der Hoek 2001 p.195, Kurz p. 8, Speet 1982 1982 p. 27

of 1673, herboud 1872 neoklassicisme

34 Kurtz 1972 p. 11,12; Peetoom/van der Hoek 2001, p.195; http://www.beeldbank.noord-hollandsarchief.nl/index.php?option=com_memorix&Itemid=3&task=result&cp=1 dd. 24.10.2010, Speet 1982 1982 p. 28

35 Peetoom/van der Hoek 2001 p. 167-172

sinds 1970 kunstenaarswoning

36 Peetoom/van der Hoek 2001 p. 24-30

verkocht 1793

37 Allan III 35, Peetoom/van der Hoek 2001 p. 196, Kurz p. 8

herboud 1885 uit opbrengst verkoop schilderijen oa van Frans Hals, arch. C.A. Robbers;gebombardeerd WO II; verhuisd 1968 Jos. Cuypersstraat 16-54; samengevoegd met hofje van Codde 1688 ivm herinrichting stationsplein.
op het hof een bakkerij, slachthuis, keukenmeid, kastelein, beddenopmaakster

38 Peetoom/van der Hoek 2001 p. 48-53

39 Kurz 1979, Peetoom van der Hoek 2001 p. 182-194

40

architect/aannemer Abraham Kleijn, ze zijn op excursie geweest naar Wildemanhofje Alkmaar, wilden dat overtreffen; stijl Lodewijk XIV; volgen van der Aar: arch. Hendrik de Werf, onderfabriek van de stadsfabriek); op het hofje woonde een opzichter/tuinman
1894 verdwenen

41 van der Aar nr. 14, Peetoom/van der Hoek 2001 p. 132-141

familie woonde er eerst, voor hofje buurpand en erf bijgekocht; regentenkamer en wachtkamer

42 Peetoom/van der Hoek 2001 p.195, Kurtz p. 9

Lodewijk XV

43 Peetoom/van der Hoek 2001 p. 108-117

in eerste instantie exclusief gebouwd voor de familie van de dienstbode van de stichter (Wilting); stijl hofje Lodewijk XVI; voorwaarde van de gemeente dat het hofje een sieraad voor de stad moest zijn.
Aannemer meester Jan Smit.

44 Peetoom/van der Hoek 2001 p. 118-125

architect/aannemer Nicolaas Tijsterman, die op deze lokatie een timmerwerkplaats had; ten tijde van tiercering huisjes verhuurd aan gezinnen
St. Anthonis Gasthuis was eerst Gasthuis bij Schalkwijkkerpoort, daarna gevestigd Klerkstraat, daarna in eerste Teylershofje, geschonken in 1787 toen de nieuwbouw klaar was. In 1726 werden de twee stichtingen samengevoegd toen

45 Peetoom/van der Hoek 2001 p. 126-131

kocht eerst bestaand hofje Kl. Heiligland-Gr.Houtstraat (Varkenhofje); regenten regelen nieuwbouw en schenken oude hofje aan Vrouwe Anthoniegasthuis; Teylershofje in 1885 uitgebreid met bejaardenhuisvesting aan achterzijde in ????

46 Kurz p. 148, peetoom/van der Hoek 2001 p. 150-155

stadsarchitect C.K. de Geus, opgeheven 1965 nu particulier bewoond.

47 A.A., Teyler 1778, Studies en Bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest. Haarlem 1978; T. von der Dunck, Haarlems Jaarboekje 1996, p. 31-76

stond eerst achter Klokhuisstoren; verhuisd 1872 Lange Herenstraat verhuisd 1968Jos. Cuypersstraat 16-54
1882 verhuisd uit Barrevoetsteeg, 1972 gesloopt ivm stadsvernieuwing

48 Kurtz 1951 p. 57-60; Peetoom/van der Hoek 2001 p. 44-47, Craandijk 1904 1904 p. 41-43

50 Kurtz 1972 p. 13, Peetoom/van der Hoek 2001 p. 48-53

51 Kurtz p. 13; Peetoom/van der Hoek 2001 p. 196

52 Peetoom/van der Hoek 2001 p. 48-53

aan voet Nieuwe Bavokerk arch. J. H. van der Laan; oude ornamenten en gevelstenen hergebruikt; bestuur bezit landerijen

53

54 Putt 2008

LEIDEN

	aantal woningen	blok type	geveltype	breedte	diepte	hofoppe rvlak	Stichtings jaar	huidige bebouwing	sluiting	naam	adres	ontwerper
1	13	B5a	B1	15,5	29,0	450	1467	1892		Jeruzalemshofje	Kaiserstraat 49 Leiden	
2	14	C1a	?	9,6	20,2	194	1480	1668		Groot Sionshofje 1	Papengracht 8-14 Leiden	Willem van der Helm
3	13	D2b	C1	7,0	38,0	266	1487	1777		St. Stevenshofje/Convent van Tetterode	Haarlemstraat 50 Leiden	Andries Warendorp (poort Lodewijk XVI)
4	13	B3a	C1 en A3	10,0	24,0	240	1497	1941		St. Annahofje (convent vn St. Annen)	Middelste gracht 4 / Hooigracht 9 Leiden	Jan Bastiaenszn Loopwijk (1683), poort steenhouwer Nicolaes Vivue 1685
5	13	D2c/B5a	B1	18,0	26,0	468	1503	1876		St. Annahofje Joostenpoort	Zegersteeg 14 Leiden	verbouwing 1907 W. Fontein
6	12	C1b	B4	35,0	17,5	613	1504	1901		St. Janshofje (1504), van der Laenshofje (1565)	Haarlemstraat 264 Leiden	Jan Philippo Hzn. (1901)
7	13	B5a	B1	18,0	20,0	360	1563	1907		Bethanienhofje of Emmaushofje of Wiggerjoostenpoort	Kaiserstraat 43 Leiden	W. Fontein, herbouwt 1907
8	13	?				0	1564		1586	Wamaer van der Doeshof	Vrouwenkamp	
9	14	C1b	A3	10,3	36,0	371	1598	1929		Catrijn Jacobsdochtershofje	Kaarsenmakersstraat 1 Leiden	A. van der Heijden
10	12	C1d	B/C3	21,0	10,0	210	1616	1888		Jan de Laterehofje	2e Binnenvestgracht 13 Leiden	W.F. van der Heijden
11	10	D1a		4,3	26,0	112	1618		1929	St. Barbarahof	Spilsteeg/Wielmakersteeg	
12	14	B2a		6,0	40,0	240	1621	1910		Cathrijn Maartensdochterhof 1	Zijdegracht 26 Leiden	
13	15	B1b	B2	14,0	14,0	196	1624/81	1762		Van Assendelfthofje	Lange Gracht 49 Leiden	Willem Cornelis van Bilderbeek
14	14	B1b	B2	21,5	16,0	344	1625	1884		St. Salvatorhofje (Salvator Mundi)	Steenstraat Leiden	
15	13	C1a		9,3	16,7	155	1630		1811	Bethlehemshofje	Lange Gracht Leiden	
16	16	C1a	C2	13,0	25,0	325	1639			van Brouchovenhofje	Papengracht 16 Leiden	Arent van 's Gravezande
17	4	D1b	C2	6,7	10,0	67	1640			Klein Sionshofje	Lange Schoolsteeg 3-5 Leiden	Arent van 's Gravezande
18	7	B2a		7,2	10,7	77	1645		1845	Woudendorpshof	Vrouwenkerkooisteeg	
19	8	B3a	C1	8,5	38,0	323	1645			van der Speckhofje / St Pietershof	Pieterskerkhof	P.G. van der Speck, timmerman-arch.
20	12	B3a/c	C1 en A2	16,7	26,7	446	1653			Eva van Hoogeveenshofje	Doelensteeg 7 Leiden	Arent van 's Gravesande
21	20	A1a	A3	21,0	22,0	462	1655			Tevelingshof	4e Binnenvestgracht 7 Leiden	Willem van der Helm, Anthony Breetvelt (1679)
22	12	C1d	A3	20,0	13,0	260	1656			Pieter Loridanshofje	Oude Varkenmarkt 1 Leiden	Pieter Janszoon van Noort
23	16	A1a	B4 en A4	21,0	11,0	231	1660	1897		Hofje de Houcksteen (Mennonitenhofje)+ Bethlehemshofje 2	Levendael 109-111 Leiden	K. de Boer Hzn. (1897)
24	15	C1a	A3	9,6	20,2	194	1668			Groot Sionshofje	Sionsteeg 4 Leiden	Willem van der Helm
25	12	B1c	C2	8,0	13,0	104	1671			Schachtenhofje	Middelste Gracht 27 Leiden	Willem van de Helm
26	16	B2a	C1	15,0	26,0	390	1672			St. Jacobshofje / Crayenbosch	Douzastraat 25 Leiden	
27	30	A1c	C2	30,0	53,0	1590	1681			Meermansburg	Oude Vest 159 Leiden	Jacob Roman (poortgebouw) Anthony van Breetvelt
28	12	C1d	C3	13,4	22,0	295	1683			Jean Pesijnhofje	Kloksteeg 21 Leiden	Jan Bastiaanszoon Loopwijk
29	12	B2a	B2	6,5	20,0	130	1687	1747		Jean Michelshofje	Pieterskerkstraat 10 Leiden	
30	11	C3a	C5	12,0	16,0	192	1691	1936?		Van der Lindenhof / Remonstrantenpoort	Grevenstraat 16 Leiden, voorheen Marendorpse Achtergracht	
31	7	F				0	1706			Heilige Geesthof / Cornelis Sprogh hof	Breestraat hoek Vrouwensteeg Leiden	
32	21	B1a	B1	12,0	11,0	132	1724			Hofje Samuel de Zee	Douzastraat 16 Leiden	?
33	12	B2b	B2	26,0	17,0	442	1728	1915		Hofje Barend van Namen	Hoefstraat 12 Leiden	W.C. Mulder (1915)
34	5	B5B	B2	8,5	22,0	187	1731			Mierennesthofje	Hooglandsekerkgracht 38 Leiden	
35	9	D1c	C2	4,5	35,0	158	1685/173			Francois Houttijnshofje	Hooigracht 81 Leiden	Arij van de Lauriere, Barend Stierman
35	6	B		1,2	16,7	20,04	1777	1926		Sint Odulphus en Fredericushofje	Middelste gracht Leiden	
36	10	B2c	C2	40,0	10,0	400	1773	1861 (u)		Coninckshof	Oude Vest 15 Leiden	Dirk van der Boon, J.W. Schaap (uitbreiding 1861)
37	24	C1a	B3	35,0	18,0	630	1850	1926		Heilige Geesthof 2 / Cornelis Sprogh hof	Douzastraat / voorheen Breestraat Leiden	Th. Molkenboer, L. en J.A. van der Laan
38	8	B6c	C2	17,0	45,0	765	1882		2009	Groeneveldstichting	Oude Vest 41 Leiden	W.F. van der Heijden
39	11	C1b	B/C3	17,0	11,0	187	1901			Juffrouw Maashofje	Kalvermarkt 6 Leiden	Barend Spijker (1901)
40	14	F	B4	36,0	14,0	504	1910			Cathrijn Maartensdochterhof 2	Pasteurstraat 2a Leiden	W. Fontein

LEIDEN

literatuur

Turck 1989 p. 55-56, Droge 1996 p. 69, Leermakers/Donkersloot 2007 p. 51-69

Turck 1989 p. 292, Graswinckel 1947 p. 62, Stenvert 2004 p. 324, Droge 1996 p. 83, ANWB, Leermakers Donkersloot 2007 p. 70-86, kaart Blaeu 1652

Turck 1989 p. 293-94, Droge 1996, p. 66, Stenvert 2004 2004 p.325, Leermakers/Donkersloot 2007 p. 86-107
Turck 1989 p. 85, 294-295, Stenvert 2004 2004 p. 324, Leermakers/Donkersloot 2007 p. 151-171

Turck 1989 p. 296, Droge 1996 p. 75, Stenvert 2004 2004 p. 325, Leermakers/Donkersloot 2007 p. 108-125
Turck 1989 p. 296-297, Droge 1996 p. 67, Leermakers Donkersloot 2007 p. 126-150

Turck 1989 p. 297, Stenvert 2004 2004 p. 325, Droge 1996 p. 68, Leermakers/Donkersloot 2007 p. 172-193
Turck 1989 p. 298, Leidse hofjes, 1977, nr.1 p. 8
Turck 1989 p. 298, Droge 1996 p. 68
Weerheijm 1977 p. 128, Graswinckel 1947 p.63, Turck p. 299, Stenvert 2004 2004 p. 325

Spruit 1969 p. 89, kaart Blaeu 1652, Turck 1989 p. 299-300

Turck 1989 1989 p. 300, Droge 1996 p. 75, Stenvert 2004 p. 325

Droge 1996 p. 70, Stenvert 2004 2004 p. 324, Turck 1989 1989 p. 311-312

Graswinckel 1947 p. 63, Turck 1989 1989 p.301-302
Turck 1989 1989 p. 301, Droge 1996 p. 70, Stenvert 2004 p.325

Graswinckel 1947 p. 67, Turck 1989 1989. P. 302, Steenmeijer p. 217-221

Turck 1989 p. 139, 302-303

Spruit p. 89, Turck 1989 p. 304, Leidse hofjes, 1977 nr 1, p. 9

Turck 1989 p. 304, Stenvert 2004 p. 324

Turck 1989 p. 305, Droge 1996 p. 64, Stenvert 2004 p. 324, Steenmeijer 2005, p. 221-225

Turck 1989 p.307-308, Droge 1996 p. 64, Stenvert 2004 p.324

Graswincel p. 64, Turck 1989 p. 306, Droge 1996, p.72, Stenvert 2004 p. 324

Turck 1989 p. 301, 307

Turck 1989 1989 p. 292, Graswinckel 1947 p. 62, Stenvert 2004 p. 324, Droge 1996 p. 83, ANWB, Leermakers Donkersloot 2007 p. 70

Turck 1989 p. 308, Droge 1996 p.71, Stenvert 2004 p. 324
Turck 1989 p. 312, Droge 1996 p. 66
Turck 1989 p. 182-191, 309-310, Stenvert 2004 p.325, Graswinckel 1947 p.59

Turck 1989 p. 310-311, Droge 1996 p. 69

Turck 1989 p. 313, Stenvert 2004 p. 325
Turck 1989 p. p.313-314

Graswinckel 1947 p. 68, Turck 1989 p.289, Droge 1996 p. 65, Stenvert 2004 p.325

Droge 1996 p. 65

Droge 1996 p. 67, Weerheijm 1977 p. 106

Droge 1996 p. 67
Droge 1996 p. 67, Stenvert 2004 p.325

Giessen1948 p.49
Graswinckel 1947 p. 61

Graswinckel 1947 p. 68, Turck 1989 p.289, Droge 1996 p. 65, Stenvert 2004 p.325

Droge 1996 p. 72, Stenvert 2004 p. 325, Weerheijm 1977 p. 116

Droge 1996 p. 69
Turck 1989 p. 300, Droge 1996 p. 75, Stenvert 2004 p. 325

aantekeningen

Op hof stond kapel, later gebruikt als bierdragersgildehuis en schermsschool; herbouwd 1892, 1901, 1930, 1937, renovatie 2004/2005
eerst gebouwd op terrein woonhuis stichter + aangekocht perceel Oorspronkelijke stichting 1480. bestuurd door huisarmenmeester St Pieterskerk; 1668 verhuisd naar het verbouwde St Michielsklooster. Hoe paste het hofje op de Papengracht ? volgens Graswinckel 1947 stond het hofje eerst in de Schoolstraat
Hofje vernieuwd in 1771-1778, zelfde architect als Coninckshof; St Steven was beschermheilige brouwersgilde.
1683 huisjes zuidzijde vernieuwd, 1719 huisjes noordzijde vernieuwd, en poort ontwerp Jacob Roman, uitvoering Nic. Vivue; 1892 restauratie W.C. Mulder; 1939-'41 herbouwd arch. Van Oerle; gebouwd achter huis stichters. 1683 entree verlegd, met kapel uit 1509, huisjes vernieuwd in 1939-40; hoofdingang verlegd in 198? verbouwd 1627, uitgebreid 1876, verbouwd 1907

voormalig klooster, vernieuwd door Geraert van der Laan 1565 (geveltype afkeer); vernieuwd 1901-1909

hofje gesticht bij leven, ze ging dood in 1573; hofje in 1709 verkocht aan stadsbestuur; herbouwd in 1907
opgeheven 1586, daarna verhuurd, 1592 verkocht
eerst 9 huisjes die al in bezit waren, herbouwd 1928-1930 ivm bouw textielfabriek
had vrijstaand lijkenhuisje en vrijstaand kapelletje, is nu studentenhuisvesting, herbouwd 1888

gesloopt 1929, lag oorspronkelijk in stadsrand

bestemd voor familie Catrijn, 1910 nieuwbouw

het in 1681 aangekochte bestaande hofje is in delen herbouwd tussen 1681 en 1762 arch. Willem Cornelis van Bilderbeek, 11 hz, sinds 1975 studentenhuus
geb. op vm kaatsbaan1809 4 huisjes afgebroken, 1884 herbouwd rest een verdieping opgehoogd
Samengevoegd met 'den Houcksteen' in 1811 verhuisd naar het Levendaal

Met een verdieping verhoogd in 1793 - 95. met lijkenhuisje

rijtje huisjes met topgevels, Bedoeld voor weduwen die het hofje van Brouckhoven moesten verlaten

1845 opgeheven,1953 afgebroken

Achter huis stichter aan de Langebrug

poorthuis uit 1655 arch. Joost Jansz. Rensema, dorische toegangspoort 1659 arch. Michiel Davidsz Sax; regentenhuisje aan de gracht in 1947 verhuurd
oorspronkelijk 12 huisjes; 1679 8 wo erbij arch. Anthony Breetveld, rijk gedecoreerde regentenkamer nog in originele staat
Galerij in de hof, oorspronkelijk wasruimte

In 1811 gefuseerd met het Bethlehemshofje;

1668 verhuisd naar het verbouwde St Michielsklooster. Restauratie 1913

1977 hoekhuizen samengevoegd, Beroep opdrachtgever gebruikt voor decoraties
Uitgebreid in 1863 met 5 huisjes, in 1879 1 huis,
Oorspronkelijk op die plek klooster Nazareth van de Graauwe zusters;daarna arbeidershuisvesting.
Links staat een familiehuisje voor verwanten vanstichter en portier. grote tuin met bleekveld, kruidentuin en bloemenveld
Leeg arbeidershofje aangekocht, hierop nieuwbouw, materialen hergebruikt, Stichter had het terrein (de Groene /Engelse poort: er woonde een gevluchte Engelse student)2 bouwlagen, regentenkamer vanf 1824 bibliotheek, 1966 werkkamer burgemeester
nieuwe poort 1747, nu studentenhuisvesting, additief geheel, was eerst arbeidershuisvesting
voormalig arbeidershuisvestingscomplex dat door stichter werd verhuurd; 1936 muur aan straat afgebroken
7 wo. naast huis stichter in Breestraat vm huis 'Assendelft' vm woonhuis Christoffel Plantijn; herbouwd 1850, toen gevel verhuisd naar afdeling Bouwkunde TH Delft als voorbeeld van renaissancekunst, arch. Th. Molkenboer; herbouwd 1920-1926 arch. L. en J.A. van der Laan
gebouw in het midden is regentenkamer plus godsdienstruimte hof 10 x 10 en 13x13, gebouwd bij leven; stichter schonk ook twee studiebeurzen; 1743 uitgebreid door Joost Marcus
hofje bij leven gesticht, het aangekochte hofje werd opgeknapt uit de erfenis in 1788, geheel herbouwd in 1915; Verbouwd in 1788, en vernieuwd in 1915 met schenking van twee oudstudenten en regenten Justus en Carel Pape die in 1936 het Justus Carelhuus realiseerdenstichtten, Witte Rozenstraat

hofje is voortzetting van St Pancras Begijnhof (1402)
geen regentenkamer, voorhuisje oorspronkelijk verhuurd, hok in tuin was wc, nu studentenhuisvesting

uitgebreid in 1854, vm St. ursulaklooster

herbouwd 1850, arch. Th. Molkenboer, herbouwd 1920-1926 arch. L. en J.A. van der Laan;
oorspronkelijke gevel verhuisd naar fac. Bouwkunde Oude Delft 38 als vb renaissance
bestemd voor predikantsweduwen en bejaarde predikantsdochters

Op de kadastrale minuut uit 1823 staat naast dit hofje een onbekend hofje
bestemd voor familie Catrijn; nieuwbouw 1910

GOUDA

	aantal woningen	blok type	gevel type	breedte	diepte	hofoppervl ak	open baar	sticht ings	huidige bebouwing	opgehev naam en	adres	ontwerper
1	6	D1b	B/C?	?				1449	1592	Fundatie van Jan Adriaensz en Griet	Westzijde Kleiweg 39-43 Gouda ???	
2	2	D1a	B?	3,6	12,6			1459	1618	Fundatie van Gherit Veenman	Lange Tiendeweg 39-41 Gouda???	
3	34	?						1495	1588	Heilige Geesterven	Groeneweg Gouda, naast Cellebroederklooster	
4	7	D1a	?	1,4	23,0			1550	1586	Fundatie van Cornelis Sandersz.	Nieuwe Haven 188-190 Gouda, noordzijde	
5	20	C3a	A	31,0	12,8	397		1614	1961	Hofje van Buytenwech/Hofje van de Jonge	Regulierenhof /Raam Gouda	
6	9	D1c	B4	7,3	28,0	204	ja	1616	1743	1840 Hofje van Letmaet/Fundatie van Christina Ghijsberts	Nieuwe Haven 274 Gouda naast Cinq	
7	4	E?				0		1637	1653	Hofje van Cool	Turfsingel Gouda (buiten singel)	
8	6	?						1643	1756	Hofje van de Jonge	Nobelstraat Gouda	
9	5	D2b		12,5	9,5	119		1648	1758	Hofje van Cornelis en Gijsbert de Lange	Nieuwe Haven Gouda	
10	16	D1b		9,0	45,0	405		1649	1913	Hofje van Arent Bosch	Nieuwe Haven Gouda	
11	5	E?						1650	1811	Huisjes van Dirk Claesz, Cour	Bloemendaalse Kleiweg Gouda (buiten singel)	
12	6	F		3,5	15,0	53		1651	1783	Hofje van Gijsbert de Lange	noordkant Verloren Kost bij Vest Gouda	
13	6	D2a		3,0	21,0	63		1655	1811	Hofje van Feel	Raam Messenmakersteeg Gouda	
14	9	D1b	B2	5,2	27,6	144		1657	1767	Fundatie van Maria Tams	Nieuwe Haven 146-148 Gouda	
15	7	D1b	C1	6,4	20,6	132		1657	1876	Hartenerf	Nieuwe Haven Gouda	
16	6	D1b		4,7	21,0	99		1679	1801	Hofje van Geertje Verhilt	Turfmarkt Gouda	
17	6	D1b	B/C2	3,8	25,4	97		1687	1840	1917 Baartje Sanders Erf	Lange Groenendaal 69 Gouda	
18	11	D2b, nu C1d	A1	5,9	17,6	104	ja	1692	1892	Swanenburghshofje	Groeneweg 42 Gouda	
19 3?	5	D1a		2,0	10,2	20		1694	??	Fundatie van Geertruyt Vermeul	Lange Tiendweg 50 Gouda	
20	5	D1a		4,0	32,0	128		1697	1765	Hofje van Hillegond van Rijn	Turfmarkt Gouda	
21	12	C1a	C3	6,4	20,6	132	ja	1701		Fundatie van Cornelis Cinq	Nieuwe Haven 246-270 Gouda	
22	9	B1b	C1	4,7	9,2	43		1702	1959	Hofje van Jongkind	Zeugstraat Gouda	
23	3	D1b		1,5	11,5	17		1702	1959	Vrijthofje	Oosthaven Gouda	
24	9	?		11,0	11,0	121		1710	1797	Hofjes van de Remonstrantse Kerk	Kees Faessen Rolwagensteeg, Korte Raam, Geertje den Bultsteeg Gouda	

DEN HAAG

	aantal woningen	blok type	gevelt type	breedte	diepte	hofoppervl ak	open baar	sticht ings	huidige bebouwing	sluiting	naam	adres	ontwerper
1	20	?						???	1730	Hofje van Bourgongie		Op de Geest	
2	12	?	?				0	1563	18xx	Drievuldigheidshuisjes>Geefhuisjes		St. Jacobsstraat	
3	13	C3c	A1	25	32	800		1563	1884	Hofje van Dam 1		Juffrouw Idastraat Den Haag	
4	4	D1a	?	3	55	165		1569	1626	Vier woningen van Sibylla Colster		Noordeinde Den Haag, Conickspoort	
5	36	C1a	A3	44	43	1892 nee		1616		Heilige Geest Hofje		Paviljoensgracht 51-125 Den Haag	
6	17	C3a	A3	22	32	704 nee		1647		Hofje Cornelia van Wouw		Lange Beestenmarkt 49-85 Den Haag	Bartholomeus van Bassen
7	2	C	B3		?			1649	1733/1884	Hofje Nicolaas en Jan Surendael van Wouw > Luthersehofje > Hofje Floris van Dam 2		Lange Beestenmarkt 47 Den Haag	
8	62	A1a	C3	40	118	4720	ja	1658		Hofje van Nieuwkoop		Warmoezierstraat 46 Den Haag	Pieter Post, beeldhouwwerk Joris Minne
9	12	E1	C4	43	0	0	ja	1666		Geefhuisjes van St. Jacob		Hoge Zand 2-24 Den Haag	
10	16	C1d	A3	16	34	544		1669	1907	Hofje van Hoogelande 1		Boekhorststraat Den Haag	
11	16	C1d	C3	15	25	375	ja	1756		Hoofts hofje		Assendelftstraat 53-89 / Varkensmarkt Den Haag	Isaac Stifterije, Hermanus Valkenburg (timmerlieden)
12	22	B2b	B2	32	27	864	ja	1842		Rusthof		Parkstraat 37, 41-61 Den Haag	
13	36	C1d	C3/4	30	22	660	nee	1907		Hofje van Hoogelande 2		Johannes Camphuysstraat 61-85 Den Haag	W.B. van Liefland

DELFT

	aantal woningen	blok type	gevelt ype	breedte	diepte	hofoppervl ak	open baar	sticht ings	sluiting	naam	adres	ontwerper
1	5	D1b	?	7,0	15,5	109		1570	1865	Hofje van Overschie	Bagijnestraat Delft	
2	6	D1a	?	7,0	20,0	?		1575	1660	Hofje van Gratie	Lange Geer Delft	
3	10	?	?			?		1604	174x	Hofje Arent Sasbout van der Dussen	Dirk Langenstraat Delft	
4	18	C3c	A4	14,0	32,0	686	ja	1605		Klaeuwshofje	Oranje Plantage 58-79 Delft	
5	7	C3a	A4	22,6	5,8	131	ja	1607		Hofje van Almonde	Bagijnhof 10-22 Delft	
6	3	D1a	?	8,2	11,5	94		1623	193?	Hofje de Roskam	Achterom 45 Delft	
7	7	E1	C2	49,0	16,0	784	nee	1660		Hofje van Gratie 2	van der Mastenstraat 26-38 Delft	Wynant Thijse van Boshuysen (timmerman) Isaac Graswinckel (opzichter)
8	8	C2	C3	26,8	45,0	1206	ja	1707		Hofje van Pauw / Hofje van der Dussen	Paardenmarkt 56-62 Delft	
9	5	D1b	?	7,0	15,5	109		1865	1933	Hofje van Overschie	Oranjeplantage hoek Donkerstraat Delft	

ROTTERDAM

	aantal woningen	blok type	gevelt ype	breedte	diepte	hofoppervl ak	open baar	sticht ing	sluiting	naam	adres	ontwerper
1	7	E1		33,0	24,0	168		1570	1660	Geefhuisjes van Elisabeth van Zijl	Korte Hoogstraat e.o. Rotterdam	
2	16	C1a		9,5	6,8	65		1609	1875	Hofje van Johan der der Veeken	Lange Frankenstraat Rotterdam	
3	72	C1a, 2L		17,0	48,0	816		1784	1953	Hofje van Gerrit de Koker	Goudschesingel Rotterdam	
4	23	C3a		21,0	60,0	1260		1794	1904	Hofje Liefde uit voorzorg 1	Schiedamsesingel Rotterdam	
5	16	C3a		25,0	50,0	1250		1797-1816	1864	Vrouw Groenevelt's Liefdegesticht 1	Goudschesingel Rotterdam	Samuel Dunlop
6	16	C1d		14,4	43,3	624		1814	1968	Kuyf's Fundatie 1	Schiekade Rotterdam	Pieter Picke
7	22	C3a		24,0	37,0	888		1864	1902	Vrouw Groenevelt's Liefdegesticht 2	Weenastraat Rotterdam	H. Weymans, D. Verheul
8	16	C3a	C5	20,0	36,0	720	nee	1902		Vrouw Groenevelt's Liefdegesticht 3	Vijverhofstraat 69 Rotterdam	B. Hooijkaas, met jugendstil tableaux A. Le Comte en lantaarn K. Cramer
9	23	C3a	C5	17,0	45,5	774	nee	1904		Hofje Liefde uit voorzorg 2	Voorschoterlaan 79 Rotterdam	
10	17	C1d	D3	35,0	90,0	3150	ja	1972		Kuyf's Fundatie 2	's Gravenweg 71 Rotterdam	

GOUDA

literatuur

- 1 Geselschap 1972 p. 220
- 2 Geselschap 1972 p. 220
- 3 Geselschap 1972 p.222
- 4 Geselschap 1972 p.220
- 5 Walvisch 1714 p. 212; Denislagen 2001 p. 354; Geselschap 1972 p. 222-223
- 6 Walvisch 1714 p.209; Stenfert 2004 p. 196; Denislagen 2001 p.354, 355; Geselschap 1977 p. 226
- 7 Denislagen2001 p. 353; Abels 2002 p. 286; 287; Geselschap 1972 p. 228
- 8 Walvisch 1714 p. 212; Denislagen 2001 p. 353; Abels 2002 p. 286; Geselschap 1972 p. 228
- 9 Walvisch 1714 1714 p. 208; Denislagen 2001 p. 353; Abels 2002 p. 286; Geselschap 1972 p. 228
- 10 Walvisch 1714 p. 210; Denislagen 2001 p. 353; Weerheijm 1977 p. 50-56; Geselschap 1972 p. 228-229
- 11 Walvisch 1714 p. 213; Denislagen 2001 p. 353; Abels 2002; p. 287; Geselschap 1972 p.230
- 12 Walvisch 1714 p. 211; Denislagen 2001 p. 353; Geselschap 1972 p.229
- 13 Walvisch 1714 p. 211; Denislagen 2001 p. 353; Geselschap 1972 p. 231-232
- 14 Walvisch 1714 p. 210; Stenfert 2004 p. 196; Denislagen 2001 p. 355; de Jong 2004; p. 29
- 15 Walvisch 1714 p. 210; Stenfert 2004 p. 196; Denislagen 2001 p.355; de Jong 2004 p. 59; Geselschap 1972 p. 229
- 16 Walvisch 1714 p. 211; Denislagen 2001 p. 353; Abels 2002 p. 287; Geselschap 1972 p. 232
- 17 Walvisch 1714 p. 211; Denislagen 2001 p. 355; Abels 2002 p. 287; de Jong 2004 p. 7
- 18 Walvisch 1714 p. 213Stenfert 2004 p. 196; Denislagen 2001 p. 355; Abels 2002 p. 287; de Jong 2004 p. 25; Geselschap 1972 p. 233
- 19 Walvisch 1714 p. 213; Denislagen 2001 p.343; 353; Geselschap 1972 p. 237
- 20 Denislagen 2001 p.353; Geselschap 1972 p.233
- 21 Walvisch 1714 p.210; Stenfert 2004 p. 196; Geselschap 1972 p. 235-236
- 22 Walvisch 1714 p. 212; Denislagen 2001; Gouda; Stenvert p. 197; de Jong 2004 p. 41; Geselschap 1972 p. 236
- 23 Geselschap 1972 p. 237
- 24 Geselschap 1972 p. 237

DEN HAAG

literatuur

- 1 Wijssenbeek 2005, p.182; de Riemer 1730, p. 580
- 2 Schwencke 1975 p. 25-28; Koopmans 2005 26-28
- 3 Schwencke 1975 p. 51-54; Louwrier e.a. p. 17-26
- 4 Wijssenbeek 2005, p. 182; http://www.archieven.nl/pls/m/zk2.inv?p_q=36537515 dd 18.11.2009
- 5 Schwenke p. 29-44; Koopmans 2005 p. 15-18
- 6 Schwencke 1975 p. 45-50, Koopmans 2005 p. 19-21, <http://www.hofvanwouw.nl/> dd. 29.11.2010
- 7 Koopmans 2005 p. 38-40
- 8 Schwencke 1975 p. 55-66; Koopmans 2005 p. 22-25; Verweij
- 9 Koopmans 2005 p.27, Schwencke 1975 p.21-27
- 10 Schwencke 1975 p. 73-80; Wijssenbeek p. 183; Koopmans 2005 p. 41-43; <http://www.hofjevanhoogelande.nl/informatie/historie> dd 29.09.2010
- 11 plattegrond in Graswinckel 1944, p. 77; Koopmans 2005 p. 29-32; Louwrier p. 51-63
- 12 Schwencke 1975 p. 93-94; Koopmans 2005 p. 33-35
- 13 Koopmans 2005 p. 41-43

DELFT

literatuur

- 1 F.C. Olivier, in: Facetten van Delft Amsterdam 1985, p.318; De stad Delft, cultuur en maatschappij 1572-1667. Delft 1985, p. 121; Delft nr.1 2010, p. 18-21
- 2 F.C. Olivier, in: Facetten van Delft Amsterdam 1985, p.320; Delft nr.1 2010, p. 18-21
- 3 F.C. Olivier, in: Facetten van Delft Amsterdam 1985, p.318; Delft nr.1 2010, p. 18-21
- 4 H.E.M. Gronheid, in: Facetten van Delft Amsterdam 1985, p. 121-132; Delft nr.1 2010, p. 18-21
- 5 F.C. Olivier, in: Facetten van Delft Amsterdam 1985, p.319; Delft nr.1 2010, p. 18-21
- 6 F.C. Olivier, in: Facetten van Delft Amsterdam 1985, p.319; <http://www.achterdegevelsvandelft.nl/huizen/Achterom%2047.html>, dd. 27 oktober 2009; Boitet p. 775; Delft nr.1 2010, p. 18-21
- 7 Meischke 1997, p. 359-362; F.C. Olivier, in: Facetten van Delft Amsterdam 1985, p.320; Graswinckel 1956; Delft nr.1 2010, p. 18-21
- 8 F.C. Olivier, in: Facetten van Delft Amsterdam 1985, p.322-323; Delft nr.1 2010, p. 18-21
- 9 F.C. Olivier, in: Facetten van Delft Amsterdam 1985, p.318; De stad Delft, cultuur en maatschappij 1572-1667. Delft 1985, p. 121; Delft nr.1 2010, p. 18-21

ROTTERDAM

Literatuur

- 1 <http://www.bouwhistorierotterdam.nl/van-der-veeken> dd june 9 2010;van Wijngaarden 2006, p.28, Renaud 1942,
- 2 <http://www.bouwhistorierotterdam.nl/van-der-veeken> dd june 9 2010; Hazewinkel 1975 p. 1185; van Wijngaarden 2006, p.29-30, Alkemade, Woeliderink 1968
- 3 Hazewinkel 1975 p.1185, M.L. van Wijngaarden, in ELK oktober 2006, p. 18-19
- 4 Hazewinkel 1975 p.1185; van Wijngaarden 2006, p. 30-31
- 5 Stenvert 2004 p. 441; van Wijngaarden 2006, p. 31-32; Boddaert 1995
- 6 van Wijngaarden 2006, p. 32, http://www.archieven.nl/pls/m/zk2.inv?p_q=117740844 dd. 17 april 2011, de Leur 1983, p. 308-327 ; de Leur 1989, p. 219-238.
- 7 Stenvert 2004 p. 441; van Wijngaarden 2006, p. 31-32, Kaart XX3 gemeentewerken 1886
- 8 Stenvert 2004 p. 441; <http://www.rotterdamwoont.nl/items/view/37/image:1> dd.22.02.2013; Boddaert 1994
- 9 Stenvert 2004 p. 441
- 10 Stenvert 2004 p. 440, de Leur 1989

aantekeningen

opgeheven 1592, voorhuis verhuurd tbv onderhoud hofje, beheerd door heilige geestmeesters 1618 afgebroken, 2 huisjes bijgebouwd op Heiligegeesterf aan de Groeneweg 2 huisjes verkocht in 1586, deel gesloopt 18e eeuw, rest 1801 verkocht.

opgeheven 1586, daarna vernieuwd en verhuurd, oorspr. beheerd door Heilige Geestmeesters vm regulierenklooster, opgeheven 1961 vm bouwvalligheid, was tante van de heer van Nieuwkoop te Den Haag; hij voegde de 5 huisjes toe; beheer eerst door familie, vanaf 1713 door pater minnebroeders. 1958 verkrot

1625 3 huisjes aan de straat bijgebouwd; 1664 vloeren opgehoogd; 6 achterhuisjes herbouwd 1743 en afgebroken in 1973; beeldhouwer poort idem bordes raadhuys Gregorius Cool; vanaf 1840 verhuurd gesloopt 1653 ivm brandgevaar; geld bestemd om nakomeling in provieniershuis in te kopen verkocht 1756 ivm belastingschulden

verkoht 1758 ivm belastingschulden; vlgs Denislagen 10 wo. vlgs Abels 2002 6 wo., volgens Geselsch 5 huisjes hofjes en 5 verhuurd

gesloopt 1913 ivm bouw brandweerkazernewoningen, 2 lagen?, terrein voormalig Clarissenklooster; stichter had ook hofje in Amsterdam: Bosschehofje

gesloopt na 1811

verkoht 1783 ivm belastingschulden; 5 huisjes hofje, 1 huisje verhuurd tv inkomsten; vlgs Abels 2002 Nieuwe Haven, vlgs Geselschap en Denislagen p. 343 bij Verloren Kost;

opgeheven 1811; op kad min 12 huisjes, vlgs Denislagen 6 wo.

voorhuis met 2 woningen verhuurd voor inkomsten en verkocht in 1767 ivm belastingschuld, 9 achterhuisjes gesloopt jaren 50

1876 geen hofje meer maar pakhuis/werkplaats; 1965 gesloopt; bestemd voor familie; poortje nu Peperstraat tegenover nr. 24; 7 hofjes huizen, 2 verhuurd

opgeheven 1801 ivm schulden, daarna bewoond door gezinnen; huisjes moesten zo groot zijn dat er ee weefgetouw in paste en een gezin kon wonen; 2 huizen aan straat verhuurd tbv inkomsten

bestaand complex aangekocht; bestemd voor familie of remonstr. na 1917 opslagruimte, nu koffieshop; poortje (1840) is er nog; beheerd door remonstrantse kerk

terrein is vm afgebrande sint Margrieteklooster; hofje herbouwd in 1892, in 1931 toegang verplaatst; beheer gereformeerde diakonie; huis aan straat verhuurd tbv inkomsten; tuin bleekveld,

opgeheven jaar???

opgeheven 1765 ivm belastingschuld

verbouwd in 1861 regentenkamer werd woning en 1978; beheerd door diakonie gereformeerde kerk; sinds 1748 voorhuizen verhuurd op aandrang stadsbestuur

beheerd door Nederduits gereformeerde diakonie, 2 voorhuizen verhuurd tbv inkomsten hofje; verkocht aan het voorhuis in 1959; bebouwing is er nog; poortje naar tuin Turfmarkt 30-32

2 voorhuizen verhuurd voorinkomsten, 3 huisjes achter hofje; opgeheven 1959

verkocht 1797; deze kerk had ook armenwoningen aan de zuidkant van de Kees Faasenrolwagensteeg (3) en poortje Korte Raam (3), Geertje den Bultsteeg (3)

aantekeningen

goedkope bouw; opgeheven vlak voor 1730, vervolgens particulier verhuurd

had kapel; in loop der jaren 6 huisjes bijgekocht, verhuist in 18xx naar het Hoge Zand

Hofje Floris van Dam uit 1563 in de juffrouw Idastraat verhuist ivm doortrekken Prinsestraat 1884

1646 Stille Veerkade aangelegd> kade verhoogd, muur opgetrokken regentenkamer gebouwd

Achter het hofje ligt een moestuin van de familie van de stichter; de stichtster woonde zelf jaren op het 1734 verkocht aan Lutherse gemeente die het uitbreidde tot 12 woningen; in 1884 verkocht aan regente hofje Floris van Dam

bouw tot 1661uitgebreid in 1886-1888; vanaf 1730 verhuurd ipv vrijwonen; zijn echtgenote was Maria Cornelia van Duyvelandt van Rhoon uit Haarlem (familie van het hofje van Duivelandt?) volgens het testament van vN. diende het hofje van Wouw als voorbeeld.

gesticht 1536 aan St. Jacobsstraat

1907 verhuist naar Joh. Camphuysstraat 61-85; moeder stichter was regent hofje van Almonde in Delft

heeft twee regentenkamers aan de straat (een Haags, een Amsterdams), voorhuis stond er al; eerst twintig jaar kapitaal opgebouwd alvorens het hofje te realiseren

hofje in fases uitgebreid: 1869-1879-1982

boven- en benedenwoningen, neorenaissance

aantekeningen

1865 verhuist naar Donkerstraat, hoek Oranjeplantage, geen hofje maar groot huis, wel groepswoning

het hofje stond waar nu het Armamentarium is. Het 18e eeuw opgeheven

zuidoosthoek was paardenstal. 1856 grote huis verkocht vervangen door woningen en kapel; 1960-1970 grote restauratie, kapel >woning; hofje 14x32 plus 14x17; ingang eerst Oosteinde, stichter woonde in apart huis

huidige bebouwing uit 1855

bestemd voor 3 families; particulier verkocht

stond tot 1660 aan de Lange Geer; niet openbaar; 1700 grond achterzijde bijgekocht, 1884 tuintjes achter de huisjes, 1937 regentenkamer in de tuin gebouwd; in 1839 bij renovatie geblokt stucwerk en moderne ramen aangebracht, verwijderd bij restauratie 1968

grote restauratie tussen 1945-1952; nu begeleid wonen, restauratie tuin 2008

1865 verhuist naar Donkerstraat, hoek Oranjeplantage, geen hofje maar groot huis, wel groepswoning

aantekeningen

op terrein voormalig kasteel Bulgersteijn, rond 1660 opgeheven; geefhuisjes (geschonken door particulieren, beheerd door heilige geestmeesters aan Lombardstraat (stonden er tot WOII), Meent, Oppert, Pannekoekstraat, Vrouwenhuissteeg

1754 verkocht door regenten familie van Aerssen, 1875 gesloopt; schippersweduwen hadden voorrang

voormalige linnenblekerij 'de gekroonde hen'; vernieuwd 1906 arch. Krijgsman en Kramer veel allegorische voorstellingen verwerkt, verhuist 1953 Taborstraat bejaardentehuis arch. H.D. Bakker, nieuwbouw 1992 arch. J. Fens, bejaardentehuis in U-vorm; Hofje G.d.K. gebouwd tijdens leven stichter; ega Geertruida Sluys was Haarlemse overleden 1781

1904 verhuist

1864 verhuist naar Weenaplein ivm verkeersdoorbraak, 1902 naar Vijverhofstraat

1968 verhuist ivm uitbreiding st Franciscusgasthuis, hoofdegebouw verplaatst naar 's Gravenweg

verhuist ivm stationsuitbreiding 1902 naar Vijverhofstraat

renovatie 1994 Ineke Hulshof

verhuist 1968 ivm uitbreiding Franciscus Gasthuis, nu partycentrum

DORDRECHT

	aantal woningen	blok type	gevelt type	breedte	diepte	hofoppervl ak	open baar	sticht ings jaar	sluiting	huidige bebouwi ng	naam	adres	ontwerper
1	14	C1a	B3	8,3	15,2	126	ja	1519		1859	Hof van Slingelandt	Vriesestraat 98-106 Dordrecht	
2	11	C1a		28,0	9,4	263		1595	1969		Koningshof	Marienbornstraat Dordrecht	
3	38	A1a	A4	55,0	51,0	2805	ja	1625			Arend Maartenshof	Museumstraat 56 Dordrecht	
4	18	A2	B3 en C3	19,5	19,5	380	ja	1755			Regentenhof / Lengenhof Voorhof	Bagijnhof 76 Dordrecht	
	20			50,0	9,3	465				1863/19 34	Regentenhof / Lengenhof Lange hof		
	6			26,0	12,0	312				1899/19 16	Regentenhof / Lengenhof Klophof		
	11			13,0	18,0	234				1880/18 92/1938	Regentenhof / Lengenhof Achterhof	Vriesestraat Dordrecht	A. Veth

DORDRECHT

	literatuur	aantekeningen
1	Stenvert 2004, p. 156, Sluijter p. 10, 12-13, Lips p. 463	vergroot in 1593-1595 door hun kinderen Jan en Beatris, herbouwd in 1726 door Bartholomeus van Segwaert, oudraad; uitgebreid met 12 wo in 1859 na brand door Maria Jacoba Repelaer en Pieter Hendrick van de Wall van Puttershoek, jonkheer. 1920 verval; 1970 gekraakt; 1989 gekocht door gemeente / woningstichting. heropend 1992
2	Graswinckel 1947, p. 82, Lips p. 572-576, http://sa-dordrecht.cust.iaf.nl/index.cfm?op2=&sortfield=&op3=&yearbegin=&tohistory=1&value2=&issimplesearch=true&fuseaction=search%2Edoquery&value3=&field1=HD%5FALLANDCOMMENTS&field2=&field3=&value1=koningshofje&yearend=&startrow	1757 verval, herbouwd 1855; gesloopt 1969 ivm stadsvernieuwing
3	Graswinckel 1947, p. 81, http://cms.dordrecht.nl/dordt?waxtrapp=lfjrjDsHaKnPvBJoEjBbDC dd june 7 2010; Lopes Cardoso p. 64; Sluijter p. 14-17, lips p.	in het begin bestemd voor weduwen van soldaten; grote platanen, vroeger moestuinen; inkoopssom gevraagd; hofje in de jaren 1980 verkocht aan de gemeente /woningstichting; regentenkamer 1700 ingericht met familieportretten.
4	http://cms.dordrecht.nl/dordt?waxtrapp=pfjrjDsHaKnPvBJoEjBbDE dd june 7 2010; Sluijter p. 18-23, Lips 1974 p. 439-440; van Heiningen 2006	totaal hofopp 1421; vierkante hofje 1755; langgerekte hof 18e eeuws, herbouwd 1938 behalve straatgevel; andere 2 hofjes eind 19e eeuws; oorspronkelijke doelstelling van vrij / zo goedkoop mogelijk wonen nog steeds gehandhaafd. Regentenkamer Lodewijk XV; blinde muren op het hofje

8.4 Literatuur

- A.A., 'Vrijwoningen in 1687'. In: *Maandblad van Oud Utrecht*, nr. 4 april 1940.
- Aar, J. van der, *Haarlemse hofjes*. Haarlem 1982.
- Aerschot, S., M. Heirman, *Vlaamse Begijnhoven, werelderfgoed*. Leuven 2001.
- Abels, P., *Duizend jaar Gouda, een stadsgeschiedenis*. Hilversum 2002.
- Aben, R., S. de Wit, *De Omsloten Tuin, Geschiedenis en ontwikkeling van de hortus conclusus en de herintroductie ervan in het hedendaagse stadslandschap*. Rotterdam 1998-2000.
- Abrahamse, J.E., *De groote uitleg van Amsterdam, stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw*. Bussum 2010.
- Alings, W., *Amsterdamse hofjes*. Amsterdam 1965.
- Alkemade, A.J.M., B. Woelderink, Het hofje van Johan van der Veecken. In: *Rotterdams Jaarboekje*, 1968, p. 247-259.
- Allan, F., *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem, van de vroegste tijden tot op onze dagen*, Deel 1, 2, 3, 4. Haarlem 1874, 1877, 1883, 1888.
- Ampzing, S., *Beschryvinge ende lof der stad Haerlem in Holland*. Haarlem 1628.
- Argan, G., 'Het concept van architectonische typologie'. In: H. Engel, F. Claessens, *Wat is Architectuur?*. Amsterdam, 2007 pp. 151-161. ('Sul concetto di typologia architettonica' In: K. Oettinger, M. Rassem (ed.) *Festschrift für Hans Sedlmayer*. München 1962).
- Assche, P. van, *Handboek voor hedendaagse hofjes*. Den Haag 2013.
- Baar, P. de, *Haagse Hofjes, tien historische artikelen*. Leiden 1982.
- Baar, P., e.a., 'Meermansburg, Leidens grootste hofje 1683-1983'. In: *Leidse hofjes*, nr. 1-2 1984, p. 36-39.
- Balk, J., 'Poëtische hofjes achter donkere dikke deuren'. In: *Heemschut*, april 1994, no. 2, p.14-15
- Barbieri, S., L. van Duin, *Honderd jaar Nederlandse Architectuur 1901-2000*, Nijmegen 1999.
- Barozzi, A., 'The morphology of the garden city'. In: Tagliaventi, G., *Città Giardino, Garden City*. Rome 1994, pp. 91-116.
- Beijerman, J., *De historische schoonheid van Dordrecht*. Amsterdam 1943.
- Bienfait, A.G., *Oude Hollandsche Tuinen*, Tekst. Den Haag 1943.
- Bienfait, A.G., *Oude Hollandsche Tuinen*, Platen. Den Haag 1943.
- Bijlsma, L., J. Groenland, *Typologie van de tussenmaat*. Amsterdam 2004.

Blijdenstijn, R., R. Stenvert, *Bouwstijlen in Nederland 1040-1940*. Nijmegen 2000.

Boddaert, J., *Vrouwe Groenevelt's Liefdegesticht 1816-1994*. Rotterdam 1994.

Bogaers, L., *Aards, betrokken en zelfbewust, De verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300-1600*. Utrecht 2008 (diss.).

Borger, G., e.a., 'Twaalf eeuwen ruimtelijke transformatie in het westen van Nederland in zes kaartbeelden'. In: *OverHolland 10/11*. Amsterdam 2011, pp.5-126.

Borret, K., 'Over domeinen, het Publieke, het Private en het Collectieve'. In: *Oase 54*, Nijmegen 2001, pp. 53-62.

Borssum Buisman, J. van, e.a., *Teyler 1778-1978, Studies en bijdragen over Teylers Stichting naar aanleiding van het tweede eeuwfeest*. Haarlem 1978.

Bosboom, S., *De Vijf Colom-Orden, met derzelfder deuren en poorten; naar Scamozzi, geactualiseerd door Caspar Philips Jacobsz. (mathematisch genootschap) en meestertimmerman Jacobus Houthuizen (timmermans genootschap)*. Amsterdam 1754.

Brand, N., 'De opkomst van de Randstad. Een verkenning volgens de rank-size rule'. In : *OverHolland 9*, 2010, pp.55-80.

Brinkgreve, G., 'De Jordaan: vernieuwing of vernieling'. In: G. Brinkgreve, *Claes Claeszhojfe 30 jaar*. Amsterdam 1995, pp. 13-15.

Brugmans, H., C. Peters, *Oud-Nederlandsche steden in haar ontstaan, groei en ontwikkeling*. Leiden 1910.

Bruyne, H. de, *Godshuizen in Brugge*. Brugge 1997.

Burke, G.L. *The making of Dutch Towns*. London 1956.

Burkom, F. van, K. Gaillard, E. Koldewey, T. Schulte, J. Willink, *Leven in Toen, vier eeuwen Nederlands interieur in beeld*. Zwolle 2001.

Calisch, N., *Liefdadigheid in Amsterdam*. Amsterdam 1851.

Casciato, M., F. Panzini, S. Polano (ed.), *Architectuur en Volkshuisvesting in Nederland 1870-1940*, Delft 1980.

Castex, J., J.Ch. Depaule, Ph. Panerai, *De rationele stad, van bouwblok tot wooneenheid*. Nijmegen 2003. (Formes urbaines, de l'ilot à la barre, Paris 1977).

Cervellati, P.L., R. Scannavini, *Bologna: politica e metodologia del restauro nei centri storici*. Bologna 1973.

Claessens, F., *De stad als architectonische constructie, het architectonisch discours van de stad (Duitsland 1871-1914)* . Delft 2005 (diss.).

Craandijk, J., *De Haarlemse hofjes*. Haarlem 1904.

Dennis, M., *Court and garden: from the French Hôtel to the City of Modern Architecture*. Cambridge 1986.

- Denslagen, W., *Gouda, de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*. Zwolle 2001.
- Dijk, G. van, *Van 'der Beghinenlande' tot Begijnhof*. Amsterdam 2004.
- Dijkstra, J., *De hofjes van Nederland*. Alphen aan den Rijn 1993.
- Divorne, F.; B. Gendre, B. Lavergne, Ph. Panerai, *Les Bastides d'Aquitaine, du Bas-Languedoc et du Béarn, Essai sur la régularité*. Brussel 1985.
- Dolfin, M., E. Kylstra, J. Penders, *Utrecht, de huizen binnen de singels*. Den Haag 1989.
- Donga, H., *Christoffel van Brants en zijn hofje. De geschiedenis van het Van Brants Rus Hofje vanaf 1733*. Hilversum 2008.
- Dorren, I., *Langs Hofjes, Routes in Nederland en België*. Utrecht/Antwerpen 1994.
- Driessen, G.L. 'Leidse hofjes'. In: *Jaarboekje voor de geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken*. Leiden 1948, p. 45-74.
- Dorsman, J., M. Stavenuiter, *Nooit gehuwd maar niet alleen: vrijgezelle vrouwen uit de arbeidende klasse in de tweede helft van de 19e eeuw*. Hilversum 1993.
- Dröge, J., E. de Regt, P. Vlaardingerbroek, *Architectuur en monumentengids Leiden*. Leiden 1996.
- Duin, L., H. Engel, *Architectuurfragmenten 1, typologie en ontwerpmethoden*. Delft 1993.
- Dunck, Th. von der, 'In een deftige en welgeschikte Bouworde: Viervants ontwerpen voor het Teylershofje in Haarlem'. In: *Haarlems Jaarboekje 1996*, pp. 31-78.
- Dunck, Th. von der, *Een Hollands Heiligdom. De moeizame architectonische eenwording van Nederland*. Amsterdam 2007.
- Durand, J.N.L., *Recueil et parallèle, des edifices de tout genre, ancien et modernes*. Parijs 1802.
- Durand, J.N.L., 'Manière d'étudier l'architecture'. In: *Leçons d'Architecture. Partie Graphique des Cours d'Architecture*. Paris 1819.
- Duyvendak, J., M. Hurenkamp, *Kiezen voor de kudde, lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*. Amsterdam 2004.
- Eberstadt, R., *Neue Studien über Städtebau und Wohnungswesen*. Band I. Jena 1912.
- Eberstadt, R., *Neue Studien über Städtebau und Wohnungswesen, Städtebau und Wohnungswesen in Holland*. Band II. Jena 1914.
- Eberstadt, R., *Neue Studien über Städtebau und Wohnungswesen, Die Kleinwohnungen und das Städtebauliche System in Brüssel und Antwerpen*. Band III. Jena 1919.
- Eeghen, I. van, 'Het Grill's hofje'. In: *Amstelodamum*, 1970 pp. 49-86.
- Eeghen, I. van, *Inventaris van het archief van de regenten en regentessen van het Deutenhofje*. Amsterdam 1962.

- Eeghen, I. van, 'Het Zonshofje'. In: *Amstelodamum*, juni-juli 1968, p. 121-129.
- Eerenbeemt, H.F.J.M., *In het spoor van de vooruitgang, het moderniseringsproces in de Nederlandse samenleving 1730-1980*. Tilburg 1989.
- Elzinga, G. 'Hofjes'. In: *Levende Stenen. Stichting ter bevordering van de kennis van de Nederlandse Bouwkunst*. 1977.
- Engel, H., 'Randstad Holland in kaart'. In: *OverHolland*, no. 2, pp. 21-70.
- Engel, H., F. Claessens, *Wat is architectuur?* Amsterdam 2007.
- Engel, H., S. Komossa, E. Terlouw, *Architectuurfragmenten 2, De vraag naar stijl*. Delft 1995.
- Fanelli, G., *Moderne architectuur in Nederland 1900-1940*. Den Haag 1968.
- Feenstra, G., *Tuinstiteden en volkshuisvesting in Nederland en buitenland*. Amsterdam 1920.
- Frankl, P., 'De ontwikkelingsfasen van de nieuwere bouwkunst'. In: Van Duin, L., H. Engel, *Architectuurfragmenten 1*. Delft 1993, pp. 19-34. (Frankl, P., *Die Entwicklungsphasen der neueren Baukunst*. Leipzig 1914.)
- Frijhoff, W., H. Nusteling, M. Spies, *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813*. Hilversum 1998.
- Geneste, D., A. Gielen, R. Wassenaar, L. van der Laan (1864-1942), J.A. van der Laan, (1896-1966), *een katholieke architectenfamilie – rechtzinnig, maar veelzijdig pragmatisch*. Rotterdam 2002.
- Gerritsen, E., *Zeventiende-eeuwse Architectuurtekeningen, de tekening in de ontwerp- en bouwpraktijk in de Nederlandse Republiek*. Zwolle 2006.
- Geselschap, J., 'Hofjes van Barmhartigheid'. In: A. Scheygrond, J. Geselschap, L. Korstanje (ed.), *Gouda 1272-1972, Zeven Eeuwen Stad, hoofdstukken uit de geschiedenis van Gouda*. Gouda 1972.
- Goudeau, J., *Nicolaus Goldman, 1611-1665, en de wiskundige wetenschap*. Groningen 2005.
- Gramsbergen, E., 'The Architecture of Public Buildings in the centre of Amsterdam'. In: *The European City- architectural interventions and urban transformations, EAAE transactions on architectural education*, nr. 25. Delft 2005, pp. 118-124.
- Grassi, G., *De logische constructie van de architectuur*. Nijmegen 1997. (La costruzione logica dell'architettura. Milano, 1967).
- Graswinckel, D.P.M. *Nederlandsche hofjes*. Amsterdam, 1944, 1947, 3^e druk.
- Graswinckel, D.P.M., *Het hofje van Gratie te Delft, geschiedkundig overzicht*. Den Haag 1956.
- Grinberg, D., *Housing in the Netherlands 1900-1940*. Rotterdam 1977.

- Gronheid, H., 'Hofjes binnen Delft 1'. In: H. Houtzager e.a., *Facetten van Delft*. Amsterdam 1985, p. 121-132.
- Gulick, R. van, *Hofmaken in Haarlem, het hofjesherstel, de gezamenlijke inspanning tot restauratie van monumentenwoningen voor ouderen*. Haarlem 1991.
- Haan, H. de, I. Haagsma, *Oases, wonen in hoven en hofjes*. Amsterdam 1997.
- Haitsma Mulier, E.O.G., 'De eerste Hollandse stadsbeschrijvingen uit de zeventiende eeuw'. In: *De zeventiende eeuw. Jaargang 9*. Hilversum 1993, pp.97-111.
- Hammann, P., *Het Hofje de Bakenesserkamer*. Haarlem 1997.
- Hamers, D., K. Nabielek, S. Schluchter, M. van Middelkoop, *Afgeschermd woondomeinen*. Rotterdam 2007.
- Hart, H. van 't, H. Kloosterman, *Inventarisatie en waardestelling, cultuurhistorisch groen tot 1940. 16 Groene parels in Delft als spiegels van de tijd*. Delft 2009.
- Hazewinckel, H., *De Geschiedenis van Rotterdam deel IV*. Zaltbommel 1975.
- Heijbroek, J., 'Hofjes in Taal en literatuur'. In: *De Leidse hofjes*, 6^e jaargang no. 1, juni 1977, p. 8.
- Heiningen, E. van, *Voor een ander met genoeg, zonder voordeel, de Regenten- of Lenghenhof*. Sliedrecht 2006.
- Henderikx, P., *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland*. Dordrecht 1977.
- Hermans, L., 'Alles wat zuilen heeft is klassiek', *Classicistische ideeën over bouwkunst in Nederland, 1765-1850*. Rotterdam 2005.
- Hoogenberk, E., *Het idee van de Hollandse stad*. Delft 1980.
- Houtzager, H., e.a., *De Kaart Figuratief van Delft*. Rijswijk 1997.
- Jonathan, *Waarheid en dromen*. Haarlem 1856.
- Jonge, K. de, K. Ottenheim, *Unity and discontinuity in the Architecture of the Low Countries 1530-1700*. Turnhout 2005.
- Jonkees, E., *De Leidse hofjes en hun bewoners*. Leiden 1954.
- Karstkarel, P., L. van der Laan, *Friese hofjes, Gasthuizen, diaconiehuizen en armenhuizen*. Leeuwarden 2007.
- Katz, P., *The New Urbanism, toward an architecture of community*. New York, 1994.
- Kemper, E. 'Met de witte was op het groene gras'. In: *Delft* nr.1 2010, p. 18-21.
- Kleibrink, R., *Hofjes in Leiden*. Leiden 1979.
- Klein, A., *Das Einfamilienhaus, Südtyp*. Stuttgart 1934.

- Kolman, C., B. Olde Meierink, *Monumenten in Nederland, Utrecht*. Zwolle 1996.
- Komossa, S., *Hollands Bouwblok en publiek domein. Model, Regel, Ideaal*. Nijmegen 2010.
- Komossa, S., H. Meyer, M. Risselada, S. Thomaes, N. Jutten, *Atlas van het Hollandse Bouwblok*. Bussum 2002.
- Koning, C. de, *Tafereel der stad Haarlem*. Haarlem 1807.
- Kooij, P., V. Sleebe, *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000*. Hilversum 2000.
- Koopmans, B., *De verborgen stad, 115 hofjes in Den Haag*. Den Haag 2005.
- Koorn, F., *Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen*. Assen 1981.
- Kok, G., R. Voogd, C. Willemse, *Vrij wonen met zakgeld toe!, Kuyl's Fundatie 1814-2014*. Rotterdam 2014.
- Krabbe, C.P., *Ambacht, kunst, Wetenschap, de Bevordering van de Bouwkunst in Nederland (1775-1880)*. Zwolle 1998.
- Kuile, E. ter, *Delftse Studiën*. Assen 1967.
- Kurtz, G., *Haarlemse hofjes, Geschiedenis en beschrijving der Haarlemse hofjes*. Haarlem 1951, en de herziene versie 1972.
- Kurtz, G., *Het Proveniershuis te Haarlem*. Haarlem 1979.
- Kuyper, W. *Het monumentale Hart van Holland*. Leiden 2003.
- Laar, P. van de, M. van Jaarsveld, *Historische Atlas van Rotterdam, de groei van de stad in beeld*. Amsterdam 2004.
- Leermakers, I., W. Donkersloot, *Wonen om gods wille in Leidse Hofjes*. Leiden 2007.
- Leermakers, I., F. Welling, *Door gangen en poorten naar de Leidse hofjes*. Leiden 1997-2010.
- Leur, W.J. de, 'Anthony en Anthonetta Kuijl en de stichting van Kuijl's fundatie'. In: *Rotterdams Jaarboekje* 1983, p. 309-327.
- Leur, W.J. de, Kuijl's fundatie na 1815. In: *Rotterdams Jaarboekje* 1989, p. 219-238.
- Lips, C., *Wandelingen door Oud-Dordrecht, I en II*. Zaltbommel 1974.
- Lohof, S., A. Reijndorp, *Privé Terrein, Privaat beheerde woondomeinen in Nederland*. Rotterdam 1997.
- Loo, L.F., *Den Armen gegeven... . Een beschrijving van armoede, armenzorg en sociale zekerheid in Nederland 1784-1965*. Meppel, Amsterdam 1981.
- Lucassen, L., W. Willems, *Waarom mensen in de stad willen wonen 1200-2010*. Amsterdam 2009.

- Margry, P., *Hofje van Bienen, Twee eeuwen Amsterdams hofjesleven*. Amsterdam 1997.
- Margry, P., P. Katsma, B. Speet, P. Ratsma, *Stadsplattegronden; werken met kaartmateriaal bij historisch onderzoek*. Hilversum 1987.
- Marot, J., *Recueil des plan, profils, et elevations des plusieurs palais, chasteaux, eglises, sepultures, grottes et hostels batis dans Paris*. Parijs, voor 1659.
- Medema, G. H. , *Achter de façade van de Hollandse stad. Het stedelijk bouwbedrijf in de achttiende eeuw*. Nijmegen 2011.
- Meijers, M.J., De architecten en de woningbouw, deel I-X'. In: *Bouwkundig Weekblad*, 1916 no. 27-1917 no. 9 (serie).
- Meischke, R., H. Zantkuijl, W. Raue, P. Rosenberg, *Huizen in Nederland, Friesland en Noord-Holland*. Zwolle 1993.
- Meischke, R., H. Zantkuijl, W. Raue, P. Rosenberg, *Huizen in Nederland, Amsterdam*. Zwolle 1995.
- Meischke, R., H. Zantkuijl, P. Rosenberg, *Huizen in Nederland, Zeeland en Zuid-Holland*. Zwolle 1997.
- Mensink, J., J. Boeijenga, J. Mens, *Vinex Atlas*. Rotterdam 2008.
- Meyer, H., *City and Port, transformation of Port Cities London, Barcelona, New York, Rotterdam*. Rotterdam 1999.
- Michels, J., A. Raukema, *Brabant bouwt in baksteen; na-oorlogse architectuur in noord-Brabant 1945-1970*. Den Bosch 1993.
- Mieris, F. van, *Beschryving der stad Leyden, haare gelegenheid, oorsprong, vergrootinge, oude en hedendaagse gedaante; stigtingen van kerken, kloosters, godshuizen en andere aanmerkelijke gebouwen*. Leiden 1762-1784.
- Mensonides, H.M., Johan de Bruijn van Buijtenwech en het hofje van Nieuwkoop. In: *Die Haghe Jaarboek* 1963, pp. 1-112.
- Ministerie van VROM, *Ruimte voor Architectuur, nota architectuurbeleid*. Den Haag 1991.
- Moerman, I, 'Het hofje van Samuel de Zee'. In: *de Leidse hofjes*, nr.3 1977, p.31-42.
- Mosser, M., G. Teyssot, *The Architecture of Western gardens: a design history from the Renaissance to the present day*. London 1991.
- Muthesius, H., *Kleinhaus und Kleinsiedlung*. München 1918.
- Nes, C. van, J. Veen, G. Maaskamp, *Jongere bouwkunst in de negentiende-eeuwse schil van Dordrecht*. Dordrecht 1989.
- Nieuwenhuijs, C., *Proeve eener geneeskundige plaatsbeschrijving (topografie) der stad Amsterdam*. Amsterdam 1816.
- Nieuwenhuis, G. M., *De stad aan het Spaarne in zeven eeuwen*. Amsterdam 1946.

Noordegraaf, L., 'De arme', in: Beliën, H.M., A.Th. van Deursen en G.J. van Setten, *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret*. Amsterdam 1995, p. 344-345.

Noordegraaf, L., G. Valk, *De pest in Holland vanaf de middeleeuwen*. Amsterdam 1996, p. 124.

Noordervliet, N., *Amstelhof, van verpleeghuis tot museum Hermitage Amsterdam*. Amsterdam 2009.

Oldenburger-Ebbers, C., *Gids voor de Nederlandse Tuin- en Landschapsarchitectuur; Deel West, Noord-Holland, Zuid-Holland*. Rotterdam 1998.

Terwen, J.J., Ottenheim, K.A., *Pieter Post (1609-1669) architect*. Zutphen 1993.

Oerle, H.A., *Leiden binnen en buiten de singels, Atlas*. Leiden 1975.

Olivier, F., 'Hofjes binnen Delft II'. In: H. Houtzager e.a., *Facetten van Delft*. Amsterdam 1985, p. 317-330.

Ottenheim, K.A., K. de Jonge (ed.), *Unity and discontinuity, architectural relationships between the Southern and Northern Low Countries (1530-1700)*. Turnhout 2007.

Ottenheim, K.A., P. Rosenberg, N. Smit, *Hendrick de Keyser, Architectura Moderna, moderne bouwkunst in Amsterdam 1600-1625*. Amsterdam 2008.

Ozinga, M., *Daniel Marot, de schepper van den Hollandschen Lodewijk XIV-stijl*. Amsterdam 1938.

Peetoom, L., L. van der Hoek, *Door gangen en poorten naar de hofjes van Haarlem*. Leiden 2001.

Polyzoides, S., R. Sherwood, J. Tice, J. Shulman, *Courtyard Housing in Los Angeles, a Typological Analysis*. Berkeley, Los Angeles, Londen, 1982, 1992.

Potters, E., 'Wonen in een historisch Jasje'. In: *Ons Amsterdam*, no. 4, april 2003, pp. 132-135.

Renaud, J.G.N. 'Oudheidkundige onderzoekingen in en om Rotterdam: Weena, Bulgersteyn, Spangen'. In: *Rotterdams Jaarboekje* 1942, p. 121-151.

Prak, N., *Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940*. Delft 1991.

Reyndorp, A., S. Lohof, *Privé Terrein, privaat beheerde woondomeinen in Nederland*, Rotterdam 2006.

Riemer, J. de, *Beschrijving van 's-Graven-Hage, behelzende deszelfs oorsprong, benaming, gelegenheit, uitbreidingen, onheilen en luister*. Delft, deel 1a, deel 1b 1730, deel 2 1739.

- Roemer, G.M. van de, *De geschikte natuur : theorieën over natuur en kunst in de verzameling van zeldzaamheden van Simon Schijnvoet (1652-1727)*. Amsterdam 2005 (diss).
- Rossi, A., *De architectuur van de stad*. Nijmegen 2002. (*Architettura della città*. Venetië 1966).
- Rutte, R., 'Expansion and contraction of Dutch towns'. In: *OverHolland*, no. 3, p. 35.
- Schama, S., *Overvloed en onbehagen, de Nederlandse cultuur in de Gouden eeuw, 2006*. (*The embarrassment of Richess. An interpretation of Dutch culture in the golden age*. New York 1987).
- Schoor, A. van der, *Stad in aanwas, geschiedenis van Rotterdam tot 1813*. Zwolle 1999.
- Schoots-Timmerman, A., L. Zenhorst, 'Een teken aan de wand: schouwen en behangsels in Haarlemse regentenkamers'. In: *Haarlems Jaarboekje 1996*, pp. 9-27.
- Schuijt-Lucassen, N., G. Leene, P. Houben, *Hofjes met perspectief, al eeuwen een moderne woonvorm voor ouderen*. Bussum 1997.
- Schwencke, J., *Oude Haagse hofjes en godshuizen*. Zaltbommel 1975.
- Slothouwer, D.F., *Amsterdamsche Huizen 1600-1800*. Amsterdam 1928.
- Sluijter, M., *Dordtse hofjes. Van Middeleeuwse woonvorm tot modern alternatief*. Alblasserdam 2008.
- Smit, F., et al., *De droom van Howard, het verleden en de toekomst van de tuindorpen*. Rijswijk 1990.
- Smook, R., *Binnensteden veranderen*. Zutphen 1984.
- Solà-Morales, M., 'Openbare en collectieve ruimte. De verstedelijking van het privé-domein als nieuwe uitdaging'. In: *Oase 33*, Nijmegen 1992, pp.3-8.
- Spaans, J., 'Weduwen, wezen en vreemdelingen, Sociale Zorg en Tolerantie'. In: T. de Nijs, E. Beukers, *Geschiedenis van Holland deel II , 1572-1795*. Hilversum 2002, pp. 255-286.
- Speet, B.M.J., *Historische stedenatlas van Nederland. Afl. 1. Haarlem*. Delft 1982.
- Speet, B.M.J., *500 jaar Hofje van Loo*. Zwolle 1989.
- Spruit, R., *De Leidse hofjes*. Leiden 1969.
- Steenbergen, C., *Composing landscapes, Analysis, Typology and experiments for design*. Basel 2008.
- Steenmeijer, G., *Tot Cieraet ende aensien deser stede, Arent van 's Gravesande, architect en ingenieur ca. 1610-1662*. Leiden 2005.
- Stenvert, R., e.a., *Monumenten in Nederland, Utrecht*. Zwolle 1996.
- Stenvert, R., e.a., *Monumenten in Nederland, Zuid-Holland*. Zwolle 2004.
- Stenvert, R., e.a., *Monumenten in Nederland, Noord-Holland*. Zwolle 2006.

Stichting Leidse Hofjes, *De Leidse hofjes*. Leiden 1972-1986, tijdschrift.

Stigt, J. van, *Projectdictaat Begijnhof BK069*. Delft 1990.

Swigchem, C.A., *Abraham van der Hart 1747-1820, architect, stadsbouwmeester van Amsterdam*. Amsterdam 1965.

Taverne, E., *In 't land van belofte, in de nieuwe stad, ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de republiek 1580-1680*. Maarssen 1978.

Temminck, J., M. Poldermans, W. van Schaik, *Frans Loenenhofje 1607-2007*. Haarlem 2007.

Terwen-de Loos, J., *De bouwgeschiedenis van het Hofje Meermansburg*. Leiden 1952.

Terwen, J.J., Ottenheym, K.A., *Pieter Post (1609-1669) architect*. Zutphen 1993.

Thoomes, W., *Hofjes in Utrecht; 'Aldaer ewelick fundere'*. Godskameren te Utrecht. Utrecht 1985.

Turck, H.M., *Die Leidener Wohnstiftungen vom 15. bis 17. Jahrhundert*. Aken 1989.

Unwin, R., *Town Planning in Practice, an introduction to the art of designing cities and suburbs*. Londen 1909, New York 1971.

Vels Heijn, A. *De Hofjes van Amsterdam, door menschlievendheid gedreeven*. Amsterdam 2005.

Vels Heijn, *400 Jaar Sint Andrieshofje in Amsterdam*. Wormer 2013.

Verhagen, P., W. van Tijen, J. Berghoef, S. van Embden, B. Merkelbach, H. Postel, *Gronden + Achtergronden, Woning en Wijk, een bijdrage tot het 'herstel' en de 'vernieuwing' op het gebied van het wonen*. Amsterdam 1955.

Verbaan, E., *De woonplaats van de faam*. Hilversum 2011.

Verheul, J., *Merkwaardige oude inrijhekkens alsmede poort- en hoofdingangen uit de XVIIe, XVIII en XIXe eeuw*. Rotterdam 1936.

Verheul, *De Rotterdamsche Schie 1340-1940, en de Voormalige bebouwing aan de Schiekaden*. Rotterdam 1940.

Verhoeven, G., 'Delftse hofjes oases in de stad'. In: *Delft*, 3^e kwartaal 1999.

Verlaan, A., M. Wansbeek-Zijbrands, *Staats & Noblet, de geschiedenis van twee Haarlemse hofjes*. Vleuten 1992.

Vermeulen, M., 'Amsterdam; Restauratie historisch hofje, stilte in de grote stad'. In: *Stedenbouw*, no. 538, 1997, p.6-8 (hofje van Bienen).

Verwey, M., *Het hofje van Nieuwkoop te 's-Gravenhage; een ontwerp van Pieter Post*. Utrecht 1992.

Vis, J., *Hofjes van Alkmaar*. Alkmaar 2013.

Vitruvius, *Handboek Bouwkunde*. Nederlandse vertaling T. Peters. Amsterdam 1997-1999.

T. Van der Voordt, H. Zijlstra, A. van den Dobbelsteen, M. van Dorst, *Integrale Plananalyse van gebouwen, doel, methoden en analysekader*. Delft 2007.

Vogelesang, H. *Het Zuiderhofje te Haarlem*. Haarlem 1992.

Vriend, J.J. *De Bouwkunst van ons land*. Amsterdam 1938.

VROM raad, *Wonen in ruimte en tijd, een zoektocht naar sociaal-culturele trends in het wonen, advies 072*. Den Haag 2009.

Vroom, L.J.H., *Hofjes in Haarlem*. Haarlem 1988.

Wagenaar, C., *Vrije woningen te Utrecht*. Utrecht 1913.

Wagenaar, J., *Amsterdam in zijne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorrechten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterijen, gilden en regeeringe*. Amsterdam 1762-1768, volume 3, hoofdstuk 4, 'godshuizen en godsdienstige gestichten'.

Wagt, W. de, *Architectuurgids Haarlem*. Rotterdam 2005.

Walvisch, I., *Beschrijving der stad Gouda*. Gouda 1714.

Weerheijm, T., *Hofjes in Nederland*. Haarlem 1977.

Wijk, W. van, *De Wilhelminastichting*. Dordrecht 1994.

Wijngaarden, M. van, *'t hofje van Gerrit de Koker*. Rotterdam 2006.

Wijsenbeek-Olthuis, Th., *Den Haag: geschiedenis van de stad. Deel 2. De tijd van de Republiek*. Zwolle 2004.

Wilms Floet, W., 'Verborgene woongebieden'. In: Edens, C., K. Jacobs, *Rietveldprijs 2003, het beste van Utrechts bouwproductie in 2001 en 2002*. Bussum, uitgeverij Thoth 2003, pp. 38-47.

Wilms Floet, W., 'Binnenhof The Hague. Between gated community and openness of democracy'. In: F. Claessens, L. van Duin (ed.), *The European City - Architectural Interventions and Urban Transformations*. Delft 2005, pp. 110-117.

Wilms Floet, W., 'Hofjes van Liefdadigheid/Dutch Almshouses'. In: Dash, *Delft Architectural Studies on Housing; Nieuwe open ruimte in het woonensemble/new open space in Housing Ensembles*. Rotterdam 2009, pp. 16-23.

Wilms Floet, W., E. Gramsbergen, *Zakboek voor de woonomgeving*. Rotterdam 2001.

Van der Woud, A., *Koninkrijk vol sloppen, Achterbuurten en vuil in de negentiende eeuw*. Amsterdam 2010.

Zantkuyl, H., *Bouwen in Amsterdam, het woonhuis in de stad*. Amsterdam 1993.

Websites (d.d.15.11.2014)

<http://weblogs.nrc.nl/dag/2010/09/13/hofjes/>

<http://www.bma.amsterdam.nl/monumenten/beschrijvingen>

<http://beeldbank.amsterdam.nl/>

<http://www.noord-hollandsarchief.nl/beeld/70/>

<https://www.erfgoedleiden.nl/>

<http://www.groenehartarchieven.nl/themas/zorg/goudse-hofjes> 16.11.2009

<http://www.denhaag.nl/home/bewoners/to/Beeldbank-Haags-Gemeentearchief.htm>

<http://www.virtueeldelftslexicon.nl/>

<http://www.stadsarchief.rotterdam.nl/>

<http://beeldbank.regionaalarchiefdordrecht.nl/>

<http://www.dbnl.org>

Literatuur over hofjes in Amsterdam:

- J. Wagenaar, *Amsterdam in zijne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorechten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, scholen, schutterijen, gilden en regeeringe*. Amsterdam, 1762-1768, volume 3, hoofdstuk 4, 'godshuizen en godsdienstige gestichten' p. 509-516, p. 587-623.
- N.S. Calisch, *liefdadigheid in Amsterdam*. Amsterdam 1851.
- W. Alings, *Amsterdamse hofjes*. Amsterdam 1965.
- H.J. Zantkuyl, *Bouwen in Amsterdam, het woonhuis in de stad*. Amsterdam 1993.
- A. Vels Heijn, *De Hofjes van Amsterdam, door menschlievendheid gedreeven*. Amsterdam 2005.
- De Koninklijke Volkstelling uit 1949.
- C.J. Nieuwenhuijs, *Proeve eener geneeskundige plaatsbeschrijving (topografie) der stad Amsterdam*. Amsterdam 1816, p. 57-62.
- Beeldarchief van het Stadsarchief Amsterdam.
- <http://www.bma.amsterdam.nl/monumenten/beschrijvingen>

Literatuur over hofjes in Haarlem:

- S. Ampzing, *Beschryving ende lof der stad Haerlem in Holland*. Haarlem 1628.
- F. Allan, *Geschiedenis en beschrijving van Haarlem, van de vroegste tijden tot op onze dagen, Deel 1, (2), 3, 4*. Haarlem 1874, 1877, 1883, 1888.
- C. de Koning, *Tafereel der stad Haarlem*. Haarlem 1807.
- J. Craandijk, *De Haarlemse hofjes*. Haarlem 1904.
- G. M. Nieuwenhuis, *De stad aan het Spaarne in zeven eeuwen*. Amsterdam 1946.
- G. H. Kurtz, *Haarlemse hofjes, Geschiedenis en beschrijving der Haarlemse hofjes*. Haarlem 1951, revised edition 1972.
- Van der Aar, J. *Haarlemse hofjes*. Haarlem 1982.
- B.M.J. Speet, *Historische stedenatlas van Nederland. Afl. 1. Haarlem*. Delft 1982.
- R.J.F. van Gulick, *Hofmaken in Haarlem, het hofjesherstel, de gezamenlijke inspanning tot restauratie van monumentenwoningen voor ouderen*. Haarlem 1991.
- L. Peetom, L. van der Hoek, *Door gangen en poorten naar de hofjes van Haarlem*. Leiden 2001.
- B. Speet, *Historische Atlas van Haarlem*. Amsterdam 2006.
- Dunck, Th. von der, *Een Hollands Heiligdom. De moeizame architectonische eenwording van Nederland*. Amsterdam 2007.

Literatuur over hofjes in Leiden:

- Frans van Mieris, *Beschryving der stad Leyden, haare gelegenheid, oorsprong, vergrootinge, oude en hedendaagse gedaante; stigtingen van kerken, kloosters, godshuizen en andere aanmerkelijke gebouwen*. Leiden 1762-1784.
- Driessen, G.L. 'Leidse hofjes'. In: *Jaarboekje voor de geschiedenis en oudheidkunde van Leiden en omstreken*. Leiden 1948, p. 45-74.
- E.J. Jongkees, *De Leidse hofjes en hun bewoners*. Leiden 1954.
- R.J. Spruit, *De Leidse hofjes*. Leiden 1969.
- Stichting Leidse Hofjes, *De Leidse hofjes*. Leiden 1972-1986 serie.
- H.M. Turck, *Die Leidener Wohnstiftungen vom 15. bis 17. Jahrhundert*. Aken 1989.
- Prof. R. Meischke, dr. ing. H.J. Zantkuijl, drs. P.T.E.E. Rosenberg, *Huizen in Nederland, Zeeland en Zuid-Holland*. Zwolle 1997.
- J. Dröge, E. de Regt, P. Vlaardingbroek, *Architectuur monumentengids Leiden*. Leiden 1996.
- I. Leermakers, F. Welling, *Door gangen en poorten naar de Leidse hofjes*. Leiden 1997 / 2010.
- I. Leermakers, W. Donkersloot, *Wonen om Gods wille in Leidse Hofjes*. Leiden 2007.

Literatuur over hofjes in Gouda:

I. W. Walvisch, *Beschrijving der stad Gouda*. Gouda 1714.
Mr. J.E.J. Geselschap, Hofjes van Barmhartigheid. In: Dr. A. Scheygrond, mr. J.E.J. Geselschap, L.B. Korstanje (ed.), *Gouda 1272-1972, Zeven Eeuwen Stad, hoofdstukken uit de geschiedenis van Gouda*. Gouda 1972.
W. Denslagen, *Gouda, de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*. Zwolle 2001.
P.H.A.M. Abels, *Duizend jaar Gouda, een stadsgeschiedenis*. Hilversum 2002.
http://www.dbnl.org/tekst/dens002goud01_01/dens002goud01_01_0022.php dd 25.09.2013

Literatuur over hofjes in Den Haag:

Mr. J. de Riemer, *Beschrijving van 's-Graven-Hage, behelzende deszelfs oorsprong, benaming, gelegenheit, uitbreidingen, onheilen en luister*. Delft, deel 1a, deel 1b 1730, deel 2 1739.
J. Schwencke, *Oude Haagse hofjes en godshuizen*. Zaltbommel 1975.
P.J.M. de Baar, *Haagse Hofjes, tien historische artikelen*. Leiden 1982.
Th. F. Wijsenbeek-Olthuis, *Den Haag: geschiedenis van de stad. Dl. 2. De tijd van de republiek*. Zwolle 2004.
B. Koopmans, *De Verborgene Stad, 115 hofjes in Den Haag*. Den Haag 2005.

Literatuur over hofjes in Delft:

R. Boitet, *Beschrijving der stad Delft*. Delft 1729.
D.P.M. Graswinckel, *Het Hofje van Gratie*. Den Haag, 1956
E.H. ter Kuile, *Delftse Studiën*. Assen 1967.
I.V.T. Spaander, R.A. Leeuw, *De stad Delft, cultuur en maatschappij van 1572 tot 1667*. Delft 1981.
H.E.M. Gronheid, 'Hofjes binnen Delft I', , en, F.C. Olivier, 'Hofjes binnen Delft II'. In: H.L. Houtzager e.a., *Facetten van Delft*. Amsterdam 1985.
H.L. Houtzager, G.C. Klapwijk, H.W. van Leeuwen, M.A. Verschuyt, W.F. Weve, *De Kaart Figuratief van Delft*. Rijswijk 1997.
G. Verhoeven, 'Delftse hofjes oases in de stad'. In: *Delft*, 3^e kwartaal 1999.
H. van 't Hart, H. Kloosterman, *Inventarisatie en waardestelling, cultuurhistorisch groen tot 1940. 16 groene parels in Delft als spiegels van de tijd*. Delft 2009.

Literatuur over hofjes in Rotterdam:

J.G.N. Renaud, 'Oudheidkundige onderzoekingen in en om Rotterdam: Weena, Bulgersteyn, Spangen'. In: *Rotterdams Jaarboekje* 1942, p. 121-151.
A.J.M. Alkemade, B. Woelderink, 'Het hofje van Johan van der Veeke'. In: *Rotterdams Jaarboekje* 1968, p. 247-259.
Mr. H.C. Hazewinkel, *De Geschiedenis van Rotterdam* deel IV. Zaltbommel 1975.
W.J. de Leur, 'Anthony en Anthonetta Kuijl en de stichting van Kuijl's fundatie'. In: *Rotterdams Jaarboekje* 1983, p. 309-327.
W.J. de Leur, 'Kuijl's fundatie na 1815'. In: *Rotterdams Jaarboekje* 1989, p. 219-
P.J. Margry, P. Katsma, B.M.J. Speet, P. Ratsma, 'Temmincks plattegronden van Rotterdam uit 1839. Hun betekenis als bron van kennis van de ontwikkeling van de stad'. In: P.J. Margry, P. Katsma, B.M.J. Speet, P. Ratsma, *Stadsplattegronden; werken met kaartmateriaal bij historisch onderzoek*. Hilversum 1987.
A. van der Schoor, *Stad in aanwas, geschiedenis van Rotterdam tot 1813*. Zwolle 1999.
P. van de Laar, M. van Jaarsveld, *Historische Atlas van Rotterdam, de groei van de stad in beeld*. Amsterdam 2004.
M. L. van Wijngaarden, *'t hofje van Gerrit de Koker*. Rotterdam 2006.

Literatuur over hofjes in Dordrecht:

mr. J.J. Beijerman, *De historische schoonheid van Dordrecht*. Amsterdam 1943, p.93-97.
C.P.J. Lips, *Wandelingen door Oud-Dordrecht I, II*. Zaltbommel 1974.

C. van Nes, J. Veen, G. Maaskamp, *Jongere bouwkunst in de negentiende eeuwse schil van Dordrecht*. Dordrecht. Dordrecht 1989.
 W. Frijhoff, H. Nusteling, M. Spies, *Geschiedenis van Dordrecht van 1572 tot 1813*. Hilversum 1998.
 P. Kooij, V. Sleebe, *Geschiedenis van Dordrecht van 1813 tot 2000*. Hilversum 2000.
 E. van Heiningen, *Voor een ander, met genoeg, zonder voordeel. De Regenten- of Lenghenhof 1756-2006*. Dordrecht 2006.
 M. Sluijter, *Dordtse hofjes. Van Middeleeuwse woonvorm tot modern alternatief*. Alblasterdam 2008.

Literatuur over hofjes in Utrecht:

Lijst Lapp van Waveren, gepubliceerd in: Lap van Waveren, J., *Memorie van sommighen en verscheyden Provens, Ghasthuysen en Goodtscameren, die binnen de stadt van Utrecht, den armen gehantreyckt ende gedeylt worden*, 1603, gepubliceerd door J.A. Grothe, *Kronijk van het historisch genootschap* 15 (1859), 86–109.
 Muller Fz., S., *Geschiedenis der fundatiën, beheerd door het College van regenten der Vereenigde gods en gasthuizen*, Utrecht, 1900. Hierin bevindt zich ook informatie over vrijwoningen, en wel Croontgenspoort, de Sionskameren, de kamers van den Heyligen Lande, van Jan van Campen, van het Van Arkelconvent, en het Leeuwenberggasthuis.
 Lijst Kerkenraad 1687, gepubliceerd in: *Maandblad van Oud-Utrecht*. Utrecht 1940, p.26-28.
 W. Thoomes, *Hofjes in Utrecht*, historische reeks Utrecht deel 3. Matrijs 1984.
 M.J. Dolfin, E.M. Kylstra, J. Penders (ed.) *Utrecht / De huizen binnen de Singels*. Den Haag 1989.
 L. Bogaers, *Aards, betrokken en zelfbewust: de verwevenheid van cultuur en religie in katholiek Utrecht, 1300–1600*. Utrecht 2008.
<http://www.hetutrechtsarchief.nl/collectie/archiefbank/archieftoegangen/zoekresultaat?miview=inv2&mivast=39&mizig=210&miadt=39&micode=724#inv3t1> dd.20.07.2012

8.5 Verantwoording illustraties

Alle tekeningen en foto's in dit onderzoek zijn gemaakt door de auteur van dit proefschrift, tenzij anders vermeld bij de afbeelding.

De tekeningen van de hofjes zijn gebaseerd op materiaal uit het tekeningenarchief van de bibliotheek van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed in Amersfoort, in combinatie met gegevens uit literatuur en opmetingen ter plaatse.

Voor de Haarlemse Proveniershof en de Hofjes van Noblet, Staats, Oorschot, Teyler is gebruik gemaakt van het werk van studenten van mijn MSc3-architectuurstudio Jasper Garssen en Marcel Haasnoot uit 2006.

Voor het produceren de isometrische tekeningen in hoofdstuk 7 *Documentatie* heeft Elsemarijn Kruijswijk haar diensten verleend. Het omslag is ontworpen door Agnieszka Batkiewicz.

8.6 Dankwoord

Graag wil ik de volgende mensen bedanken die hebben bijgedragen aan de totstandkoming van mijn onderzoek.

Allereerst dank ik mijn gezin, mijn man Maurice, zoon Felix en dochter Juno Wilbrink, die inmiddels zo hun eigen visie op het hofje en promotieonderzoek hebben gekregen, en mij altijd hebben gesteund in het volbrengen van deze klus. De morele support van mijn zussen Annemiek en Marlies was voor mij heel belangrijk. Mijn schoonzus en zwager Roelien Plaatsman en Paul Brand dank ik voor hun bijdrage van redactioneel advies respectievelijk vertaalwerk.

Op de Faculteit Bouwkunde dank ik als eerste mijn collega's Maurice Hartevelde en Henk Muhl, met wie ik samen met studenten het hofje heb verkend in de MSc3-architectuurstudio Urban Architecture.

Vervolgens dank ik Esther Gramsbergen, met wie ik het *Zakboek voor de Woonomgeving* maakte, en samen reisde in het kader van het programma Villard d'Honnecourt van de IUAV. Mijn begeleider bij dit internationale doctoraat in architectonisch onderzoek, Javier Maroto en het commissielid Blanca Leo inspireerden door het belang van het ontwerp op de tussenschaal vasthoudend naar voren te brengen. Hiermee kon ik me staande houden tussen 'de Italianen' Pippo Ciorra, Aldo Aymonino, Pietro Corbellini, die typo-morfologisch onderzoek helaas hebben afgezworen, omdat dit het Italiaanse architectuuronderwijs domineerde. Hierbij was ook Roberto Cavallo een belangrijke steun en kritische lezer. Binnen de onderzoeksgroep Mapping Randstad Holland gaat mijn dank uit naar Henk Engel en Reinout Rutte, met name voor het organiseren van expert meetings waar we onze onderzoeken konden presenteren. Otto Diesfeldt, Iskandar Pane en Arnoud de Waaijer waren maatjes en vraagbaak bij het onder de knie krijgen van het GIS-tekenprogramma.

Bijzonder belangrijk voor mij is de steun van Henk Hoeks, wiens reeks uitgaven over de theorie en praktijk van architectuur door uitgeverij SUN een fundament vormen voor architectonisch onderzoek in de rationalistische traditie. De plezierige samenwerking met hem aan *Honderd Jaar Nederlandse Architectuur* en *Het Ontwerp van het Kleine Woonhuis* heeft mij het zelfvertrouwen gegeven de stap naar het promotieonderzoek te zetten.

Ik dank Francois Claessens, die als beoogd co-promotor de universitaire wereld verliet, maar mijn onderzoek toch van goede adviezen heeft voorzien.

Last but not Least wil ik mijn promotor Leen van Duin bedanken, die mij vele jaren de ruimte heeft gegeven aan diverse mooie onderwijs- en onderzoeksprojecten te werken, en die op het pad telkens lijnen recht trekt.

Op meerdere hofjes die normaal voor publiek gesloten zijn hebben bewoners mij toch binnengelaten, waarvoor dank.

8.7 Curriculum Vitae

Wilhelmina Wijnanda Louise Maria Wilms Floet (21 september 1962)

Willemijn Wilms Floet bezoekt het gymnasium van het Triniteitslyceum in Haarlem van 1974 tot 1980. Aansluitend volgt ze de studie architectuur aan de Faculteit Bouwkunde van de Technische Universiteit Delft. In 1988 studeert ze af op de reconstructie van Hoog Catharijne in Utrecht, het multifunctionele stadshart van Utrecht tussen het station en de binnenstad, in samenwerking met Jurjen Zeinstra.

Hierna combineert ze een kleine architectenpraktijk met onderzoek en onderwijs aan de Faculteit Bouwkunde van Technische Universiteit, waar zij zich specialiseert in het documenteren en analyseren van bouwwerken en de plandocumentaties verzorgt in *Honderd jaar Nederlandse Architectuur, 1901-2000* (1999).

Als architect realiseert ze verschillende verbouwingen, en wint in 1998 de Henk Overduin-prijs voor de transformatie van een woonhuis in Den Haag en een nieuw strandpaviljoen in IJmuiden.

Vanaf 2000, na het onderzoek voor het *Zakboek voor de Woonomgeving* (2001), spitst ze haar carrière toe op de veelzijdige academische wereld van de Faculteit Bouwkunde. Vanaf 2002 is ze als universitair docent vast verbonden aan de leerstoel Typologie van Gebouwen van de afdeling Architectuur. Tussen 2000 en 2005 is zij onderwijs-coördinator van het Bachelor 1 ontwerpproject *Huis en verankering* in een vernieuwd curriculum. Vanaf 2003 leidt zij een afstudeerstudio *Urban Architecture-hybrid building*, waaronder opgaven als de reconstructie van het Binnenhof in Den Haag (samen met Maurice Harteveld) en Stationsgebieden in Delft en Leiden. In 2004 was zij lid van het organiserend comité van de EAAE-ACSA conferentie *The European City, Delft-Antwerpen*. In 2009 werkt ze mee aan de tentoonstelling *From Berlage to Koolhaas*, georganiseerd door Leen van Duin in het CAFA Beijing. Tussen 2008 en 2011 neemt zij deel aan het *International Villard d' Honnecourt Programme* van de IUAV Venetië, dat zij afsluit met de graad excellent. De vergelijking van de curricula van tien Europese universitaire architectuuropleidingen (2012) is als keynote lecture op meerdere conferenties internationaal gepresenteerd.

Haar onderzoek binnen het vakgebied architectuur heeft betrekking op het snijvlak van gebouw en de stad en is gericht op de verbinding tussen ontwerp en analyse door middel van de tekening, in de lijn van de Delftse plananalyse. De samenstelling en redactie van *Het ontwerp van het kleine woonhuis* (2005), de inhoudelijke redactie van de *Architectuurgids Delft* (2009) en een bijdrage aan de tentoonstelling *Ruimte voor Democratie* in Prodemos Den Haag (2011) zijn voorbeelden hiervan. Het proefschrift *Het hofje 1400-2000, (on)zichtbare bouwstenen van de Hollandse stad*, dat deel is van het onderzoeksprogramma *Mapping Randstad Holland* sluit hier op aan, zowel inhoudelijk als wat betreft de methode voor het onderzoeken van precedents ten behoeve van ontwerp.

Sinds 2013 is WWF deel van de leerstoel *Methods and Analysis* van de afdeling Architectuur van de Faculteit Bouwkunde, en heeft zij een coördinerende rol in de ontwikkeling van het bachelor-vak *Grondslagen*, waarin de basisbeginselen van architectuur, stedenbouw en geschiedenis samen worden onderwezen. Ambitie is om het vak grondslagen komende jaren verder uit te bouwen tot een integraal geheel.

8.8 GIS-kaart en Data hofjes in 9 steden

De GIS-kaart met hofjes in de Hollandse steden Amsterdam, Haarlem, Leiden, Gouda, Den Haag, Delft, Rotterdam, Dordrecht en Utrecht is getekend op basis van de 'Kadastrale Minuut' van 1811-1833, historische kaarten, stadsbeschrijvingen en literatuur. De Kadastrale Minuut bevat zeer gedetailleerde informatie wat betreft de structuur van de bouwblokken, percelen en bebouwing in de historische stad.

De GIS-kaart bestaat uit tien lagen:

1. De Kadastrale minuut als historische onderlegger; 2. de topografische kaart 1:25.000 als recente onderlegger; 3. de bouwblokken, 4. het water,³⁵⁵ 5. de monumenten, 6. de hoofdstructuur van de stad; 7. de nog bestaande hofjes; 8. ingangen en regentenkamer, 9. verdwenen hofjes; 10. hof-achtige projecten.

Aan de lagen 7. en 9. is een 'Attribute Tabel' toegevoegd waarin gegevens over hofjes per object geordend bijeengebracht zijn.

Toelichting:

1. De Kadastrale Minuut is een verzameling kaartbladen die digitaal beschikbaar is.³⁵⁶ Deze is ingevoerd in de GIS-kaart en georeferereerd.

2. Topografische kaartbladen 1:25.000 uit 2006 zijn gebruikt bij het georefereren van de Kadastrale Minuut en voor de locaties van hofjes buiten de binnenstad. Deze laag is nadien verwijderd in verband met copyright.

3. In de laag 'bouwblokken' (grijs) is gekozen de huidige situatie te tekenen. Veranderingen in de vorm van de bouwblokken die zijn gerealiseerd na dato van de Kadastrale Minuut (bijvoorbeeld verkeersdoorbraken of stadsvernieuwing) zijn schematisch aangegeven indien hier hofjes bij betrokken zijn

4. In de laag 'water' (blauw) is er voor gekozen om het grachtenverloop zoals op de Kadastrale Minuut in de tekening te handhaven omdat dit een duidelijker inzicht biedt in 'voor-' en 'achterkanten' in de stad.

5. In de laag 'monumenten' (zwart) zijn kerken en bestuurlijke gebouwen getekend. Als structurerende elementen in de stad geven ze de kaart reliëf.

6. Het systeem van openbare ruimten is verduidelijkt door de hoofdstructuur van belangrijke openbare ruimten en oude handelsroutes aan te zetten (lijnen).

7. De hofjes die nog altijd bestaan als één-en tweepersoonshuishoudens zijn in de GIS-kaart getekend in hun huidige toestand. Getekend is het bruto terreinoppervlak (BP, groen), de bebouwing (HZ, rood), de tuinperken (PE, lijn). In het geval van transformaties is het oude terrein of bouwblok gemarkeerd (VH, oranje) en (BB, lijn). De 'Attribute Table' is gekoppeld aan de laag BP.

Hofjes van na de datum van de Kadastrale Minuut, en ook verbouwingen zijn in de GIS-kaart verwerkt.

8. Behalve de hoofdingang (driehoek) en achteruitgangen (cirkel) van de bestaande hofjes is in deze laag ook de regentenkamer aangegeven (ster).

9. Hofjes die zijn verdwenen (oranje) zijn schematisch aangegeven als totaal terreinoppervlak. Hofjes waarvan de woningen nu particulier woningbezit zijn, zijn getekend als verdwenen hofjes, omdat die nu alleen privaat worden gebruikt. Als een hofje alleen bekend is uit de literatuur, maar niet op de kaart te vinden was, is een aanname gedaan op basis van de beschrijving, het woningaantal en de structuur van de percelen. Aannamen zijn genoteerd in de 'Attribute Table' met het symbool vraagteken.

10. In de laag 'hofjes-achtige projecten' (blauwgrijs) zijn andersoortige hoven ingetekend zoals kloosters, stadhoudelijke verblijven, stedelijke instellingen als wees-, oude mannen- en vrouwenhuizen, en ook hof-bebouwing (vermoedelijk arbeidershuisvesting). Deze laag is schetsmatig en grotendeels beperkt tot projecten die op de kadastrale minuut in het oog springen.

De lagen zijn transparant uitgevoerd, waardoor de ondergrond zichtbaar blijft

De data uit de 'Attribute Table' zijn per stad geëxporteerd naar Excel-databestanden, en vervolgens verder aangevuld en uitgebreid. In de databestanden per stad zijn gegevens verzameld betreffende de naam, adres, stichters met achtergrond, ontwerper, bouwjaar, verhuizing, sluiting, staat en religieuze achtergrond van de doelgroep, het woningaantal, de wijze waarop het hofje deel is van het bouwblok en van het stadsbeeld, de openbare toegankelijkheid, de bouwkundige ontwikkeling, secundaire bronnen.

De kaart en database zijn tijdens de volledige duur van het onderzoek aangevuld en bijgesteld op basis van literatuuronderzoek en verslag van veldwerk. Een interactieve koppeling tussen kaart en tabel is in de huidige versie van het gebruikte ArcGIS-programma niet mogelijk.

De koppeling tussen de GIS-kaart en de database is daarom tijdens het onderzoek losgelaten: voor de vergelijking van data zijn de gegevens uit de kaart geëxporteerd naar een Excel-tabel. Het bleek praktischer en overzichtelijker om (vaak gedetailleerde) aanvullingen bij te houden in deze tabel in plaats van op de kaart. Tegen het eind van de looptijd van dit onderzoek zijn gedetailleerde digitale kaarten beschikbaar gekomen die, waren die eerder beschikbaar geweest, werk hadden kunnen besparen. Het ArcGIS-tekensysteem bleek wat betreft de gebruiksvriendelijkheid van het tekenen niet bruikbaar voor architectuurtekeningen. Wellicht is er de mogelijkheid om de GIS functionaliteiten verder te optimaliseren, of een andere programmatuur in te zetten.

³⁵⁵ Binnen de onderzoeksgroep Randstad Holland op de faculteit Bouwkunde van de TU Delft werken ook Otto Diesfeldt en Iskandar Pane aan GIS-kaarten; water en Bouwblokken zijn onderling uitgeruild.

³⁵⁶ www.dewoonomgeving.nl dd.10.02.2006 t/m 05.10.2007.

